Deve Kitabı

Editörler
Emine Gürsoy Naskali
Erkan Demir

KİTABEVİ

KİTABEVİ • 543

Kapak
Minyatür

Dizgi/İç Düzen
Hülya Aşkın

Baskı - Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Caddesi No:8
Topkapı - İstanbul
Sertifika No: 12107

1. Baskı 650 Adet
İstanbul, 2014

ISBN 978- 605-5397-86-9

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 0107-34-007408

Online Satış
www.kitabevi.com.tr

KİTABEVİ
Çatalçeşme Sk. No: 46/A Cağaloğlu-İSTANBUL
Tel:(0212) 512 43 28 - 511 21 43 • Faks:(0212) 513 77 26

Deve Kitabı

Editörler
EMİNE GÜRSOY NASKALİ
ERKAN DEMİR

KİTABEVİ

İÇİNDEKİLER

Giriş • 1

HAT SANATINDA DEVE
Hz. Ali ve Devesi Levhaları
İrvin Cemil Schick • 5

DEVE DONANIMI
Geleneksel Deve Güreşleri ve Deve Donanımları
Ayşegül Koyuncu Okca • 43

YÖRÜKLERDE DEVE
Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve
A. Hilal Tuztaş-Horzumlu • 71

SİCİLLERDE DEVE
Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Deve ve Deveciler
Ali Efdal Özkul • 109

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Nakliye Aracı Develer
Arzu Kılınç • 167

Torbalı Nüfus Esas Defter Kayıtlarında Soyadı, Lakapları, Sanat ve Sıfatı "Deveci" Olan Ailelerin Kayıtları
Necat Çetin • 185

EDEBİYATTA DEVE

Türkmen Göroğlu Destanında Deve
Mustafa Arslan • 199

Deve Hikâyesi
Fethi Gedikli • 211

Cengiz Aytmatov'un Gün Olur Asra Bedel Romanında Deve
Sema Özher Koç • 237

KELİMELERLE DEVE

Söz Varlığımızda Deve
Ali Osman Solmaz • 247

"Bozlak" Sözcüğü
Neslihan Çelik • 263

Torbalı Ormanköy Köyünde Ölen Deveye Söylenen Bir Ağıt: Karagüllü
Necat Çetin • 277

Honaz'da Deve İle İlgili Söz Varlığı ve Sözlü Kültür
Meryem Arslan Sarman • 281

Üç Kısasü'l-Enbiya Nüshasına Göre Deve Sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesindeki Anlam, Kavram ve Biçim Alanı
Nesrin Bayraktar • 301

Türkiye Türkçesinde Deve ile İlgili Atasözü ve Deyimler
Hasan Özer - Hazel Yasan • 321

Türkülerde Deve
İsmail Küçükkılınç • 329

Türkmen Şiirinde Kahramanlık ve Mertlik Sembolü Deve
Soner Sağlam • 347

Kıbrıs'ta Deve
Nazım Kaşot - Hüseyin Tufan • 363

FOTOĞRAFLARDA DEVE
Deve ile İlgili Bazı Kartpostallar ve Yörük Göçü Fotoğrafları
Necat Çetin • 379

DEVE SÜTÜ
Deve Sütü, Beslenme ve Sağlık
Eren Akçiçek - Cem Karagözlü • 409

Giriş

Deve Kitabı, kültürümüzde deve ile ilgili birikimin kayda geçirilmesini amaçlamıştır.

Deve dayanıklı bir hayvandır. Bu sebeple Orta Asya, Anadolu, Arabistan ve Afrika'da taşımacılık develerle yapılmıştır. İpekyolu, aslında, develerin yoludur.

Devenin kindar olduğu, yapılan kötü muameleyi unutmadığı söylenir. Yörüklerde deveyi evin en küçük çocuğu otlatır. Çoban ile deve arasında bir bağ oluşur. Bir kabahat işlediğinde babası bu çocuğu dövecek olursa deve çocuğu korur, adamı altına alır. Yine Yörüklerde deve katarını evin gelini çeker. Gelin, o gün yeni baştan süslenir: Zülüfleri taranır, ala dolamasını giyer, tepeliğinin altınları çekinin altından parlar. Dirhem kuşağını kuşanır, fermanasını giyer ve kolunda yün burması ve kirmeni ile salına salına katarı çeker.

Hat sanatında deveyi resmeden levhalar yapılmıştır. Bu levhalarda Hazret-i Ali'nin devesi resmedilmiştir. *Deve Destanı*, mevlüt metinlerinin sonuna eklenen ve Anadolu'da sevilen hikayelerden biridir. Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* romanının devesi Karanar, korunması gereken değerleri temsil eder.

Eski Türkçede *tebe* şeklinde var olan deve kelimesi etrafında Türkçede geniş bir söz varlığı mevcuttur. Cins, cinsiyet, yaş ayırımlarını ifade eden kelimelerin yanı sıra bu dağarcıkta eylem, uzuv, donanım kelimeleri, deyimler ve atasözleri vardır.

Kazaklar deve eti yemezler, yenmeyecek kadar değerlidir. Deve geviş getirmediği için eti Museviler için haramdır. Kırgızlar devenin bakımının ne kadar meşakkatli olduğunu bir atasözüyle anlatırlar: *Kazak kıynagan töö kaytartat*, yani Kazaklar bir insanı zora sokmak istediklerinde ona deve baktırırlar. Türkiye Türkçesinde devenin "nerem doğru ki" dediği gibi Orta Asya coğrafyasında da benzer bir şekilde tarif edilir. Cevabı "deve" olan bir Kırgız bilmecesi şöyledir:

Apan, tapan
Caman çapan
İyri komuz
Kunduz, cıldız.

Yani, "Abuk subuk, üst baş perişan, eğri komuz, kunduz, yıldız." Devenin sütünden kımıza benzer bir içecek yapılır, bu içeceğe Kırgızlar *şubat* derler.

"Deveye sormuşlar yokuşu mu seversin inişi mi? Düz başıma mı yıkıldı demiş."

Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali
2013

Hat Sanatında Deve

Hz. Ali ve Devesi Levhaları

İrvin Cemil Schick*

Bu makalede Hz. Ali'nin kendi cenazesini taşıyan deveyi gütmesi rivayetini konu edinen bazı görsel san'at eserleri ele alınmaktadır. Buna göre Hz. Ali kendi katline dair kehanette bulunmuş, ölümünden sonra yüzü örtülü bir devecinin geleceğini bildirmiş, oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e tabutunun deveciye teslim edilmesi talimatını vermiştir. Gerçekten de söyledikleri gerçekleşmiş, deveci gelip tabutu devesine yüklemiş ve cenazeyi alıp götürürken Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin yüzünü göstermesini kendisinden dilemişler, o da nikabını kaldırınca Hz. Ali'nin kendisi olduğunu görmüşlerdir. Yani hem tabutun içinde yatan, hem de deveyi güden Hz. Ali'dir.

Kimi Alevî-Bektaşî nefeslerinde, velâyetnâmelerde ve menâkıbnâmelerde bahsi geçen bu hikâye birçok resme de konu olmuştur. Bunların bazıları yazı-resimdir, diğerlerinde yazı yoktur. Kimisi kâğıt veyahut mukavva üzerine yapılmıştır, kimisi ise camaltı san'atının seçkin örneklerindendir. Burada resimlerde görülen motiflerden ve metinlerden hareketle "Hz. Ali ve Devesi" levhalarının gerek zahirî, gerekse batınî anlamları incelenmektedir.

---

* İstanbul Şehir Üniversitesi öğretim üyesi. Bu makalenin yazılmasına yardım ve katkılarından dolayı Abdullah Uğur, Zeynep Oktay, Turgay Şafak, Hatice Aynur ve Berat Açıl'a teşekkür ederim.

Türkiye, İran ve Hindistan'da yaygın olan yazı-resim sanatı,[1] İslâm dininde katı bir resim yasağı olduğuna inananlar tarafından genellikle bir hîle-i şer'iyye olarak yorumlanır. Çünki bunlar hem resimdir, hem değildir, yazı ile oluşturulduklarından dolayı hilkati taklid etmeye yeltendikleri iddia edilemeyecektir; o halde resim yasağını çiğnememektedirler.

Bu görüş birçok açıdan yanlıştır. En başta İslâm'da katı bir resim yasağı olduğu son derece tartışmalıdır örneğin; ama bu konu elinizdeki makalenin kapsamını aşıyor. Daha önemlisi, yazı-resimlerin bâtın olanı zâhir kılma işlevi. Çünki Allah'ın hilkatteki gizli, fakat feraset ve basiret sahibi olanlar için delil teşkil eden âyetlerini (işaretlerini) görünür kılarlar. Ve bu suretle İslâm inancını görsel olarak teyid ederler.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın işaretlerinden tekrar tekrar bahsedilir. Örneğin: "Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılmasında; gece ile gündüzün art arda gelişinde; insanlara yararlı şeyler ile denizde yüzen gemilerde; Allah'ın göklerden yağdırdığı suda ve ölü olan toprağa onunla verdiği canda; yeryüzüne dağıttığı canlılarda; rüzgârları estirmesinde ve gökle yer arasında boyun eğdirilmiş bulutları evirip çevirmelerinde; (burada) âkil olan bir kavim için gerçekten âyetler vardır." (*Bakara* 2/164) Yahut: "Sizi topraktan yaratmış olması, O'nun âyetlerindendir; sonra siz, (yeryüzünün her yanına) yayılmakta olan bir beşer oldunuz. Onda sükun bulup durulmanız için, size kendi nefislerinizden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet kılması da, O'nun âyetlerindendir. Şüphesiz bunda, bilenler için gerçekten âyetler vardır. Gökle-

---

[1] Yazı-resim türü hakkında klâsik çalışma Malik Aksel'in *Türklerde Dinî Resimler: Yazı-Resim* (İstanbul: Elif Yayınları, 1967) başlıklı eseridir. Konuya ilişkin öteki kitap ve makaleler büyük ölçüde Malik Aksel'in yazdıklarının tekrarından ibarettir, hattâ yer yer kelimesi kelimesine; örneğin bkz. İlhan Cem Erseven, "Bektâşî Folklorunda Resim-Yazı Sanatı," *Tasavvuf Kitabı* içinde, der. Cemil Çiftçi (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 595-633. Elinizdeki makalede Aksel'i yer yer eleştirmem, bu öncü çalışmasının değerini takdir etmediğim anlamına gelmemektedir. Aksel Cumhuriyet döneminin unutturma politikası nedeniyle yok olmağa yüz tutmuş bu eşsiz sanat hakkında bugüne kadar aşılamamış bir eser ortaya çıkartmıştır, ona şüphe yoktur. Ancak belki de bizatihi öncülüğü nedeniyle bir hayli eksiği vardır; bizlere düşen, karınca kararınca bu eksikleri tamamlamağa çalışmaktır.

rin ve yerin yaratılması ile dillerinizin ve renklerinizin ayrı olması, O'nun âyetlerindendir. Şüphesiz bunda, bilenler için gerçekten âyetler vardır. Geceleyin ve gündüzün uyumanız ile O'nun fazlından (geçiminizi temin için rızkınızı) aramanız, O'nun âyetlerindendir. Şüphesiz işitenler için gerçekten âyetler vardır. Size bir korku ve umut (unsuru) olarak şimşeği göstermesi ile gökten su indirmek suretiyle ölümünden sonra yeri onunla diriltmesi de O'nun âyetlerindendir. Şüphesiz bunda, âkil olanlar için gerçekten âyetler vardır. Göğün ve yerin O'nun emriyle durması da, O'nun âyetlerindendir. Sonra sizi arzdan bir çağrıyla çağırdığı zaman, derhal çıkarılırsınız." (*Rûm* 30/20–25) Müminlere düşen görev, işte bu işaretleri okumak, hilkati tedkik ederek Yaradan'ı tanımaktır.

Kur'ân'da yazma ve okuma edimlerinden, yazılı metin kavramından da sıklıkla söz edilir. Gerçekten de bu kavramlar İslâm dininde çok temel bir yer işgal ederler. Übâde ibnü's-Sâmit tarafından rivayet olunan bir hadîse göre: "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Ona: 'Yaz!' emrini verdi. (Kalem): 'Ey Rabb'im, neyi yazayım?' dedi. O da: 'Kıyamet kopuncaya kadar (olacak) her şeyin kaderini yaz,' buyurdu." (Ebû Dâvûd, *Sünnet* 16) *Kur'ân-ı Kerîm*'de Allah "Kaleme ve (onunla) yazdıklarına" (*Kalem* 68/1) diye kasem eder. *'Alak* sûresi ise şöyle başlar: "Oku! Yaratan Rabb'inin adıyla, ki O insanı bir alaktan yarattı. Oku! Rabb'in en büyük kerem sahibidir. Kalemle öğreten O, insana bilmediklerini öğretti." (*'Alak* 96/1–5) Bilindiği gibi Sünnet'e göre (Buhârî, *Bed'ü'l-Vahiy* 3) "Oku!" vahyin ilk kelimesidir. Yine *Kur'ân-ı Kerîm*'de "levh-i mahfûz"un (*Bürûc* 85/22) bahsi geçer ve "Kitabın anası (*ümmü'l-kitâb*) O'nun katındadır" (*Ra'd* 13/39) buyurulur, ki bu da zamanın başlangıcından itibaren olup biten her şeyin kaydı şeklinde yorumlanmıştır.

İslâm inanışına göre *Kur'ân-ı Kerîm* harfi harfine Allah'ın kelâmıdır, Cebrâil vasıtasıyla vahyedilip Peygamber'in kâtipleri tarafından kaydedilmiştir. Bu da Müslümanlar'a Allah'ın kelâmını, kendisine lâyık bir biçimde muhafaza etme vazifesini ve sorumluluğunu yüklemiştir ve işte hat sanatı, itici gücünü tam da buradan almaktadır. Arap yazısının böylelikle yüklenmiş olduğu kutsal vazife, karşılığında

ona İslâm kültüründe ayrıcalıklı bir mevki kazandırmış, Allah kelâmını muhafaza eden yazıya giderek ilâhî bir yazı gözüyle bakılmıştır. Bu nedenle de Arap yazısıyla İslâm dini özdeşleştirilmiş, yazı, İslâm'ı simgelemek sûretiyle ilâhî düzenin, Allah ile hilkat arasındaki ilişkinin metonimi haline gelmiştir. İşte yazı-resimlerde Allah'ın âyetleri yazıyla görünür kılınır. İnsanlar, hayvanlar, nesneler, Arap yazısı kullanılarak resmedildiği zaman içlerindeki ilâhilik ortaya çıkarılır, teyid edilir. Yazı-resim sanatı, bazılarının iddia ettiği gibi resim yasağını aşmanın yolu değildir, aksine, *cismânî evrenin rûhânî altyazıları* işlevini görmüştür.

Hz. Ali ve Devesi Hikâyesi

Türkiye'de halk arasında nisbeten yaygın olan bir yazı-resim türü, Hz. Ali'nin kendi cenazesini taşıyan deveyi gütmesini temsil eden levhalardır. Bu konuda Malik Aksel şöyle demektedir: "Vilâyetnamelere ve menakıbnamelere göre Hz. Ali bir gün Hasan ve Hüseyin'i yanına çağırır ve şöyle der: 'Yarın sabah bir pir gelecek, bu pirin arkasında bir deve üzerinde bir tabut bulunacak. Bu pire dikkat edin, o beni Muhammed'in yanına götürecek.' Bu sözleri söyledikten sonra gözlerini yumar. Hasan, Hüseyin beraberce piri beklerler. Bir zaman sonra pir gerçekten iri bir deve ile çıkagelir. Hasan ve Hüseyin pirin getirdiği kefenle Hz. Ali'yi tabuta korlar, deveye yüklerler, pir deve ile yoluna koyulur. Hasan, Hüseyin pirin bu tabutu nereye götürece[ğ]ini merak ettiklerinden peşine düşerler. Pir bunların fazla yorulduklarını görünce yüzündeki örtüyü kaldırıp Hasan ve Hüseyin'e güler bir yüzle görünür. Hasan [ve] Hüseyin Hz. Ali'yi dirilmiş ve kendi tabutunu çeken bir deveci halinde bulunca şaşırırlar, göz yaşlarını tutamayarak ona koşarlarken hepsi birden ortadan kaybolur. Hz. Ali göğe çekilmiştir, bu acıklı sahne böyle sona ermiştir."[2]

---

[2] Aksel, *Türklerde Dinî Resimler*, s. 100. Ayrıca bkz. John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (London: Luzac & Co.; Hartford, CT: Hartford Seminary Press, 1937), s. 139 ve 237.

Konuya ilişkin birçok kitap ve makalede aynen tekrar edilen bu bilgiler bazı sorunlarla malûldür. Her şeyden önce Aksel bu rivayetin yer aldığı "vilâyetnameler ve menakıbnameler" hakkında malesef ayrıntı vermemektedir. Bahis mevzuu olan külliyatı kapsamlı bir şekilde taramadıysam da hiç olmazsa Dervîş Muhammed Yemînî'nin özellikle Hz. Ali'den söz eden *Fazîletnâme*'sinde (yazılışı 925/1519) hikâyenin anlatıldığını söyleyebilirim. Bu eserde konuya şöyle girilmektedir:

Buyurdı ol gün ol mîr-i mu'azzam
Emîrü'l-mü'minîn şâh-ı mukaddem

Bekâya rıhlet iderven bu gice
Resûl yanına giderven bu gice

Seher vaktinde bir pîr ire nâgâh
Yidüp bir deveyi tutup gele râh

Kefen getüriser hem bana tâbût
Ne dirse yâ Hasen anun sözin tut

Beni ol ala gide söylemen siz
O pîr-ile geleci eylemen siz[3]

Gerçekten de Hz. Ali'nin vefatından sonra yüzü örtülü bir deveci çıkagelir:

Seher vakti iricek geldi bir pîr
Salavât vir diyeyim n'oldı bir bir

Deveyi kodı vü virdi selâmı
Dahı eylemedi hergiz kelâmı

[3] Dervîş Muhammed Yemînî, *Fazîlet-Nâme*, haz. Yusuf Tepeli (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002), s. 582–583. *Fazîletnâme*'de eserin telif değil çeviri olduğu belirtildiğine göre konu daha eskiye gidiyor, en az bir başka yerde de anlatılıyor olmalıdır.

Götürdi hazret-i şâhı yerinden
Ziyâ virürdi nûr alnı derinden

Kefen sardı koyup tâbûta turdı
Deve arkasında kaldurup urdı

Nikâbı varıdı yüzinde anun
Aluban gitdi cismin Murtazânun

Devesin yetdi gitdi dutdı râhı
Çün alup gitdi ol zıll-ı ilâhı[4]

Olaylar yukarıda anlatıldığı gibi gelişir. Bir süre sonra Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin deveciye kim olduğunu sorarlar:

Haber virgil bize i pîr-i hikmet
Bize hem söyle kimsin it mürüvvet

Hemân ol dem nikâbın pîr giderdi
Yüzinün nûrı rûşen şu'le virdi

Nazar kıldı imâmlar gördiler şâh
Yine gendüzidür zi kudretullâh

Emîrü'l-mü'minîn şâh-ı vilâyet
Götüren cismin ol 'ayn-ı hidâyet

Heman gendüsidür gayrı degildür
Ezelki cismidür ayrı degildür[5]

Böylece deveyi güdenle tabutun içinde yatanın aynı kişi olduğu anlaşılır.

---

4 Yemînî, *Fazîlet-Nâme*, s. 583.
5 Yemînî, *Fazîlet-Nâme*, s. 584.

Frederick De Jong öykünün bize "sadece nefes yoluyla" ulaştığını belirtmektedir.[6] Yukarıda görüldüğü gibi bu doğru olmamakla birlikte Hz. Ali'nin kendi cenazesini kendi kaldırdığına dair bazı Alevî-Bektaşî nefesleri vardır. Örneğin 17. yüzyıl tekke şairlerinden Kul Hasan'a atfedilen

> Aslan olup yol üstünde oturan
> Selman idi ana nerkis getiren
> Kendi cenazesin kendi götüren
> Hünkâr Hacı Bektaş Ali kendidir[7]

kıt'asında ve nefesin geri kalanında Hz. Ali'nin kerametleri sıralanmakta, Hacı Bektaş-ı Veli olarak tekrar dünyaya geldiği belirtilmektedir.[8] Bazı nefeslerde ise daha fazla ayrıntıya girilmekte, cenazenin deve ile kaldırıldığı söylenmektedir. Örneğin Hatâyî mahlâsıyla yazan Şâh İsmail-i Safevî (1487–1524) şöyle demektedir:

> Ali'dir cesedin kendisi yuyan
> Yuyup kefeniyle tabuta koyan
> Ali'dir devesin kendisi yeden
> Hak ile Hak olan arslan Ali'dir[9]

Keza 17. yüzyılda yaşamış olan Pîr Sultan Abdal'a atfedilen

---

6 Frederick De Jong, "The Iconography of Bektashiism: a Survey of Themes and Symbolism in Clerical Costume, Liturgical Objects and Pictorial Art," *Manuscripts of the Middle East* 4 (1989), s. 16, n. 45.

7 Sadettin Nüzhet [Ergun] (der.), *Bektaşî Şairleri* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1930), s. 19; Cahit Öztelli (der.), *Bektaşî Gülleri: Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi* (y.y.: Milliyet Yayınları, 1973), s. 107; İsmail Özmen (der.), *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1998), c. 3, s. 85. Benzer bir şiir de Pîr Sultan Abdal'a atfedilmektedir. Bkz. Pir Sultan Abdal, *Bütün Şiirleri*, haz. Cahit Öztelli (y.y.: Milliyet Yayınları, 1971), s. 93.

8 Tenâsuh konusunda bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983) s. 133-146.

9 Öztelli, *Bektaşî Gülleri*, s. 21; Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 2, s. 138.

Turnaya vermiş sesini
Âşıklar tutsun yasını
Hem önünde devesini
Yeden Murtaza Ali'dir[10]

ve

Toprağa vermiş yüzünü
Kan ile yumuş özünü
Hep binip devesini
Çeken Murtaza Ali'dir[11]

kıt'aları hep aynı rivayete işaret etmektedir. Hikâyeyi en ayrıntılı biçimde anlatan nefes ise 19. yüzyıl Bektaşî şairlerinden Mir'atî'nin şu şiiri olmalıdır:

Nefsaniyet edip bir alay mel'un
Ahd-i Peygamber'i kıldılar mağbun
Abdurrahman ibn-i Mülcem döktü hun
Gör neye uğradı Hakk'ın asl[a]nı

Namaz kılmak için mescide vardı
Mülcem oğlu anın vaktin aradı
Namaz kılar iken ol Şah oturdu
Bilmedi ol mel'un yediği nanı

Mecruh oldu çünkü Şah-ı Vilâyet
Ol vakit nuşetti câm-ı şehadet
Hasan'la Hüseyn'e kıldı vasiyet
Bir deveci gelir gözetin anı

---

[10] Öztelli, *Bektaşî Gülleri*, s. 26; Pir Sultan Abdal. *Bütün Şiirleri*, s. 105; Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 2, s. 236. Benzer bir şiir Hatâyî'ye de atfedilmektedir. Bkz. *Hatâyî Divanı: Şah İsmail Safevî, Edebî Hayatı ve Nefesleri*, der. Sadeddin Nüzhet Ergun (İstanbul: Maarif Kitaphanesi, 1946), s. 112-113; Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 2, s. 172.

[11] Pir Sultan Abdal. *Bütün Şiirleri*, s. 106; Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 2, s. 237.

Dedi gelecektir bunda bir Arap
Elinde bir deve yüzünde nikap
İster cenazemi etmeyin cevap
Deyip ol Huda'ya tapşırdı canı

Ehl-i Beyt içine düştü bir figan
Hasan'la Hüseyin ettiler nalân
Gasledip namazın kıldılar heman
İrişti bir Arap deve sarvanı

Yükletti tabutu deve üstüne
Çekerek destile aldı destine
O Şah emanetin verdi dostuna
Hasan'la Hüseyn'e düştü hicranı

Hasan'la Hüseyn'e düştü endişe
Dediler değiliz kail bu işe
Düştüler peşine hem koşa koşa
Tuttular deveyi ol beden canı

Deveci nikaba uzattı eli
Kaldırdı nikabı bir nur-ı celi
Gördüler deveci kendidir Ali
Ol vakit bildiler sırr-ı Şıranı[12]

Aksel'in anlattığında diğer bir sorun da rivayet ile tarihi gerçekler arasındaki uyuşmazlıktır. "Hz. Ali bir gün Hasan ve Hüseyin'i yanına çağırır [...] Bu sözleri söyledikten sonra gözlerini yumar." ifadesinden sanki Hz. Ali'nin eceliyle öldüğü anlamı çıkmaktadır; oysa bilindiği (ve Mir'atî'nin açıkca belirttiği) gibi Hz. Ali katledilmiştir. Keza "göz yaşlarını tutamayarak ona koşarlarken hepsi birden ortadan kaybolur" ifadesinden Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Hz. Ali'nin vefatından bir gün sonra gayb olduğu anlaşılmaktadır;

[12] Sadettin Nüzhet, *Bektaşî Şairleri*, s. 268-269; Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 4, s. 350.

oysa bilindiği gibi Hz. Ali 40/661, Hz. Hasan 50/669, Hz. Hüseyin ise 61/680 yıllarında katledilmişlerdir. Kısacası Hz. Ali ile devesi hikâyesi şüphesiz sadece bir efsane olmakla birlikte, tarihi gerçeklerle doğrudan çelişen ayrıntılarının sorunsuzca tekrarlanması elbette yerinde değildir.

Yukarıda belirtildiği gibi Hz. Ali ile Hacı Bektaş-ı Veli'nin özdeşleştirilmesine Alevî-Bektaşî edebiyatında rastlanmaktadır. Belki bunun bir tezahürü olarak, Abdülbâki Gölpınarlı'nın II. Bayezid dönemi şairlerinden Bursalı Firdevsî-i Rûmî'ye atfettiği ve 1481–1501 arasında yazılmış olduğunu tahmin ettiği[13] *Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*'nde olayın çok benzeri Hacı Bektaş-ı Veli'nin cenazesi hakkında anlatılmaktadır:

> Hakk'a cân ısmarlayınca Hazretüm
> Halvetümde örtübeni meyyitüm
>
> Kapumı muhkem kıluben taşra çıkun
> Çille Tağı cânibine siz bakun
>
> Bir boz atlu geliser 'âlî cenâb
> Tonı yeşil yüzine tutar nikâb
>
> Def'a atdan inüben kazu koya
> Üstüme girüp Yâsîn okuya
>
> Atdan inüb viricek sana selâm
> Sen 'aleyk al idüben 'izzet kirâm[14]

---

[13] *Manakıb-ı Hacı Bektâş-ı Velî: "Vilâyet-Nâme"*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1958), s. xxv.

[14] *Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*, haz. Hamiye Duran ve Dursun Gümüşoğlu (Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010), s. 854-855.

Deveci yerine boz atlı gelmesi ayrıntısı dışında hikâye aynıdır. Hacı Bektaş hayata gözlerini yumduktan sonra beklenen atlı çıkagelir:

Çille Tağı cânibinden bir civân
Zâhir oldı gün gibi ol bî-gümân

Tonı yeşil atı boz 'âlî cenâb
Elde yeşil gönderi yüzde nikāb

Hızır sandı anı halk-ı cihân
Karşu vardı cümle erler pîr ü cevân[15]

Hacı Bektaş'ın müridlerinden Sarı İsmail atlının kim olduğunu öğrenmek ister, böylece hikâye sonuçlanır:

Hizmet itdün yirüme kıldun kerem
Diye bi'llâh kimsin aç yüzin görem

Böyle didi Sarı İsmâ'îl pes
Tutdı sözin saçdı ol nefes

Çekdi atı başın ol 'âlî cenâb
El urub giderdi yüzinden nikāb

Bildi İsmâ'îl anı niçe er turur
Hacı Bektaş Hazret server durur

Otuz üç yıl hizmet itdügi er durur
Hacı Bektaş Hazret Hünkâr durur

Bilüp öpdi ayağına sürdi yüz
Didi nedür sırr-ı esrâr-ı rumûz

---

[15] *Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*, s. 868-869.

Şöyle nice görevüz erdür Hazretün
Kendü elünle pâk kıldun meyyitün

Bu ne kuvvet ne velâyet nice sırr
Kim muhibbün idemez kalbi fikir[16]

Yazı-Resimlerde Hz. Ali ve Devesi

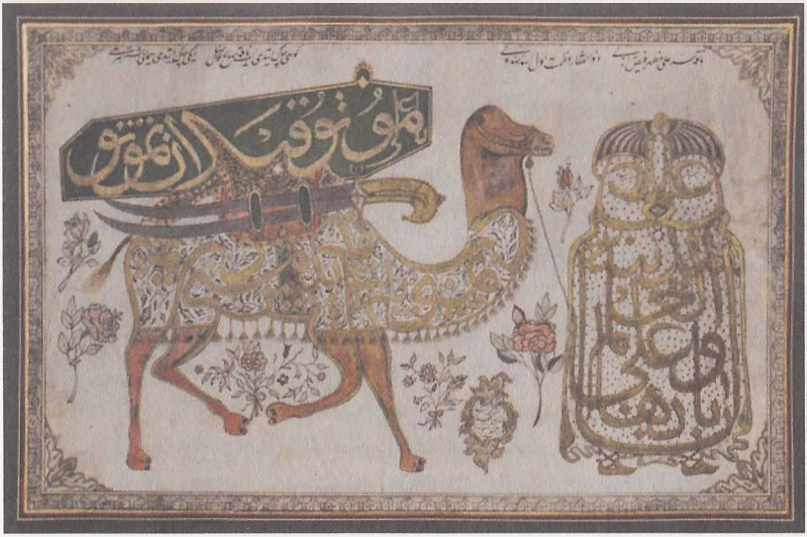
Yukarıda Hz. Ali'nin kendi cenazesini taşıyan deveyi gütmesini temsil eden yazı-resimlerin Türkiye'de halk arasında nisbeten yaygın olduğu belirtilmişti. Gerçekten de "Hz. Ali ve devesi" levhaları arasında yazı-resim olanların en güzel örneklerinden biri, Resim 1'de görülen ve aslı Konya'da, Koyunoğlu Müzesinde bulunan eserdir. "Ahmed Râşid b. el-Hac Mehemmed Emin" imzalı ve "Gümüşhane 1312 [1894–95]" tarihli[17] olan bu levhada Hz. Ali'nin yüzünü müsenna (ikili, simetrik) yazılmış olan "Ali" ismi oluşturmaktadır. Bedenini ise "*ene medînetü'l-ilmi ve Aliyyün bâbuhâ*" (ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır) cümlesi oluşturmaktadır. Gerek Alevîler, gerekse tasavvuf erbabı arasında yaygın olan bu cümle hadîs olarak bilinmekle birlikte, sıhhati tartışmalıdır.[18] Aksel, buradaki Hz. Ali yazı-resmini "ayaklı bir

---

16 *Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*, s. 874-877.

17 Müze kayıtlarında tarih 1212 olarak geçmektedir; ancak ketebeye büyülteçle bakıldığında kesin olmamakla birlikte rakam 1312'ye daha yakın görünmektedir ki eserin üslubu da daha ziyade bu geç tarihi düşündürmektedir. Fotoğrafları temin eden Ayşe Çıpan'a, Mustafa Çıpan'a ve müze ilgililerine müteşekkirim. Bu eserin çok benzeri Alif Art'ın 10 Mart 2013 tarihli müzayede kataloğundaki bir levhada da yer almaktadır (Lot 584). Ancak orada hem Alevî, hem Sünnî, hem Bektaşî hem Mevlevî simgelerinin gelişigüzel bir şekilde karıştırılmış olması biraz düşündürücüdür.

18 Celâleddîn 'Abdu'r-rahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Câmi'ü's-sagir fî hadîsi'l-beşîr ve'n-nazîr* (Semendrî, Lâ'ilpûr: el-Mektebetü'l-İslâmiye, 1394), c. 1, s. 90; İsma'îl b. Muhammed el-'Aclûnî el-Cezâhî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'ammâ iştehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, haz. Ahmed Kalâş (Haleb: Mektebetü'l-Turâsi'l-İslâmî, t.y.), c. 1, s. 181, no. 618. Hadîsin sıhhati konusunda bkz. Seyit Avcı, "'Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır' Hadisi Üzerine," *Marife* 4, 3 (2004), s. 371-381; Türk edebiyatındaki yeri konusunda bkz. Meliha Yıldıran Sarıkaya, "Türk-İslâm Edebiyatında Hz. Ali", yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlâhiyat Anabilim Dalı, 2004, s. 46-51.

Resim 1. "Ahmed Râşid b. el-Hac Mehemmed Emin" imzalı ve "Gümüşhane 1312 [1894-1895]" tarihli "Hz. Ali ve Devesi" levhası. Koyunoğlu Müzesi, Konya (env. no. 14187).

mezar taşına" benzetmektedir ki bunun, ölüp dirilmiş olmasını simgelediği düşünülebilir.

Hz. Ali'nin güttüğü devenin taşıdığı kılıç, çatal şeklinden de anlaşıldığı gibi Hz. Ali'nin Zülfikār adıyla bilinen kılıcıdır. Uhud Savaşı'nda gökten indirildiğine ve Hz. Muhammed'e aid olduğuna, Peygamber tarafından da Hz. Ali'ye hediye edildiğine inanılan Zülfikār, Alevî-Bektaşî geleneğinde gücü simgeler. Uhud Savaşı'nda zor durumda kalan Müslümanlar'ın Cebrâil ile Hz. Ali'nin yardımıyla düşmanı telef ettikleri, bunun üzerine *"lâ fetâ illâ 'Alî lâ seyfe illâ Zü'l-fikār"* (Ali'den başka kahraman, Zülfikār'dan başka kılıç yoktur) diyen bir ses duyulduğu rivayet edilir.[19] Bu söze birçok Osmanlı silahında rast-

[19] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, haz. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahîm (Beyrut: Dâru Süveydân, 1967), c. 2, s. 514. Esat Korkmaz (*Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik Terimleri Sözlüğü* [İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2005), s. 723] ve bazı diğer kaynaklar kılıcın Bedir Sa-

landığı gibi, aşağıda görüleceği üzere bazı "Hz. Ali ve Devesi" levhalarında da geçer.

Devenin sırtında bir de tabut vardır ki içinde Hz. Ali yatmaktadır. Aksel'e göre "Hz. Ali ve Devesi" resimleri "Hz. Ali'nin kerametini belirtirler, ikileşmiş olan vücudun biri deve üzerinde yatmaktadır, diğeri devecidir. Biri maddî vücudu, öteki manevî vücudu belirtir."[20] Tabutun üzerinde "*mûtû kable en temûtû*" (ölmeden önce ölün) ve galiba sonradan eklenmiş "*yâ 'Alî*" ibareleri yazılıdır. Birinci cümlenin hadîs olduğu söylenirse de bunun da sıhhati şüphelidir.[21] İnsanın ölmeden önce nefsini terbiye etmesine, dünya nimetlerine sırtını çevirmesine işaret eder. Şah İsmail'in dediği gibi,

> Şah Hatâyî'm mâni söylerim dilden
> Ayırırlar seni kibr ile kinden
> Ölmeyene olmaz nasip bu yoldan
> Var ölmezden evvel öl de andan gel[22]

Bu bağlamda tasavvuf ehli arasında "mevt" kelimesinin birden fazla anlamı olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Birinci anlamı basitçe hayatın biyolojik anlamda kesin olarak sona ermesi, metabolizmanın durmasıdır. İkinci anlamı ise "Nefsin hevâ ve hevesinin kökünü kazımak"tır, zira "Nefsin canı bu hevâ ve hevestir. Onu maddî hazlara ve bedensel zevklere yönelten hevâ ve hevesin yok edilmesi nefsin ölümü anlamına gelir. 'Ölmeden evvel ölmek' budur. Nefs süflî âleme çekilince kalp ölür, ulvî âleme çekilince kalp ve ruh hayat bulur."[23]

---

vaşı'nda gökten indiğini belirtmektedirler. Bu ibarenin ve Zülfikâr'ın Türk edebiyatındaki yeri hakkında bkz. Yıldıran Sarıkaya, "Türk-İslâm Edebiyatında Hz. Ali", s. 60-65, 367-393.

20 Aksel, *Türklerde Dinî Resimler: Yazı-Resim*, s. 99.

21 Bkz. Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri* (İstanbul: Kitabevi, 2000), s. 149.

22 Öztelli, *Bektaşî Gülleri*, s. 153; Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 2, s. 143.

23 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001), s. 244. Ayrıca bkz. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, haz. Zafer Erginli (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2006), s. 355-361; bu eser daha sistematik ve çağdaş bir şekilde derlenmiş olsaydı, ne kadar daha faydalı olurdu!

Nitekim yokluğunda buzağıya tapınmağa başlamış olan İsrailoğullarına, döndüğünde Hz. Musa "o halde Yaratıcınıza tevbe edip nefslerinizi öldürün; bu, Yaratıcınız katında sizin için daha hayırlıdır" (*Bakara* 2/54) demiştir. Nefsin ölümüne "mevt-i irâdî" yahut "mevt-i ihtiyârî" de denir ki bu da "ölmeden önce ölmek" anlamını taşır.[24] Ve gerçek ölüm de budur aslında. İsmail Hakkı Bursevî'ye göre "mevt-i nefse mevte-i ûlâ dirler. Bâkī mevt sûretinde olan mücerred intikāldür. Ya'ni bir hâneden bir hâneye göçmek gibidür ki bu göçmekden göç sahibine mevt lâzım gelmez."[25] O halde "birinci ölüm" nefsin ölümüdür; diğeri ise sadece bir yerden bir diğerine göçten ibarettir, ki ona ölüm denemez bile.

Bu durumda resimde bir deve görülmesi özel bir anlam kazanmaktadır. Zira deve, o yörede ve devirde başlıca taşıma aracı olmanın yanı sıra mutasavvıflar arasında nefsi simgeler. Annemarie Schimmel'in dediği gibi "88. sûrenin [Ğâşiye] 17. âyetinde Allah'ın yaratıcı gücünün işareti olarak sözü geçen deve ("Bakmıyorlar mı develere, nasıl yaratıldılar?") daha sonraki gelenekte nefsin güzel bir örneği haline gelmiştir: başlangıçta sabırsız ve bencildir ama terbiye edilebilir [...] ve bu sayede ağır yüküne rağmen devecinin türküsünü dinleyerek dikenli yolların üzerinden müridi hedefine, yani Allah'ın huzuruna ulaştırabilir."[26] Örneğin 13. yüzyılda yaşamış olan Mevlânâ Celâleddîn Rûmî *Mesnevî*'de aklın nefsi terbiye etmek için cehd etmesini, Mecnûn'un devesini Leylâ'ya doğru yöneltmeye çalışmasına benzetir:

Nâka vü Mecnûn gibi oldu bu kâr
Ol ider kuddâmı bu hulfı medâr

Meyl-i Mecnûn pîş-i Leylâ'ya revân
Meyl-i nâka semt-i kûçekde devâm

---

[24] Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 245.

[25] İsmail Hakkı Bursevî, "Şerh-i Kasîde-i Şeyh Yûnus Emre", Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 724/4, zikreden Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, s. 240.

[26] Annemarie Schimmel, *Deciphering the Signs of God. A Phenomenological Approach to Islam* (Albany: State University of New York Press, 1994), s. 24.

Bir süre deveyi yönlendirmeye çalıştıktan sonra Mecnûn böyle devam edemeyeceğini, devenin ona sadece ayakbağı olduğunu anlar:

Hem-reh oldukça benimle sen ayân
Dûr olur bî-şübhe Leylî'den bu cân

Deveden inen Mecnûn ayağını kırar ama cezbe-i İlâhî sayesinde yoluna devam eder:

Bu sefer min-ba'd olur cezb-i İlâh
Nâka üstünde seferdir seyr-i râh[27]

İşte bu da "Hz. Ali ve devesi" rivayetinin batınî anlamına işaret etmektedir. Zahirde Hz. Ali dirilmiştir, kendi tabutunu taşıyan deveyi gütmektedir; gerçekte ise deveci olan Hz. Ali akıldır, içinde hevâ ve heves bulunan tabutunu taşıyan nefs devesini gütmekte, olayın bütünü aklın nefse galebe çalmasını, ölmeden önce ölünmesini simgelemektedir. Gerçekten de Mevlânâ aklı deveciye, insanı da deveye benzetmiş, evliyâyı da "aklın aklı" addederek akıllara doğru yolu gösterdiğini belirtmiştir:

Oldu bu aklın şütür-bân sen şütür
Akl ider her sû seni mahkûm-ı mur

Akl-ı akl oldu gürûh-ı evliyâ
Akl-ı ağyâr oldu üştür sûretâ[28]

---

[27] Çeviri, Süleymân Nâhifî Efendi'nindir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, çev. Nahifî, haz. Âmil Çelebioğlu (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967-1972), c. 4, s. 60-61, beyit 1554-1555, 1568, 1580. Ayrıca bkz. Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1975), s. 113; a.y., *A Two-Colored Brocade: the Imagery of Persian Poetry* (Chapel Hill ve Londra: The University of North Carolina Press, 1992), s. 94; a.y., *The Triumphal Sun: a Study of the Works of Jalāloddin Rumi* (Albany: State University of New York Press, 1993), s. 95.

[28] Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf*, c. 1, s. 99, beyit 2597-2598. Ayrıca bkz. Schimmel, *The Triumphal Sun*, s. 271.

Nitekim *Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*'nde anlatıldığına göre dirilmiş olan Hacı Bektaş, müridine şöyle demektedir:

Gerçi ölmez bil hakîkāt evliyâ
Degişürür sûret kabûl eyler bekā

Geçmeyince fânî sûretden bir er
Bâkī mülke itmeyince ol sefer

Kurb-ı Hakk'a bulmayısar dest-res
Zîrâ Hakk'a lâyık olmaz bu nefes

Er gerek kim cismi nefsi ide terk
Nefsi öldür ölmedin ire merg

Ölmedin ölmek gerek girçek eren
Sûret ile irmedi Hakk'a iren

Sen de terk it iş bu fânî sûreti
Tâ bulasın Hakk'a sen kurbiyyeti[29]

Devenin bellemesinin üzerinde "*der Yemenî pîş-i menî / pîş-i menî der Yemenî*" yazılıdır. Bu sözler, 10.-11. yüzyıllarda yaşamış olan İranlı mutasavvıf şair Ebû Sa'id Ebü'l-Hayr'ın, Üveysü'l-Karânî (Veysel Karânî) hakkındaki şu Farsça şiirinden alınmıştır:

Ger der Yemenî çû bâ menî pîş-i menî
Ger pîş-i menî çû bî menî der Yemenî

Men bâ tû çünânem ey nigâr-ı Yemenî
Hod der galatem ki men tû-em yâ tû menî[30]

---

[29] *Hünkâr Hacı Bektaş Velî Velâyetnâmesi*, s. 864-865.

[30] *Sühanân-ı Manzûm-ı Ebû Sa'îd Ebü'l-Hayr*, haz. Sa'îd Nefîsî (Tahrân: Kitâbhâne-i Şems, 1334), s. 96, no. 658.

(Eğer Yemen'de isen fakat benimle isen, yanıbaşımdasın / Eğer yanıbaşımda isen fakat benimle değilsen, Yemen'desin / Ben seninle öyle bir haldeyim ki, ey Yemenli güzel / Ben de şaşkın bir haldeyim, ben mi senim, yoksa sen mi ben) Bu şiire yazılmış bir nazîre Şeyhü'l-İslâm Ebû İshak Zâde Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1753) tarafından dügâh makamında, nakış yürük semai usûlünde bestelenmiş, şiir bazı hüsn-i hat levhalarına da konu olmuştur.[31]

Üveysü'l-Karânî tâbiîndendi, Peygamber zamanında yaşamış, ama onunla yüz yüze gelememiş Yemenli bir deve çobanı. Onu uzaktan sevmiş, ona inanmıştı, ve bu nedenle Peygamber'in "Muhakkak ki Rahmân'ın nefesini Yemen tarafından duyuyorum" dediği rivayet edilir.[32] Ayrıca Sıffîn Savaşında (657) Hz. Ali'nin yanında savaşırken ölmesi onun Alevîler için özel bir anlam taşımasına neden olmuştur.

Devenin üzerindeki "*der Yemenî pîş-i menî / pîş-i menî der Yemenî*" (Yemen'desin, yanıbaşımdasın / yanıbaşımdasın, Yemen'desin) sözleri Ebû Sa'îd Ebü'l-Hayr'ın şiiri ve Üveysü'l-Karânî'nin Peygamber'e olan bağlılığı ışığında okunduğunda, aşk ve iman sayesinde uzun mesafelerin kat' edilebileceği, buna mukabil aşk ve iman olmayınca bir arada olmanın fayda etmeyeceği anlamı çıkmaktadır.

Levhanın üst kenarında ta'lîk hattıyla şu beyitler yazılıdır:

> Nâka-ı sırr-ı Ali mazhar-ı feyz-i ezelî
> Zülfikār-ı azamet ol esedullâh-ı velî
>
> Kûhi çâk itdi ise nâka-ı Sâlih-i fâzıl
> İki çak itdi semâyı şütür-i sırr-ı Ali

Burada iki deveden söz edilmektedir. Birincisi, Hz. Ali'nin sırrını ifade eden ve makalemize konu olan devedir. Diğeri ise Semud kavmi-

---

[31] Mustafa Vâsıf Efendi'den bir örnek için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1970), s. 450. İran menşeli ve "*el-fakîr 'Alî*" ketebeli güzel bir örneği de British Museum koleksiyonundadır (env. no. 1920,0917,0.287.b).

[32] el-'Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs*, c. 1, s. 251, no. 659.

ne peygamber olarak gönderilmiş olan Hz. Sâlih'in mucize kabilinden kocaman bir kayadan yarattığı devedir. (*A'râf* 7/73; *Hûd* 11/64) Şiir ikisini karşılaştırmakta, Hz. Ali'ninkini üstün bulmaktadır.

Koyunoğlu Muzesi'ndeki levhanın bir benzeri İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi'ndedir.[33] (Resim 2) Bu eserde Ebû Sa'id Ebü'l-Hayr'ın şiirinden alınan kısım neredeyse okunmaz durumdadır. Malesef Sezer Tansuğ ve Tonguç Yaşar'ın *Amentü Gemisi Nasıl Yürüdü* (1970) başlıklı nefis filmindeki deve bu eser üzerine temellendirildiğinden, onun da okunması mümkün değildir. Şehir Müzesi'ndeki levhayı Koyunoğlu Müzesi'ndekinden ayıran unsurlardan biri, Zülfikār'ın üzerinde yukarıda bahsi geçen "*lâ fetâ illâ 'Alî lâ seyfe illâ Zü'l-fikār*"

Resim 2. Tarihi ve sanatçısı belli olmayan bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Şehir Müzesi (env. no. 2958).

[33] Bu eser hakkında bkz. Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, s. 100-101. Eserin "madenî pullarla işlenmiş" olduğunu belirten Aksel anlaşılan aslını görmemiş, yazdıklarını kötü bir fotoğrafa dayandırmış olmalıdır. Zira eser mukavva üzerine mürekkeple çizilmiş ve boyayla renklendirilmiştir. Teşhirde olmayan bu resmi incelememe izin veren Müze yöneticisi Yasemin Masaracı'ya ve fotoğrafı çeken İsmail Küçük dostuma minnettarım.

cümlesinin yer almasıdır. Bu cümlenin ilk bölümü kılıcın sağındadır ve kısmen kabzasını oluşturmaktadır; ikinci bölümü ise doğrudan doğruya kılıcın üzerindedir. Tabutun üzerinde "*mûtû kable en temûtû*" ibaresi yazılıdır, Koyunoğlu levhasındaki "*yâ 'Alî*" ibaresi bunda yoktur.

Eserin fotoğrafını kitabına alan Malik Aksel, şöyle demektedir: "Burada Hz. Ali'nin resimlerinin yapılmasından kaçınılması onun İslâmın en kutsal velilerinden olmasındandır. Devenin yazı şekline girmesinin nedeni ise aynı tezyinî ölçünün bozulmaması isteğindendir. Nitekim yukardan sarkan çiçekler ve bitkiler de bunu böyle açıklar. Bunlar gelişigüzel her yana serpiştirilmiştir."[34] Yani Hz. Ali figürünün yazıyla oluşturulması onun kudsiyetinden ileri gelmektedir, devenin yazıyla oluşturulması ise Hz. Ali resmindeki "tezyinî ölçü"yü sürdürmek kaygısıyla izah edilebilmektedir. Peki, bitkilerin "gelişigüzel her yana serpiştirilmiş" olması bütün bunları nasıl açıklıyor? Doğrusu Aksel'in burada yürüttüğü mantığı anlamak zordur. Aksine, levhadaki natüralist çiçekler yazı-resimlerle oluşturulan estetik düzeni bozmaktadır. Ama daha da önemlisi, Hz. Ali ile devenin yazıyla resmedilmesini, ilkinin kutsal bir veli olması ve san'atçının tezyinî tutarlılık endişesiyle izah etmek yetersiz kalıyor. Nitekim Aksel'in kitabında Hz. Ali'nin birçok hayâlî, ama figüratif resmi var. Şiî geleneğinde kutsal kişilerin figüratif bir şekilde tasvir edilmesinin Sünnî geleneğinde olduğu gibi sorunlu addedilmediği göz önünde bulundurulduğunda, yazı-resim türünü *resmin kerahetiyle değil, yazının merkezîliğiyle* açıklamak daha akla yakın gelmektedir.

Yine "Hz. Ali ve Devesi" konulu bir diğer eser de vaktiyle Robert Anhegger ve Mualla Eyuboğlu Anhegger koleksiyonunda olup vefatlarından sonra bu satırların yazarına intikal eden levhadır. (Resim 3) İmzası ve tarihi bulunmayan bu levhada deveyi gütmekte olan Hz. Ali'yi "*meded yâ 'Alî*" yazısı oluşturmaktadır. Yukarıda sözleri edilen levhalardan farklı olarak burada devecinin arkasından Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin yürümektedir ki onların da bedenleri isimlerinden oluşmaktadır. Her üç kişi de örtülüdür.

---

[34] Aksel, *Türklerde Dinî Resimler: Yazı-Resim*, s. 100-101.

Resim 3. Tarihi ve sanatçısı belli olmayan, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i de gösteren bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası. Yazarın koleksiyonu.

Tabutun üzerinde *Allah* adıyla *Ehl-i Beyt*'in isimleri yazılıdır: *Muhammed*, *Ali*, *Fatıma*, *Hasan*, *Hüseyin*. Zülfikār'ın üzerinde yazı yoktur. Devenin üzerindeki örtüde "*der Yemenî pîş-i menî / pîş-i menî der Yemenî*" sözleri yer almaktadır. Devenin kendisini ise bütün gayretime rağmen okuyamadım. Harfler tek tek tanınabilmekle birlikte, birbirlerine eklendiklerinde anlamlı bir metin ortaya çıkmıyor. Bir ihtimal özellikle okunmaması için böyle karmaşık yazılmış olabilir, ya zâhir ile bâtın arasındaki farkı vurgulamak, ya da belki bir Alevî-Bektâşî sırrını ağyara faş etmemek için.

Aynı model üzerine hazırlanmış birkaç eser daha vardır. Biri aynen bu levhanın camaltı yorumu olup Sinan Genim koleksiyonundadır. Bir diğeri keza imzasız ve tarihsiz olup mukavva üzerine altınla yazılmıştır.[35] Burada Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin biraz garip bir biçimde

[35] Bkz. Alif Art'ın 3 Aralık 2006 tarihli müzayedesi kataloğu (Lot 295). Aynı resmi yayınlayan M. Şinasi Acar (*Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri* [İstanbul: Yem Yayın,

resmedilmiş olmakla birlikte eser yan tutulunca isimlerinin bedenlerini oluşturduğu görülmektedir. Bir üçüncüsü ise 1331 [1913] tarihli ama imzasız bir camaltı levhadır ki bunda Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin yoktur.[36] Son iki eserin bugün nerede olduğunu tesbit edemedim.

"Hz. Ali ve Devesi" konulu bir başka levha Malik Aksel'e göre Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde mahfuz bulunmaktaysa da, yaptığım başvuru sonucunda müze ilgilileri böyle bir esere envanterlerinde rastlanmadığını bildirmişlerdir.[37] (Resim 4) Aksel'in *Türklerde Dinî Resimler* başlıklı kitabındaki fotoğraf net olmadığından, metinde kaydettiği bilgilerle iktifa etmek mecburiyetindeyim. "Derviş es-Seyyid Yusuf

Resim 4. "Derviş es-Seyyid Yusuf Agâh er-Rıfaî" imzalı ve 8 Şevvâl 1208 [9 Mayıs 1794] tarihli "Hz. Ali ve Devesi" levhası. (Malik Aksel'in *Türklerde Dinî Resimler: Yazı-Resim* [İstanbul: Elif Yayınları, 1967], s. 102, Resim 52.)

2011], s. 255), örtünün üzerindeki yazı hakkında "Aynı anda iki yerde bulunabilmek, ancak velîlik mertebesine ulaşabilenler için söz konusu olabilmektedir" yorumunu yapmaktadır. Ancak yukarıda belirtildiği gibi burada mesele aynı anda iki yerde bulunmak değil, uzaklığa rağmen aşk ve iman sayesinde bir arada olabilmektir, Üveysü'l-Karânî ile Hz. Muhammed örneğinde olduğu gibi.

36 Bkz. Ekrem Işın ve Selahattin Özpalabıyıklar, *"Hoş Gör Yâ Hû": Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller, Nesneler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), s. 36-37.

37 Bu eser hakkında bkz. Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, s. 101-102.

Agâh er-Rıfaî" imzalı ve 8 Şevvâl 1208 [9 Mayıs 1794] tarihli olan bu levha, bir yazı-resimden ziyade üzerinde bir miktar yazı bulunan figüratif bir resim addedilmelidir.

Deveyi güden Hz. Ali'nin nikabında "*meded yâ 'Alî yâ Haydar*" yazılıdır. Arapça anlamı "arslan" olan "*Haydar*"ın Hz. Ali'nin lâkaplarından olduğu bilinmektedir. Elbisesinin üzerinde ise "*ene medînetü'l-'ilmi ve 'Aliyyün bâbuhâ*" ibaresi yazılıdır. Devenin örtüsünde "*mâ şâ Allah*" ibaresi bulunmaktadır. Tabutun yanında "*esedu'llâhi'l-gālib 'Alî ibn Ebî Tâlib*" (galib olan Allah'ın arslanı Ebû Tâlib oğlu Ali) ve "*lehmuke lehmî cismuke cismî demuke demî yâ 'Alî*" (etin etimdir, vücudun vücudumdur, kanın kanımdır yâ Ali) ibareleri yer almaktadır. Bunların birincisinde "Allah'ın arslanı" demek olan "*esedu'llâh*" ile yine Hz. Ali'ye işaret edilmektedir. İkincisinin ise bir benzerinin hadîs olduğu Şiî kaynaklarda geçmekle birlikte,[38] Sünnî kaynaklarında bu genellikle kabul görmemektedir.

Levhanın üst kenarında şu beyitler yer almaktadır:

İki âlemde tasarruf üzredir rûh-ı Ali
Sanmayın bu mürdedir bundan nice dermân ola

Rûhu şimşîr-i Hudâdır ten gılâf olmuş ana
Dahi a'lâ kâr ider bir tîğ kim üryân ola[39]

Yani maddî varlığından kurtulmuş, ölmeden önce ölmüş olan velî bu haliyle daha da fazla keramet gösterebilir. Levhanın üst kenarının ortasında bulunan üç pafta içindeki metni Aksel malesef kitabına almamıştır, dolayısıyla ben de burada nakledemiyorum.

---

[38] Süleymân el-Hüseynî el-Belhî el-Kundûzî, *Yenâbî'ü'l-mevedde* (İstanbul: Ahter Matbaası, 1302), s. 129-130. İbarenin Türk edebiyatındaki yeri hakkında bkz. Yıldıran Sarıkaya, "Türk-İslâm Edebiyatında Hz. Ali", s. 51-54.

[39] Bu şiirin çok benzeri Akşemseddin'e atfedilir: "İki cihanda tasarruf ehlidir çünki velî / Deme kim bu murdedir bunda nice derman ola / Ruh şemşir-i Hudâ'dır ten gılâf olmuş ona / Tâ ki a'lâ kâr eder bir tığ ki uryan ola" (Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler* [Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010 (ilk baskısı 1992)], s. 7, n. 20.)

Keza Aksel'e göre Ankara Etnoğrafya Müzesinde olması gereken, ancak şimdi bulunamayan diğer bir levhada ise yazı daha da tâlî bir konumdadır.[40] Eser imzasız ve tarihsizdir. Aksel "muhteşem bir deve üzerinde gayet küçük tâlik yazılar okunduğu"nu belirtmekle birlikte ne yazdığını kaydetmemiştir; verdiği fotoğrafta ise devenin üzerinde yazı olduğu bile seçilememektedir.

Ankara Etnoğrafya Müzesi'nde bulunabilen çok güzel bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası yazı-resim değildir.[41] (Resim 5) Müzeye 1932'de intikal ettiği dışında kökeni ve dönemi hakkında malesef bilgi sahibi değiliz.

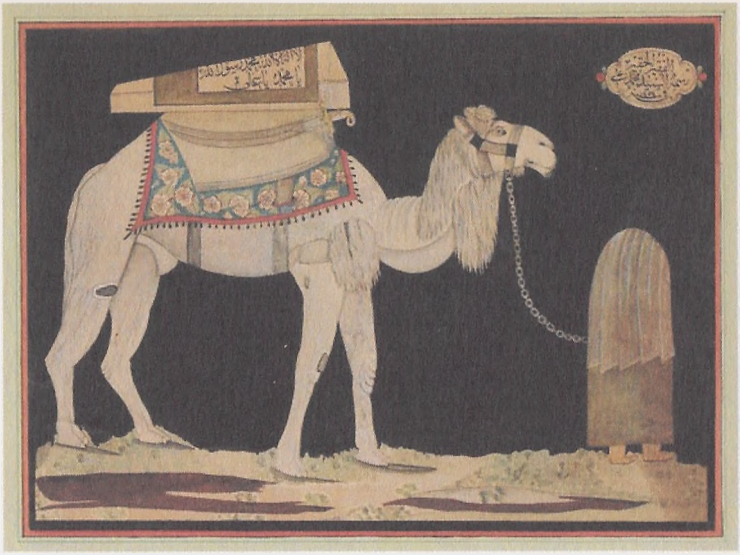

Resim 5. Kökeni meçhul bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası.
Ankara Etnoğrafya Müzesi (env. no. 9006).

---

40 Bu eser hakkında bkz. Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, s. 101; Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s. 237.

41 Fotoğrafı temin eden ve burada yayınlanmasına izin veren Müze müdürü Mehmet Yücel Kumandaş'a teşekkür ederim.

Resim 6. "Es-Seyyid Mehmed Ali" imzalı ve 1258 [1842] tarihli "Hz. Ali ve Devesi" levhası. Sadberk Hanım Müzesi (env. no. 15596-Y.178).

Sadberk Hanım Müzesi'nde mahfuz bulunan keza çok güzel bir levha (Resim 6) "es-Seyyid Mehmed Ali" imzalı ve 1258 [1842] tarihlidir. Burada Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin yoktur, sadece Hz. Ali deveyi güderken temsil edilmektedir. Deve, Resim 4'teki deveye çok benzemektedir. Bellemesi renkli desenlidir, tabutun üzerinde ise *Kelîme-i Tevhîd* ve "*yâ Muhammed yâ Ali*" ibaresi yer almaktadır.

Frederick De Jong'un koleksiyonunda bulunan bir müsenna levhada[42] (Resim 7) çifte "*Muhammed*" ve çifte "*Ali*" isimlerinden başka Zülfikār ve arslan gibi Hz. Ali ile özdeşleştirilen simgeler ve iki de "Hz. Ali ve Devesi" resmi vardır. Ancak bunlar da yazı-resim değildir. Eser evvelce Yunanistan'ın Teselya bölgesinde bulunan Durbali Tekkesi'nde imiş. De Jong'a göre acemice çizilmiş olan ortadaki teslim taşının sonradan eklenmiş olması çok muhtemeldir, ki bu da bir Bektaşî

[42] Fotoğrafın burada yayınlanmasına izin veren Frederick De Jong'a teşekkür ederim.

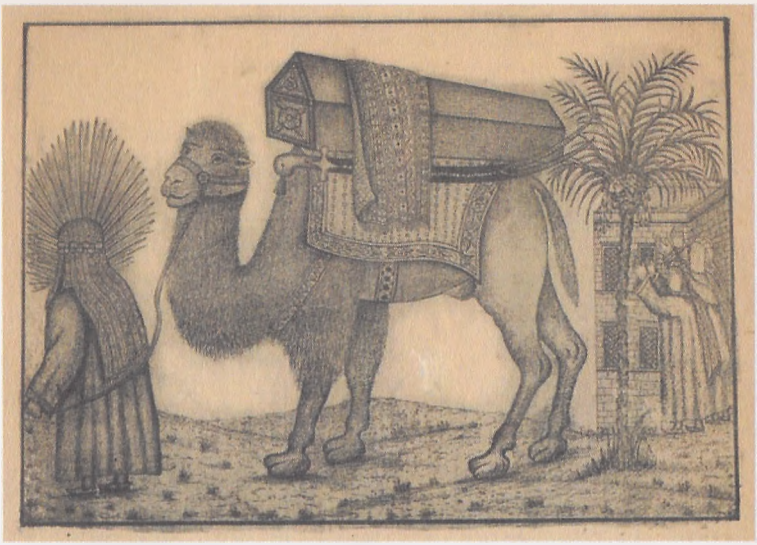
Resim 7. Çifte "*Muhammed*" ve çifte "*Ali*" isimlerinden başka Zülfikār ve arslan gibi Hz. Ali ile özdeşleştirilen simgelerin de bulunduğu bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası. Evvelce Yunanistan'ın Teselya bölgesinde bulunan Durbali Tekkesi'nde imiş; Frederick De Jong koleksiyonu.

tekkesine girmeden önce eserin bir Alevî cem evini süslemiş olabileceğini akla getirmektedir.[43]

Malik Aksel'in şahsî koleksiyonunda olup şimdi Bursa Büyükşehir Belediyesi Kent Müzesi'nde muhafaza edilen taş baskısı resimde hiç yazı yoktur. (Resim 8) Solda duran Hz. Ali'nin yüzü örtülüdür ve başından çıkan ışık huzmeleri kudsiyetine tanıklık etmektedir. İpini tuttuğu devenin sırtında tabut ile Zülfikār görülüyor. Sağda ellerini kaldırmış olan yüzleri örtülü iki kişi Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'dir. Aşağıda görüleceği gibi bu eser birçok camaltı levhaya örnek teşkil etmiştir.

Sözü edilen taş baskısı levha üzerine temellendirilmiş olduğu çok açıkca görülen bir camaltı levha, Ömer Bortaçina koleksiyonunda-

[43] De Jong, "The Iconography of Bektashiism", s. 24.

Resim 8. Taş baskısı "Hz. Ali ve Devesi" levhası. Malik Aksel Koleksiyonu, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kent Müzesi (env. no. yok).

dır.[44] (Resim 9) Hattâ camaltı eserlerde resim camın arka yüzüne yapıldıktan sonra camın tersine çevrildiği göz önünde bulundurulduğunda, bu eserin taş baskısı resmin aynadaki aksi şeklinde olması özel anlam kazanmaktadır. Ancak taş baskısı resimde olmayan güzel bir ayrıntı, resmin üst kenarına yakın iki pafta içerisindeki şu iki mısradır:

Şem'-i mihrâb-ı şeri'at hâle-i nûr-ı Nebî
Câmi'-i feyz-i velâyet hâzin-i sırr-ı Alî

Bu mısraların burada yazılı olmayan devamı ise şöyledir:

Seyyidü sâdât-ı ekrem vâris-i Âl-i Abâ
Kıble-i ehl-i hakîkat Hacı Bektaş-ı Velî[45]

---

[44] Fotoğrafı temin eden Yapı Kredi Yayınları'na ve burada yayınlanmasına izin veren Ömer Bortaçina'ya teşekkür ederim.

[45] Şiirin devamını başka bir hüsn-i hat levhasında gördüysem de kaynağını bulamadım, ancak benzer şiirlere tesadüf ettim. Örneğin Daniş'in "Mazhar-ı nûr-ı Hudâ mahzen-i esrâr-ı Ali / Pîr-i erkân-ı tarîkat Hacı Bektaş-ı Velî" vasıtalı tercî'-i bendi için bkz. Özmen, *Alevi-Bektaşi Şiirleri Antolojisi*, c. 4, s. 89-90; Resmi'nin "Dürr-i der-

Resim 9. Camaltı bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası. Ömer Bortaçina koleksiyonu.

Bu güzel camaltı levhanın, işçiliği daha kaba bir benzeri bu satırların yazarındadır. Tabutun üzerine yaldız boyayla "*şehid*", yanına ise "*lâ fetâ illâ 'Alî lâ seyfe illâ Zü'l-fikâr*" yazılmıştır. Kompozisyonun üstünde en sağda *Allah* adıyla *Ehl-i Beyt*'in isimleri, en solda "*yâ Ali*" ibaresi bulunmaktadır. Ortada ise bir müsenna kompozisyonun merkezinde Bektaşî tacı ve yukarıdan aşağıya doğru çifte *İsm-i Celâl*, çifte *İsm-i Nebî* ve çifte "*meded*" yazılıdır. Kompozisyonun alt kısmında, devenin bacakları seviyesinde "*girüb Cennet sarâyına Cehennemden ba'îd olsun*" du'ası vardır.

Yine aynı taş baskısı levha üzerine temellendirilmiş bir diğer camaltı levha, vaktiyle Robert Anhegger ve Mualla Eyuboğlu Anhegger koleksiyonundaydı.[46] Burada Hz. Ali ile deve taş baskısından aynen

yâ-yı hüviyyet mazhar-ı sırr-ı Ali / Padişah-ı heft kişver Hacı Bektaş-ı Velî" vasıtalı tercî'-i bendi için bkz. a.g.e., c. 4, s. 262-263.

46 Bkz. Şennur Şentürk, *Cam Altında Yirmi Bin Fersah: Geleneksel Halk Resim Sanatından "Camaltı Resimleri"* (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1997), s. 49. Anhegger'lerin vefatından sonra bu levhanın akıbetini tesbit edemedim.

alınmıştır. Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin ise devenin arkasında yürüyen iki küçük çocuk olarak resmedilmiştir. Yine taş baskısından farklı olarak arkalarında bir tepe, tepenin üzerinde bir cami resmi vardır. Bu cami ile muhtemelen Hz. Ali'nin Kûfe'de bir mescidde ibadet ederken katledilmesine atıfta bulunulmaktadır.

Anhegger koleksiyonundaki camaltı levhaya benzeyen bir levha Neveser Aksoy koleksiyonundadır.[47] (Resim 10) Bu levhada da Hz. Ali ile deve taş baskısına benzemektedir. Arkadan gelen Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ise hem birbirinden, hem de taş baskısı levhadakilerden farklıdır. Önden yürüyenin başından Hz. Ali'deki gibi huzmeler çıkmaktadır. Arkadan gelende ise kudsiyete işaret eden böyle bir motif yoktur. Muhtemelen başından huzmeler çıkan, Hz. Ali'nin vefatı üzerine İmamlığa yükselmiş olan Hz. Hasan, arkasından gelen ise henüz bu mertebeye erişmemiş olan Hz. Hüseyin'dir.

Resim 10. Camaltı bir "Hz. Ali ve Devesi" levhası.
Neveser Aksoy koleksiyonu.

[47] Fotoğrafı temin eden ve burada yayınlanmasına izin veren Neveser Aksoy'a teşekkür ederim.

Eser Harf Devrimi sonrasında yapıldığından yazılar Lâtin harfleriyledir. En yukarıda "*la feta illa Ali la seyfi illa Zulfikar*" (aynen) ibaresi bulunmaktadır. Onun altında ise büyük bir madalyon içerisinde "*meded ya Ali*" ve "*Fatıme tuzzehra*" (Fâtımetü'z-Zehrâ) ve onun her iki yanında sekizgen madalyonlar içerisinde On İki İmâm'ın diğer on birinin adları görülüyor: soldan sağa "*İmam Musayı Kazım*" (Mûsâ b. Ca'fer, el-Kâzım), "*İmam Cafer*" (Ca'fer b. Muhammed, es-Sadık), "*İmam Bakir*" (Muhammed b. Ali, el-Bâkır), "*İmam Zeynel Eba*" (Ali b. Hüseyin, Zeyn el-Âbidin), "*İmam Hasan*" (Hasan b. Ali, el-Mücteba), "*İmam Hüseyin*" (Hüseyin b. Ali, Seyyidü'ş-Şühedâ), "*İmam Musayı Rıza*" (Ali b. Mûsâ, er-Rızâ), "*İmam Takyi*" (Muhammed b. Ali, el-Takī el-Cevād), "*İmam Naki*" (Ali b. Muhammed, el-Hādī en-Nakī), "*İmam Hasanil Askeri*" (Hasan b. Ali, el-Askerî) ve "*İmam Mehdiyi Resul*" (Muhammed ibnü'l-Hasan, el-Mehdî). İsimlerin çetrefil imlâsı ve hattâ imâmların birinin adındaki hata bu esere naif bir hava veriyor.

Keza Lâtin harfleriyle "*Sırrı Ali*" başlığı verilmiş çok ilginç ve güzel bir levha daha yayınlanmış olmakla birlikte, aslının nerede olduğu malesef kitapta belirtilmemiştir.[48]

Aynı görsel gelenekten gelen diğer bir camaltı levha da Suna ve İnan Kıraç koleksiyonundadır.[49] "Ahmed Nuri" imzalı bu tarihsiz levhada Hz. Ali ve oğulları yoktur, ama devenin sırtındaki tabut ve Zülfikār imgenin kaynağını ele vermektedir. Devenin altında iki pafta içerisinde

> Dünyada adam çok fakat insan az
> Eğer insan bulursan ismini altun ile yaz

beyti yazılıdır. Devenin iki yanında ise birer yazı-resim kuş simetrik olarak işlenmiştir. Bazı harfleri eksik olmakla birlikte bu kuşların, Aksel'in "*yâ Hazret-i Bektaş-ı Veli kaddasallahu sırrehu*" şeklinde okuduğu bir kuş yazı-resmine benzerlikleri dikkat çekicidir.[50]

---

[48] Şentürk, *Cam Altında Yirmi Bin Fersah*, s. 15. Böyle hayâtî bilgilere kitap ve makalelerde yer verilmesi ne yazık ki ülkemizde henüz alışkanlık haline gelmemiştir.

[49] Neveser Aksoy, *Camaltında Devr-i Âlem: Dört Kıtadan Örneklerle Camaltı Resimlerinin Büyülü Dünyasında bir Gezi* (İstanbul: Pera Müzesi, 2005), s. 203.

[50] Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, s. 74.

Bazı Başka Örnekler

Osmanlı topraklarında değil de İran'da üretilmiş olan bir minyatüre de değinmek istiyorum. (Resim 11) Ca'ferü's-Sâdık'ın *Falnâme*'si-

Resim 11. Ca'ferü's-Sâdık'ın *Falnâme*'sinden bir "Hz. Ali ve Devesi" minyatürü. Mirak Ağa (atf.), Kazvin, 1555-1565 civarı.
The Metropolitan Museum of Art, New York (env. no. 50.23.2). "
2013 The Metropolitan Museum of Art/Art Resource/Scala, Floransa.

nin, Kazvin'de 1555–1565 civarında hazırlandığı düşünülen bir nüshasından çıkmış olan bu eser, Mirak Ağa'ya atfedilmiştir, halen New York'ta, Metropolitan Museum of Art'ta mahfuz bulunmaktadır (env. no. 50.23.2). Esere sonradan eklenmiş olan elyazısı notlarda deveyi güden "*Cenâb-ı Murtazâ Ali aleyhisselâm*", arkadan gelenlerden soldaki "*Cenâb-ı İmâm Hasan Müctebâ 'aleyhi's-selâm*", sağdaki ise "*Cenâb-ı İmâm Hüseyin 'aleyhi's-selâm*"[51] şeklinde tanımlanmıştır. Tabutun da üstüne "*tâbût*" yazılmıştır. Hikâyenin Osmanlı kökenli resimlerinde görülen Zülfikār burada yoktur.

Falnama: The Book of Omens başlığıyla yayınlanmış olan güzel katalogda evvelce bu resmin "Hz. Fatıma'nın Cenazesi" olarak yorumlandığı, ancak tasvir edilenin "Hz. Ali ve Devesi" rivayeti olduğu belirtilmektedir. Hikâyenin Anadolu kökenli olduğu göz önünde bulundurulduğunda, böyle bir resmin İran'da yapılmış olması ilk anda şaşırtıcı gelebilir. Ancak Anadolu'da pek çok Alevî taraftarı bulunan Şâh İsmail'in (Hatâyî) yukarıda alıntılanan şiirinde bu konuyu işlemiş olması, oğlu Birinci Şah Tahmasp (1514–1576) döneminde Safevî İmparatorluğu'nun başkenti Kazvin'de yapıldığı düşünülen bu resimde aynı konunun ele alınmış olmasını hiç değilse mümkün, hattâ muhtemel kılmaktadır. Gerçekten de minyatüre eşlik eden metinde şöyle denmektedir:

Hasan nehâd cû tâbût-ı bâb[-ı?] hod be-şütür
Ze ger-i râh bi-yâmed civân-ı burka'-dâr

Zemâm-ı nâka gereft ve bi-iltimâs-ı Hasan
Küşûd perde ze rûh bûd Haydar-ı Kerrâr[52]

(Hasan [Hz. Ali'nin] tabutunu deveye yükleyince / Yolun tozundan burka giymiş bir civan çıkageldi / Devenin dizginini eline aldı ve Hasan'ın ricası üzerine / Yüzünden nikabı açtı; o Haydar-ı Kerrâr idi) Met-

---

[51] Resmin burasında boya çatlayıp döküldüğünden yazı zorlukla okunmaktadır.

[52] Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı, *Falnama: The Book of Omens* (Londra: Thames & Hudson, 2009), s. 126.

nin katalogda verilen İngilizce'sinde birinci mısra tabutun Hz. Hasan'a aid olduğu şeklinde çevrilmiştir.[53] Metnin aslı olan "*nehâd cû tâbût-ı bâb[-ı?] hod*" sözünün anlamı gerçekten de çok açık sayılmaz. Ancak burada Hz. Hasan'ın tabutunun kastedilmiş olması pek muhtemel olmadığından farklı bir anlam aranması gerekmektedir. Belki "*bâb-ı hod*" "babası" anlamına gelmektedir, vezin uğruna "*bâbâ-yı*" yerine "*bâb-ı*" denmiştir; belki de "*Bâb*'ın tabutunu *kendi yükledi*" (*nehâd cû tâbût-ı Bâb hod*) denmekte, bu söz de "*ene medînetü'l-ilmi ve Aliyyün bâbuhâ*" hadîsi bağlamında ele alındığında Hz. Ali için "[ilim şehrinin] kapı[sı]" niyetine "*Bâb*" denmiş olduğu akla gelmektedir. Bir de İsma'ilî mezhebinde Hz. Ali'ye "*Bâb*" dendiği gerçeği unutulmamalıdır. Her halükârda tabut Hz. Hasan'ın değil, Hz. Ali'nin olmalıdır. "*Haydar-ı Kerrâr*" ise bilindiği gibi Hz. Ali'nin lâkaplarından biridir. Bu bakımdan minyatürün "Hz. Ali ve Devesi" hikâyesini konu edindiğine şüphe kalmamaktadır.

Son olarak daha da doğuya, Hindistan'a (bugünkü Pakistan) aid bir yazı-resim üzerinde duracağım.[54] (Resim 12) Sol kenarında "Hamîd yayınları" tarafından yayınlandığı ve "Dîn-i Muhammed Kitabevi, Keşmîrî Pazarı, Lâhur" adresinden temin edilebileceği belirtilmektedir. Tarih yoksa da 20. yüzyıl başlarına aid olsa gerektir. Deveyi oluşturan metin "*Nâdi 'Alî*" diye bilinen ünlü bir duadır ve şöyledir: "*nâdi 'Aliyyan mazhara'l-'acâ'ib taciduhu 'avnen leke fî'l-nevâ'ib küllü hummin ve gammin seyencelî bi-'azmetike yâ Allah bi-nübüvvetike yâ Muhammed bi-velâyetike yâ 'Alî yâ 'Alî yâ 'Alî*" (çağır Ali'yi, ki o, acâibin izhar olunduğu yerdir; onda musibetler karşısında bir yardımcı bulacaksın; bütün hüzünler ve gamlar yok olurlar, yâ Allah senin azâmetin, yâ Muhammed senin nübüvvetin, yâ Ali senin velâyetin karşısında). Genellikle sadece Ali ismi üç kere tekrarlanmakla birlikte burada Allah ve Muhammed isimleri de aynı şekilde üç defa tekrarlanmaktadır.[55] Görüldü-

---

[53] "*When Hasan had placed on the camel the coffin meant for himself.*" Farhad ve Bağcı, *Fahnama*, s. 263.

[54] Chaubey Bisvesvar Nath, "Calligraphy," *The Journal of Indian Art and Industry* 16, 124 (1913), Resim 3.

[55] Duanın Türk edebiyatındaki yeri hakkında bkz. Yıldıran Sarıkaya, "Türk-İslâm Edebiyatında Hz. Ali", s. 58-60.

ğü gibi her ne kadar eserin konusu Hz. Ali'nin kendi tabutunu taşıyan deveyi gütmesi değilse de, burada bir kere daha Hz. Ali ile deve arasında bir ilişki kurulmuş olması ilginçtir. Öte yandan Cebrâ'il'in Hz. Ali'ye sattığı ve sonra on misline geri aldığı deve rivayeti, Bedr Savaşı'nda alınan ganimetin Hz. Ali'ye düşen payının bir deve olması, Hz. Ali ile Hz. A'işe'nin taraftarları arasında cereyan eden Cemel Vak'ası gibi konular düşüldüğünde bunun çok da şaşırtıcı olmadığı meydandadır.

Eskiden hayli yaygın olan "Hz. Ali ve Devesi" levhaları lâyıkiyle araştırılmayı beklemektedir. İster kâğıt üzerinde olsunlar, ister cam altında, bu eserleri yaratan halk san'atçılarının adları dahi bilinmiyor. Yine de hiç olmazsa üslûplarına dayanan bir tasnif çalışmasının günün birinde deneneceği umulur. Yazıma bu eserlerin nasıl halka malolmuş olduklarının güzel bir ifadesi olan bir örnekle son veriyorum: Nâzım

Resim 12. Hindistan'dan *Nâdi Ali* duasından oluşturulmuş bir deve yazı-resmi. (Chaubey Bisvesvar Nath, "Calligraphy," *The Journal of Indian Art and Industry* 16, 124 [1913], Resim 3.)

Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* başlıklı destansı şiirinden bir bölüm.

Gazeteyi aldı yerden,
düzeltip katladı, derlitopluluk severliğiyle,
ve masaya bırakıyordu ki
orda üzerinde masanın
Hazreti Ali'nin devesiyle karşılaştı Asrî Yusuf.
Bir kambur deveydi bu,
bir tabut taşıyordu.
Bir agelli Arap,
yüzünde nikap,
yediyordu deveyi.
Deveyi yeden,
tabutta yatan,
Hazreti Ali.

Bir yol yeşil
bir yol al,
tabutun üstünde bir şal.
Tabutta boydan boya
tabuttan büyük
Zülfikar, ağzı çatal.

Gökte melek,
solda bir geyik,
sağda bir arslan,
ağlıyor Hüseyin,
ağlıyor Hasan.
Ve ince bir camın üzerinde

gidiyor Hazreti Ali'nin devesi
lokum aynaların arasından.

Sürümü çoktu bu levhaların,
en uzak köylerden bile sipariş geliyor.
Model: eski örnek,

bir tek fazlalık:
gökteki melek.
Onu Çopur İhsan Beyle beraber
Ermenice bir dua kitabından çizmiştiler.

Asrî Yusuf bıraktı gazeteyi devenin üzerine,
ve tuhaf bir sıkıntı duydu birdenbire.[56]

Sonuç

Hz. Ali'nin kendi cenazesini taşıyan deveyi gütmesi rivayeti Alevî-Bektaşî san'at ve edebiyatında önemli bir yer tutar. İlk bakışta bu hikâye katledildikten sonra dirilmiş olan Hz. Ali'nin kudsiyetine tanıklık etmektedir: Hz. Ali aslında ölmemiş, göğe alınmıştır. Ancak levhanın bir de batınî anlamı vardır ki bu da ölmeden önce ölmeye, yani nefsini terbiye etmeye, hevâ ve heveslerden arınmaya, dünyevî arzulardan el çekmeye, kısacası maddiyat yükünü geride bırakmaya işaret eder. Nasıl bir kılıcı kullanmak için kınından çıkartmak gerekirse, Allah'a vâsıl olmak için de insanın maddî kılıfını geride bırakması şarttır.

Eskiden evleri, kahvehaneleri, kervansarayları, tekkeleri süsleyen "Hz. Ali ve Devesi" levhaları zahirde bir Alevî kıssasını temsil etmekteyse de, aslında tasavvuf ehlinin mezhep farkı gözetmeksizin doğru bildiği bir ilkeyi simgelerler: ölmeden önce ölmek. Dervîş Muhammed Yemînî, *Fazîletnâme*'de şöyle diyor:

Cihânda dirilük bu veche dirlik
Gide kesret mu'ayyen ola birlik

Ki gendü meyyitünüz götüresiz
Fenâdan bâki mülke yitüresiz[57]

---

[56] Nâzım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, haz. Memet Fuat. ([İstanbul]: de Yayınevi, 1966-1970), 5. kitap, s. 343-344.

[57] Yemînî, *Fazîlet-Nâme*, s. 584.

Deve Donanımı

Geleneksel Deve Güreşleri ve Deve Donanımları

Ayşegül Koyuncu Okca *

Hayvancılık Türklerin en eski geçim kaynaklarından birisidir. Eski Türklerin koyun, keçi ve attan sonra en çok deveye sahip olduğu bilinmektedir. Türkler Orta Asya'daki bozkırlarda kendilerine, hayvancılığa dayanan bir yaşam biçimi kurmuştur. Zor doğa koşullarında hayvanlarına bakmak için verdikleri mücadele, onları güçlü, sağlam hatta savaşçı yapmıştır. At, deve ve eşek gibi binek hayvanlardan yararlanmayı bildikleri için de bir yerden diğer bir yere kolayca hareket edebilmişlerdir. Ulaşımda ve yük taşımada kullanılan devenin, aynı zamanda eski Türkler tarafından derin suları geçmek için arabaya koşulduğu[1] da bilinmektedir. Bu hareket edebilme imkânı onları Orta Asya Bozkırları'ndan uzak coğrafyalara taşımıştır. Hayvanlarına daha verimli otlaklar bulabilmek için geldikleri Anadolu'da yaylak-kışlak arasında bir yaşam biçimi sürdüren Türkler, deveyi yine ulaşımda ve yük taşımada kullanmaya devam etmişlerdir. Türkiye'de kullanılan develer, Asya develeri ile Afrika develerinin çiftleşmesi sonucu doğan, melez ve genelde tek hörgüçlü develerdir. Öte yandan Osmanlılar savaş sırasında da bir binek hayvanı olarak geniş ölçüde deveden yararlanmış-

* Dr. Ayşegül Koyuncu Okca, Pamukkale Üniversitesi Denizli Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu El Sanatları Bölümü, Denizli. aysegulkoyuncu@pau.edu.tr.

1 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş-I*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara, 2000, s. 419.

lardır.[2] Deve, özellikle Doğu Altaylarda, Orta Asya'nın güney ve batı bölgelerinde ve Anadolu'da yaşayan Türk boyları arasında, temel ihtiyaçların karşılanmasında ilişki kurulan nesnel bir unsur olmanın ötesinde, ortak yaşam alanının ve canlı oluşun öznel bir unsurudur.[3]

Etinden, sütünden, derisinden ve yününden de faydalanılan, ekonomik ve nesnel bir kaynak olan deveyi, Bahaeddin Ögel, Eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvan[4] olarak ifade etmektedir. Aynı zamanda kurbanlık ve adaklık olarak da kullanılan deve, zamanla kültürel bağlam içerisinde anlam kazanarak, Yörüklüğün sembolü haline gelmiştir. Türk insanının yaşamında bu kadar önemli bir yere sahip olan deve, Türk kültüründe de gerektiği yeri almış manilerde, türkülerde, atasözlerinde, tekerlemelerde, bilmecelerde, hikâyelerde, fıkralarda yerini almıştır. Ayrıca geleneksel ürünlerde de deve figürleri işlenmiş, dokunmuş ve örülmüştür.[5]

Yaklaşık olarak 30-40 yıl yaşayan deve, evcilleştirilmesinin ardından fiziki ihtiyaçların giderilmesinde bazı özelliklerinden faydalanılan hayvanlardan birisi olmuştur. Gövdesine oranla küçük olan başında küçücük kulaklara, başını gövdeye bağlayan "S" şeklindeki uzun bir boyna, tek ya da çift hörgüce, yine gövdesine oranla kısacık bir kuyruğa, tüm yükü taşıyan kuvvetli bacaklara ve yumuşak tabanlı büyük ayaklara sahiptir.

Çöktükleri yerden, üzerlerine yüklenen kilolarca yük ile birlikte ayağa kalkıp yürüyebilen, aç-susuz olarak günlerce yol gidebilen ve kilolarca yük taşıyabilen develer, yaylak-kışlak yaşam biçimi sürdüren Yörüklerin vazgeçilmez hayvanları arasında yerini almıştır. Yetişkin bir

---

2 Musa Seyirci, "Deve Folkloru ve Güney Göçerlerinde Deve Donanımları", *III. Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri (1986)*, Ankara, 1987, s. 327.

3 Mustafa Arslan, "Türk Halk Edebiyatında Göç ve Göçerliğin Sembolü Olarak Deve", *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010/Balıkesir)*, Pınarbaş Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul, 2012, s. 115.

4 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Cilt: II, Ankara, 1995, s. 538.

5 Musa Seyirci, *age.*, s. 328.

deve, 1,50 cm ile 2,15 cm arasında uzunluğa sahipken, ağırlıkları 400-500 kg arasında olup iyi bir bakım sayesinde 1000 kg'a kadar ulaşabilen develerin, sırtlarında bulunan hörgüç, en belirgin özellikleridir. Bu hörgüçleri sayesinde yaklaşık olarak 3 hafta boyunca açlığa ve susuzluğa dayanabilirler.

Hayvanlarını yaz aylarında daha serin ve verimli otlaklara götürme mecburiyeti, göç ve yaylak-kışlak arasında geçen bir yaşam biçimini de beraberinde getirmiştir.[6] Ancak değişen ve gelişen teknolojiye bağlı olarak şekillenen yaşam biçiminde gittikçe önemini ve vasfını kaybeden develer, günümüzde artık yerlerini motorlu araçlara bırakmıştır. Günümüzde develer, Yörüklüğün getirmiş olduğu sevgi ve ilgi ile yılın belirli zamanlarında yerel yönetimler tarafından ya da eğitim, kültür, sağlık, spor ve sosyal amaçlı faaliyet gösteren dernekler tarafından organize edilen, geleneksel deve güreşleri etkinlikleri çerçevesinde varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Güreş organizasyonlarından elde edilen gelirler masraflar çıktıktan sonra amacı doğrultusunda içme suyu getirilmesi, şehit ve gazi ailelerine yardım, okul, cami, sağlık ocağı vb. yapımında ya da tamirinde kullanılır. Deve güreşlerinde iddia ve müşterek bahis yoktur. Sağlanan bu gelirler sadece güreş sahasına giriş için satılan biletlerden değil, aynı zamanda düzenlenen halı gecesinde cazgırlar[7] tarafından organize edilen, açık artırma ve bağış yolu ile de elde edilmektedir. Elde edilen paralardan devecilerin yol ve katılım payları ödenir, ancak çoğu deve sahipleri bu ücretleri almazlar ve komiteye bağış yaparak toplanan paraya katkıda bulunurlar.

---

6 Nuray Yılmaz -Ayşegül Koyuncu, "Yörük Yaşam Biçiminin Geleneksel Dokumalara Yansıması", *10. Ulusal El Sanatları Sempozyumu (19-20 Kasım 2009)*, Printer Ofset, İzmir, 2009, s. 380.

7 Cazgır: Deve güreşlerinde sunuculuk yapan, develeri ve güreşi halka yüksek ses ile takdim eden, heyecan ve hareketlilik oluşmasını sağlayan kişidir. Develerin isimlerini anons eder ve develer için methiyeler söyler, kendine has üslubu ve kafiyeli mani-şiirleri ile güreşlere renk katar. Develeri anons ederken halka develerin isimlerini, geldikleri yöreleri ve develerin özelliklerini söyleyerek tanıtım yapar. Ayrıca saha içerisine kimsenin girmesini istemezler. O nedenle, "sahada işi olmayan sahayı boşaltsın", "ismini saydığım develer çabuk hazırlanıp sahaya gelsin" v.b. şeklinde de sürekli talimatlar verir.

Genellikle Ege (İzmir-Selçuk-Efes, Aydın-İncirliova-Germencik-Sultanhisar-Nazilli, Denizli-Sarayköy-Buldan, Muğla-Bodrum-Fethiye-Ortakent), Akdeniz (Burdur, Isparta, Antalya) ve Marmara (Çanakkale-Çan-Ezine, Balıkesir-Edremit-Burhaniye-Havran) bölgelerinde düzenlenen deve güreşleri, Yörük tutkunu olanların vazgeçilmezleri arasında yerini alarak bir kış şöleni haline gelmiştir. Günümüzde develer, iklim ve yaşam biçimleri göz önünde tutularak genellikle deve güreşleri ve turizm için, Ege ve Akdeniz bölgelerinde yetiştirilmeye devam edilmektedir. Ayrıca tören, kutlama ve festivallerde de bir simge olarak yerini almaktadır.

Bu çalışmada, geleneksel olarak yılın belirli tarihlerinde çeşitli yerleşim yerlerinde yapılan deve güreşleri ve güreşleri daha renkli, canlı, görsel bir şölene çeviren deve donanımları ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yöntem anlayışımız ışığında amaca ulaşmada gerekli araçlar olan gözlem, söyleşi ve yerinde inceleme teknikleri kullanılmıştır. Yöre halkı ve yerel yönetimler ile görüşülerek gerekli bilgiler elde edilmiştir. Ayrıca deve güreşleri ve güreşlerde kullanılan deve donanımları fotoğraflanarak belgeleme işlemi gerçekleştirilmiştir.

Geleneksel Deve Güreşleri ve Deve Donanımları

Deve güreşlerinin tam olarak ne zaman yapılmaya başlandığı kesin olarak bilinmese de ulaşılan en eski belge, II. Mahmut (1808-1839) zamanından kalmadır.[8] Deve sahiplerinden ve güreş severlerden edinilen bilgilere göre deve güreşlerinin ilk olarak nasıl ortaya çıktığı farklı şekillerde anlatılmaktadır. Bir rivayete göre, İncirliova, Milas, Germencik, Burhaniye ve Sarayköy gibi yerleşim yerlerindeki dağlarda, zeytin ve incirin bol olması ve bu ürünlerin nakliyesinin, dağlık arazi yapısı nedeni ile motorlu araçlarla yapılamaması, bu tür yerleşim yerlerinde deve taşımacılığını ön plana çıkarmaktadır. Bir yerden başka bir yere yük taşırken verilen mola sırasında develer kendi araların-

[8] Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: A. Munis Armağan, *Batı Anadolu Tarihinde İlginç Olaylar*, Uğur Ofset Matbaası, İzmir, 1984, s. 1-62.

da oynaşmaya başlamışlardır ve bu oynaşma ile güreşe benzer bir hareketlilik baş göstermiştir. Başka bir rivayete göre ise deve güreşleri ilk olarak kervancıların boş zamanlarında eğlence olsun diye develeri güreştirdikleri yönündedir. Başlangıçta kervansarayların içinde yapılan deve güreşlerinin, seyircilerini Yörükler ve kervanda konaklayanlar oluştururken zamanla seyirci kitlesi artmış ve bu güreşlerin masrafları bölgenin ileri gelenleri tarafından karşılanmaya başlamıştır.[9] Başlangıçta yapılan güreşler için hiçbir çıkar gözetilmemiştir. Sadece ün yapmak için yapılmış, hatta güreş yapan develerin sahipleri güreşe katılan deve ve deve sahiplerinin tüm masraflarını üstlenmiştir. Daha sonraları yaygınlaşan ve artarak büyük bir seyirci kitlesi tarafından takip edilen deve güreşlerini izlemeye gelen seyirciler, kendi aralarında para toplayarak, güreşin yapıldığı yerleşim yerine çeşitli katkılarda bulunmaya başlamışlardır.

İlk olarak organize edilen deve güreşlerinin, 1926 yılında Aydın-Germencik-Hıdırbeyli Köyü'nde yapıldığı söylenmektedir.[10] Deve güreşleri kış mevsiminde yapılır. Özellikle bu güreşler, develerin kızgınlık dönemleri olan Kasım ve Mart ayları arasında yapılmaktadır. Çiftleşmek bütün canlılarda olan bir temel içgüdüdür. Deve güreşlerinde sadece erkek develer güreşir. Erkek develerin kızgınlık dönemlerinde ağızlarının kenarlarındaki tükürük salgılayan keseler belirginleşir ve beyaz köpükler şeklinde tükürük salgılanır.[11] Bu dönemde erkek develerin iştahları azalır. Çiftleşmek için eş seçerken üstünlük sağlama isteği, develerde güreş olarak kaşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle develer sadece kızgınlık dönemlerinde güreşirler. Kızan develerin ağzından köpük gelmeye başlayınca deve güreşe hazır demektir.

---

9 Tayfun Bayır, 1956 doğumlu, emekli banka müdürü, İncirliova Deve ve Deve Güreşi Sevenler Derneği Başkanı ve Deve Güreşi Organizatörü, Lise Mezunu, İncirliova, Aydın, 22.01.2011 tarihli görüşme.

10 Tayfun Bayır, 1956 doğumlu, emekli banka müdürü, İncirliova Deve ve Deve Güreşi Sevenler Derneği Başkanı ve Deve Güreşi Organizatörü, Lise Mezunu, İncirliova, Aydın, 22.01.2011 tarihli görüşme.

11 Ülkemizde develerin kızışma dönemlerindeki ağızlarından çıkan köpüklerin bazı hastalıklara iyi geldiği konusunda inanışlar vardır.

Güreşçi develerin, tek hörgüçlü[12] dişi Arap devesi[13] (yoz-hecin-aneze-dromeder) ile çift hörgüçlü[14] damızlık erkek Aysa devesinin[15] (buhur-bactrian) çiftleşmesi sonucunda meydana gelen ve "tülü" adı verilen tüylü, büyük kafalı, iri dizli ve kemikli olan erkek develerden olması gerekir. Bu develerin bir yaşına kadar olan yeni doğmuş yavrusuna "köşek", bir yaşına girenine "dorum" adı verilir. Yoz devenin dişi yavrusuna "daylak ya da kayalık", üç ile altı yaş arasında olan erkek yavrusuna "kilinci, kirinci ya da girinci", tülü devenin dişisine "maya", erkeğine "beserek" adı verilir. Güreşlerde sadece tülü develerin güreşmesinin nedeni ise bu develerin anne ve babadan gelen özellikler sayesinde daha dayanıklı olmasıdır. Güreşe katılacak olan develerin, yani tülü develerinin güreşçi soyundan gelmesi gerekir. 5-6 yaşına geldiğinde güreşmeye başlayan develer yaklaşık olarak 20 yaşına kadar güreşirler. Bu develer, "bedel" adı verilen ve develerin bakımı ile özel olarak ilgilenen bakıcılar tarafından eğitilerek, güreşler için özel olarak yetiştirilir. Yük taşıtılmayan güreş develeri uzun süre kapalı ortamlarda bırakılır. Özellikle buğday, arpa, yulaf, burçak ve fiğ-fasulye-nohut samanı gibi yiyecekler yedirilir. Yaz mevsiminde bunlarla beslenen develer, sonbaharda gelişir ve kızmaya başlar. Develer mevsime göre kuru ya da yaş olarak besiye çekilir.[16]

---

12 Tek hörgüçlü develer yazları sıcak, kışları ılık yerlerde yaşarlar.

13 Orta Doğu ve Kuzey Afrika kökenli olan bu develer tek hörgüçlüdür ve boyları 3 ile 5 m arasındadır. Renkleri genellikle kahverengi, ten rengi kırmızımsı siyah ya da beneklidir. Uzun bacaklara sahiptirler. Omuz yükseklikleri ise yaklaşık 2 m civarındadır. Ağırlıkları 500-700 kg arasında değişmektedir.

14 Çift hörgüçlü develer yazları ılık, kışları soğuk yerlerde yaşarlar.

15 Çin ve Moğolistan çöllerinden gelen bu develerin iki hörgücü vardır. Baş ve boy uzunluğu 3-3.5 m arasındadır. Renkleri mevsimlere göre değişiklik göstermektedir. Kısa bacaklara sahiptirler. Omuz yükseklikleri ise yaklaşık 1,5-2 m civarındadır. Ağırlıkları 1000 kg'a kadar hörgüç yükseklikleri ise 3 m'ye kadar ulaşmaktadır.

16 Kışın kuru beslenen deve nisan ayından ağustos ayına kadar yaş yer. Deve kuru yemden yaş yemeye geçirilirken halk arasında "kara boya" olarak adlandırılan yeşilimsi beyaz bir renkte olan aktarlardan satın alınan bir madde kullanılır. Bir kaşık kadar deveye verilen kara boya devenin ağzını karaya boyar. Böylelikle devenin yaş bitkiyi daha iştahlı yediğine inanılır.

Dünyanın hiçbir ülkesinde yapılmayan, sadece ülkemizde yapılan deve güreşleri, mahalli tertip heyetleri tarafından organize edilerek farklı kategorilerde gerçekleştirilir. Sırası değişmeyen bir takvime sahip olan deve güreşleri, kesinlikle aynı gün iki farklı yerleşim yerindeki güreş ile çakışmaz. Her yerdeki güreşlere tüm yörelerden deve sahipleri ve develeri katılır. Deve güreşlerinin yapıldığı yerlerde deve sahibi olmanın, itibarı da beraberinde getireceğine inanılır. Yaptığımız alan araştırması sırasında görüştüğümüz bir deve sahibi, bu konuyu oldukça net bir şekilde bize şu sözleri ile anlatmıştır: *"Evden karım kaçsa sadece köyüm duyar, evden devem kaçsa tüm âlem duyar"*.[17] Tertip heyeti tarafından güreşe katılacak olan develer, namlarına göre belirlenen fiyatlarda anlaşma yapılarak güreşe davet edilir.

Develerin, güreş yapılacak yerlere getirilmesi günümüzde kolay olmasına karşın oldukça masraflıdır. Develer kamyonlar ve traktörlerin kasalarında taşınır. Bu kasalar develerin boyuna uygun olmalıdır. Alçak olduğu takdirde develer yol boyunca rahatsız olurlar. Develer sıcaklık değişiminden çok kolay etkilenen hayvanlar olduğu için, develeri ve savranlarını (deveyi güreşe getirip götüren kişi) yağıştan ve soğuktan koruyacak şekilde kamyon ve traktör kasaları branda ile örtülür. Deveyi, kamyon veya traktör kasasına bindirmek oldukça zor bir iştir. Kasaya bindirilen develer, öncelikle ıhtırılır daha sonra devenin hareket etmesini engellemek için ustalıkla bağlanır. Ön ayakları diz kıvrımından bağlanan devenin ayağa kalkması engellenir. Yularından da kasaya bağlanan deveye, eğer hava soğuk ise kıl ağızlığı takılır.

Güreşin yapılacağı yerleşim yerine bir gün önceden getirilen develer, geleneksel biçimde süslenerek deve yürüyüşü gerçekleştirilir. Develer meydanlarda gezdirilir ve halka teşhir edilir (Bkz. Fotoğraf: 1-2-3). Ertesi gün yapılacak olan geleneksel deve güreşleri, halka davulzurna eşliğinde duyurulur. Bu duyurma işlemi görkemli bir şölen nite-

[17] Ayhan Sandal, 1969 doğumlu, çiftçi, ilk okul mezunu, Sarayköy, Denizli, 17.02.2013 tarihli görüşme.

liğinde gerçekleşir. Bir yanda davul-zurnanın sesi, diğer yanda develerin yürüyüşü esnasında üzerlerine takılmış olan zillerin ve çanların çıkardığı sesler ile bir bayram kutlamasını andıran görüntüler yaşanır. Yöre halkı ertesi gün yapılacak güreşler hakkında konuşup tartışır. Çocuklar ise develere en yakın kim yürüyecek yarışına girerler, develerin altından geçmeye çalışırlar.

Güreşten bir gün önce tertip heyeti toplanarak deneyimli ve bilgili deveciler arasından hakem heyetini ve güreş alanında görev yapacak olan diğer kişileri belirler. Hakem heyeti, başhakem (güreş süresini belirler), orta hakem (olabilecek sakatlıkları önlemeye çalışır) ve

Fotoğraf 1-2-3: Deve Yürüyüşü

masa hakeminden oluşur. Ayrıca, 10 kişi urgancı,[18] 2 kişi ağız bağcısı[19] (güreşten önce güreşecek olan develerin ağzını bağlayan), bu ağız bağcılarına ek olarak ağız bağını kontrol edecek 2 kişi (bağlanan ağızlar bu kişiler tarafından denetlenir ki develerin birbirini ısırması ihtimali ortadan kalksın) ve yeterli sayıda bilet satıcısı seçilir. Bu kişilerin görevli olduğuna dair kollarına bant takılır.

Kendine özgü geleneksel kuralları varsa da yöreden yöreye bazı farklılıklar da gösteren deve güreşlerinin, kendine ait bir sahası ve seyirci düzeni yoktur. Güreşlerin yapılacağı yerleşim yerindeki en uygun alan deve güreşleri sahası olarak kullanılır.

Deve güreşlerinin yapılacağı günün akşamında halı gecesi düzenlenir. Bu geceye mülki erkân, deve sahipleri ve misafirler katılır. Kadınların katılmasının uygun olmadığı geceye giriş ücretlidir. Ücretini ödeyen herkesin girebildiği bu gecede yöresel yemekler yenilir, içkiler içilir, türküler söylenir, zeybek oyunları oynanır. Kısacası misafirler layığıyla ağırlanır. Gecenin en önemli anı ise ortaya konulan halının açık artırma usulü ile satıldığı ve güreş ağasının belirlendiği andır.

Güreş gününün sabahında erkenden görücüye çıkmaya hazırlanan develer, eğer yakındaki kendi ahırından gelecek ise ahırında, kamyon ya da traktör kasasında uzaktan gelmiş ise toprağa ayak basar basmaz Yörük göçlerinde olduğu gibi en can alıcı renklerde ve malzemeler ile baştan aşağı süslenirler. Başlarına ve sırtlarına rengârenk keçe, kumaş, boncuk, deniz kabuğu ve yünler ile süslenmiş, örülmüş nakışlı örtüler örtülür. Develer güreş için özel olarak hazırlanır. Geleneksel kültürde son derece önemli olan deve güreşlerinde güreşecek olan devenin süslenmesi ihtiyaçtan öte farklı duyguları sembolize etmenin bir başka yoludur. Devenin havutundan ağızlığına, zilgurundan çanına bir uyum, bir ahenk vardır. Teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin bazı ürünler var-

---

[18] Güreş meydanında bulunan, "urgancılar" genellikle belediye görevlileri arasından seçilir. Güreş sırasında develerden birinin zarar göreceği tespit edildiğinde ya da istenmeyen bir durum oluştuğunda develerin ayaklarından geçirdikleri urganları çekerek develeri birbirinden ayırmaya çalışan güreşin görevlileridir.

[19] Oluşabilecek bazı tehlikeleri önlemek için develerin ağızları bağcılar tarafından devenin burnunun dört parmak üstünden iplik ile bağlanır.

dır ki günümüzde hala el emeği yoğun olarak üretilmesi gerekir. Bu ürünler arasında deve donanımları deveye has özelliklerde üretilmesi açısından ayrıca bir öneme sahiptir. Geçmişte deve sahibi her aile, kendisi deve donanımlarını hazırlarken günümüzde çok az aile kendisi bu donanımları yapar duruma gelmiştir. Özellikle Aydın, Bodrum, Burhaniye ve Çanakkale'deki saraçlar tüm develere donanımlar konusunda hizmet vermektedir. Bu donanımların deve güreşleri sırasında satışları da yapılmaktadır (Bkz. Fotoğraf: 4).

Fotoğraf 4: Güreş Alanında Satılan Deve Donanımları

Havut: Devenin sırt kısmında bulunan ve en önemli donanımı olan havut hem gösterişli hem de kullanışlı olmalıdır. Devenin sırtına vurulan devenin hem semeri hem de eyeri olan havutun içerisinde havut otu[20] bulunur ve dış kısmı keçenin en iyisi ile kaplanır (Bkz. Fotoğraf: 5-6). Havutun arka kısmına dikilen renkli keçe rengârenk iplikler ile işlenir. Ayrıca renkli keçelerin üzerine boncuklar dizilir, ağaçtan yapılan "hatap" ustalar tarafından işlenir, yular özenle dokunur ve süslenir. Takılan çanlar ve ziller haz alma duygusunu doğal bir ezgi ile bütünleştirir.[21] Yapımı yaklaşık olarak 3-5 gün süren havut toplam 37 parçadan oluşur. Hemen hemen tamamı doğal malzemelerden yapılan ve ta-

---

[20] Bataklık bölgelerde yetişen bir tür sazdır. Ak saz, gofalık, hasır otu, kiliz, kofa, kofalık, koga, kov, kovalık, puf sazı, semer otu, semerci sazı, su kambisi, sembil ya da zembil otu olarak da farklı isimlerle de anılır. Ülkemizde en çok Kayseri-Develi Ovasında elde edilir.

[21] Mustafa Arslan, *age.*, s. 117.

mamen el işçiliğine dayanan havut, her deve için özel ölçülerde yapılır. Kızgınlıkları süresince az yem yiyen develerin vereceği kilolar ve küçülecek olan hörgüçü hesaba katılarak, her zaman ona uygun olması için ustaların ustalığı ile doğru orantılı olarak ve ince hesaplar yapılarak üretilir. Havutun güreşte deveye çok büyük faydası vardır. Çünkü deve rakibini havudu ile ittirir ve ondan güç alır. Havutsuz deve güreşemez.[22] Yük develerine 2-3 yaşlarında havut giydirilir ve yük taşıtmaya başlanır. Güreş develerinde ise 6-7 yaşlarında havut giydirilir. Daylaklar 5-6 yaşlarında güreşmeye havutsuz başlarlar. Havut giydirme bir ritüel halinde gerçekleşir. Davul-zurna eşliğinde eş-dost, konu-komşu ile yemekler yenilir, içkiler içilir ve kurban kesilir. Kesilen kurbanın kanının üzerinden havutu giydirilen deve atlatılır. Havut giydirme işlemi, deve güreşleri öncesinde en geç kasım ayı içerisinde gerçekleşir.

Fotoğraf 5-6:
Deve Havutu'nun Keçe İle Kaplanması

[22] Recep Kulak, 1955 doğumlu, Havut İmalatçısı, İlkokul Mezunu, Aydın, 15.09.2012 tarihli görüşme.

Hatap: Havudun üzerinde yer alan, havudu koruyan, her devenin kendi ölçüsüne göre hazırlanmış üzeri boya ile süslenmiş ya da sade olarak bırakılmış düz tahta parçaları (Bkz. Fotoğraf: 7-8-9).

Fotoğraf 7-8-9: Hatap

Havan: Güreş develerinin tamamında bulunan havan bazı yörelerde "gümbürdek" olarak da bilinir. Develerin gelişini önceden haber veren, havudun ön tarafına takılan, dövme metalden yapılan, tok sesli büyük çan olarak bilinir (Bkz. Fotoğraf: 10-11-12). Develer alınıp satılırken havanları da pazarlığa dâhil edilir.

Fotoğraf 10-11-12: Havan

Çul Eteği: Havudun altına serilen genellikle yün ya da keçi kılından dokunmuş olan çuldur (Bkz. Fotoğraf: 13-14-15-16). Özellikle Tire'de ve Çine'de el tezgâhlarında dokunur.

Fotoğraf 13-14-15-16: Çul Eteği

Deve Başlığı (Ağızlığı): Keçi kılı veya sentetik renkli iplikler ile elde örülen ve devenin burunu-ağzını kapatmaya yarayan, soğuktan koruyan deve başlığı renkli boncuklar ya da renkli ipliklerden yapılmış ponponlar (koza-guda) ile süslenir (Bkz. Fotoğraf: 17-18-19). Deve başlığı güreşlerde disiplini sağlayan temel donanımların başında gelir. Huysuzlanan bir deveye başlığı takıldığında sakinleşir. Kamyon ve traktör kasalarında yolculuk yaparken ve soğuk mekânlarda geceleyen develere özellikle kıl başlık takılır.

Fotoğraf 17-18-19: Deve Başlığı (Ağızlığı)

Havut Peşi (İsim Levhası): Havutun arkasına yerleştirilen süslü, kenarı püsküllü beze "peş" adı verilir. Bu bezin üzerine devenin ismi,

nereden geldiği yazılır ve bu yazının altına da genellikle "maşallah" kelimesi eklenir (Bkz. Fotoğraf: 20-21-22).

Fotoğraf 20-21-22: Havut Peşi

Kolan (Atma Yular-Aynalı Yular): Renkli boncuk, ayna, deniz kabukları ile süslenmiş ve tamamen el emeğine dayalı olarak üretilmiş, yassı, uzun, kemer şeklindeki yulardır (Bkz. Fotoğraf: 23-24-25). Devenin havudunu bağlamak için göğsünden geçirerek sıkıştırılır.

Fotoğraf 23-24-25: Kolan (Atma Yular-Aynalı Yular)

Köleste (Örgü): Develerin ayağına takılarak bir yere bağlamak için kullanılan kıl ya da sentetik iplikten çiçek görünümünde örülmüş olan bilekliktir (Bkz. Fotoğraf: 26-27). Zincir yardımı ile uzatılarak bir yere bağlanır.

Fotoğraf 26-27: Köleste (Örgü)

Muska (Boyunluk): Devenin boynuna nazar değmemesi için asılan çeşitli tip ve ebatlardaki süslerdir (Bkz. Fotoğraf: 28-29-30-31).

Fotoğraf 28-29-30-31: Muska (Boyunluk)

Paçalık: Devenin diz kısmına takılan, renkli iplik, boncuk veya deniz kabukları kullanılarak süslenmiş bir çeşit süstür (Bkz. Fotoğraf: 32-33).

Fotoğraf 32-33: Paçalık

Zilgur: Havudun iki yanına takılarak devenin dizine kadar uzanan zincirlere dizilmiş, kulağa hoş gelen sesler çıkartan onlarca küçük zillerden oluşur (Bkz. Fotoğraf: 34-35-36). Zilgurun yerine, bazı güreş develerinde keçi çanına benzeyen, ince uzun çanlara da kullanılır ve bu çanlara "tokurak" adı verilir.

Fotoğraf 34-35-36: Zilgur

Zömbeklik: Havutun arkasında bulunan sivri tepelik şeklindeki kısma "zömbek", bu kısma takılan renkli iplik-boncuk ve deniz kabukları ile süslenmiş süslü giysi parçasına ise zömbeklik adı verilir (Bkz. Fotoğraf: 37-38-39).

Fotoğraf 37-38-39: Zömbeklik

Tokrak: Devlerin kuyruk ucuna bağlanan minik çandır. Çanın yanına püsküller de takılabilir (Bkz. Fotoğraf: 40-41-42).

Fotoğraf 40-41-42: Tokrak

Deve güreşleri genellikle yerleşim birimindeki toprak futbol sahasında yapılır. Bu sahalar "arena" olarak da adlandırılır. Oldukça geniş tutulan güreş alanının etrafı tel örgü ile kaplıdır. Bu tel örgülerin hemen arkasına masalar kurulur ve seyirciler bu masalarda yemek yiyip içki içerler. Güreşi izlemeye gelenler bütçeleri doğrultusunda çeşitli yiyecek ve içecekleri evlerinden getirip piknik edası ile güreşleri seyrederler. Masalardan sonra bir yürüyüş yolu bırakılır ve hemen arkasında bir gün önceden getirilerek dizilmiş olan traktör römorkları bulunur. Römorkların içerisine sandalye ve masa yerleştirilmiştir ki güreşleri seyretmek daha kolay olsun.

Güreş günü sabah erkenden kalkan halk akın akın güreş alanını doldurmaya başlar. Kimi yer kapma telaşında kimi o gün yapacağı yiyecek, içecek, hediyelik eşya satışlar için uygun yer bulma telaşındadır.

Güreş alanına girmek için öncelikle bilet sahibi olmak gerekir.[23] Girişteki görevliler tanıdık olursa ücretsiz girmek de mümkündür. Özellikle güreşin sonlarına doğru girişteki görevliler bilet kontrolünü bırakırlar. Güreş için gelen misafirler dâhil olmak üzere o gün herkes turuncu-beyaz renklerde dokunmuş işlemeli örtüleri omuzlarına takarlar.

Güreşe katılacak olan tüm develer savranları ile birlikte saha alanına gelirler ve sahada bir tur atarlar. Tur atma esnasında bazı develer kokularının sahaya bulaşması için yere yatarlar ve debelenirler halk arasında bu işleme "annanmak" ya da "peşrev çekmek" adı verilir (Bkz. Fotoğraf: 43). Güreş esnasında develer pehlivan olarak nitelendirilir ve cazgır tarafından başpehlivan ya da pehlivan olarak anons edilir.[24]

---

[23] 2011 yılındaki deve güreşlerinde kişi başı biletler 10 TL iken, 2013 yılındaki geve güreşlerindeki kişi başı biletler 15 TL olmuştur.

[24] Güreşen her devenin kendine özgü biri ismi vardır. Bu isimler sahipleri tarafından verildiği gibi güreşte göstermiş oldukları performansa göre de isim alırlar.

Fotoğraf 43: Güreş Öncesi Saha İçerisinde Annanan (Peşrev Çeken) Deve

Develeri gezdirenler de bu gün için özel giyinirler. Başta sekiz köşeli kasket, boyunda poşu, ceket, İngiliz külot pantolon ve körüklü çizme giyen deve sahiplerine özenen deve severler de tıpkı onlar gibi giyinirler (Bkz. Fotoğraf: 44).

Güreş başlamadan önce güreşin kazasız belasız geçmesi için kurban kesilir (Bkz. Fotoğraf: 45). Yörenin ileri gelenlerinin toplanması ile kesilen kurban sırasında dualar edilir ve bir sonraki güreşlerde yeniden bir araya gelmek için temennilerde bulunulur. Daha sonra saygı duruşu yapılır ve istiklal marşı söylenir. Cazgır dörtlüklerini söylemeye başlar; "*sabır selamet, güreş keramet, güreşecek tüm develer ve halkımız, olsun Allah'a emanet*". Törenin ardından artık sıra güreşlerdedir. Genellikle saat 10:00'da başlayan güreşlerde önce havutsuz daylaklar ardından yeni havutlanmış daylaklar güreşir. Önemli güreşler seyircinin iyice kalabalıklaştığı öğle saatlerinde yapılır. Yaklaşık olarak 50 çift deve güreşir ve tüm develer güreşene kadar güreş devam eder. Davul-zurna eşliğinde sahaya güreşecek develer getirilir (Bkz. Fotoğraf: 46). İlk çift güreşirken 2. ve 3. çift develer ısınıyormuşçasına sahada tur atar-

lar. Güreş sahasına getirilen develerin ağızlarına gem, ayaklarına zincir vurulmuştur. Bu tedbirler ısırmalarını ve kaçmalarını önlemek için yapılır. Bu sırada cazgır, develeri tanıtıp varsa onlar hakkında yazılmış bir dörtlük onu seslendirir. İyi bir cazgır, güreşi bilenlere heyecan katar bilmeyenlere ise öğretmeye çalışır. Develerin birbirlerine kızmalarını artırmak ve karşılıklı kıskançlık oluşturmak için güreş alanına bir dişi deve getirilir. Dişi deve iki erkek deveye bir süre gösterilir ve sahadan çıkartılır.

Fotoğraf 44-45-46: Deve Gezdirenler,
Kurban Kesimi ve Davul-Zurna Eşliğinde Develerin Sahaya Getirilmesi

İlk önce sonraki yıllarda yapılacak olan güreşlere hazırlanan 5-6 yaşlarındaki daylaklar güreşir. Güreşmeyi daha yeni öğrendikleri için zorlamadan ve korkutmadan kısa süreli güreşler gerçekleştirilir. Bu güreşler sırasında devenin yapmış olduğu hareketlerden hangi türde güreşeceği belli olur ve o doğrultuda eğitilir.

Tıpkı at yarışlarında olduğu gibi deve güreşlerinde de develer soya dayalı olarak seçilir ve karşılıklı olarak eşleştirilir. Bu eşleştirme işlemine "çatma" adı verilir ve kendi sınıflarındaki tülü develer güç, cüsse, deneyim ve yaptıkları oyunlara göre çatılır ve her iki deve sahibi tarafından onaylanır. Bu çatma işlemini hakem heyeti tarafından aylar öncesi gerçekleştirilmiştir ve bu liste hakem heyetinin onayı olmadan değiştirilemez. Deve güreşlerinin nabzını yüksek tutmak için değişik oyunlar yapan develer güreş stillerine göre ve kilolarına göre birbiriyle eşleştirilmeye özen gösterilir. Her deve kendi kategorisindeki tülü ile güreşir. Ayak develeri ile başlanan güreşe sırası ile orta, başaltı ve baş develeri ile devam edilir.

Pehlivan edası ile başlayan güreşlerde develer birbirlerini oyuna getirmeye çalışarak ya bağ alıp otururlar ya boyun vurarak saldırırlar ya da rakibin ayağına çengel takarak çöktürürler. Develer, heybetleri ile rakibini kaçırtmaya çalışırlar. Sanki kinliymişçesine öfke ile birbirlerine saldırırlar. Halk arasında kullanılan "deve kini gibi kini var" deyimi de buradan gelmektedir.[25] Diğer devenin gücüne dayanamayan deve bağırır. Uzun boyunları birbirine dolanan develeri ayırmak da oldukça güç bir iştir. Güreşlerde develerin yaptığı oyunlar ise oldukça çeşitlidir ve yaptıkları oyunlara göre de isim alırlar. Sağcı (sağdan güreşen develer), solcu (soldan güreşen develer), bağcı (rakibinin başını göğsünün altına ya da ön iki ayağı arasına alıp oturan develer), çengelci (ayak oyunları yaparak rakibinin ayağına çelme atarak oturan develer), tekçi (rakibini yıkmak ve kaçırmak için yan yana gelip ittiren ve başı ile ayaklarını yoklayan develer) gibi isimler verilirken yarım bağ, tam bağ, çatal, çatal kapan, çırpma, düz çengel, kol atması, kol kaldırma, makas, muşat çengel develerin yaptıkları oyunlardan sadece birkaçıdır. Bunların içinde en etkili güreş şekli ise tekçi develerin güreşidir. Bunlar rakiplerini ya yıkar ya da kaçırtırlar (Bkz. Fotoğraf: 47).

---

[25] Ali Bal, 1932 doğumlu, Hayvancı, Okuma-Yazma Bilmiyor, Çanakkale, 29.01.2012 tarihli görüşme.

Fotoğraf 47: Güreşen Develer

Güreşlerde kıyasıya mücadele eden develer kolaylıkla mağlubiyeti kabullenmezler ve sonuna kadar direnirler. Bir devenin güreşi kaybettiği ise farklı şekillerde anlaşılır. Eğer deve güreşmeyi bırakıp güreş alanından kaçıyorsa, deve bağırmaya başladıysa veya yıkıldıysa mağlubiyeti kabul etmiş ve güreş bitmiş demektir. Ayrıca deve sahibi, devesinin daha fazla yıpranmaması için yenilgiyi kabul ederek devesini güreşten çekmesi gerektiği durumlarda elindeki urganı ortaya atar ve pes ettim mesajını verir. Cazgırlar tarafından yenik ilan edilen develer alanı terk ederler. Geçmişte bir taraf galip gelene kadar saatlerce güreşler yapılırken günümüzde bu uygulama değişmiştir. Deve güreşlerinde bir deve bir günde bir kez güreşir. Güreşin süresi 5 ile 10 dakika ile sınırlıdır. Bunun nedeni ise güreş develerinin nesillerinin azalmaması, develerin fazla yıpranmamaları ve korunmaları isteğidir. Halk arasında güreşçi bir devenin yılda 1 saat güreş hakkı olduğu konusunda görüşler yaygındır. Bir deve 10 dakika güreşir ise

6 güreşe katılabilir. 5 dakika güreşir ise 12 güreşe katılabilir şeklinde de bir hesap sistemi vardır.[26]

Genellikle berabere biten güreşlerde orta hakemler gerekli gördüğü zaman güreşi düdük çalarak bitirirler. Güreş bitince galip gelen develer duruşu ile halkı selamlar. Güreşin birincisine ödül olarak halı takdim edilir ve bu halı devenin havuduna atılınca deve başarısını sezinler ve birinciliğini kutlarcasına alanda tur atarak saha arkasındaki yerine gider. Geçmişte sadece birinci gelen develere verilen halı, günümüzde güreşe katılan tüm develere verilmektedir. Bazen deve sahipleri halıları almayarak düzenleme komitesine bağışta bulunurlar.

Develerin güreşmesi develere fiziki ve psikolojik bir zarar verecek şekilde değildir. Yapmış oldukları hareketler güreşi andırdığı için adı deve güreşidir. Oysaki yapılan hareketler tamamen içgüdüseldir. Zaten birbirlerine zarar vereceği hissedildiği anda zarar vermeleri güreş sahasında bulunan hakemler, urgancılar ve deve sahipleri tarafından derhal engellenmektedir. Deve sahipleri bazen de develerini güreşten çekerler ki bu davranış da deve sahiplerinin tam bir hayvan sever olduklarının kanıtıdır. Güreş öncesi develerin ağızlarının bağlanması ve güreş sürelerinin kısa tutulması da bir diğer kanıttır.

Kendine has kuralları ile gerçekleşen deve güreşleri sona erdiğinde, kazanan kazanmayan tüm deve sahipleri, savranları ve seyirciler güzel bir güreş seyretmiş olmanın verdiği mutluluk ile sahadan ayrılırken bir sonraki deve güreşlerinin nerede ve ne zaman yapılacağı konusunda sözleşip oraya da gitmeye karar verirler.

Güreşlerin gözdesi bazı develer vardır ki halk bazen sırf o develeri izlemek için güreşe gittiklerini söyler. Onların katılacağı güreşleri takip eder ve çeşitli yerleşim yerlerinde olan güreşleri sırasıyla izlerler.

---

[26] Nihat Altınkaya, 1951 doğumlu, Çiftçi, Lise Mezunu, Yenipazar, Aydın, 17.02.2013 tarihli görüşme.

Sonuç

Geçmişte yük taşımacılığında önemli ölçüde faydalanılan develer gün geçtikçe yerini motorlu araçlara bırakmıştır. Bu araçların kullanışlı ve ekonomik olması, yetiştirilmesi oldukça emek ve masraf isteyen develerin sayısını önemli ölçüde etkilemiştir. Daha sonrasında sadece turistik amaçlı yetiştirilmeye başlanan develer, günümüzde deve güreşleri için hiç de azımsanmayacak sayıda yetiştirilmeye başlamıştır. Ülkemizde etinden ve sütünden yararlanmak için yetiştirilmeyen develer yaşlılık ve sakatlıktan dolayı iş göremez hale geldiklerinde kesilmekte ve özellikle de sucuk olarak tüketilmektedir.

Kültürel zenginliklerimizden biri olan deve güreşleri ne köpek dövüşleri nede horoz dövüşleri gibidir. Etkinliğin adında dövüş değil de güreş kelimesinin geçmesi, güreş esnasında develerin düşünerek hareket etmeleri, kendilerine özgü oyunları kullanmaları, rakibinden gelen hamlelere karşılık vermesi ve rakibinin ne yapacağını önceden düşünmesi, deve güreşlerini daha bir anlamlı kılmaktadır. Yapıldıkları yerleşim yerlerinde sosyalleşmeyi sağlayarak, sağlanan gelirin hayır amaçlı kullanılması da deve güreşlerinin sürdürülmesi gerektiğinin bir başka göstergesidir. Geçmişte bir dönem Kültür ve Turizm Bakanlığı deve güreşlerine önem vererek onların festival şeklinde düzenlenmesi için bütçe ayırmıştır. Ancak günümüzde bu bütçe çok az sayıdaki deve güreşlerine destek sağlamaktadır. Bu desteklerin artırılması develerin daha çok deve severler ile buluşmasını sağlayacaktır.

Deve güreşlerinde develeri özel kılan en büyük özellik onların o güne has, özel olarak dikilmiş, üretilmiş ve süslenmiş malzemeler ile donatılmasıdır. Kültürel birikimlerimizi en iyi şekilde sergileyen bu donanımların tamamen el emeğine dayalı olarak üretiliyor olması bu alanda çalışan son 3-5 ustanın halen bu işin mücadelesini verdiğinin de bir göstergesidir.

Kaynaklar

Aras, Yücel, *Adramytteion-Kemer-Burhaniye'de Deve Güreşleri*, İz Ofset, 2005.

Armağan, A. Munis, *Batı Anadolu Tarihinde İlginç Olaylar*, Uğur Ofset Matbaası, İzmir 1984.

Arslan, Mustafa, "Türk Halk Edebiyatında Göç ve Göçerliğin Sembolü Olarak Deve", *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010/Balıkesir)*, Pınarbaş Matbaacılık ve Reklam Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2012.

Çabuk, Hasan Hüseyin, *Çukurova'da Yörükler*, Ekrem Matbaası, Adana 2008.

Kıvrak, Ramazan, *Yörük Obalarımız*, Çetin Medya Grup, Fethiye 2008.

Johansen, Ulla, *50 Yıl Önce Türkiye'de Yörüklerin Yayla Hayatı*, çev. Mualla Poyraz, İsmat Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti. Ankara 2005.

Seyirci, Musa, "Deve Folkloru ve Güney Göçerlerinde Deve Donanımları", *III. Milletlerarası Türk Folkloru Kongresi Bildirileri (1986)*, Ankara 1987.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Cilt: II, Ankara 1995.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş-I*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi, Ankara 2000.

Yağlıdere, Ömer, "Deve Güreşleri Yazısı", *Foto Ritim Dergisi*, Nisan, 2008.

Yılmaz, Nuray - Koyuncu, Ayşegül, "Yörük Yaşam Biçiminin Geleneksel Dokumalara Yansıması", *10. Ulusal El Sanatları Sempozyumu (19-20 Kasım 2009)*, Printer Ofset, İzmir 2009.

Yörüklerde Deve

Sarıkeçili Yörük Yaşamında Deve

A. Hilal Tuztaş-Horzumlu*

Sarıkeçili Yörükleri

Güz göçü (Ermenek, Karaman, 18.11.2010, A.H.T.)

Bugün Anadolu'da "göçebe çobanlık" yaparak, sözlü kültür geleneğine dayalı konar-göçer yaşam biçimini sürdüren en kalabalık topluluk Sarıkeçili Yörükleridir. Yaklaşık 110 çadır topluluğundan oluşan

* A. Hilal Tuztaş-Horzumlu, Yeditepe Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, İstanbul. atuztas@gmail.com; aysehilal.tuztas@yeditepe.edu.tr

Sarıkeçili Yörükleri, Orta Toroslar'da kış aylarında Mersin- Erdemli, Silifke, Gülnar, Aydıncık, Bozyazı sahillerinde, yaz aylarında Karaman, Konya- Seydişehir, Beyşehir, Bozkır, Ahırlı, Akören yaylalarında dağınık halde konaklayan bir Yörük grubudur.

Göçer, Konar-göçer, Göçer-Yörük, Göçerler ve Göçer-evliler gibi ifadelerin Yörük kavramı yerine kullanıldığı kaynaklarda görülmektedir.[1] Sosyal bilimlerin birçok dalında göçer yaşama ilişkin üretilen farklı kavramlar mevcuttur ve bu kavramların tanımlanması büyük önem arz eder. Ancak geniş bir yer tutacağı gerekçesiyle bu açıklama konumuzun kapsamı dışında bırakılmıştır. Diğer taraftan, bu makalede yer alan Yörük ve konar-göçer kavramlarının Sarıkeçili Yörüklerinin tanımladığı içerikle kullanıldığı belirtilmelidir. Sarıkeçili Yörüklerine göre Yörük; yaz kış karaçadırda ikamet eden, develeri ve keçileriyle yaylak kışlak mahaller arasında göçen kişileri ifade eder. Yörük ve konar-göçer birbiri yerine kullanılan kavramlardır.[2]

Sarıkeçili Yörükleri, güz ve bahar göçü olmak üzere yılda iki defa göç ederler. Yörüklerin rezillik diye ifade ettikleri, zamanı geldiğinde ise kendilerini gitmekten alıkoyamadıkları bir süreçtir göç. Mersin'den başlayıp Konya Seydişehir'de, Taşkent'te son bulan 30 ila 60 gün arasında değişen göç Aydıncık'tan Seydişehir'e, 350-400 km'lik bir yoldur. Nisan ayının ortalarından itibaren havalar ısınmaya başladığında, keçiler göç yoluna doğru yürümeye, develer de gitme vaktinin geldiğini haber vermek için *bozulamaya* "bağırmaya" başlar. Kısacası göç zamanı Yörüğün kendi başına verdiği bir karar değildir, çoğunlukla zamanı hayvanlar belirler. Nisan'da havalar ısındığı için başlayan bahar göçü gibi, Ağustos ortasında da, havaların soğuması ile birlikte Güz Göçü başlar.

Önceleri kalabalık deve kervanları ile gerçekleştirilen göçlerde Yörükler heybetli develeri, göze hitap eden dokumaları, deve süsleme-

---

1 İlhan Şahin, "Review of the Recent Studies on the Nomads (Yörüks) in the Ottoman Empire", *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, Eren Yayıncılık, 2006, s. 35.

2 İ.B., H.B., S.G. Haziran 2009; C.C., İ.K., Ö.K., A.U., V.G. Temmuz 2009; M.C., A.B., K.K., K.Y., D.A.C. Ağustos 2009.

leri, kulağa hitap eden deve çanları eşliğinde yol alırken günümüzde bunu ancak birkaç aile "Yörüklüğün şanı yürüsün"[3] diye devam ettirmektedir. Yörükler Mersin'deki kışla yurtlarından Konya'ya üç farklı göç rotasını takip ederek giderler. Mersin'de Yeşilovacık, Aydıncık ve Bozyazı ilçelerinden çıkıp bir kısmı Konya Taşkent, Hadim, diğer bölümü Konya Ahırlı, Seydişehir, Bozkır ilçelerinin yaylalarına dağılmaktadır. Yollar daraldıkça devenin yaylım alanları sıkıntı yaratmakta, kalabalıklaşan yollar ve azalan *konalgalar* "konaklama yerleri" nedeniyle develer daha uzun süre yürümek zorunda kalmaktadır.

Göçer Kültürün "Maya"sı Deve

Sarıkeçili Yörüğü için karaçadır ve deve Yörüklüğün şanıdır.[4] Bu yaşam biçiminde karaçadır, deve veya keçiden birinin eksilmesi gerçek anlamda Yörüklüçülüğün sekteye uğraması anlamına gelir. Yıllar içerisinde arazi kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak köy sayıları artmış, dikim alanları genişlemiş, otlatma alanları daralmış, Yörüklerin çocuk sayısındaki azalma da buna eklenince deve çobanı bulmak zorlaşmıştır. Bu sonucunda, zamanla deve sayısında azalma meydana gelmiş özellikle son on yılda yüzlerce deve satılmış, yerlerini traktör ve kamyonlar almıştır.[5] Bazı Yörükler yaşanan bu durumu Yörükçülüğün bitişi olarak yorumlar[6]. Çünkü devesiz göç eskisi gibi keyif vermemekte, göç vaktinin gelişi eskisi gibi beklenmemektedir.

Deve ile yapılan göçün traktör ve kamyonla yapılan göçe kıyasla birçok avantajı vardır. Öncelikle devenin traktör veya kamyon gibi yakıt masrafı yoktur. Traktör ve kamyonla giden aileler yol kenarlarına yakın yerlerde konaklarken, develi aileler istedikleri dağa, tepeye çıkıp, temiz yerlerde oturma ve verimli otlaklara ulaşma şansına sahiptir.

---

3 A.U., İ.K., Ö.K., V.G., A.Y., Temmuz 2009; K.K. Ağustos 2009.

4 İ. K., Ö.K..Temmuz 2009.

5 Marcel Bazin, "Orta Toros Yörüklerinden Sarıkeçili Aşireti", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, çev. Hamdi Kara, 1994. S. 3, s. 337.

6 C.C., Ö.K. Temmuz 2009; M.C. Ağustos 2009.

Deve ile yapılan göçlerde ailenin eşyası sahip olduğu deve sayısına ve develerin taşıyabileceği yük miktarına bağlıdır. Her eşyanın konulacağı çuval, denk edileceği deve bellidir. Traktör veya kamyonla yapılan göçlerde ise küçük büyük, irili ufaklı kap kacak sayısı artmakta, eşyalar çuvala konsa da araca belli bir düzende konmamaktadır. Römorklarda devedeki gibi tertip ve düzen, sıralama yoktur. Alabildiği kadar eşya doldurulan römorkların karışıklığı Abdal göçüne benzetilir.[7] Diğer taraftan her konalgada develerin üzerindeki yükün indirilmesi gerekir. Bu durumda da eşyalar özellikle de çuvallar yan yana dizilmek zorundadır. Traktörde ise tek gecelik konaklamalarda eşyanın çoğu traktörün römorkunda kaldığından, bir şey arandığında bulmakta güçlük yaşanır.

Devenin varlığının vermiş olduğu ekonomik faydanın yanı sıra insanlarla arasında duygusal bir bağ da vardır. Yörüklerin bazıları deveyi anlatırken geviş getirdiğinde çıkardığı sesin verdiği zevkten söz eder. Çadırın çevresinde 100 araba olsa da devenin varlığının verdiği huzuru veremeyeceğini söylerler.[8]

Yörüklere göre gece çadırda kalmanın en güzel yanı, keçinin çadırı görecek biçimde sürü halinde yatması, devenin geviş getirerek ses çıkarması, merkebin anırması, köpeğin havlamasıdır. "Bir İstanbullu için İstanbul'un en güzel manzarası ne ise bir çoban içinde en güzel manzara budur. Bunun biri gitsin, insanı bağlasan durası gelmez burada, ruhu sıkılır"[9] denir. Yağmur yağarken çadırda uyumanın keyfinin ise anlatılamayacağı söylenir.[10]

Göçte keçilerle yol alırken bazı sürü sahipleri geçtikleri yollardaki eski yurt taşlarını görüp deve ile göç ettikleri zamanları hatırlayarak, "ah keşke şimdi deve olsa da gütsem"[11] derlerdi. "Deve ile sabahtan akşama kadar yürüse insan yorulmaz ancak keçi ile yürüse keçi yayılarak

---

7 K.K. Haziran 2009.

8 İ.K., Ö.K., K.K. Temmuz 2009.

9 İ.K. Temmuz 2009.

10 H.B. Haziran 2009; İ.K., K.K., Temmuz 2009; D.A.C. Ağustos 2009.

11 F.Ö. Mayıs 2010.

gidiyor olmasına rağmen insanı yorar".[12] Bunun nedeni devenin bereketidir. Sarıkeçili Yörüklerine göre deve Hz Muhammed (s.a.v.)'in binek hayvanıdır[13] *Hamaylı* "dualı" olarak da adlandırılan yaşamın bereket kaynağıdır.

Deve, karaçadır gibi peygamber devrinden geldiğine inanıldığı için dualı kabul edilir.[14] Bu nedenle cin, şeytan yanına uğrayamaz, devenin yanındayken insan da güvende olur. Çünkü devenin ve koyunun yanında ikin cin, şeytan insana gelmez, görünmez, karşısına çıkmaz derler.[15]

Devenin hareketlerini takip edip havanın durumu hakkında da fikir sahibi olunabilir. Deve arkasını kuzeye verirse yani kıbleye doğru otururşa o gün poyraz çıkacak, sabah kalktığında kendi kendine silkelenirse de kar yağacak derler.[16]

Deve Yörüklerin hem yol arkadaşı, hem sırdaşı, mallarını, çocuklarını emanet ettikleri, bereketinden, bilgisinden, yük taşımasından, yününden, hatta satıldığında parasından istifade ettikleri kutsal ve masum bir hayvandır. Küçük bir çocuk eşeği yularından çekemezken, 100 develik bir göç kervanını çekebilir.[17]

Devenin eti, sütü, yünü, idrarı, hatta ayak tabanının bile insana faydası vardır. Birçok açıdan faydaları olan devenin yokluğunda deve ile ilgili süslemeler, havut yapımı, develere sarılan çuval yapımı, ala çuval dokuma, gatibi kolan dokuma, tuluk yapımı, hatta at ve eşek dahi teker teker kaybolmaktadır.[18]

Varlığı sayesinde Yörükler "özüyle, sözüyle, devemle Yörüğüm" diyebilmektedir.[19] Dünya bereketi olarak görülen deve, göçün gerçekleş-

---

[12] S.G. Haziran 2009;H.B., Haziran 2010; M.C. Ocak 2011.

[13] H.Ö, H.T. Mayıs 2010; M:C, C.C. Ocak 2011.

[14] S.G. Haziran 2009: C.C., H.Ö, H.T., F.Ö. Mayıs 2010; H.B. Haziran 2010.

[15] H.B. Mayıs 2010.

[16] C.C. Temmuz 2009; M.B, A.B. Ağustos 2009; M.C. Ocak 2011.

[17] M.C. Ağustos 2009; İ.B. Mayıs 2010.

[18] E.C. Ağustos 2009; H.Ö, H.T, C.C., Mayıs 2010; M.C. Ocak 2011.

[19] K.K. Temmuz 2009.

mesini sağlayan temel unsur olduğu için göçer kültüründe mayası gibidir. Devenin bereketini C.C. şöyle anlatmaktadır.

"Dünyanın bereketi bir deveymiş bak aslında. Yani dünyanın bereketi deveymiş, deve olmadığı müddetçe bereket olmaz derler yani. Sonra bizde bunu, bayağı da aslı var derdik bak. Biz neyle idare oluyoz derdik. Bizim aldığımız ne, sattığımız ne, yaptığımız ne?... yaylan yok, yaylakan yok, sahile var otlakiye kira ver, yaylada kira ver, alacağını, yiyeceğini, dünyada ne bitti de, ne yiyosan hepsinden canımız istiyo ondan da birer kıymık ondan da alıp yiyoz. Ee bu nasıl yetiyo? Gene de o develerin yüzüne yetiyomuş. Deve de getti şindi o da yetmez oldu. Bel bereket kalmadı, deve yani dünya bereketi. Belki hurlarda yastıkta filan, yorganda tüyü varsa ona ben gene de accık inancım oluyo yani. Tüyü yeter diyon gene de, Türkiye'de gene de deve var diyon yani...".[20]

Deve Cinsleri ve Adlandırması

Sarıkeçili Yörüklerinde iki tip deve görülür. Bunlara *tülü* ve *boz deve* denir. İki türde tek hörgüçlüdür. Tülü deve, boz deve ile kıyaslandığında tüyleri daha uzundur, daha heybetli görünür ve yüke daha dayanıklıdır. Karakter özellikleri açısından boz deve daha sakin ve söz dinleyen bir yapıya sahipken, tülü deve sinirli ve biraz daha aksidir. Yörükler rüyada görülen boz deveyi melek, tülü deveyi ise şeytan diye yorumlarlar.

Devenin hamileliği 12 ay sürer ve genellikle bir yavru *bortlar* "dünyaya getirir". *Buhur* adı verilen çift hörgüçlü deve ile çiftleştirilir. Buhurdan doğan yavruların yük taşımaya elverişli oldukları söylenir. Buhur önceleri ekonomik durumu iyi Yörük ailelerinde bulunurken, diğer Yörükler de Kırşehir veya başka illerden gelen buhurculara develerini çiftleştirirlermiş. Ancak gün geçtikçe azalan deve sayısı nedeniyle günümüzde sadece bir ailede Buhur kalmıştır. Buhur damızlık deve olduğu için bakımına özen gösterilir. Buhur devesine yük sa-

[20] C.C. Temmuz 2009.

rılmadığı gibi, deve katarına da bağlanmaz, göç sırasında serbest hareket eder.

Yörükler develerin çiftleştirilmesi konusunda "tarlaya hangi buğdaydan ekersen o çıkar" derler.[21] Buhurla çiftleştirilen boz devenin yavrusu dişi veya, erkek olsun tek hörgüçlü tülü deve olur. Bu yavrulara melez olduklarını vurgulamak için *çandır* da denir. Melez oldukları için huysuz oldukları ancak boz deveden daha iyi yük taşıdıkları ve daha güçlü oldukları söylenir., erkekleri güçlü, dövüşçü *beserek* olurlar.[22]

İnanışa göre tülü deve her aile de olmaz. Devenin ocak ve kapı *saydığına* "seçtiğine", bazı ailelere yaramadığına inanılır. Defalarca çiftleştirilmesine rağmen devenin hamile kalmaması bu nedene bağlanır. Bu nedenle Sarıkeçililerde tülü ve boz devesi olan aileler olduğu gibi, sadece tülü devesi ya da sadece boz devesi olan aileler de bulunur.[23]

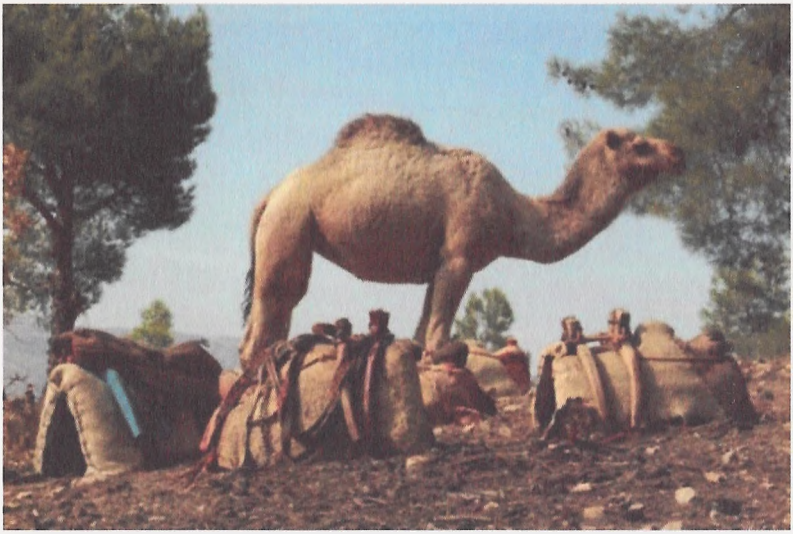
Buhur (Ermenek, Karaman, 14.11.2010, A.H.T.)

[21] E.C. Ağustos 2009.

[22] H.B. Haziran 2009; C.C. Temmuz 2009; H.Ö., H.T. Mayıs 2010; K.Y. Aralık 2010.

[23] H.B. Mayıs 2010.

Tülü devenin boz deve ile çiftleşmesinde doğan yavrulara ise, dişi veya, erkek, *nacır* denir. Yüke dayanıklı bir hayvandır. Boz deveden daha tüylü olur. Boz deve ile boz devenin çiftleşmesinden doğan yavrulara *boz* deve, Tülü deve ile tülü devenin çiftleşmesinden genellikle yavru olmaz, olursa ona da *kükürt* denir. Kükürt develer sürüye uymazlar, bütün develer ileri giderken onlar geri gitmeyi tercih eder vb. Kükürt develerin yavruları olmaz, bu durum katırın yavrulayamamasına benzetilir. Uzun süre yaşayamadan, ölürler, Sarıkeçili Yörükleri'nde nacırlara *kükürt* dendiği de görülmektedir. Buhurla tülü devenin mayasından olan yavrularda Kükürt gibi söz dinlemediği, yüke sarılamadığı kısacası fayda sağlanamadığı için tercih edilmemektedir. Yörük yaşamında yük taşıyabilen develer kıymetlidir. Bu nedenle öncelikle tülü, eğer kapısında olmuyorsa boz deve tercih edilir.[24]

Boz deve (Gülnar, Mersin), 17.11.2010, A.H.T.)

[24] H.B. Haziran 2009; C.C., A.U., A.Y, V.G. Temmuz 2009; E.C. Ağustos 2009; H.Ö., H.T. Mayıs 2010, K.Y., M.C. Ocak 2011.

Develer cinslerine, cinsiyet ve yaşlarına göre adlandırılırlar:

Köşek: bir yaşına kadar olan yavru deve. Deve yavrularına *boduk* da denilir.

Dorum: 1-2 yaşa arasındaki deve.

Maya: dişi tülü deve.

Hadım: 5 yaşında hadım edilen tülü, erkek deve.

Beserek: 6 yaşından daha büyük, erkek tülü deve.

Daylak, gayalak, kayalak: dişi boz deve.

Kirinci: 2-6 yaş arası, erkek boz deve.

İğdiş (kuru iğdiş): hadım edilen boz deve.

Lök: 6 yaşından büyük, erkek boz deve. Hem yük taşıma da kullanılır hem de güreştirilir.[25]

Deve yeni doğmuş yavrusuna bakmak istemezse köşeği annesine kabul ettirmek neredeyse imkansızdır, çünkü Yörükler için deve yavrusunu emzirmek keçi yavrusunu emzirmekten daha zahmetlidir. Deve yavrusunun bacakları uzun olduğu için ayaklarının üzerinde duramaz. Yavru, bir çuvalın üzerine oturtulup bağlanır, ancak kundak yapılarak emzirilebilir. Alan araştırmamın başında çadırın annesinin bakmak istemediği on günlük bir köşek duruyordu.[26] Köşeği biberonla verdikleri keçi sütüyle beslemeye çalışıyorlardı. Ancak anne sütü ile beslenemediği için iki ay sonra öldü. Yörükler deveyi kutsal kabul ettikleri için eziyet edecekleri düşüncesiyle devenin sütünü sağmayı uygun bulmuyorlar. Sarıkeçili Yörükleri devenin hisli bir hayvan olduğuna inandıkları için yavrunun yaşayıp yaşamama kararını da deveye bırakıyorlar.

Develer adlandırılırken *kara iğdiş, sarı maya, ak daylak, çebiç kaylağı, karaboduk, iki dorum, yanık* vb. gibi renklerine ve yaşlarına göre isimlendirilirler. Göç zamanında develere yük sarılıp sarılmaması, sarılacak yük miktarı da yaşa, cinsiyete ve devenin cinsine göre değişiklik

---

[25] H.B. Haziran 2009; C.C., A.U., A.Y, V.G. Temmuz 2009; H.Ö., H.T. Mayıs 2010, K.Y., M.C. Ocak 2011.

[26] E.K. Ağustos 2009.

gösterir. Yük sarılmayan develer kervanın yanından veya arkasından serbestçe yürüyerek kervana eşlik ederler. Develer küçük yaşlarında birbirleriyle şakalaşıp, hoplayıp zıplayarak koştururlar. Bu duruma Yörükler develer oynaşıyor derler. Deve lök veya beserek olduğunda ise artık oyun oynamaz, hatta diğer develerle yakınlaşmaz.[27]

Deveye İlişkin Özellikler

Sarıkeçili Yörüklerinin deveye ilişkin bilgilerin bir bölümü Yörüklerin kendi kişisel deneyimlerinden oluşsa da büyük bölümü büyüklerinden öğrendikleri bilgilere dayanmaktadır. Devenin genel hatlarıyla özelliklerine bakacak olursak.

Deve hafızası güçlü bir hayvandır. Göç ettikleri yol boyunca durdukları *konalgaları* "duraklanan yer", hangi konalgada su içtiğini, hangi konalgada tuz yediğini üzerinden yıllar geçse de hatırlar. Tuz yediği konalgaya geldiğinde tuz yemek ister. Aynı zamanda kendisine iyilik yapan, kötülük yapan insanları da hatırlar. Deve uysal bir hayvan olmasına rağmen kendisini döven veya ters bir harekette bulunan kişiyi asla unutmaz. Hadım edilmemiş, erkek bir deve dövüldüğünde döven kişiye kinlenir ve kini en az yedi yıl sürer derler. *Kinci deve* olarak da adlandırılan bu deve kendisine kötülük yaptığını düşündüğü kişiyi yalnız bulana kadar çabalar, bulduğunda da ısırır. Eğer çok hırslandıysa o insanı üstüne oturarak öldürür. Bu konuda anlatılan birçok Yörük hikayesi vardır. [28]

Devenin öfkelenmesine *kinikmek* denir. *Kirpinmek* ise küfür etmesini ifade eder. Karşısındakine kızan deve bacağını açar, kuyruğunu sallayıp çişiyle ıslatarak arkasına vurur ve köpük saçmaya başlar, tam hiddetlendiğinde kızar ve karşısındaki kişiyi ısırmaya çalışır. Bu nedenle deveye vurmamaya, kötü muamele etmemeye dikkat edilir.[29]

---

[27] H.B. Haziran 2009; C.C. Temmuz 2009; K.K., E.K., E.C., Ağustos 2009; K.Y. Ocak 2011.

[28] K.K. Ağustos 2009; C.C., H.Ö., H.T. Mayıs 2010; M.C., K.Y. Ocak 2011.

[29] K.Y. Ocak 2011.

Kinci devenin yanı sıra *tiryaki deve* de vardır. Deve *köşek* "yavruyken" sigara içen bazı deve çobanları dumanı savurması hoşlarına gittiği için köşeğe de sigara içirirler. Köşekken sigara içmeye alışan develer sonraları sigara tüttüren bir kimseyi gördüklerinde yanına gidip dumanını çekmek isterler. Eğer sigara içen kişi develerin bu huyunu bilmiyorsa bu durumda da deve insana zarar verebilmektedir.[30]

Devenin gece görüşü iyidir. Kısrak ve devenin akşam karanlıkta iyi yol aldığı söylenir. Gece vakti yolunu çok daha kolay bulur. Gündüz bulamadığı yerleri, hatta hiç gitmediği yolları bile gece bulur. Nedeni bilinmese de antik yolları bulduğu söylenir. Diğer taraftan deve gün içerisinde saatin kaç olduğunu da bilir. Göçe çıkılacak saati, yaylımdan dönüş saatini, ikindiyi, akşamı bilir. Kendini buna göre ayarladığı söylenir.[31]

Devenin ürkek bir hayvan oluşu ödünün olmamasına bağlanır. Deve heybetli bir hayvan olmasına rağmen tanımadığı insanlardan, seslerden, diğer hayvanlardan ürker. Özellikle yaban domuzundan çok korktuğu söylenir. Domuzu görüp bir ürkerse korkusu yedi yıl sürer derler. Önceleri yollarda araç sayısı daha azken develer alışkın olmadıkları için araçların sesinden ürküp kervanı bozup kaçıyorlarmış. Artık taşıtlarla ilgili bir sorun yaşanmıyor. Hatta göç sırasında otobandan bile yürüdüğü zamanlar oluyor. Ancak yeni açılmış tünellerden veya yeni yollardan geçerken yine de sorunlarla karşılaşmak mümkün.[32]

Göç sırasında özellikle güz göçünde develere yük sarılırken aralarında gezip, fotoğraf çektiğimde Yörükler develerin benden ürktüğünü söylemişlerdi. Yolda giderken özellikle yavrusu olan develer arkalarına dönüp bana bakıyorlardı. Ben de arkadan gelip gelmediğimi merak ettikleri için baktıklarını sanıyordum ancak benden bir zarar gelip gelmeyeceğini kontrol etmek için böyle davrandıklarını sonradan öğrenecektim. Deve ürktüğünde kaçtığı için deveyi ürkütmemeye çalışmak ve hatta deveyi ürkmeye alıştırmamak gerektiği söylenir. Çünkü develer birbirlerin-

---

30 H.B. Haziran 2009; H.Ö., H.T, Mayıs 2010; M.C., K.Y. Ocak 2011.

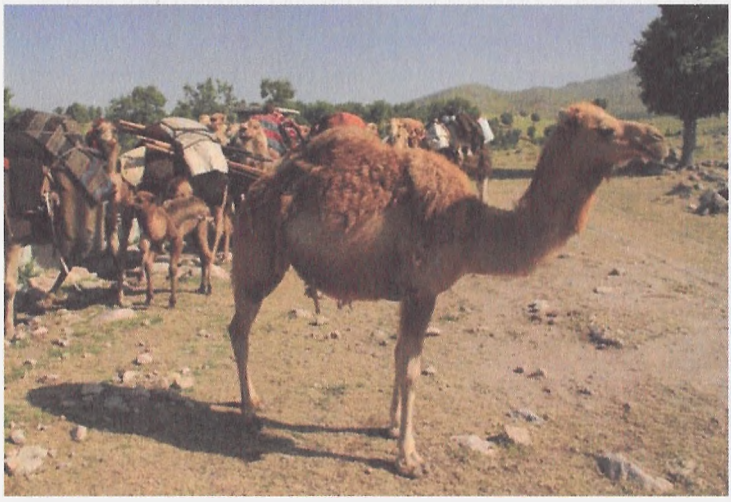
31 H.B. Mayıs 2010; C.C., M.C. Ocak 2011.

32 H.B. Mayıs 2010; A. U. Kasım 2010; C.C. Ocak 2011.

den etkilenir. Bir deve ürktüğünde diğer develerde ürker. Hatta göçte ürken bir deve kervanını gören başka bir deve kervanı da ürkebilir. Bu nedenle sürülerin arasında bile belli bir mesafenin korunması gerekir.[33]

Devenin bereketi kutsallığına dayandırılır. Üstünde taşınan un, yiyecek malzemesi ne olursa olsun uzun süre dayanır. Bunu doğrulamak için bir ailede traktörle getirilen unla, deveyle getirilen unun ne kadar süre dayandığı konusunda yapılan tartışmalara tanıklık edilebilir.

Deve etinden, sütünden, tüyünden faydalanılan bir hayvan olmasına rağmen Sarıkeçili Yörükleri kutsallığı sebebiyle ne etini yer, ne de sütünü içer. Bununla birlikte herkes deve tüyünü çadırında kullanır. Kervanı yolda görüp, deve olduğunu duyup gelen insanlar devenin idrarından, sütünden satın almak isterler. Deve idrarının vitiligo, egzama gibi cilt hastalıklarına, ayak tabanının basura iyi geldiği söylenir. Devenin ayak tabanı kesilip ateşte pişirilip yenirse basuru geçirdiği düşünülür. Ancak Yörükler deveyi üzmemek adına sütünü sağmak ya da idrarını biriktirmek istemezler.[34]

Tüyleri dökülmeye başlayan deve (Seydişehir, Konya, 13.06.2010, A.H.T.)

[33] H.B. Mayıs 2010; A. U. Kasım 2010; C.C., M.C. Ocak 2011.

[34] H.Ö, H.T., Mayıs 2010; A.U. Kasım 2010; C.C., M.C., K.Y. Ocak 2011; H.Ö. Mart 2011.

Deve tüyü, yorgan ve yastıklarda kullanılmasının yanı sıra sıcak tuttuğu için kuşak yapılarak bele de sarılır. Aynı zamanda ağrıyan bölgelere, başa, boyuna vb. sarılır. Nazara karşı koruduğuna inanıldığı için küçük bebeklerin arkasına bir parça deve tüyü takılır, ala çuvallara bağlanır. Yorganlarda kullanılmasının en büyük sebebi ise ateşe dayanıklı olmasıdır. Çadırın içerisinde yanan ocak nedeniyle yorganların yanması olasıdır. Diğer taraftan deve tüyünün koyun yününden daha geç yandığı bilinmektedir. Yaydığı ısı sebebiyle soğuk yayla havalarıyla baş edebilmenin en güzel yolu deve tüyü yorganlardır. Dikkate edilmesi gereken nokta ise deve tüyünün belden aşağı alınmaması, yorgan ve yastıkların üzerine oturulmamasıdır. Bu hareket büyük bir saygısızlık olarak algılanır.[35]

Deve genellikle sürü halinde hareket eder. Ancak sürüdeki bazı develer daha gezginci olur. Bu da deve çobanının takip alanını genişletir. Arzu edilen develerin belli alanlarda yayılmasını sağlamak, başkalarının malına zarar vermesine engel olmaktır. Bunu sağlamak için deve *bortladığında* "yavruladığında", fazla *gezgiç* "gezginci" olmasın diye *köşeğin* "yavru deve" ayak tabanını taşla döverler. Çok gezen develere de "bunun ayağı dövülmemiş" derler.[36]

Deve akşamları dört ayağını kıvırır ve çöker. Konaklanan yer köy sınırları içerisinde ise, ekine yakın yerde duruluyorsa, deve uzaklaşıp mala, mülke zarar vermesin diye iki dizini de iple bağlarlar. Deve gündüz durmazsa o zaman da ayağına bir köstek asarlar. Bu duruma da deve *ön ayağını köstü* derler.[37]

[35] H.Ö, H.T., Mayıs 2010; İ.B., H.B. Haziran 2010; A.U. Kasım 2010; C.C., M.C., K.Y. Ocak 2011; H.Ö. Mart 2011.

[36] C.C. Ocak 2011.

[37] K.K. Ağustos 2009.

Ön ayağı bağlı, sırtında *alık*lı deve (Konya, 26.05.2010, A.H.T.)

Develere göç sırasında takılan çanların dışında günlük yaylım sırasında bazı develerin boynuna boyun çanı takılır. Deve gezginci olup uzaklaşsa bile sürü ile bağını koparmamaya dikkat eder. Kaybederse *bozulamaya* "ötmeye" başlar, *öğürünü* "sürüsünü" arar. Çan, kaybolan develer birbirlerini bulsun, çoban da yerlerini daha rahat tespit edebilsin diye takılır. Her deveye çan takılırsa sesler karışıp takibi güçleştireceği için bazı develere takılır. Çan takılacak deve mülayim, sakin ve fazla gezginci olmayandır. Ancak bu kararı deve sürüsü kendi verir. Yörüklerin çok da net bir açıklama getiremedikleri bu durumda develer aralarından birini veya ikisini lider seçerler ve ona göre hareket ederler. Lider deve akşam kalkıp bir yere gitmek istese bütün sürü onu takip eder. Bu durumun avantajlı yanı ise çoban lider olan devenin hangi deve olduğunu anladığında çanı ona takar, yaylıma giderken ve dönerken tek tek deve araması gerekmeden, sadece o develeri *sürerek* "götürerek" bütün sürüyü hareket ettirmiş olur.[38]

[38] K.K. Nisan 2010: H.B. Mayıs 2010; C.C., M.C., K.Y. Ocak 2011.

Devenin Bakımı ve Beslenmesi

Deve iklim koşullarına kolay adapte olan, açlığa ve susuzluğa dayanabilen bir hayvandır. Yörüklere göre devenin bakımı zor değildir ancak bazı incelikleri bilmek gerekir. Deve yaylıma gittiğinde önceden rahat ettiği bir yer varsa o tarafa sürmek yeterlidir. Eğer bilmedikleri bir yer ise develer topluca oradan uzaklaşmaya çalışacaktır.[39]

Develer yazın da, kışın da aynı şekilde otlatılır, sadece devenin yediği otlar, bitkiler farklılaşır. Deve; azgan, moruk, garağan, kesme, pınar gibi dikenli otları yemeyi sever. En sevdiği ağaç erik ağacıdır. Armutu çok sevmese de yer.[40] Annesiz kalan develere, süt ihtiyacını karşılamak için topak hamur topu yedirilir. Hamur topu için arpa, un ve yemle karıştırılır, içine su katılarak hamur haline getirilir. Hamura bir miktar burçak ve kırmızı biber de eklenebilir. Küçük top haline getirilen karışım develere yedirilir.[41]

Sarıkeçili Yörükleri hayvanlarla anlaşmalarını sağlayacak sesler geliştirmişlerdir. Hayvanlara sesleniş biçimleri insanlarla hayvanlar arasında anlaşmayı sağlayan bir lisana dönüşmüştür adeta. Çocukluklarından itibaren bu sesler arasında büyüyen Yörükler ustalıkla sesleri çıkarabilir hale gelmiştir. Develere seslenirken vurgulu ve yüksek ton kullanılır. Ancak deve sadece kendi çobanına kulak verir..[42]

Host host deyince deve yayılır. Develerin yaylımı sırasında başlarında genellikle çocuklar veya deve çobanları durur.

Develer yazın günde iki defa sulanır. Sularken deveye *gırr, huhüy, huhüy* diye ıslık çalınırsa deve suyu daha iştahlı içer. İştahını arttırmak için suyun içine tuzla çorak atılır.

---

[39] K.K. Ağustos 2009.

[40] V.G., A.U, A.Y., C.C. Temmuz 2009; K.K., A.B., M.B. Ağustos 2009; İ.B. Haziran 2010.

[41] V.G., A.U, A.Y., C.C. Temmuz 2009; A.B., M.B. Ağustos 2009.

[42] İ.B. Haziran 2010.

Develerin sulanması (Konya, 11.08.2009, A.H.T.)

Hopp mah: develer su olduğunu anlar.

Hüskû mah: suya gel anlamına gelir.

Hoppskü mah: suyu iç anlamına gelir.

Hoç: deveyi yürütmek için söylenir.

Hoyt: takip edin anlamına gelir.

Mah: gel ve dur anlamına gelir.

Horr gûh mah: dön geri gel anlamına gelir.

Vor geri: geri dön anlamına gelir.

Hüüüç: deve oturuyorsa giderken yerden kaldırmak için söylenir.

Ihhh: çök anlamına gelir.

Gûhh: dur anlamına gelir.

Heyş: ağır gel, yükünü düşürme dikkatli gel anlamına gelir.

Hüşş: git anlamına gelir.

Hoy gûhh, mah: geride kalan deveye gittiğimiz yönü belirtiyoruz.

Hüşş, horr: kavga eden develere ayrılmaları için söylenir.

Mah gûyyh piş piş: develer tuz olduğunu anlar ve gelir vb. [43]

Deve ve Çocuk

Göçer yaşamda çocuklar oğlaklarla, keçilerle, develerle, atlar ve köpeklerle birlikte büyürler. Yaşadıkları coğrafya da yaban domuzu, kurt, yılan, akrep vb. gibi birçok hayvan bulunmaktadır. Böyle bir ortamda çocukların öğrendikleri bilgilerin büyük bir bölümü görerek ve deneyimleyerek elde edilir. Çadıra gittiğinizde oğlak ağılında oğlaklarla oynayan, keçilerin kulaklarından asılan, develerin etrafında gezen çocuklarla karşılaşmanız olasıdır. Aynı şekilde hayvanların hareketlerini taklit eden, develer gibi küller arasında yuvarlanan, keçinin önayaklarıyla yeri eşeleyip oturması gibi çadırın ortasında kollarıyla yeri eşeleyip oturan, deve gibi *bozulayan* "öten", keçilerle ot yiyen çocuklarda görebilirsiniz. Biraz daha büyüdüklerinde sivri taşlardan deve kervanı ya-

Çocuk ve deve (Gülnar, Mersin, 07.05.2010, A.H.T.)

[43] K.K. Ağustos 2009; H.B. Mayıs 2010.

pan, dondurma kaplarından traktör, bezlerden çadır, meşe ağacından güz döneminde toplanan pembe renkli tohumlarla ala keçi yapan, keçileri güden ve ağıllara koyan çocuk oyunlarıyla karşılaşırsınız.

Çocuklarla hayvanların bir arada, iç içe yaşamaları aralarında güçlü bir bağ oluşmasına neden olur. Bu bağ sayesinde çocuklar hayvanların hareketlerini, ne demek istediklerini anlamaya başlarken, hayvanlar da özellikle develer çocukları korur ve gözetir. Göçte develere yük sarılırken çocuklar bütün işler bitene kadar, bakacak kimse olmazsa kendi başlarına bir köşede yatarlar ve hiçbir hayvan çocuğu rahatsız etmez. Yürümeye başlayana kadar anne sırtında taşınan çocuklar, biraz büyüdüklerinde, göçte giderken deveye sarılırlar. Yörüklere göre çocuk deveden düşse de bir şey olmaz. Çünkü deve "sırtımdan düşen yünümden yumuşak yere düşsün" der. Deve, üstümden düşene yorgan yastık, eşek, üstümden düşene kazma kürek" dermiş.[44]

Göç için eşyalar toplanırken yerde yatan bir Yörük çocuğu
(Konya, 26.05.2010, A.H.T.)

[44] S.G., M.G. Haziran 2009; C.C. Temmuz 2009; H.Ö. Mayıs 2010; H.B. Haziran 2010.

Deveye İlişkin İnanışlar

Yörükler, büyüklerinden görüp, duydukları ve yapılması gerektiğini düşündükleri davranışlara *Saygı* derler. Bu saygıları yerine getirmezlerse eve, mala, cana zarar geleceğine inanılır. Sarıkeçili Yörüklerinde ocağa ilişkin birçok saygı vardır. Bu saygılardan birine göre tencere, ekmek *atılan* "pişirilen" sac, ocakta yanan ateşin üzerindeki üç ayaklı demir sacayağının üstüne konur. Yemek piştikten sonra tencere ocaktan alınıyorsa sacayağının da alınması gerekir aksi taktirde şeytanın üzerinde yemek pişireceğine inanılır. Aynı şekilde sacayağı ateşin üzerinde durursa devenin beli ağrır derler. Sacayağını alıp bir yere yönü yukarı gelecek şekilde koyarsan da deven ölür veya deve yıkılır derler.[45]

Devenin gebeliği 12 ay sürdüğü için hamile bir kadının devenin altından geçmesi halinde hamileliğinin 12 ay süreceğine inanılır. Görüşme yaptığım Yörüklerden biri de annesi devenin altından geçtiği için 12 aylık dünyaya geldiğini ifade etmişti.[46] Buna ilaveten korkan çocukları, engelli çocukları iyileşsin diye, yetişkinleri Allah şansını arttırsın, bahtını açsın hatta günahlarını affetsin diye üç kez İhlas süresi okutarak devenin altından geçirtirler.[47]

Tez doğum yapan kadınlara "deve gibi bortladı" denir.[48] Deve *boduklayamıyor* "yavrusu olmuyorsa" kadınların hamile kalması için yapılan uygulamalardan biri yapılır. Aynı isme sahip yedi aileden, örneğin yedi Mehmetlerden toplanan iple dokunan kuşağı kadın üzerine sararsa çocuğu olacağına inanılır, aynı şekilde toplanan iple yular dokunur ve devenin başına takılırsa *boduklayacağına* "yavrulayacağına" hükmedilir.[49]

Deveye kendi ölümü malum olur, bedenini kıbleye dönüp, gözünden yaş gelerek vefat ettiği söylenir. Aynı şekilde insanların ölümü de deveye malum olur. Daha çok tülü develerde bu durum yaşandığı için

---

[45] F.C., C.C. Temmuz 2009.

[46] E.K. Ağustos 2009.

[47] H.Ö. Mayıs 2010; M.U., H.B. Haziran 2010.

[48] K.Y. Ocak 2011.

[49] S.G. Haziran 2009.

Tülü develerin daha hisli olduğuna inanılır. Deve genellikle sürüsünü kaybettiğinde, yavru deve annesini kaybettiğinde bozular, bir de farklı bir bozulama şekli vardır. Bu bozulama pek hayra yorulmaz çünkü sonucunda birinin öleceğine hükmedilir. Yörükler bunu yaşadıkları deneyimlere dayandırmaktadır. Bununla birlikte deve başını çadırın içine sokar ve bozularsa o evden de cenaze çıkacak derler.[50]

Devenin tabanının düştüğü yere yağmur düşer diye bir atasözü varmış. Bu nedenle özellikle göç zamanı köylüler yağmur yağsın diye develerin gelişini beklermiş. Şimdi yağmurun yağmaması deve sayısının azalmasına dayandırılıyor. Yörükler köylerdeki yağmur dualarında dahi Veysel Karani aşkına, devenin susuz kalışı aşkına yağmur istendiğini belirtiyorlar.[51]

Deve, Hastalıkları ve Tedavi Biçimleri

Deve keçi ve koyuna kıyasla zor hastalansa da, hastalandığında iyileştirilmesi daha zordur. Ayrıca devenin kaybı özellikle göç sırasında daha büyük sorunlara yol açmaktadır. Deve ile ilgili karşılaşılan rahatsızlardan biri devenin bilmediği bir otu yemesi sonucu karnının ağrımasıdır. Nasıl bir ot yemiş olduğu tam olarak bilinemediği için müdahale edilmeden beklenir, Allah'ın takdirine bırakılır. Hayvanın rahatsızlığının uzun sürmesi halinde iyileştirdiğine inandıkları yöntemler denenir. Bunlardan biri koyun yününün yıkanıp suyunun devenin ağzına dökülmesidir.[52]

Deve en çok soğuk algınlığından etkilenir. Böyle bir soğuk algınlığı durumunda devenin burnuna kırmızı biber atıp ovuşturulur. Başka bir yöntem ise gripin kutularına benzeyen çivitlerden ezilerek iki topağı devenin ağzına atılır. Hastalığı geçsin, pis pisi kessin diye devenin ağzından rakı, hayvan veya insan dışkısı da dökülür.[53]

---

50 C.C. Temmuz 2009; H.Ö., H.T. Mayıs 2010; A.U., H.B. Haziran 2010; M.C., K.Y. Ocak 2011.

51 S.G. Haziran 2009; H.Ö. Mayıs 2010.

52 C.C. Temmuz 2009.

53 C.C, H.Ö., H.T. Mayıs 2010; H.B. Haziran 2010.

Develerin sıcaktan etkilenmelerini önlemek için Yörüklerin *Kızıl isi* olarak adlandırdıkları, 14 Temmuz-15 Ağustos tarihleri arasında develerin özellikle gündüzleri yere oturmaması gerekir. Soğuk algınlığında deve ya iyileşir ya da ölür ancak sıcak vurması deveyi öldürmediği gibi etkisi bir iki yıl sürer. Bu süreçte deve zayıflar, güçten düşer.[54]

Develer akşam saatlerinde bir yere gideceklerinde yıldızı takip ederler. Bazı akşamlar gece saat 00:00'da bir sarı yıldız çıkar, bir de kutup yıldızı, ona *yedi kardeşler* denir, buna ilaveten gün doğmadan iki saat önce de sabah yıldızı doğar. Deve yönünü tayin etmek istediği zaman kutup yıldızıyla, sarı yıldızı takip eder. Develer hastalandığında, keyifsiz olduğunda eskiden büyükler saat 00:00 olup sarı yıldız doğduğunda deveye bakın derlermiş. Deve geviş getiriyorsa sağlıklıdır ancak geviş getirmiyorsa bu deve yakında ölecek denirmiş. Yaşanan örnekleri anlatarak her bilginin tecrübeye dayandığını vurguluyorlar.[55]

Devenin tüyleri Mayıs ayında dökülmeye başlar. Bu süre zarfında sivrisinek ve *güveyin* "bir tür sinek" deveyi ısırdılarsa *deve ağrımış* denir. Deveyi sinekten korumak için *dirge* "inceltilmiş *katran*" ve bezir yağını sacın arka yüzünde veya tenekede karıştırılıp kaynatılır. Devenin boğazının altına, kasık tarafına, bacak aralarına sürülür. Böylece sineklerin ısırıklarından korunması sağlanır. [56]

Develerin Donanımı

Develerin üzerine giydirilen aksesuarlara, Naci Eren'in ifadesi ile "deve donanımı"na[57] "*keydirme*" denir. Bu keydirmeler beş grup altında incelenebilir. Devenin semeri olarak tanımlanan *havut*, havutun sabitlenmesine ve üzerine yük sarılmasına yarayan ipler *kolanlar*, aksesuar amaçlı kullanılan *çanlar*, *deve başlığı ve* yüklerin üzerine örtülen *deve örtüsü* olarak sıralanabilir.

---

[54] K.K. Nisan 2010; C.C., M.C., K.Y. Ocak 2011.

[55] M.C. Ocak 2011.

[56] Naci Eren, "Deve Donanımı ve Deve ile İlgili Bilgiler II", *TFA*, C.18, No:357, İstanbul, Nisan 1979, s. 8624. "H.B. Haziran 2010; M.C., C.C. Ocak 2011.

[57] Naci Eren, "Deve Donanımı ve Deve ile İlgili Bilgiler I", *TFA*, C.18, No:356, İstanbul, Mart 1979, s. 8594.

Havut

Devenin semeri olarak kabul edilen havut üç bölümden oluşur. İki tahta ağacın bulunduğu ön bölüm havutun *hatap* kısmı, orta bölüm *yuvak*, arkada kırmızı keçenin en ucundaki çıkıntılı bölüme de *hemit* denir.

Tülü devenin havudu (Konya, 11.08.2009, A.H.T.)

Havudun iç kısmında içine havut otu doldurulmuş çadır çulundan dokunan *harzın* adlı örtü yer alır. Harzına şekil verildikten sonra üst kısmı keçe ile kaplanır. Bu keçeye *aşırma* denir. Resimdeki havut tülü deve için tasarlanmıştır. Tülü develerin havutlarında en arka uçtaki çıkıntı, boz develerin havutunda olmaz, boz devede bu kısım düz olur. Hemite süs amaçlı dongurak çanı takılır. Hemit biraz yüksek olduğu için dongurak arkada sallanıp havuta vurdukça ses çıkarır. Havutun hatap bölümündeki ağaçlar birbirlerine *işkence* denen tahta parçalarıyla bağlanır. Nazara karşı etkili olduğu düşünüldüğü için hatabın işkencesi çaltı ağacından yapılır.[58]

---

[58] K.K. Nisan 2010; H.Ö. Mayıs 2010; H.B. Haziran 2010; C.C., M.C., K.Y. Ocak 2011.

Tülü devenin hemidinden sarkan dongurak çanı
(Karaman, 15.11.2010, A.H.T.)

Kolan

Devenin üzerinde *göybent, döş ve kasık* kolanı olmak üzere üç kolan bulunur. Bu kolanlar *gatibi* adı verilen işlemeli kalın dokuma iplerdir, havutun sabitlenmesine yardımcı olur. Göybent kolanı devenin boynunun altından geçer ve hatabın işkencesine bağlanır. Döş kolanı devenin göğsünden, ön ayaklarının arkasından, kasık kolanı da arka bacaklarının önünden geçer. Döş kolanı işkenceye, kasık kolanı havutun üzerindeki *aykırt ipi*ne bağlıdır. Devenin karın bölgesinde döş ve kasık kolanını birbirine birleştiren bir kolan olur. Buna *çekir* denir. Bu sayede döş ve kasık kolanı tek parça haline gelmiş olur. Deve yolda giderken *belen* denilen bir *sırta* "yokuşa" çıktığında yükü döş kolanı, yokuş aşağı indiğinde kasık kolanı tutar. Bu kolanlar olmazsa devenin havudu ve yükler üzerinden düşer.[59]

---

[59] Naci Eren, Naci Eren, "Deve Donanımı ve Deve ile İlgili Bilgiler I", *TFA*, C.18, No:356, İstanbul, Mart 1979, s. 8596.; H.B., S.G. Haziran 2009; A.U., A.Y., V.G., C.C. Temmuz 2009; K.K., E.C., A.B., M.B. Ağustos 2009; K.Y. Ocak 2011.

Kolanları havuta bağlanan tülü deve (Ermenek, Karaman, 14.11.2010, A.H.T.)

Çan

Önceleri Sarıkeçili Yörükleri'nin kervanları çan sesinden tanınırdı. Develerin üzerinde hataba iple bağlanan ve aşağı sallandırılan büyük karın çanları olurdu. Bunlara *hatap çanı* veya *gümbürek* denirdi. Bazı develere takılan bu çanlar üç farklı boyda ve farklı sese sahip olurdu. Göç kervanı hareket ettiğinde çıkan çan seslerini yol boyunca geçilen köyler duyardı. Özellikle sabah saatlerinde 3-4 km uzaktan duyulduğu söylenir. Bazı köylerde bazen köylüler Yörüklerin geçişini engellemek için yola çıkar, çeşitli tartışmalar olurdu. Ama genellikle köylülerle Yörükler arasında atışmalar yapılır, köylü çocuklar develeri görmek için yol kenarlarında beklerdi. Deve kervanının tertibi, düzeni hem Yörükler arasında hem de köylüler arasında aileye itibar kazandırırdı. Göçte davarla gitmeleri uygun görülmediği için göçü, evin genç gelini veya evlenmemiş genç kızı çekerdi. Yörükler aralarında senin devenin çanları iyi, benim devenin çanı iyi diye tartışırlardı. *Hatap* (karın) çanının daha küçüğüne *gıldırak*, biraz daha ufağına *tıkırdak*. Havutun arkasında hemide takılana *dongurak*, boğaza takılana da *galdırak* denilirdi.[60]

---

[60] Naci Eren, *agm.*, 1979, s. 8596; H.B., S.G. Haziran 2009; A.U., A.Y., V.G. Temmuz 2009; K.K., E.C., A.B., M.B. Ağustos 2009; K.Y., M.C., C.C. Ocak 2011.

Yörükler çan sesinin bir *ürüsüm* "adet" ve heves edilen bir durum olduğunu söylüyorlar. Yörüklerin geçişlerinde yaşanan sorunlar, köylülerle yaşanan sıkıntılar, alanların daralması sonucu artık Yörükler göç ettiklerinin fark edilmesini dahi istemedikleri için 25 seneden fazla bir süredir çanları kullanmıyorlar. Kullanıldığı dönemde çanların görsellik ve estetik kaygılarla süslenen deve kervanlarında, farklı fonksiyonları da vardı elbette.

Yörüklerin göçü sırasında, develer ve keçiler aynı rotayı takip ediyor olsalar da keçiler sarp alanlarda otlatılırken, develer düz yoldan yürütülür. Bu durumda keçilerle, develerin yolları ayrılır. Saatlerce yol katedilemeyeceği için yol üzerinde önceden belirlenmiş durma noktalarında mola verilir. Bunlara *konalga* denir. Ancak bir aksilik durumunda, köylülerin o konalgada durmalarına izin vermemeleri ya da kuyuda yeterli su bulunmaması vb. durumlarda deve ile giden ev bir sonraki konalgaya geçmek zorunda kalır. Önceleri cep telefonu da olmadığı için haberleşme aracı çan sesleridir. Keçiyi güdenler sürüyü çan sesinden, eşeklerin sesinden veya develerin üzerine serilen renk renk örtülerden takip ederek hangi konalgaya gidileceğini tespit ederler. Her sürü sahibinin kendi hayvanlarının çan sesini, eşeğinin sesini ayırt edebildiği söylenir. Günümüzde ise yerlerini belirginleştirmek için büyük ölçüde cep telefonları kullanılmaktadır. Bu nedenle yerini gizlemeyi tercih eden Yörükler için çanlar artık tehlike arz ediyor.[61]

Deve Başlığı

Deve kervanında özellikle ilk deveye takılan deve başlığı *yılan boncuğu* da denilen beyaz boncuklarla bezenir. Bu boncuklar sayesinde deveye nazar değmediği düşünülür. Bir kişinin gözünden isabet değecekse, yani nazarı değecekse süsler dikkatini çeksin, deveye nazar değmesin diye düşünülerek ilk develer süslenir. Bu nedenle de olabildiğince şatafatlı görünürler. Deveye takılan başlıkta küçük küçük aynalar bulunur. Develerin yularlarına *toka* denilen top top kozalar, ufak ziller

[61] A.U., C.C. Temmuz 2009; K.Y., K.K. Ağustos 2009; M.C. Ocak 2011.

takılır. Hatabına çanlar, havutuna desenli ala çuvallar ve üzerine örtülen deve örtüsü ile kervan Yörüklerin ifadesiyle "Allım yeşillim turna kuşuna döner".[62]

Deve başlığı (Yeşilovacık, Mersin, 16.03.2011, A.H.T.)

Deve Örtüsü

Develerin havutlarına yükler sarıldıktan sonra, yüklerin üzerine de özel boyama yünden dokunmuş sarı, kırmızı, mavi, yeşil renkli örtüler serilir. Bu haliyle *yanışlı* "nakışlı" kilimler dokumak yerine tek renkte ama canlı renkler seçilerek örtüler dokunur. Kervanın görüntüsüne farklı bir zarafet katar. Göç sırasında ve göç dışında da develerin sırtlarına sermek için deve örtüsü dokunur. Bu örtü sayesinde deve terlese de hasta olmaz. Buna *atkı* da denir. Örtünün, devenin hörgüçlerini dışarıda serbest bırakacak şekilde, ortası delik olur. Develerin çullarına da özellikle lök develere karınca ağzı deseni vererek nakış yapılır.

---

[62] A.U. Temmuz 2009; F.Ö., H.Ö. Mart 2011.

Deve ve Göç

Yörük yaşamında göçün hangi ayda yapılacağı belli olduğu için öncesinde göç için hazırlıklar yapılır. Develerin havutları onarılır. Deve yularlarına, kolanlarına bakılır, çuvalların kulpları, ipleri kontrol edilir. Çadırın içerisindeki eşyalar ve çadır yıkanır. Her şey hazır olduktan sonra göç günü beklenir. Salı ve Cuma günü inanç gereği göçe başlanmaz onun dışında hergün göç edilebilir. Göçe çıkılacak günün akşamında ortada kullanılmayan eşyalar, fazlalıklar çuvallara *çoğşurulur* "toplanır". Sabah keçi çobanları sürüyle yola koyulduktan sonra deve ile göç edecekler olanlar da evi yüklemeye başlarlar. Bu yükleme sırasında en az iki kişi olmalı ve sistemli bir çalışma takip edilmelidir.

Güz Göçü (Apa Barajı, Konya, 21.08.2009, A.H.T.)

Öncelikle yüklerin çuvallara yerleştirilmesi işlemi yapılır, ardından çadır devrilir. Yere serilen çadır bir devenin sırtına konabilecek şekilde iki kişi tarafından muntazam bir biçimde katlanır. Çadır direkleri bir kenara toplanır. Çadırın duvar kısmını oluşturan gergilerde yere serilerek katlanır. Katlanırken arasına yorgan, çul ve örtüler sarılarak *alık* yapılır. Yükleme işi tamamlandıktan sonra çadırın çevresinde bek-

lemekte olan develerin yuları takılır, havutlar develerin sırtına atılır. Bir veya iki kişi havutları kolanlar yardımıyla sabitleyip yük sarmaya hazır hale getirir. Havudu sarılan deve çadırın devrildiği, çuvalların olduğu alana aralıklarla *ıhtırılır* "çöktürülür". Bu sırada develer civarda tanımadıkları kişilerden ürktükleri için rahatsız olabilir, öfkelenip ağzındaki gevişi insanlara atabilir. Ağrısı olan develer de üzerlerine yük sarılmasını istemiyorlarsa bağırabilir.

Ailedeki deve sayısı *horantaya* yani ailedeki kişi sayısına göre değişir. 10 *ellik* "kişi" olan bir ailenin devesi eşya, yorgan, yastık düşünülerek 10-15 civarında olmalıdır. Maddi durumu iyi olmayan, fazla devesi olmayan aileler göç sırasında ihtiyaç duymaları halinde başka ailenin develerine de yüklerinin bir kısmını verebilirler. Bu işleme *keşik* denilmektedir.

Yörükler özellikle bahar göçüne çıkarken yazın kullanmayacaklarını düşündükleri bir takım eşyalarını samimi oldukları köylülerin veya tanıdıklarının evlerine *ağrık* "emanet" bırakırlar. Bu uygulama develerin yükünü büyük ölçüde azaltmaktadır.

Develer ıhtırıldıktan sonra hangi çuvalı veya hangi yükü hangi devenin taşıyacağı bilindiği için iki kişi karşılıklı çuvalları alıp havuta karşılıklı çatarlar. Bu çatma işleminde çuvalların yanından sallanan *te-*

Güz göçü (Gülnar, Mersin, 18.11.2010, A.H.T.)

vek "uzun ipler" çuvalların kulplarından geçirilip hatapa bağlanır. Kırılacak eşyalar çuvalı üzerinden atmayan develere yerleştirilir.

Develer kervan sırasına sokulduklarında baştaki develere giysi çuvalı anlamına da gelen *ala çuvallar* konur. Bu çuvallar *yanışlı* "desenli" oldukları için gösterişli bir görünüşe sahip olduklarından baş sıralarda yer alan gösterişli develere sarılırlar. Kap kacaklar kazanın içine doldurulup çuvalların üzerine serilen örtüye ters çevrilir, kazanın kulplarından kolanlarla bağlanır. Cam türü eşyalar beze sarılarak yerleştirilir. İbrikler keseye konup develerin çuvallarının arkasına takılır. Ortada metal, demir hiçbir şey bırakılmaz. Sac *tıngırdar* "ses çıkarır" diye sac da devenin üzerine sarılır. Sonraki develere "dimi çuval" denilen erzak çuvalları, "ak çuval" denilen un çuvalı, yorgan, yastık, örtü, çul vb. gibi eşyalar dağıtılır. Un çuvalı bereket çuvalı olarak da adlandırılır. Un konulan çuvallar koyun yününden dokunur, kıl çuvala un konmaz. Deve çulu veya çuvalların üzerine bereket olsun diye deve tüyü işlenir. Hatta sofra örtüleri bile deve tüyünden dokunur. Ala çuval ise koyun yünü, deve yünü, satın alınan orlon iplerle karışık dokunur.[63]

Üzerinde deve örtüsü serili ala çuvallar (Ahırlı, Konya 28.07.2009, A.H.T.)

[63] H.B. Haziran 2009.

Kap kacak türü eşyalar orman içlerinden geçerken ağaca çarpıp kırılmasın diye çuvalların arkalarına gelecek şekilde kolanlara tutturulur. Alık devenin üzerine havut gibi yerleştirilir onun üzerine de katlanmış çadır örtüsü konulur. Çadırın direkleri yüklerin aralarından geçirilerek düşmeyecek şekilde sabitlenir. Direkler 2 metre ve üzeri oldukları için çadır genellikle en arkadaki deveye ya da arka sıralara konur.

Develer, yükleri denklenip sarıldıktan sonra, sıraya sokularak birbirine bağlanır, böylelikle deve kervanı, katarı oluşturulur. Develer birbirlerine bağlanırken yüzlerine takılan yularlardan sallanan zincirlerinin ucundaki halka ip yardımıyla bağlanır. Bu ipin kolay kopabilecek türden olması önemlidir. Zincirle *cilbir* "ipin bağlandığı yer" arasına fazla uzun olmayan bir ip takılır bu ipe *tellik* denir. Deve zorlandığında bu ipi asılarak koparabilecek türden olmalıdır aksi taktirde sinirlenip yükünü atmaya çalışabilir, bir yere takılıp kendini kurtaramayabilir vb.

Göç sırasında her deveye yük sarılmaz. Develerin yaşına, çiftleşme dönemlerine, hamile olup olmadıklarına, sağlık durumlarına dikkat edilir. Ayrıca her deveye de eş miktarda yük konmaz. Bazı develer özellikle yetişkin tülü develer daha fazla kilo taşıyabilirken, kirinci daylak gibi genç develere, dişi develere daha az yük yüklenir. Boz devenin iğdişi daha güçlü olduğu için daha iyi yük taşır. Lök develere güz göçünde yük sarılır ancak bahar göçünde *daşaklı, erkek* develer üzülür diye ağır yük taşıtılmaz. [64]

[64] S.G. Haziran 2009; H.Ö Mayıs 2010, C:C., K.Y. Ocak 2011.

Yularlı ve zincirli tülü deve (Aydıncık, Mersin, 28.04.2010, A.H.T.)

Köşek ve dorumlar, yeni doğum yapmış develer ve damızlık buhur yük sarılmadan, serbestçe sürünün yanından yürür. Develere kilolar alıştırılarak taşıtılır. Bazıları 100 kilo, bazıları 200 ve üzeri taşıyabilirler. Bazen söz dinlemeyen veya aksilik yapan develere taşıyabileceğinden fazla yük konularak ders verildiği de olmuştur. Deveye fazla yük taşıtılabilmesi için yolun düz olması gerekir. Ayrıca deve kervanını çekecek çobanın da yürüme hızına dikkate etmesi gerekir. Durarak yürümek veya hızlı yürümek taşıdıkları yükle develerin güç kaybetmesine ve daha çabuk yorulmasına hatta ölümlerine sebep olur. Deve kervanının belli bir tempoda ve fazla duraksamadan yol alması gerekir.[65]

Yol sırasında devenin "*bortlaması*" yavrulaması halinde köşek, başka bir devede taşınır. Bir çuvala deve yavrusu " köşek" *çontar* yani çuvalın içine oturtulur. O çuvalda başka bir çuvala denkleyip deveye sarılır. Yeni doğmuş köşekler veya oğlaklar, hasta topal keçiler de bu şe-

[65] H.B. Haziran 2009.

kilde taşınır. Çocuklardaki durum ise, bir yaşına gelmemiş çocukları anneleri sırtlarına *hobucurlar* "sararlar". Biraz büyüdükten sonra onlar da devenin üzerine yüklerin arasına sarılarak taşınırlar.

Deveye sarılan bir kız çocuğu (Konya, 28.05.2010, A.H.T.)

Develere yükler sarıldıktan sonra yola çıkılır. Düz yolda, aynı tempoda olabildiğince mola vermeden yola devam edilir. Yol sırasında özellikle yüksek bir bel, sırt aşılırken bir yerde durup develerin tuvaletini yapması için beklenir. Buralara *kaşan yeri* denir. Burada çoban ıslık da çalarsa develer daha da rahatlar, böylelikle daha rahat yol alınır.

Bir konalgadan diğerine gelindiğinde develerin üzerindeki yükler indirilir ve hemen çadır düzeninde eşyalar dizilir. Bir gece konaklanacak ya da birkaç saat dinlenilip gidilecekse çadır genellikle kurulmaz. Hatta develerin yükü indirilse de havudu sırtlarında kalır. Göç boyunca her gün bu işlemler tekrarlanır.

Develerin Bugünkü Durumu

Değişen ekonomik ve sosyal şartlar, artan köy sayıları, dikim alanları, azalan yollar, keçinin ormana verdiği düşünülen tahribat vb. birçok nedenle göçer yaşam alanı gün geçtikçe azalmakta buna bağlı olarak da deve sayısı düşmektedir. Göçer yaşamın anahtar sembollerinden biri olan devenin sayısı azaldıkça deve ile ilgili pratikler, uygulamalar, dokumalar, keydirmeler, inanışlar da geri dönülemez bir biçimde kaybolmaktadır.

Deve ile göç etmenin Yörüklüğün şanı olduğunu söyleyen Yörükler, traktörle, katırla göçenleri Yörük olarak değerlendirmez. "Karaçadırı tutmaz, *motorla* "traktörle" göçerse bu Yörük olmaz, çarşıdan geçse Yörük göçü olduğu anlaşılmaz" derler.[66] Göçer yaşam az sayıda insanla sürdürülebilecek bir yaşam değildir, evinde yeterli sayıda kişi olmayan ailelerde deveye bakan çoban bulmak zorlaşır. Yörüklükte *elliğin* "insanın" bol olması gerekir. Deve tek başına dağda yaylıma bırakılabilir ancak civardaki ekinlere vb. zarar vermesi hatta çalınması ihtimali söz konusudur. Bugün, sınırlı sayıda deve ile Yörükler, göçer yaşamı atalarından gördükleri biçimde sürdürmeye çalışıyorlar ancak günün koşulları, siyasi engeller ve sınırlılıklar göçer yaşamı ve develeri tehdit etmeye devam ediyor.[67]

Sonuç

Deveyi ilk kez hayvanat bahçesinde ve sonrasında bazı turistik yerlerde görmüş biri olarak 20-30 deve ile göç etmek başlangıçta bana zor gelmişti. Fiziksel görünümü ve heybeti sebebiyle her zaman görmeye alışkın olmadığım bir hayvan olduğu için yabancılık hissetmiştim. Yörüklerden develer hakkında bilgiler öğrendikçe ve kendimde davranışlarını takip ettikçe devenin de, keçinin de bilmediğim ve belki de fırsat olup da öğrenemeyeceğim ne kadar farklı ve ilginç yönleri olduğunu gördüm. Alan araştırmam sırasında saatlerce develerle birlikte göç etmeme, aynı ortamda bulunmama rağmen bir hayvanı tanımak için çok daha uzun bir zamana ihtiyaç olduğunu anladım.

---

[66] İ.K., Ö.K., A.U., A.Y., V.G. Temmuz 2009; K.K. Nisan 2010.

[67] A.B. Ağustos 2009; C.C., M.C. Ocak 2011.

Bahar Göçü (Konya, 30.05.2010, A.H.T.)

Yörüklerin sahip olduğu bu eşsiz birikim uzun bir geçmişe dayanıyor. Ancak bu bilgiler sorulmadıkça, araştırılmadıkça pratiklerin önce anlamları, sonra uygulamaları, sonra da kendileri kaybolup gidiyor.

Kaynaklar

Arslan, Mustafa, "Türk Halk Edebiyatında Göç ve Göçerliğin Sembolü Olarak Deve", *Halk Kültüründe Göç Uluslar arası Sempozyumu*, 2010, s. 113- 119.

Bazin, Marcel, "Orta Toros Yörüklerinden Sarıkeçili Aşireti", *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, çev. Hamdi Kara, 1994, S. 3, s. 323-350.

Çalışkan, Vedat, *Kültürel bir Mirasın Coğrafyası: Türkiye'de Deve Güreşleri*, Selçuk Belediyesi, Konya 2010.

Dulkadir, Hilmi, *İçel'de Son Yörükler Sarıkeçililer*, İçel Valiliği, İçel 1997.

Eren, Naci, "Deve Donanımı ve Deve İle İlgili Bilgiler I", *TFA*, C. 18, No. 356, İstanbul, Mart 1979, s. 8594-8596.

Eren, Naci, "Deve Donanımı ve Deve ile İlgili Bilgiler II", *TFA*, C. 18, No. 357, İstanbul, Nisan 1979, s. 8623-8625.

Eren, Naci, "Deve Donanımı ve Deve ile İlgili Bilgiler III", *TFA*, C. 18, No. 358, İstanbul, Mayıs 1979, s. 8658.

Jabbur, Jibrail S., *The Bedouins and The Desert: Aspects of Nomadic Life in the Arab East*, trans by: Lawrence I. Conrad, ed. by: Suhayl J. Jabbur, Lawrence I. Conrad, Suny Press, New York 1995.

Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, Mart-Haziran 1973, No. 1-2, s. 181-190.

Önkal, Ahmet, Nebi Bozkurt, "Deve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt 9, Türk Diyanet Vakfı, İstanbul 1994, s. 222.

Sağlık, G. Selcan, "Türkmen Halk Kültüründe ve Edebiyatında Deve" *KÖK Araştırmalar*, IV/2, Güz 2002, s. 75-89.

Şahin, İlhan, "Review of the Recent Studies on the Nomads (Yörüks) in the Ottoman Empire", *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, Eren Yayıncılık, 2006.

Kaynak Kişiler

İ.K. = İbrahim Karaali, erkek, 49 yaşında

Ö.K. = Ömer Karadayı, erkek, 47 yaşında

V.G. = Veli Gök, erkek, 55 yaşında
K.K. = Kerim Karadayı, erkek, 46 yaşında
A.B. = Ayşe Bacak, kadın, 62 yaşında
İ.B. = İbrahim Bacak, erkek, 43 yaşında
H.B. = Hasan Bacak, erkek, 37 yaşında
M.B. = Musa Bacak, erkek, 65 yaşında (vefat etti)
C.C. = Cemal Candan, erkek, 69 yaşında
E.C. = Emine Can, kadın, 63 yaşında
F.C. = Fadime Candan, kadın, 65 yaşında
M.C. = Mehmet Can , erkek, 74 yaşında
D.A.C. = Durmuş Ali Candan, erkek, 39 yaşında
M.G. = Meryem Gök, kadın, 43 yaşında
S.G = Saliha Gök , kadın, 42 yaşında
E.K. = Emine Karadayı, kadın, 45 yaşında
H.Ö. = Halil Öksüzoğlu, erkek, 61 yaşında
F.Ö. = Fadime Öksüzoğlu, kadın, 57 yaşında
H.T. = Hıdır Taş, erkek, 59 yaşında
A.U. = Ali Uçar, erkek, 61 yaşında
M.U. = Mahmut Uçar, 24 yaşında
A.Y. = Ali Yağal, erkek, 46 yaşında
K.Y. = Kerim Yağal, erkek, 66 yaşında

Sicillerde Deve

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasında Deve ve Deveciler

Ali Efdal Özkul*

Giriş

Kıbrıs adası Akdeniz'deki özel konumundan dolayı tarih boyunca birçok devletin ilgisini çekmiştir. Kıbrıs'ın özellikle Doğu Akdeniz'deki ticaretin içerisindeki payı göz ardı edilmemelidir. Kıbrıs adasının dış ticaretteki payı olan şehirleri ile üretim noktaları arasındaki ulaşım adalılar için olduğu kadar yabancı tüccarlar için de büyük önem taşımaktaydı. Osmanlı idaresinde Kıbrıs'taki şehirler arasında yapılan ulaşımın ve taşımacılığın en önemli araçlarından biri de develer ve deve kervanlarıydı. Kervanlar yerine göre sadece deve, katır, at ve eşek, yerine göre bunların karışımından da oluşabilirdi. Develer daha çok düzlük ve çöllerde, katır, eşek ve atlar ise dağlık arazilerde yük taşırdı.[1] Halep'te hayvan sırtında mal taşımak tekerlekli arabaya oranla daha yaygındı. Çoğu bölgelerde yollar bu tip taşımacılığa uygundu. Yolların düzgün olmamasından dolayı arabayla yapılan nakliyat malları zedeliyordu. Katır, eşek ve at kısa mesafelerde daha süratli olduklarından do-

---

* Doç. Dr. Ali Efdal Özkul, Yakın Doğu Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü, KKTC. aeozkul@gmail.com

1 Nebi Bozkurt, Ahmet Turan Yüksel, "Kervan", *TDVİA*, Cilt 25, Ankara 2002, s. 298.

layı deveye tercih ediliyorlardı.[2] Bunun yanında develer 225 kilodan fazla yükü kolaylıkla günde 24-32 km taşıyabilmekteydiler. Katırlar ve atlara ise 210 kilo, eşeklere de 85 kilo yüklenebiliyordu.[3] Belgelerden anlaşıldığı üzere Kıbrıs'ta taşımacılıkta daha fazla yük taşıyan develer tercih edilmiş denilebilir. Konya'da taşımacılıkta devenin yanında eşek de kullanılmıştır.[4] Kara ticaretinde taşımacılıkta kullanılan yük hayvanlarının taşıma kapasitesi birbirinden farklılık göstermekteydi. Nakliyatta develerin tercih edilme nedeni fazla yük taşıyabilmelerinden yanında, bakımlarının zahmetsiz olmasıydı. Zira at gibi tımar derdi de olmayan bu hayvan günlerce aç ve susuz yolculuk yapabilmekteydi. Ancak zemini ağır yollarda rahatlıkla yürüyememesi nedeniyle, dağlık alanlarda fazla tercih edilmemiştir.[5]

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi adada da eti, sütü, derisi, yünü, gübresi ve sıcak-kurak iklimin hakim olduğu bölgelerde uzak mesafeler arasındaki taşımacılığa uygun yapısıyla kullanılmaktaydı.[6] Faroqhi, Antalya'da bir çiftlikte beslenen develerin mevsimlik seyahatlerde kullanıldığından bahsetmektedir.[7] Her ne kadar develerin etleri yenilse de Kıbrıs'ta kasapların sattığı etler arasında deve eti yer almamasına karşın belgelerde deve derisine rastlanmaktadır. Adadaki büyükbaş hayvanlardan olan develer eşya taşımacılığında derileri ise dericilikte kullanılmaktadır. Ancak deve eti yenildiğine dair veya etinin değeri hakkında söz konusu devrede herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır.

---

2 İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *SBFD* XXVI-II, 1973-74, s. 186.

3 Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahat Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, İstanbul 2004, s. 937.

4 Hüseyin Muşmal, "1640-1650 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya, s. 221.

5 A. Mesud Küçükkalay-Numan Elibol "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Sosyal Bilimler Dergisi* 2003/2, Eskişehir 2003, s. 160.

6 Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Deve", *TDVİA*, İstanbul 1994, s. 222.

7 Suraiya Faroqhi, "Varlıklı İki Kadın", *Osmanlı Dünyası'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, İstanbul 2003, s. 256.

Kıbrıs adasında beslenen hayvanlar arasında önemli bir yeri olan develerin cinslerinin tek hörgüçlü "*hecin*" devesi oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Osmanlı devletinde develer maya (dişi deve), lök ve hecin diye üçe ayrılmaktaydı. Bu develer arasında hecin cinsi en değerli olarak kabul edilmektedir. Develer yaşına ve cinsine göre kükürt, lök, daylak, dorum, köşek, kayalık, kirinci, boz, tülü gibi adlar almaktadır. Selçuklu ve Osmanlı askeri teşkilatında devenin önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Osmanlılar deve için Farsçadan alınmış *şütür/üştür* kelimesini de kullanırlar ve Yeniçeri Ocağı'ndaki devecilere *şütürban* derlerdi.[8] Kıbrıs Şer'i sicillerinde deve için *peçeng*, *dorum*, *üştür*, *kuşek* gibi terimler kullanılmaktaydı.

Ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılan deve kervanlarının ticari hayatta büyük bir önemi bulunmaktaydı. Ağır kervanlardaki develerin her biri beşer, altışar, hafif kervanlardakiler ise üçer kantar (44 okka/57kg) yük taşırlardı. Develer 7 den 20'ye kadar oluşturulan gruplar halinde tehlike anında kolayca çözülebilen veya kopabilen ince iplerle burunlarından birbirine bağlanırdı. En sondaki devenin boynuna asılan özel bir çıngırak, kataın (kervanın) sağlıklı bir şekilde yol alıp almadığını önde veya yanda giden deveciye haber verirdi.[9] Deve donanımı çok eski dönemlerden beri fazla bir değişikliğe uğramamıştır. Devenin palanına "*hamut*" (*havut*) adı verilir. Halk arasında hamudun yumuşak maddelerden yapılmış örtü şeklinde olanına "*hatapsız*", ahşap (hatap) bir iskelet üzerine kaplanmış olanına da "*hataplı*" denilmektedir. Develerin çeşitli yerlerine küçük çanlar ve atlarda olduğu gibi boyunlarına nazarlık takma adeti Türkler ve Araplar arasında yaygındır. Yiyecek olarak ot ve dikenin yanında "*lop*" denilen kepekli ve tuzlu bir hamur verilirdi.[10] Bir deve günde yaklaşık olarak 4 kg arpa ile 9,4 kg saman tüketmekteydi. Böylece bir devenin sahibine aylık masrafı yaklaşık olarak 3000 akçe oluyordu.[11] Kıbrıs'ta belgelerden develere sa-

---

8 Önkal-Bozkurt, *agm.*, s. 225.

9 Bozkurt-Yüksel, *agm.*, s. 298.

10 Önkal-Bozkurt, *agm.*, s. 225-226.

11 Suraiya Faroqhi "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, 14/4, 1982, p. 529.

man ve çekirdek verildiği anlaşılmaktadır.[12] Deve genelde uysal ve hassas bir hayvandır. Üzüntüsünü ve sevincini belli eder ve müzikten çok hoşlanırdı. Bunun yanında kızgın develer çok tehlikelidir.[13] Kızgın develer insanlara saldırıp zarar verebilirlerdi. Halk arasında kızgın develerin kinleri ve hırslarıyla ilgili birçok anekdot da anlatılmaktadır.[14]

Kıbrıs adasında belgelerde deve-deveciler ile ilgili yer isimleri de karşımıza çıkmaktadır. Bunlar Lefkoşa kazası Cami-i Cedid mahallesinde Deveciler sokağı[15], Girne kazası Vasilya köyü yakınlarındaki Deve uçurumu[16], Lefkoşa kazası Ayasofya mahallesinden Buğdaypazarı yakınlarında Deveciler kahvehanesi[17], Deveciler hanı, devehane, üştürhane, develik havlusu[18] ve deve tabanı kavundur[19]. Develerle ilgili bilgiler tereke, hibe, anlaşmazlık, mülk satışları, masraf defterleri vb. kayıtlarda bulunmaktadır.

Miras paylaşımında Deve-Develik-Deveci

Kıbrıs'ta hayvancılık yapanların birçoğunun deve de beslediklerini kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Ticari değeri yüksek olan develer zaman zaman mirasçılar arasında sorun olabilmekte hatta mirasçılar değeri yüksek malları birbirlerinden kaçırabilmekteydiler. Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden ölen Osman Çavuş bin Hacı Hasan'ın mirasçılarından kızı Emine, annesi Ayşe bint-i Derviş'in babasının mirasından üç yüz adet koyun ile keçi, on adet deve, çeşitli giyim ve ev eşyalarını zapt ettiğini iddia etmektedir. Bunun üzerine mahkeme tarafın-

---

[12] *KŞS*, 42/160-1. Burada ilk önce defter numarası verilmiş, daha sonra sırasıyla sayfa sayısı ve hüküm numarası belirtilmiş ve çalışmanın tamamında, sicillere yapılan atıflarda bu yol izlenmiştir.

[13] Önkal-Bozkurt, *agm.*, s. 225-226.

[14] Neriman Cahit, "Bir zamanlar Kıbrıs'ta Develer Vardı", 7/11/2010 tarihli *YENİDÜZEN Gazetesi SANAT Eki*.

[15] *KŞS*, 51/112-3

[16] *KŞS*, 49/210-1

[17] *KŞS*, 39/18-2

[18] *KŞS*, 15/140-1

[19] *KŞS*, 22/52-2

dan yapılan araştırmada Ayşe hatunun söz konusu eşya ve hayvanların kendisine ait olduğunu ispat etmesi üzerine dava reddedilmiştir (24 Kasım 1698).[20]

13 Temmuz 1709 tarihli bir kayıtta Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinden vefat eden Hacı Ahmet'in satılıp bedelinden hanımı Ayşe'nin hissesi verildikten sonra kalanının Kıbrıs Mal Sandığı'na teslim edilen terekesi içerisinde 19.050 para değerinde 5 tane Deve, 10 tane dorum (torum, deve yavrusu), 10 tane resen 10 tane harar ve 10 tane çan bulunduğu öğrenilmektedir.[21] Lefkoşa Ayasofya mahallesinden 1720 yılında ölen Hamza Efendi'nin mirasçılarına teslim olunan terekesi içerisinde 10.000 para değerinde 8 deve ve 3 dorum bulunduğu görülmektedir.[22] Lefkoşa'nın Arap Ahmet Paşa mahallesinden vefat eden Hacı Mehmet bin Mustafa'nın hanımları Alime ve Saliha ile çocukları Mustafa ve Ayşe'ye kalan mirası içerisinde 36.000 para değerinde 9 adet üştür ve dorum bulunduğu öğrenilmektedir (13 Ocak 1727). Söz konusu belgede dikkat çeken diğer bir unsur da ölen Mehmet iki hanımla evli olmasıdır.[23] 7 Kasım 1730 tarihli bir başka tereke kaydı ise Lefkoşa müftüsü seyyid Ömer Efendi'ye aittir. İlgili belgede Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden ölen Lefkoşa Müftüsü seyyid Ömer Efendi bin seyyid Cafer Efendi bin seyyid Ömer Efendi'nin, mirasçıları arasında paylaştırılan terekesindeki malları arasında 36.000 akçe değerinde 12 adet üştür (deve) ve dorum bulunmaktadır.[24]

27 Ocak 1739 tarihli bir miras anlaşmazlığı kaydında Kızılkule mahallesinden Ayşe bint-i Halil, vefat eden eşi Yusuf bin Halil'e ait 10 tane deve, 300 tane koyun ve keçi, 2 tane kısrak ve 15 tane öküz ile bazı eşyalarına akrabalarından el-hacc Abdülkadir bin Nasuh ve Mümine bint-i el-hacc Halil tarafından el konulduğu iddia etmektedir. Ancak Ayşe hatun kurulan mahkemede iddiasını ispat edemediğinden

---

[20] KŞS, 6/42-2
[21] KŞS, 7/61-2
[22] KŞS, 11/4-1
[23] KŞS, 13/1-10
[24] KŞS, 13/222-1

dolayı davayı kaybetmiştir.[25] Aslen Kayserili olup Mağusa'nın Sinanpaşa mahallesinde yaşamakta iken ölen Böcekçi Ahmet Ağa ibn-i Hüseyin'in İstanbul'da yaşayan kardeşleri ile Kıbrıs'taki mirasçılarından Hüseyin ve Mustafa, Ahmet'in hanımı Ayşe'nin elindeki 9 (5 tane havutlu 4 tane havutsuz(semersiz)) deve üzerinde hak iddiası ile mahkemeye başvurmuşlardır. Yapılan mahkemede Ayşe'nin elindeki dokuz deveden dördünün Ayşe'nin babası Ahmet'ten, beşinin ise önceki kocası Yörükzade el-hacc Mehmet'ten Ayşe hatuna miras kaldığı şahitlerin ifadeleriyle kesinleştirildiğinden dolayı dava reddedilmiştir (23 Temmuz 1745).[26]

Kimi zaman bazı devlet görevlilerinin terekelerindeki mallarına devlet tarafından el koyulmaktaydı.Yafa Gümrük Emini iken ölen Kıbrıs eski Muhassılı el-hacc Abdülbaki Ağa'nın devletçe el konulan tereke kayıtları arasında develere de rastlanmaktadır. Abdülbaki Ağa'nın Tuzla Kazası'nda bulunan Pir Suyu adlı çiftliğindeki malları arasında yaşlı ve zayıf 710 kuruş (28.400 para) değerinde 18 deve ile 5 küçük deve yer almaktadır.[27] Bir başka devlet tarafından el konulmasına karar verilen tereke kaydında ise 1791 yılında Şeraibzade el-hacc Mehmet Ağa'nın Lefkoşa'daki evinin içerisindeki mallarının arasında 950 kuruş değer biçilen 19 tane deve ile kuşek ve takımının da bulunduğu görülmektedir.[28]

Lefkoşa'nın Ömeriye mahallesinden vefat eden Kazzazzade Seyyid Mehmet'in mirasçıları arasında paylaştırılan terekesinde 220 kuruş değerinde 6 tane deve ile 3 tane dorum olduğu görülmektedir (2 Kasım 1745).[29] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden ölen Edib Mustafa Efendi ibn-i Münib Ahmet Efendi'nin varislerine paylaştırılan terekesinin içerisinde 8000 para değerinde 10 tane deve bulunmaktadır (3 Temmuz 1771).[30] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden 1818 yılı Ağustosu

---

[25] KŞS, 15/79-2
[26] KŞS, 16/71-1
[27] KŞS, 21/50-1
[28] KŞS, 21/217-1
[29] KŞS, 16/95-1
[30] KŞS, 20/52-2

ortalarında ölen Kıbrıs Defterdarı seyyid Hasan Ağa bin Ethem Ağa'nın mirasçılarına paylaştırılan malları arasında 2300 kuruş değerinde 5 tane büyük deve ile 1 tane küçük deve olduğu görülmektedir. Ayrıca söz konusu terekede Hasan Ağa'nın malları arasında 1818 yılında Tarhun köyünden 11,5 deve yükü saman ki deve başı 3 kuruştan 34,5 kuruş ile yine aynı köyden 14,5 deve yükü saman ki deve başı 3 kuruştan 43,5 kuruş da bulunmaktadır(11 Ocak 1820).[31] Lefkoşa'nın Abdi Çavuş mahallesinden vefat eden Kıbrıs Yeniçerileri Ağası Zaim Keleş Mustafa Ağa bin Ahmet'in müzayede ile satılıp mirasçılarına paylaştırılan terekesinde 1951 kuruş değerinde 5 tane büyük deve ile 5 tane küçük deve de yer almaktadır (11 Ocak 1820).[32]

Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden ölen Tokatlı Mehmet'in, mirasçıları arasında paylaştırılan terekesi içerisinde 1225 kuruş değerinde 4 tane deve ile 2 tane dorum da bulunmaktadır (28 Ocak 1841).[33] Mağusa kazasının Ayasofya mahallesinden vefat eden Hüseyin bin Hasan'ın, varislerine taksim edilen terekesi içerisinde 4000 kuruş değerinde 5 tane anaç deve ile 3 tane dorum yer almaktadır (21 Ocak 1843).[34] Lefkoşa'nın İbrahimpaşa mahallesinden ölen Hacı Mehmet Tahir Ağa bin Hacı Mustafa Ağa'nın, mirasçılarına kalan malları arasında 2000 kuruş değerinde 4 tane anaç deve ile 3 tane dorum, 3000 kuruş değerinde 5 tane deve ile 3 tane dorum, 3010 kuruş değerinde 4 tane deve ile 2 tane dorum ve 510 kuruş değerinde 1 tane dişi amel-mande deve bulunmaktadır. Ayrıca masraflar kısmında deveciler şeyhine ödenen 32 kuruş ücret de yer almaktadır (20 Aralık 1843).[35] 29 Mayıs 1843 tarihli tereke kaydında Mağusa'dan ölen topçu askerlerinden Dura Ali oğlu Ömer'in, varislerine kalan malları arasında 4 tane deve ile 2 tane de dorum bulunduğu görülmektedir.[36]

---

31 KŞS, 30/121-3
32 KŞS, 30/128-1
33 KŞS, 38/188-1
34 KŞS, 39/55-3
35 KŞS, 39/61-1
36 KŞS, 39/84-2

Mağusa kazasından vefat eden Hacı Hasan Efendi bin Mehmet'in varislerine kalan malları arasında 3500 kuruş değerinde 5 tane büyük deve, 3 tane dorum ve takım da bulunmaktadır (1 Temmuz 1846).[37] Karpaz kazasının Galatya köyünden ölen Hacı Ahmet bin Mehmet'in mirasçılarına kalan malları arasında 3300 kuruş değerinde 4 tane deve ile takımı ve 1200 kuruş değerinde 4 tane öküz de sayılmaktadır (13 Ocak 1847). İlgili belgeden de anlaşıldığı üzere develer öküzlerden daha pahalı olabilmektedirler.[38] Değirmenlik kazasının Voni köyünden vefat eden Yorgi veled-i Haci Andoni'nin, varislerine kalan malları arasında 1100 kuruş değerinde 1 tane deve ve 2 tane dorum olduğu anlaşılmaktadır(11 Kasım 1852).[39] 16 Aralık 1853 tarihli bir başka kayıtta Lefkoşa'nın Tahtelkale mahallesinden ölen Mustafa ibn-i Hacı İbrahim'in mirasçılarına kalan malları arasında 2.750 kuruş değerinde 4 tane deve ile bir tane dorum da yer almaktadır. Mustafa'nın borçluları arasında 110 kuruşla deveci Sadık da bulunmaktaydı.[40]

Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden vefat eden Müftü Ahmet Hulusi Efendi bin Müftü Hüseyin Efendi'nin mirasçılarına kalan malları arasında 4650 kuruş değerinde 5 tane deve ve 1 tane dorum yer almaktadır(15 Temmuz 1857).[41] Hirsofu kazasında vefat eden Kara Biberzade Osman Efendi ibn-i Mehmet'in varislerine kalan malları arasında 250 kuruş değerinde 2 tane deve vardır (18 Ekim 1859).[42] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden ölen Hüseyin Ağa bin Mustafa Balirkofti'nin mirasçılarına kalan mülkleri arasında 12.500 kuruş değerinde 3 tane erkek deve 7 tane dişi deve ve 4 tane dorum ile 3500 değerinde menzilin içerisinde yer alan 1 bab develik de bulunmaktadır. Ayrıca masraflar içerisinde deve kirasından Bakkal başına 260 kuruş ile deveci Hacı Osman Ağazade Şükrü Efendi'ye verilecek olan 1584 kuruş da yer almaktadır (1 Mayıs 1865).[43]

---

[37] KŞS, 40/169-2
[38] KŞS, 41/131-2
[39] KŞS, 42/222-2
[40] KŞS 43/26-1
[41] KŞS, 44/137-1
[42] KŞS, 45/16-1
[43] KŞS, 47/69-1

Lefkoşa kazası İbrahim Paşa mahallesinden vefat eden Yusuf Ağa ibn-i Osman'ın mirasçılarına kalan mülkleri arasında 15.000 kuruş değer biçilen İbrahim Paşa mahallesinde Oluklu Çeşme sokağında on dokuz numarada bulunan bir bab develik de yer almaktadır (17 Mart 1879).[44] Lefkoşa'nın Abdi Çavuş mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Ahmet Raif Efendi ibn-i Hacı Hüseyin Efendi'nin varisleri arasında paylaştırılan terekesinde mallar arasında 22.022 kuruş değerinde olan 8 tane deve ve takım ile Abdi Çavuş mahallesinde birinci numarada 4.500 kuruş değerinde 1 bab develik de bulunmaktadır(15 Ocak 1883).[45] Kıbrıs adasında birçok yerinde ölenler için kurulan tereke kayıtlarının içerisinde develere ve develerle ilgili eşyalara rastlanmaktadır. Söz konusu belgelerde adları sayılan kişiler deveci esnafına dahil olmamalarına karşın evlerinde veya çiftliklerinde deve besledikleri anlaşılmaktadır.

Miras belgelerinin içerisinde alacaklılar veya borçlular içerisinde Kıbrıs adasında faaliyet gösteren devecilerin bir kısmına rastlamaktayız. Vefat eden Kıbrıs Defterdarı seyyid Hasan Ağa bin Ethem'in satılıp varislerine taksim edilen terekesi içerisindeki alacakları arasında Lefkoşa'daki deveci esnafı Şeyhi Usta İbrahim'den alınacak olan 400 kuruş da bulunmaktadır (4 Eylül 1818).[46] 26 Kasım 1820 tarihli kayıtta Avrupa tüccarından olup, Tuzla kasabasında ikamet ederken vefat eden Akkalı Simon Beşara veled-i Ataullah Beşara'nın mirasçılarına paylaştırılan gelirleri arasında Borlu Deveci oğlu Hacı Ali 210 kuruşla yer almaktadır.[47]

Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden vefat eden Hasan bin Afacan Hüseyin'in mirasçılarına kalan malları arasında 225 kuruş değerinde 1 tane deve ile 1 tane dorum, alacakları arasında deveciler Şeyhi el-hacc İbrahim'den alacağı olan 13 kuruş ve borçları arasında ise deveci kör Ali'ye olan 550 kuruşluk borcu da yer almaktadır (17

---

[44] KŞS, 53/12-2
[45] KŞS, 53/167-4
[46] KŞS, 30/13-1
[47] KŞS, 30/74-1

Mart 1842).[48] Tuzla İskelesi'nden vefat eden Heci Mihail veled-i Baldasara'nın varislerine kalan alacakları arasında Tuzlalı Deveci Monla Mehmet alacağı 185 kuruş ile Deveci Yanni'den alacağı 30,5 kuruş da bulunmaktadır (24 Ocak 1845).[49] Mesarya'nın Yenağra köyünden ölen Mehmet Efendi bin Gümüş Hasan'ın mirasçılarına kalan terekesi içerisinde alacakları arasında deveci Emir Ali'den 60 kuruş, Sindeli deveci Mehmet'ten 182,5 kuruş, Fellahoğlu deveci Ahmet'ten 122 kuruş ve 144 kuruş bulunmaktadır(27 Aralık 1845).[50] 01 Temmuz 1846 tarihli tereke kaydından Tuzla İskelesi Kasabası'ndan olup vefat eden Hasan'ın terekesindeki alacaklar içerisinde Çiteli deveci Kabli Markoli 1582,5 kuruş, deveci Karabacak 100 kuruş, Yenağralı deveci Emir Ali 420 kuruş ve Peresteronalı deveci 51 kuruş da olduğu öğrenilmektedir.[51]

Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden ölen Hacı Abdülhamit Ağa bin Mustafa Ağa'nın tereke kaydından Balıkitre köyünde deveci Hasan'dan 912 kuruş alacağı olduğu öğrenilmektedir (14 Kasım 1850).[52] 13 Ocak 1852 tarihli bir tereke kaydında Lefkoşa'nın Karamanizade mahallesinden ölen Osman Ağa bin Hasan'ın deveci Ali'ye olan 60 kuruş borcu için terekesinden ödeme yapılmıştır.[53] Lefkoşa'nın Baş mahallesinden olup Kudüs'e yolculuğu sırasında boğularak ölen Keresteci Haci İspiro'nun varislerine kalan alacakları arasında 16 kuruşla Gonedralı deveci Kostanti de yer almaktaydı (03 Mayıs 1852).[54] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden vefat eden Hacı Hasan Basri Efendi bin Hacı Emir Mehmet'in varislerine kalan alacakları arasında Araplar Cami-i şerifi mütevellisi deveciler şeyhi de 238 kuruşla bulunmaktaydı (10 Haziran 1852).[55] İlgili belgeden deveciler şeyhinin adı geçen

---

[48] KŞS, 39/10-1
[49] KŞS, 40/7-1
[50] KŞS, 40/108-1
[51] KŞS, 41/2-2
[52] KŞS, 42/125-1
[53] KŞS, 42/190-1
[54] KŞS, 42/200-1
[55] KŞS, 42/209-1

vakıfta mütevelli olduğu da öğrenilmektedir. 08 Temmuz 1856 tarihli tereke kaydı devecilerin borçlanmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden vefat eden Hacı Mehmet bin Hacı Kandil bin Abdullah'ın terekesinde Singrasili deveci Salih'ten alınan 360 kuruş, Singrasili deveci Mustafa Hakkı'dan alınan 600 kuruş, Kuklalı deveci Mehmet'ten alınan 700 kuruş, Singrasili deveci kanbur Hasan'dan alınacak olan 700 kuruş ile Singrasili Deveci oğlu Hasan'dan alınacak olan 1000 kuruşun da olduğu öğrenilmektedir.[56]

Tuzla İskelesi'nden ölen Çangar Migelli veled-i Mihaili veled-i Migelli'nin mirasçılarına kalan gelirleri arasında Çite köyünden deveci Anastas 25,5 kuruş, deveci Kiryako 59,5 kuruş, deveci Zorzi 21,5 kuruş, deveci Haci Andoni 115 kuruş, deveci Yorgi 6 kuruş, deveci Hüseyin 36 kuruş ve Dohni köyünden deveci Osman 171 kuruş bulunmaktaydı (02 Haziran 1857).[57] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden vefat eden Hüsna bint-i Hacı Ahmet bin Alican'ın mirasçılarına kalan alacakları arasında deveciler şeyhi müteveffa hacı İbrahim'den 725 kuruş ile deveci Alizade'den 1075 kuruş yer almaktadır(17 Kasım 1857).[58] Limasol'un Arnavut mahallesinde sakin iken vefat eden Hacı Mehmet bin Ebu Ali bin Abdullah'ın terekesindeki gelirler arasında Zakacili deveci Penayi veled-i Hristofi alınacak olan 4760 kuruşta bulunmaktadır (18 Mart 1860).[59] Lefkoşa'nın Tahtakale mahallesinden ölen Tüccar Hacı Ali Usta ibn-i Ömer'in mirasçılarına kalan alacakları arasında Deveci Ali'den 160 kuruş alacağı da vardır (06 Eylül 1861).[60] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Hacı Mehmet Ağa ibn-i Kara Hüseyin bin Mustafa'nın terekesi içerisinde deveci Mehmet Ali'den alınacak olan 16,5 kuruş da yer almaktadır (16 Kasım 1861).[61] Mesarya'nın Pergama köyünden hac için git-

---

[56] KŞS, 44/88-2
[57] KŞS, 44/121-1
[58] KŞS, 44/174-1
[59] KŞS, 45/51-1
[60] KŞS, 45/91-1
[61] KŞS, 45/102-2

tiği Hicaz'da vefat eden Hacı İsmail bin Hacı Mehmet bin Rıdvan'ın mirasçılarına kalan alacakları arasında 1382 kuruşla deveci Osman'ın ödeyeceği parada söz konusudur (13 Ekim 1860).[62]

Lefkoşa'nın Tophane mahallesinden vefat eden Arap asıllı Mustafa bin Abdullah'ın mirasçılarına kalan alacakları arasında Okalya köyünden deveci Hasan'dan 81 kuruş, deveci Hasan'ın karısından 24,5 kuruş, Okalya köyünden deveci Halil'den 43 kuruş da yer almaktadır (22 Kasım 1865)[63]. Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden vefat eden müftü katibi Osman Zinnureyn Efendi bin Terzi Derviş Mehmet bin Abdullah'ın mirasçılarına kalan alacakları arasında deveci Kulaklıoğlu Ahmet'ten 1087,5 kuruş da yer almaktadır (22 Mart 1866).[64] Lefkoşa'nın İbrahimpaşa mahallesinden ölen Arap asıllı Bakkal Hacı Yusuf bin Ahmet'in terekesinin içerisinde alacaklar kısmında deveci Karabacak Hacı İsmail'den alınacak olan 480 kuruş 10 para da bulunmaktadır (11 Şubat 1888).[65] Söz konusu terekeler incelendiğinde devecilerin işlerini yürütebilmek için borç para aldıkları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ilgili kayıtlardan birçok devecinin ismi ve bölgesi de öğrenilmektedir.

Deve-Develik Hibeleri

Develer zaman zaman aile içinde hibe edilebilmekte bu da ailenin diğer fertlerinin itirazına neden olabilmekteydi. Sicilde karşılaşılan bir hibe kaydında Lefkoşa'nın Kızılkule mahallesinden Ahmet Beşe bin Hasan sekiz devesini Mehmet bin Osman ile evli kızı Rahime'ye hibe ettiği görülmektedir (01 Ağustos 1709).[66] Hibe ile ilgili bir başka kayıtta ise bu sefer babası tarafından büyük oğluna yapılan bir hibe söz konusudur. Mesarya'nın Çatoz köyünden Mustafa Beşe ibn-i Mahmut, bir evini, iki yüz koyun ve keçisini, Selim ve Bereket adlı iki kölesini,

---

[62] KŞS, 45/114-2
[63] KŞS, 47/102-1
[64] KŞS, 47/127-1
[65] KŞS, 53/40-1
[66] KSŞ, 7/68-3

altı deve, iki çift öküz ve iki ineğini büyük oğlu Ahmet Beşe'ye hibe ettiğini mahkemeye gelerek kayıt altına almıştır (15 Aralık 1713).[67]

Lefkoşa'nın Tahtakale mahallesinden ölen Mustafa Beşe bin Mustafa bin Recep ölmeden önce 12 adet devesini kızı Ayşe'ye hibe etmişti. 2 Eylül 1729 tarihli belgede Mustafa'nın diğer mirasçıları bu duruma itiraz ederek söz konusu develer üzerinde hak iddiasında bulunmuşlardır. Ancak Mustafa'nın karısı Elife bint-i Derviş'in de yardımıyla Ayşe haklılığını mahkemede ispatlamayı başarmıştır.[68] 30 Mart 1730 tarihli bir başka hibe kaydında, Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden Altıparmak Hacı Mehmet bin Ali, Lefkoşa Şer'i mahkemesine gelerek aynı mahallede bulunan evini, 10 baş develerini ve çeşitli ev eşyalarını kızları Fati ve Fatma'ya hibe ettiğini kayıt altına aldırarak ileride doğacak bir soruna şimdiden engel olduğu anlaşılmaktadır.[69]

27 Eylül 1731 tarihli hibe yapılan bir ev kaydından ilgili mahallede evi bulunan deveciden de bahsedilmektedir. Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden olup vefat eden Mustafa oğlu Hacı İbrahim hayatta iken aynı mahalledeki bir taraftan Eşmine Kadın mülkü, bir taraftan Emine Hatun mülkü, bir taraftan Deveci Mustafa Beşe mülkü olan menzilini kızı Mümine'ye hibe etmiştir.[70] 31 Ocak 1732 tarihli belgede ise Lefkoşa'nın Ömeriye mahallesinden Ali oğlu Hacı Mehmet'in adı geçen mahallede bulunan evi ile yine aynı mahallede bulunan bir bab üştürhane, bir bab samanhane ve bir sündürmeden oluşan emlakları ile 100 kuruşunu büyük kızı Fatma'ya hibe ettiği görülmektedir.[71] Lefkoşa'nın Mahmutpaşa mahallesinden Dede Ağa ibn-i Mustafa Ağa, adı geçen mahallede bulunan bir taraftan Çorbacı Ali Dede Ağa, bir taraftan hisar, bir taraftan Emine hatun mülkü bulunan develik havlusu olarak adlandırılan evini müştemilatıyla birlikte üvey kızı Rahime bint-i Mustafa'ya hibe etmiştir (24 Ekim 1741).[72]

---

[67] KŞS, 8/16-1
[68] KŞS 13/146-1
[69] KŞS, 13/172-2
[70] KŞS, 14/15-1
[71] KŞS, 14/36-1
[72] KŞS, 15/140-1

Sicillerde Geçen Develerle İlgili Malzemeler

Belgelerde develerle birlikte kullanılan malzemelerin de sayıldığı görülmektedir. Sicilde birçok kayıtın içerisinde havutlu (semerli) deve, havutsuz deve, deve takımı, deve çanı, heybe, deve ipi, sahan gibi kelimelere rastlanmaktadır. Lefkoşa'nın Korkutefendi mahallesinden ölen Hacı Osman bin Mustafa'nın varisleri arasında paylaştırılan terekesinin içerisinde 42 para değerinde heybe, 14 para değerinde deve çanı ile Korkutefendi mahallesinde 6000 para değerinde olan bir bab oda ile bir develik olduğu öğrenilmektedir (30 Haziran 1747).[73] Lefkoşa'nın Arap Ahmet Paşa mahallesinden vefat eden Emetullah bint-i seyyid Mustafa Ağa Emir Ali Ağazade'nin, açık artırma ile satılıp, mirasçısı olan kardeşi seyyid Osman'a verilen malları arasında 49 para değerinde 1 kıta deve çanı ile kil kutusu bulunmaktadır (01 Ekim 1782).[74]

Dinbo Çiftliği'nin mültezimi Miralay Tahir Ağa'nın, Kıbrıs Muhassılı seyyid Hacı Mehmet Ağa'ya teslim ettiği demirbaş eşya listesi içerisinde 50 tane develer için sahan da sayılmaktaydı (13 Mayıs 1835).[75] Lefkoşa'nın Debbağhane mahallesinden vefat eden Ayşe bint-i Mustafa'nın mirasçılarına paylaştırılan malları arasında 21 kuruş değerinde 7 tane deve çanı ile 1 tane ağaç havan ve el de bulunmaktaydı (03 Ocak 1840).[76] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden ölen Şamlı İpçi Hacı Hasan bin Hasan bin Abdullah'ın terekesinde 30,5 kuruş değerinde 1 tane deve hararı da yer almaktaydı (17 Mayıs 1871).[77]

Deve Derileri

Anadolu'dan ülke dışına İzmir limanı vasıtasıyla gönderilen hayvansal ürünler arasında koyun yünü, deve kılı ve tiftik bulunmaktay-

---

[73] KŞS, 16/120-2
[74] KŞS, 18/108-1
[75] KŞS, 35/136-1
[76] KŞS, 38/75-1
[77] KŞS, 50/119-2

dı.[78] İncelenen belgelerden develerin tüyü ve derisi de kendisi kadar kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. 7 Şubat 1822 tarihli belgeden devlet tarafından idam edilen Kıbrıs Kapı Kahyası Mitsero'nun Kıbrıs'ta bulunan terekesinin müzayede ile satılıp borçları ödendikten sonra geriye kalanın varislerine teslim edilmek üzere Sadaâret tatarlarından seyyid Ağa ile İstanbul'a gönderilen malları arasında 1 tane 100 kuruş değerinde müstamel deve tüyü çuka cebe de bulunduğu öğrenilmektedir.[79] Bir başka kayıtta ise Omorfa Çiftliği'nde ikamet etmekte iken ölen İstanbullu Halil Ağa'nın, hanımı Zeliha bin-i Ahmet ile vasisinin istekleriyle satılıp bedeli borçlarına dağıtılan terekesinde 1 adet 60 kuruş 10 para değerinde deve tüyü çuka cebe de bulunmaktadır (21 Ocak 1824).[80]

Lefkoşa'nın Debbağhane mahallesinden ölen Osman bin Derviş Kethüda'nın açık artırma usulüyle satılıp mirasçılarına paylaştırılan mülkleri arasında yer alan deriler içerisinde deve derisi de bulunmaktadır. İlgili belgeden pişmiş deve gönünün ham öküz gönünün yaklaşık iki katı değerinde olduğu öğrenilmektedir. 14 adet ham öküz gönü 50 kuruştan 700 kuruş iken 7 tane pişmiş deve gönü 110 kuruştan 770 kuruş değer biçilmişti (10 Haziran 1839).[81] Lefkoşa'nın Debbağhane mahallesinden vefat eden Halil bin Mustafa Kavilli'nin, terekesindeki malları arasında 5712 kuruş değerinde 210 tane camus gönü ile 2 kıta deve satışından kalan 455 kuruş ve bir camus ciltleri satışından kalan 525 kuruş bulunmaktadır (6 Aralık 1842).[82]

Mağusa kazasından iken ölen Hacı Hasan Efendi bin Mehmet'in varislerine kalan malları arasında 30 kuruş değerinde 1 adet ham deve derisi de vardı (1 Temmuz 1846).[83] Lefkoşa'nın Karamanizade mahallesinden vefat eden Hacı İbrahim Ağa bin Korkut Mehmet bin Abdul-

---

[78] Bruce McGowan, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, C. 2, İstanbul 2000, s. 859.

[79] KŞS, 30/143-1

[80] KŞS, 31/59-3

[81] KŞS, 38/20-1

[82] KŞS, 39/58-1

[83] KŞS, 40/169-2

lah'ın terekesinde 14 tane pişmiş öküz gönünü 112,5 kuruştan 1575 kuruş, 16 tane pişmiş deve gönü 96 kuruştan 1536 kuruş, 13 tane pişmiş öküz gönünü 102 kuruştan 1326 kuruş, 18 tane ham öküz gönünü 90 kuruştan1620 kuruş, 12 tane ham öküz gönünü 80 kuruştan 960 kuruş, 56 tane kuru öküz derisine 100 kuruştan 5600 kuruş ve 90 tane kuru deve derisi 93,5 kuruştan 8415 kuruş değer biçilmişti (26 Ekim 1857).[84] Lefkoşa'nın Fenaromeni mahallesinden vefat eden Çangar Haci Nikola veled-i Pavlo'nun mirasçılarına kalan malları arasında, 1200 kuruş değerinde 65 parça gön, 6 tane büyük kırmızı gön 80 kuruştan 480 kuruş, 51 tane sahtiyan 20 kuruştan 1020 kuruş, 15 parça kırmızı yerli gönü 60 kuruş, 2 parça Frenkari gön 350 kuruş ve 30 parça beyaz deve gönü 400 kuruş yer almaktadır (29 Ağustos 1863).[85]

Mülk Satışlarında Deve-Develik-Deveci

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi Kıbrıs adasında mülk satışları genellikle mahkemelerin en fazla vaktini alan belge türleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Dolayısıyla mülk satışları incelendiğinde içlerinde develerle, devecilerle ve deve barınakları ile ilgili birçok bilgi ile karşılaşılabilmektedir. 21 Haziran 1699 tarihli bir mülk satışı belgesinden Ayasofya mahallesinde evlerin arasında bir taraftan Süleyman mülkü, bir taraftan Ebe kızı mülkü ve bir taraftan Emine hatun mülkü ile çevrilmiş Ahmet Ağa'ya ait bir develiğin bulunduğu öğrenilmektedir.[86] Sicilde karşılaşılan bir menzil (ev) satışında evin içerisinde bulunan develik görülmektedir. Lefkoşa'nın Sarayönü mahallesi sakinlerinden Ali Beşe bin Mehmet aynı mahalledeki evini seyyid Mehmet bin Ömer'e satmıştır. İlgili belgede satışı yapılan menzil dört bab tahtani, dört bab fevkani hane, bir bab develik, üç sündürme, bir miktar havlu ve ağaçlardan oluştuğu belirtilmektedir (28 Mayıs 1820).[87]

---

[84] KŞS, 44/169-1
[85] KŞS, 47/2-3
[86] KŞS, 6/88-2
[87] KŞS, 10/19-2

Lefkoşa'nın Kızılkule mahallesinden Ahmet Ağa bin Yusuf, aynı mahallede kendi evinin yanında bulunup Hacı Musa bin Hacı Mehmet'ten satın aldığı evin (üç bab tahtani Nebi Dayi odası diye anılan menzil, bir viran develik ve bir miktar havluyu) bir bölümünün satışa dahil olmadığı iddiasıyla kendisine verilmediğini şikayet ederek mahkemeye başvurmuştur. Ahmet Ağa'nın şikayeti üzerine yapılan incelemede evi satan Hacı Musa haksız bulunarak evin tamamını Ahmet Ağa'ya teslim etmesine karar verilmiştir (30 Mart 1727).[88] Aslen Lefkoşalı olup Kırım'ın Kefe şehrinde ikamet eden ve misafir olarak Lefkoşa'da bulunan Hekimoğlu Mehmet Beşe bin Yusuf, ölen kardeşi İsmail oğlu Ali'den kalan Arap Ahmet Paşa mahallesi ile Ayasofya mahallesinde bulunan iki arsa ile bazı eşyalarını terekeyi elinde bulunduran Dede Ağa kızı Fatma'dan alınması talebiyle dava açmıştır. Yapılan mahkeme neticesinde Fatma'dan mirastaki hissesine karşılık elli kuruş alarak anlaşmışlardı. İlgili belgeden Arap Ahmet Paşa mahallesinde bulunan söz konusu arsaların develik olarak kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır (28 Haziran 1824).[89]

Lefkoşa'nın Arap Ahmet Paşa mahallesinden vefat eden Hacı Sinan bin Ali'nin mirasçıları kendilerine kalan aynı mahallede bir taraftan Ahmet Beşe mülkü, bir taraftan Abdülkadir mülkü, bir taraftan Sefer Ağa mülküne bitişik beş bab tahtani hane, bir bab fevkani hane, bir sündürme, bir develik, kenef ve bir miktar ağaçtan oluşan havlu bulunan evi Seyyid Mustafa Çelebi'ye 200 kuruşa satmışlardır (24 Mart 1730).[90] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Hacı İbrahim Ağa bin Hacı Osman, aynı mahallede bir taraftan el-hacc Mevlüt mülküne bitişik içerisinde dört bab fevkani oda, bir sündürme, hamam, mutfak ve bir miktar havlu ile evin dışında iki tahtani oda, sündürme, devehane, kenef, havuz, bağçe ve bir miktar havlu bulunan evini ve Ayasofya Suyu'ndaki su hakkını Mühürdar İsmail Ağa bin Mustafa'ya 400 kuruşa sattığı görülmektedir (28 Nisan 1730).[91] Lef-

[88] KŞS, 13/8-6
[89] KŞS, 13/64-3
[90] KŞS, 13/173-2
[91] KŞS, 13/175-4

koşa'nın İbrahim Paşa mahallesinden Mustafa Zeki Efendi ibn-i Abdurrezzâk Efendi'nin, Hacı Tahir Ağa sokağında bir taraftan Hacı Hüseyin Efendi-zade el-hacc Mustafa Efendi menzili, bazen el-hacc Mercan Ağa, bazen Sufi Efendi menzilleri, bir taraftan Attarzade el-hacc Ali Efendi hanı, bir taraftan bazen Hasan Dai oğlu Abdullah kahvesi, bir taraftan bazen Arap Ahmet Cami-i şerifi vakfı olan kahve ve bir taraftan selamlık olarak adlandırılan diğer menzili ile develiği bulunan büyük evini, Arap Ahmet Paşa suyundan bir masura su hakkını ve dört dönüm miktarı iki ayrı bahçesini Haydarpaşa mahallesinden Mustafa Nafiz Efendi ibn-i Kirlizâde Hacı Mehmet Efendi'ye satmıştır (21 Ocak 1869).[92]

28 Kasım 1873 tarihli bir başka ev satışı belgesinden Lefkoşa'nın Ayakasyano mahallesinde vefat eden Milya bint-i Haci Hıristofi veled-i Atam, aynı mahallenin Hacipenai sokağındaki on yedinci numarada iki taraftan Yanni Nestora'nın develiği ile arsası, bir taraftan Petri veled-i Haci Yorgi'nin menzili bulunan evde olan hisselerini kocası Petri veled-i Haci Yorgi ile çocukları Nikola, Yorgi ve Eleni'nin diğer varis İspino'ya sattığı öğrenilmektedir.[93] 18 Eylül 1873 tarihli mülk satışı ile ilgili belgeden Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden Hace Dudu bint-i İbrahim'in, aynı mahallenin Aliağa bahçesi sokağında on dokuzuncu numarada bir taraftan Deveci Bayraktar kızı Emine Hatun'un develiği, bir taraftan Fenaramolu Fatma'nın menzili, bir taraftan Hamis Arap'ın menzili bulunan evini aynı mahalleden Hatice bint-i Molla Ahmet'e sattığı anlaşılmaktadır.[94]

Mesarya kazasında bulunan Okaşya ve Gaydora çiftliklerinin mutasarrıfı Kıbrıs Muhassılı Silahşör Mehmet Ağa'nın oğlu Salih Bey tarafından üç yıllığına Başpiskopos Yovakim'e yıllık 12.500 kuruş bedel ile toplam 37.500 kuruş ile kiraya verilmişti. Yapılan sözleşmede her yıl başında kira ve sipahiye öşür bedelinin ödenmesi şart koşulmuştu. İl-

---

92 KŞS, 49/104-4
93 KŞS, 51/143-2
94 KŞS, 51/126-1
95 KŞS, 31/20-1

gili anlaşma yapılırken bütün eşya ve hayvan kiracısı tarafından sayılıp teslim alınmıştır. Teslim alınan demirbaşların ve arazilerin listesi içerisinde 3 baş dorum (deve yavrusu) ve 11 baş devenin de yer aldığı görülmektedir (14 Mart 1823).[95] Yalnız bir sonraki belgede çiftlikteki diğer hayvanlarda olduğu gibi develerin sayısında değişiklik olduğu görülmektedir. İkinci listede develer 6 tane deve ile 2 tane dorum şeklinde yazılmıştır.[96] 1828 yılında ise Okaşya çiftliği tekrar kiralandığında develerin sayısı yine farklıdır. Hafız Efendi'nin kefaletiyle İmam Halil Efendi'ye kiraya verilen Okaşya Çiftliği'ndeki teslim olunan demirbaş defterinde mallar arasında 6 baş deve ile 3 baş dorum yer almaktadır. 6 baş deveden 4'ü dişi 2'si ise peşeng (erkek) idi.[97] Sicillerde geçen bir başka çiftlik kaydında ise Kıbrıs Kaymakamı Hacı Mehmet Mesrur Ağa'nın satın aldığı Köşklü Çiftliği'ne ait olan arazilerin sınır ve dönümleri ile içinde bulunan eşyaları gösteren listede 2 tane deve de bulunmaktadır (4 Şubat 1846).[98]

2 Mayıs 1842 tarihli kayıtta Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Müftü Menteşizade Seyyid Hasan Hilmi Efendi'nin, aynı mahallede bir tarafı Buğday pazarı ve bir tarafı Deveciler kahvehanesi olan konağını müştemilatıyla birlikte eski Müftü Mehmet Efendi'nin kızı Ayşe Hanım'a 10.000 kuruşa sattığı görülmektedir.[99] Söz konusu ev satışından Ayasofya mahallesinde Buğday pazarı yanında bir adet Deveciler kahvehanesi bulunduğu öğrenilmektedir. Muhtemelen deveciler bu kahvehanede toplandıklarından dolayı ilgili kahvehane bu adla anılmaktadır.

28 Ağustos 1721 tarihli bir mülk satış belgesinde Lefkoşa Ayaluka mahallesinden Anose bint-i Madeyo aynı mahalledeki bir taraftan Ahmet Beşe mülkü, bir taraftan Deveci Hasan mülkü ve bir taraftan Çekeni mülkü evini Baba Anderye veled-i Ciryako'ya 80 kuruşa sattığı öğrenilmektedir. Ayrıca ilgili belgeden söz konusu yerde Deveci Ha-

---

[96] KŞS, 31/21-2; KŞS, 31/21-1

[97] KŞS, 33/8-2

[98] KŞS, 40/125-1

[99] KŞS, 39/18-2

san'ın da bir mülkü olduğu anlaşılmaktadır.[100] 21 Ağustos 1740 tarihli ev satışı ile ilgili mahkemeye taşınan anlaşmazlıkta taraflardan birisi olan Deveci Harar oğlu Mehmet Kasap, Kabakçı Hüseyin ile aralarındaki ev bedelinden doğan 17 kuruş alacağı ile ilgili davasından vazgeçtiğini bildirmektedir.[101] Lefkoşa sicilinde kayıtlı bir mülk satışı belgesinde Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Hüseyin bin Ahmet ile Antakyalı Hacı İsmail bin Mustafa'nın, aynı mahallede bir tarafı Deveci Ahmet, bir tarafı Bakkal Durmuş, bir tarafı adı geçen alıcının mülklerine birleşik olan ortak oldukları evlerini Ama Ahmet bin İbrahim'e 155 kuruşa sattıkları görülmektedir (24 Ekim 1769).[102] Lefkoşa Ömeriye mahallesinden Zaim İbrahim Ağa ibn-i Ahmet Ağa aynı mahallede bulunan bir tarafı Ekmekçi Hacı Osman menzili, bir tarafı Deveci İnce Ali menzili, bir tarafı Yusuf Ağa eytamı olan menzilini 1450 kuruş karşılığında Zaim Hüseyin Ağa ibn-i Hasan Ağa'ya satmıştır (11 Haziran 1775).[103] Lefkoşa'nın Debbağhane mahallesinden Hasan ve Süleyman bin Ahmet, babalarından kendilerine kalan aynı mahallede bulunan evlerini kendileri küçükken Kapısız Ahmet Ağa'nın Deveci Hasan bin Ahmet'e sattığından evlerinin kendilerine geri verilmesi talebiyle açtıkları dava sonucunda Deveci Hasan'dan beş kuruş alarak anlaşmışlardır (18 Kasım 1798).[104]

31 Ağustos 1868 tarihli bir ev satışı ile ilgili belgeden Mesarya kazasının Pirga köyünden Çirkallı veled-i Yanni'nin Ayakasyano mahallesi Bağçe sokağında on birinci numarada bir taraftan Hace Marollo bint-i Haci Yorgi menzili, bir taraftan kilise, bir taraftan Deveci Mahmut menzili bulunan evini, müştemilatıyla birlikte Ayakasyano mahallesinden Eleni ve Panayoto bint-i İstavrino adına anneleri ve vekilleri Katrina bint-i Yorgi'ye sattığı öğrenilmektedir.[105] Değirmenlik

---

100 KŞS, 10/141-2
101 KŞS, 15/105-5
102 KŞS, 19/134-5
103 KŞS, 20/111-1
104 KŞS, 22/11-3
105 KŞS, 49/30-1

kazasının Yukarı Kaymaklı köyünden İbrahim bin Abdullah'ın, aynı köyde bir taraftan *Mescid-i şerif*, iki taraftan Deveci Abdülcabbar menzili, bir taraftan İstavri veled-i Haci Lefteri tarlası bulunan evini Havva bint-i Hüseyin'e satmıştır (17 Ekim 1868).[106]

Lefkoşa'nın Mahmutpaşa mahallesinden Fatma bint-i Hacı İsmail Ağa'nın, Camiicedid mahallesinin Hacısadık sokağında yirmikinci numarada bir taraftan Mutaf Mustafa menzili ve bir taraftan Deveci Ahmet menzili bulunan evini Mustafa Ağa ibn-i İbrahim ile İbrahim Ağa ibn-i Abdurrahman'a sattığı görülmektedir (14 Şubat 1870).[107] Lefkoşa'nın Mahmutpaşa mahallesinden Ayşe bint-i Çuvalcı Emir Mehmet'in, Hisar sokağındaki sekizinci numarada bir taraftan Fatma Kadın menzili, bir taraftan Deveci Selim menzili, bir taraftan oğlum Hasan'ın menzili bulunan evini oğlu Hasan bin Ali'ye 250 kuruşa satmıştır (7 Kasım 1870).[108] Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden vefat eden Penbe bint-i Kasapbaşı Ali bin Abdullah ile kocası Deveci Ali Ağa ibn-i Ali'nin mirasçılarından oğlu Mustafa'nın, annelerinden kalan Girne'nin Larnaka köyünde bulunan on adet zeytin ağaçlarındaki hissesini diğer kardeşlerinin de iznini alarak Yorgancıbaşı Ahmet Ağa ibn-i Hacı Mustafa'ya 200 kuruşa satmıştır (25 Ocak 1870).[109]

12 Haziran 1871 tarihli ev satışı ile ilgili kayıttan Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden Hasan bin Kanbur Hasan'ın, aynı mahallenin Ahmet Aziz Efendi sokağındaki sekizinci ve dokuzuncu numaralarda bir taraftan Kanbur Hasan menzili, bir taraftan Mehmet bin Ömer bağçesi, bir taraftan Deveci Halil mülkü olan evini hanımı Penbe bint-i Hacı Ali'ye sattığı öğrenilmektedir.[110] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden olup İskenderiye'de vefat eden Hacı Salih bin Hüseyin'in mirasçılarından Hasan ve kardeşi Ali'nin, Ayasofya mahallesinde Ethemdede sokağında üçüncü numarada bir taraftan Kazzaz Ali

---

106 KŞS, 49/55-2
107 KŞS, 49/221-1
108 KŞS, 50/27-2
109 KŞS, 49/221-2
110 KŞS, 50/89-2

Efendi, iki taraftan Deveci Mustafa ve Hasan Efendi menzilleri bulunan evdeki hisselerini aynı mahalleden Dudu Kadım bint-i Mustafa'ya satmışlardır (12 Haziran 1871).[111] Gayrimüslimler arasındaki bir mülk satışı hükmünde Lefkoşa'nın Ayayanni mahallesinden Haci Yani veled-i Kiryako, Ayakasyano mahallesinde on sekizinci numarada bir taraftan Şükrü Efendi ibn-i Deveci el-hacc Osman menzili, bir taraftan Haci Vallo menzili ve bir taraftan Abdülbaki menzili bulunan evini Değirmenlik kazasının Kaymaklı köyünden Haci Luizi veled-i Haci Sava'ya sattığı görülmektedir (7 Ekim 1872).[112] Mesarya'nın Yenağra köyünden Hasan Kalfa bin Mustafa'nın, Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinin Deveciler sokağındaki on üçüncü numarada bir taraftan Osman Ağa'nın menzili, bir taraftan Deveci Şükrü Efendi'nin menzili, bir taraftan Eleni bint-i Yanni menzili olan harabe menzil arsasını Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden Zabtiye Osman Ağa bin Usta Mehmet'e satmıştır (21 Temmuz 1873).[113]

16 Aralık 1872 tarihli mülk satışı belgesinden Mesarya'nın Yenağra köyünde vefat eden Deveci Emir Ali bin Emir Hüseyin bin Emir Hasan'ın varislerinden hanımı Ayşe bint-i Hüseyin ile oğlu Emir Hüseyin'in kendileri ve diğer mirasçılar adına mirastan olup Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinin Hacı Sadık Efendi sokağında bulunan evi aynı mahalleden Hüseyin Ağa bin Ali'ye 480 kuruşa sattıkları öğrenilmektedir.[114] Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Deveci Sadık bin Halil'in, aynı mahallenin Alaybeyi sokağındaki üçüncü numarada bir taraftan kızı Şerife menzili, bir taraftan Mustafa Musannif Efendi menzili, bir taraftan *defteri-i hakani* memuru Mustafa Raif Efendi dükkanı bulunan sündürme ve havlusunu Tahtakale mahallesinden Bolulu Hüseyin bin İbrahim'e 800 kuruşa sattığı anlaşılmaktadır (22 Eylül 1873).[115]

---

[111] KŞS, 50/98-1
[112] KŞS, 51/21-2
[113] KŞS, 51/112-3
[114] KŞS, 51/191-2
[115] KŞS, 51/130-1

Yukarıda verilen mülk satışı ile ilgili belgelerin tamamı verilerek söz konusu develik-devehane ve devecilere ait mülklerin tam yerleri tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca söz konusu belgeler deveci esnafına bağlı insanların kaldıkları yerlerin öğrenilmesine de imkan tanımaktadırlar. Dolayısıyla burada verilen satışla ilgili kayıtlar satışlardan daha çok Kıbrıs toplumunda deve besleme alışkanlığının ne kadar yaygın olduğunu da göstermektir.

Deve Satışları

Belgelerde karşılaşılan deve satışlarının bir kısmı satış sonrası meydana gelen sorunların mahkemeye yansımasından dolayıdır. Ayrıca develerin değerleri fiziksel özelliklerine göre değiştiğinden satışlarda deve fiyatlarında çeşitlilik hakimdir. 28 Aralık 1709 tarihli deve satışı ile ilgili belgede satış sonrasında ödemede sorun olduğu görülmektedir. Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Deveci Humhum Hasan her birini on kuruştan olmak üzere toplam kırk kuruşa sattığı dört baş devesinden ikisinin parasını alamadığını iddia ederek Manik veled-i Sipali aleyhine dava açmıştır. Bu iddia üzerine mahkemeye çağrılan Manik söz konusu develerden ikisini Hasan'a geri verip kalan ikisinin bedelini ödediğini ve aralarındaki ticaretten dolayı birbirlerinde haklarının kalmadığını şahitlerle ispat ettiğinden mahkemede Hasan haksız bulunmuştur.[116]

Bir başka deve satışı sonrası ödeme ile ilgili sorunda Lefkoşa'nın Merdivenlimescit mahallesinden Ali bin Mehmet ölen Mustafa bin Ali bin Abdullah'a sattığı develerin bedelinden kalan paranın Mustafa'nın hanımı ve terekesini elinde bulunduran Safiye bint-i Nasuh'tan tahsili için mahkemeye başvurmuştur. Yapılan araştırmada Ali, Mustafa'ya develeri 94 kuruşa satmış, bunun 57,5 kuruşunu Mustafa sağken almış ve geriye 36,5 kuruş kaldığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine mahkeme Mustafa'nın hanımından söz konusu parayı Ali'ye ödemesini istemiştir (11 Kasım 1714).[117] İlgili belgeden anlaşıldığı üzere deve-

---

[116] KŞS, 7/111-2

[117] KŞS, 8/169-1

leri satan kişiler veya satın alan kişilerin deveci esnafına dahil olmamalarına karşın deve beslemektedirler. Bu da bize adalıların devecilik yapmasalar bile ya develerden kendileri yararlanmak yada yatırım için bu hayvanları beslediklerini göstermektedir.

31 Mart 1841 tarihli bir deve satışı kaydında Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Şerife Kadın bint-i Borozan Mustafa Ağa, kocası Ebubekir Ağa bin Hacı İbrahim Ağa'ya üç yıl önce verdiği beş devesinin bedeli olarak 3000 kuruş istemektedir. Kocası develerin dört tane olduğunu ve değerlerinin ise 1300 kuruş olduklarını bildirmesi üzerine mahkeme bu miktarın eşi Şerife Hanım'a ödemesine karar vermişti.[118]

4 Eylül 1842 tarihli emanet edilen develerle ilgili belgeden Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden Basmacı Hasan Ağa bin Emir Hüseyin yolculuğa çıkacağı için develerini ve deve malzemelerini Ayasofya mahallesinden Hüseyin bin Ballerkofti Mustafa'ya emanet ettiği öğrenilmektedir. Hüseyin Lefkoşa mahkemesine başvurarak yolculuğa çıkan ve kendisinden herhangi bir haber alınamayan Hasan Ağa'nın kendisine emanet ettiği develerin kaybolma ve ölme ihtimallerine engel olmak için develerin ve eşyalarının satılarak bedelinin kendisine verilmesini sağlamıştır. İlgili belgede bulunan 5 tane deve, 2 tane dorum, 4 tane çul, 4 tane ip, 5 çift denk hararı, 3 çift saman hararı, 4 tane havta, 1 tane çan, 1tane aba ve 1 tane köhne heybeyi 2.550 kuruşa satmışlardır. Masraflar çıkarıldıktan sonra Hüseyin'e 2.423 kuruş teslim edilmiştir.[119] Benzer bir örnekte ise aslen Anadolu'dan Eğin ahalisinden olup sonradan Kıbrıs'ın Karpaz kazasına bağlı Trikomi isimli köyüne yerleşen sonra da ortadan kaybolan Bekir'in, babası Kızılcı Mehmet'in yanına dönüp orada öldüğü anlaşılmıştı. Bekir'in ölmesi üzerine Karpaz'daki köyünde bıraktığı iki erkek devesi ve takımı 1100 kuruşa satılmış 43 kuruş masraf çıkarıldıktan sonra geriye kalan 1057 kuruş beytülmal eminine teslim edilmiştir (28 Eylül 1848).[120]

---

[118] KŞS, 38/181-1
[119] KŞS, 39/35-2
[120] KŞS, 41/150-1

Tablo 1, Kıbrıs'ta Beslenen Develer ve Değerleri[121]

Miktarı	Değeri	Tarih	Belge
8 baş deve ve 3 baş dorum (deve yavrusu)	10.000 p.	1720	KŞS, 11/4-1
9 baş üştür ve dorum	36.000 p.	13/01/1727	KŞS, 13/1-10
12 baş üştür ve dorum	36.000 p.	07/11/1730	KŞS, 13/222-1
6 baş deve, 3 baş dorum	220 g.	02/11/1745	KŞS, 16/95-1
19 baş deve ile kûşek (deve yavrusu) ve takım	950 g.	1751	KŞS, 21/217-1
10 baş deve	8000 p.	03/07/1771	KŞS,20/52-2
Yaşlı ve zayıf 18 baş deve ve	710 g.		KŞS, 21/50-2
5 baş küçük deve toplam 23 adet	(28.400 p.)		
7 baş deve, 2 baş dorum	710 g.	22/11/1801	KŞS, 25/15-1
4 tane deve, 1 tane kûşek (deve yavrusu)	665 g.	16/10/1812	KŞS, 28/26-1
9 baş deve ve köhne harar (çuval)	1200 g.	11/11/1813	KŞS, 28/126-3
12 baş deve 9 baş büyük deve,	3400 g.	11/03/1815	KŞS, 28/253-1
5 baş küçük deve ve takım	2000 g.	04/09/1818	KŞS, 30/13-1
5 baş büyük deve, 1 baş küçük	2300 g.	11/01/1820	KŞS, 30/121-3
5 baş büyük deve, 5 baş küçük deve	1951 g.	11/01/1820	KŞS, 30/128-1
5 baş deve	750 g.	08/10/1825	KŞS, 33/164-2
4 baş deve, 2 baş dorum	1225 g.	28/01/1841	KŞS, 38/188-1
4 baş deve	1300 g.	31/03/1841	KŞS, 38/181-1
1 baş deve, 1 baş dorum, 5 baş deve, 2 baş dorum, 4 adet çul, 4 adet ip, 5 çift denk harar,	255 g.	17/03/1842	KŞS, 39/10-1
3 çift saman harar, 4 adet havut, 1 adet çan, 1 adet aba, 1 adet köhne heybe toplam	2550 g.	04/09/1842	KŞS, 39/35-1
5 baş anaç deve, 3 baş dorum,	4000 g.	21/01/1843	KŞS, 39/55-3
4 baş deve, 2 baş dorum,	2250 g.	29/05/1843	KŞS, 39/84-2
4 baş anaç deve 3 baş dorum	2000 g.	20/12/1843	KŞS, 39/61-1
5 baş deve, 3 baş dorum	3000 g.	20/12/1843	KŞS, 39/61-1
4 baş deve, 2 baş dorum	3010 g.	20/12/1843	KŞS, 39/61-1
1 baş kancık amel-mânde deve	510 g.	02/12/1843	KŞS, 39/61-1

[121] Tabloda kullanılan kısaltmalar: p: para, g. kuruş.

5 baş büyük deve, 3 baş dorum ve takım	3500 g.	01/07/1846	KŞS, 40/169-2
4 baş deve ve takım	3300 g.	13/01/1847	KŞS, 41/131-2
2 baş erkek deve ve takım	1100 g.	28/09/1848	KŞS, 41/150-1
4 baş deve, 1 baş dorum	2000 g.	21/10/1851	KŞS, 42/160-1
1 baş deve, 2 baş dorum	1100 g.	11/11/1852	KŞS, 42/222-2
4 baş deve, 1 baş dorum	2750 g.	16/12/1853	KŞS 43/26-1
3 baş deve ve takımı	3000 g.	18/06/1857	KŞS, 44/126-1
5 baş deve, 1 baş torum	4650 g.	15/07/1857	KŞS, 44/137-1
2 baş deve	250 g.	18/10/1859	KŞS, 45/16-1
3 baş erkek deve, 7 baş dişi deve, 4 baş dorum	12.500 g.	01/05/1865	KŞS, 47/69-2
2 baş deve 1 baş deve	1500 g. 1500 g.	30/12/1865	KŞS, 47/109-1
10 baş deve	11.050 g.	25/10/1866	KŞS, 47/150-2
8 baş deve ve takım	22.022 g.	15/10/1883	KŞS, 53/167-4

Tablodaki develer ve fiyatları çeşitli belgelerden alındığından dolayı çeşitlilik göstermektedir. Ayrıca 1 baş devenin fiyatı 1500 kuruşa kadar çıkabilmekteydi. En ucuz deve ise 100-150 kuruş arasında değişebilmekteydi. Birçok belgede develer yavrularıyla ve takımlarıyla birlikte verildiğinden dolayı fiyatlarını hesaplamak zorlaşmaktadır. Faroqhi, 19. yüzyılda Antalya'da bir çiftlikte 10 tane devenin fiyatını 2000 kuruş olarak vermektedir.[122] 1856 yılında Muğla'da deve fiyatlarının 600-700 kuruş arasında olduğu görülmektedir. İlgili dönemde Isparta ve Muğla'da deve dışındaki hayvan fiyatlarının yaklaşık aynı seviyede bulunduğu, devenin ise Isparta'da daha pahalı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde Isparta'da devenin fiyatı 1000 ile 3000 kuruş arasında değişmekteydi.[123]

---

122 Faroqhi, *agm.*, s. 256-257.

123 Nurhan Mıstanoğlu, "1855-1857 Yılları Arasında Isparta'da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 Numaralı Isparta Şer'iye Sicili'ne Göre)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, S. 18, s. 36-37.

Deve Çobanlığı - Bakıcılığı

Bazı deve sahipleri develerine bakmaları ve onlarla ilgilenmeleri için bakıcılar, çobanlar çalıştırdıkları belgelerden anlaşılmaktadır. 28 Kasım 1713 tarihli bir kayıtta Lefkoşa'nın Merdivenliçeşme mahallesinden Hasan bin Mehmet, yedi ay süreyle develerini çektiği Süleyman Çelebi ibn-i el-hac Mehmet'ten bu hizmetine karşılık on beş kuruş aldığını mahkemeye gelerek kayıt altına almıştır.[124] Bazı dönemlerde ise deve sahipleri deve çobanlarından develerine zarar verdikleri için tazminat talep edebilmekteydiler. Mesarya'nın Çatoz köyünden Şaban bin Hüseyin 25 kuruş kıymetli kancık devesinin ölmesine sebep olan deve çobanı Hasan bin Sefer ile araya girenlerin telkinleriyle 15 kuruş alarak anlaşmıştır (6 Haziran 1717).[125]

Lefke'nin Gikko (Cikko Manastırı) köyü ahalisi koyun, keçi, deve vd. hayvanlarını otlattıkları meralarına aynı köyden Yanni ve arkadaşlarının müdahalesinin engellenmesi için mahkemeye başvurmuşlardır. Yapılan mahkemede söz konusu merayı köylülerin ortaklaşa kullanmaları gerektiği kararı çıktığından Yanni ve arkadaşlarının uyarıldığı görülmektedir. Ayrıca burada develerin de diğer hayvanlar gibi meralarda otlatılabildikleri anlaşılmaktadır (29 Mayıs 1786).[126] 9 Haziran 1848 tarihli fermanda ise hayvan otlatan çoban, sığırtmaç, katırcı, deveci, sürgücü, yörük ve göçebelere uyarı yapılmaktadır. Memleketin her tarafında olduğu gibi Kıbrıs'ta da hayvan sahiplerinin hayvanlarını gözetmemeleri sebebiyle henüz mahsulü toplanmamış olan bağ, bahçe ve tarlalara salarak zarar verdiklerinden her mahalde hayvan sahiplerinin çoban tutarak hayvanlarını başı boş araziye bırakmamaları emredilmektedir. Buna rağmen yapılacak zararın çobandan tahsil edilmesi ve çobanın hapse atılması ayrıca hayvanlarını çobana vermeyip hayvan sahibinin gezdirmesi durumunda da zararın hayvan sahibinden tazmin edileceğinin halka ilan edilmiştir.[127]

---

[124] KŞS, 8/14-3

[125] KŞS, 9/10-4

[126] KŞS, 21/71-3

[127] KŞS, 40/83-1; Benzer bir olay Konya'da da görülmektedir. Muşmal, *agm.*, s.121.

Mera kullanımı ile ilgili bir başka belgede ise Girne'nin Vasilya köyünde bulunan Kormakiti köyü sınırı dahilinde bir taraftan Vorore Petre, bir taraftan Vati Bodamo, bir taraftan Deve Uçurumu, bir taraftan İsperokaramo ve bazen Ayapreskeva manastırın zeytinleri ile sınırlandırılmış yaklaşık 200 dönüm miktarı meranın adı geçen manastıra ait olup hayvanlarının otladığı meranın bir kısmını zapt eden Lapta köyü ahalisinden Filipo, Braşkova, Kiryako, Tofi, Berber Yakomi, Lefteri ve diğerlerinin müdahalesinin önlenerek meranın tamamen manastır adına mütevellisi ve gammanosu Sarafem veled-i Atam'a teslimine karar verilmiştir (12 Aralık 1869).[128]

17 Nisan 1843 tarihli kayıttan Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Ali bin İnce Ali Ahmet'in Değirmenlik kazasının Lachi köyüne yakın olan Lachi ovasında deveci Sadık'a ait deve yavrularını otlatmakta iken öldüğü öğrenilmektedir.Yapılan araştırmada Ali'nin eceliyle öldüğü anlaşılmıştır. Araştırmanın yapılması için Lefkoşa mahkemesinden görevliler bölgeye gönderilmiştir.[129] 9 Haziran 1840 tarihli bir belgeden Lefkoşa'nın Arap Ahmet Paşa mahallesinden Tuzlalı Hacı Hüseyin Ağa'nın devecisi olan Andoni veled-i Çirkako kendi isteğiyle İslâmiyeti kabul edip Hasan ismini aldığı öğrenilmektedir.[130]

Develere Verilen Hasar

Daha önce de belirtildiği üzere develer ticari değerleri yüksek hayvanlar olduklarından dolayı sahipleri için ayrıca önem taşımaktaydılar. Dolayısıyla bu hayvanlara birisinin herhangi bir şekilde hasar vermesi de mahkemelere taşınarak tazminat taleplerini ortaya çıkarmaktadır. 6 Mart 1718 tarihli bir belgede Mesarya'nın Çatoz köyünden Hasan bin Mehmet devesinin sol gözünü değnek ile vurarak kör ettiği iddiasıyla Mustafa bin İbrahim aleyhine tazminat davası açmıştır. Ya-

---

[128] KŞS, 49/210-1
[129] KŞS, 39/77-3
[130] KŞS, 38/96-2

pılan araştırma sonucunda Mustafa'nın böyle bir hareket yapmadığına dair yemin etmesi üzerine mahkemede davanın reddedilmesine karar verilmiştir.[131]

Kaybolan Develer

Deve sahipleri kaybettikleri develerini deniz aşırı yerlerde bile aramakta olduklarına belgelerde şahit olunmaktadır. Özellikle Anadolu'nun Anamur gibi kıyı bölgelerinde çalınan develerin Kıbrıs'a veya Kıbrıs'ta kaybedilenlerin de Anadolu'nun kıyı bölgelerinde bulundukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Lefkoşalı Mustafa oğlu Ahmet Anamur'da kaybolan dişi devesini elinde bulundurduğunu iddia ettiği Atene'de (Atyoni) sakini Abdülhayy bin Seydi'nin kölesi Yusuf bin Abdullah'a efendisinin başka yerde olması sebebiyle Lütfullah Bölükbaşı'nın kefil olmasını mahkemeden talep etmiştir (3 Ekim 1610).[132] Söz konusu iddia ile ilgili bir sonraki belgede ise Ahmet bin Mustafa'nın Abdülhayy bin Seydi elindeki devenin kendisinin 10 ay önce eşkıya tarafından gasp edilmiş devesini kızıl tüylü kulakları kesik ve kulağı altı yanık şeklinde tarif etmiş ve şahitlerle haklılığını da ispat ederek mahkemenin devesinin kendisine ait olduğunu tasdik etmesini sağlamıştır (23 Aralık 1610).[133] Birçok kaynakta kızıl tüylü develer diğerlerine göre daha kıymetli kabul edilmektedir.[134]

Yukarıda verilen örnekle benzer bir olayda ise Lefkoşalı Resul bin Abdülgani'nin Anadolu'da bulunduğu sırada üç devesinin eşkıya tarafından çalındığını belirtmiştir. Resul adı geçen olayda Anadolu'da üç devesini çalan Celali Hacı Recep'ten 1500 akçe vererek develeri kurtarmış olan Dede bin Abdullah adlı şahsın develerden birini 2800 akçeye satmasına rağmen masrafı olan 1500 akçe dışındaki kalan 1300 akçeyi kendisine vermediğini iddia etmektedir. Ancak Resul'un öne

---

131 KŞS, 9/43-3

132 KŞS, 3/66-2

133 KŞS, 3/99-4

134 Önkal-Bozkurt, *agm.*, s. 225.

sürdüğü bu iddiayı Dede'nin kabul etmemesi ve haklılığını ispatlaması üzerine dava düşmüştür (22 Temmuz 1610).[135]

Anamur'dan Ahmet bin Mahmut, Konurlu Hasan adlı çelebinin 1609 Kasımında Tozkovan adlı köyde gasp etmiş olduğu beş yaşında boz renkli erkek devesini Bölük Kethüdası Hasan Kethüdada bulduğunu belirterek mahkemeden devenin kendisine geri verilmesini istemektedir. Ancak Hasan Kethüda bu durumu kabul etmemiş ve devenin iadesi gerçekleşmemiştir (2 Kasım 1610).[136] Görüldüğü gibi Anamur'da veya Anadolu'nun kıyı bölgelerinde kaybolan veya çalınan develer bir şekilde Kıbrıs'a kaçırılmakta ve burada başka kişilere satılarak haksız kazanç elde edilmektedir.

Yavru Deve (Dorum/Torum) Sorunu

Deve sahipleri develerinden elde ettikleri yavru develeri zaman zaman kaybetmekteydiler. Yavru develeri bulanlar ise onlardan faydalanmayı düşündüklerinden dolayı konu yıllar sonra bile mahkemeye taşınmakta ve çözüm yolu bulunmaya çalışılmakta olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ancak deve sahiplerinin çok azı bu şekilde kaybettikleri yavru develerini bulabildikleri görülmektedir.

11 Temmuz 1611 tarihli bir kayıtta deve yavrusunu kaybeden bir deve sahibinin davası vardır. Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Mahmut Ağa bin Abdülkerim Ağa, iki yıl önce kaybettiği kendi devesinden doğan siyah dişi deve yavrusunun Ali bin Hüseyin'de bulunan şu anda 3 yaşındaki siyah dişi deve olduğunu iddia etmektedir. Yapılan araştırma sonucunda Ali söz konusu devenin kendi devesinden doğduğunu şahitler yardımı ile ispat edince mahkeme Mahmut'un iddiasını kabul etmemiştir.[137] Benzer bir örnekte de sonuç değişmemektedir. Lefkoşa'nın Tahtakale mahallesinden Mehmet bin Hacı Mustafa, dört ay önce kaybettiği kırmızı dorumun (deve yavrusu) Mesarya'nın Çatoz

---

[135] KŞS, 3/136-8
[136] KŞS, 3/170-6
[137] KŞS, 9/8-1

köyünden Osman bin Hasan'da olduğunu iddia etmektedir. Bu iddia üzerine mahkemeye çağrılan Osman söz konusu devenin kendi devesinin yavrusu olduğunu söyleyip bunu da Çatoz köyündeki deveci esnafından Recep bin Mehmet ve Mustafa bin Abdülkadir'in şahitlikleri ile doğrulatması üzerine Mehmet davayı kaybetmiştir (8 Mayıs 1718)[138]

15 Ağustos 1720 tarihli belgede Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden es-Seyyid Ömer Efendi ibn-i es-Seyyid Cafer Efendi kendi devesinin yavrusu olan kancık dorumu kaybettiğini ve söz konusu deve yavrusunun Ayaluka köyünden Kasım bin İlyas'ta olduğunu iddia ederek geri istemektedir. Ömer Efendi'nin bu iddiası üzerine yapılan mahkemede Kasım ilgili devenin kendi devesi ürünü olduğunu yakın köylerden Balaban'dan Ahmet bin Hasan ve Erini'den Abdi bin Mehmet'in şahitliğiyle kanıtlamıştır. Böylece mahkeme Kasım Efendi'nin lehine sonuçlanmıştır.[139] Mağusa Kalesi sakinlerinden Mehmet bin Ali iki ay önce kaybettiği yavru erkek devenin, Lefkoşa'nın Kızılkule mahallesinden Şeyh Arif Efendi Mehmet ibn-i Şeyh Mustafa Efendi elinde bulunduğunu ve kendisine geri verilmesi için Lefkoşa'daki Şer'i mahkemeye başvurmuştur. Söz konusu şikayet üzerine mahkemenin yaptığı araştırmada söz konusu yavrunun Şeyh Arif Efendi'nin mülkü olduğuna karar verilmiştir (21 Aralık 1720).[140] Buradaki belgeden de anlaşıldığı üzere deveciler kaybettikleri hayvanlarını sadece yakın yerlerde değil uzak yerlerde de aramaktaydılar.

1 Nisan 1724 tarihli kayıtta Lefkoşa'nın Koru (Guri) köyünden Hristofi veled-i Yorgi, 6 ay önce köyü yakınlarındaki dağa odun kesmeye gittiğinde yanında kendi devesinin yavrusunun da olduğunu ancak onu kaybettiğini ve o tarihten beri söz konusu deve yavrusunu aradığını belirtmektedir. İlgili tarihte kaybettiği devesini Hacı Veli Ağa ibn-i Muharrem'in yanında gördüğü için mahkemeye başvurmuştur. Fakat yapılan mahkemede Hristofi haklılığını ispatlayamadığından

---

138 KŞS, 9/57-6

139 KŞS, 10/38-5

140 KŞS, 10/73-5

dolayı davayı kaybetmiştir.[141] 14 Temmuz 1724 tarihli belgede Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinden Yusuf bin Süleyman, üç yıl önce kaybettiği deve yavrusunun mahkemede hazır bulunan beş yaşını doldurmuş altı yaşına giren kuyruğu ve sol kulağı nişanlı erkek deveyi Mağusa'nın Sinanpaşa mahallesinden Mehmet bin Mehmet'te olduğunu iddia etmektedir. Mehmet ise cevabında adı geçen devenin kendi kırmızı dişi devesinden doğduğunu Süleyman ibn-i Ramazan ve Mehmet bin Recep kişilerin de şahitliğiyle ispatlayınca deve Mehmet'te kalmıştır.[142]

Yukarıdaki kayıp deve yavrularıyla ilgili farklı bir örnekte bu sefer mahkemeye başvuran deve sahibi devesini geri almayı başarmıştır. Mesarya'nın Çatoz köyünden Musa Beşe ibn-i Mehmet, bir yıl önce kendi devesi yavrusu olan dişi deve yavrusunu kaybettiğini ve bu yavrunun Abdi ibn-i Mehmet'in elindeki dişi deve yavrusu olduğunu iddia etmektedir. Bu iddia üzerine mahkemeye çağrılan Abdi söz konusu deve yavrusunu el-hacc Kenan'dan satın aldığını daha sonra da kaybettiğini ve birkaç ay sonra tekrar bulduğunu belirtmiştir. Ancak Musa beşe köyünden gösterdiği şahitlerin de yardımıyla devesini mahkeme kararıyla geri almayı başarmıştır (15 Şubat 1721).[143]

Mahkemeler bazen hatalı karar vererek deve yavrularını yanlış insanlara verebilmekteydiler. Mağusa Kalesi sakinlerinden İsmail bin Mehmet, sattığı deve yavrusunun kendi devesinin yavrusu olduğunu iddia ederek, mahkemenin yanlış karar vermesine neden olan Ayasofya mahallesinden Hüseyin Hilmi bin el-hacc Ali'yi 15 Mayıs 1745 tarihinde mahkemeye şikayet etmiştir. Yapılan mahkemede İsmail, siyaha yakın renkte olan dişi deve benim kendi devemden söz konusu tarihten beş buçuk yıl önce doğmuş ve altı aylık dorum iken Karpaz Kazası'nda Ayatodro adlı köyde kalan Yorto oğlu Hasan nam kimesneye satmıştım. Daha sonra Hasan da söz konusu deve yavrusunu Tuzla İs-

---

[141] KŞS, 11/70-1
[142] KŞS, 12/2-4
[143] KŞS, 10/81-6

kelesi'nden Mehmet ibn-i el-hacc Hüseyin'e satmıştı. Ancak Hüseyin Çelebi 8 Kasım 1744 tarihinde Mehmet'e dava açarak mahkeme kararıyla ilgili deveyi almıştır. Bunun üzerine Mehmet Hasan'a başvurarak deve için verdiği parayı geri almıştı. İsmail, Hasan'ın kendisine başvurarak parasını geri istediğini belirtmiştir. Mahkemede olaya tanıklık edenlerin şahitliği sonucunda devenin İsmail'e ait olduğuna karar verilerek iade edilmesi sağlanmıştır. Böylece daha önceki mahkemenin verdiği karar da bozularak yapılan haksızlık giderilmiş olmaktaydı.[144]

Devecilerin Aileleri

11 Eylül 1730 tarihli bir boşanma belgesinden Lefkoşa'nın İbrahimpaşa mahallesinden Kerime Hanım on beş kuruş *mehr-i mü'ecceli*ninden ve *nafaka-i iddet-i ma'lûmesi* ile *me'ûnet-i süknâsı* dahi kendi üzerine olmak üzere *muhalaa* şeklinde geçinemediği kocası Deveci Hasan ile anlaşarak boşandıkları öğrenilmektedir.[145] 14 Temmuz 1869 tarihli başka bir boşanma hükmünde Lefkoşa'nın İbrahimpaşa mahallesinden Hatik bint-i İsmail, anlaşamadıkları kocası Deveci Yusuf bin Ahmet'ten 201 kuruş *mehr-i mü'ecce*linden vazgeçmek suretiyle karşılıklı anlaşarak *muhalaa* şeklinde boşandıkları anlaşılmaktadır.[146] Her iki kayıt da bize devecilerin hanımlarının anlaşmalı boşanma şeklini tercih ederek eşlerinden ayrılmayı tercih ettiklerini göstermektedir. Her iki boşanmada da çocuklardan söz edilmemektedir.

Devecilerin Sicillere Yansıyan Terekeleri

Lefkoşa Şer'i Sicillerinde Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta devecilik yapanlardan Karabacak Deveci Mehmet, Deveci Mehmet bin Ali bin Ahmet, Deveci Hacı İsmail bin Mehmet bin Abdullah, Deveci Hasan bin Mustafa ve Deveciler Şeyhi Ali Ağa bin Ali bin Abdullah adlı 5 devecinin terekelerine rastlamaktayız. Dolayısıyla Osmanlı Devleti

---

144 KŞS, 16/12-1

145 KŞS, 13/198-2

146 KŞS, 49/145-3

idaresinde Kıbrıs'ta belgelere devecilere ait çok az tereke yansımıştır denilebilir.

Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinden ölen Karabacak Deveci Mehmet'in terekesi müzayede ile satılıp varisleri eşleri Zehra bint-i Mehmet ve Penbe bint-i İbrahim ile Penbe'den doğan küçük oğulları İsmail ve Mustafa ile küçük kızı Havva ve büyük kızı Ümmühan'a taksim edilmiştir (21 Ekim 1851). Karabacak Deveci Mehmet'in terekesine bakıldığında masraflar çıktıktan sonra ailesine 419 kuruş dağıtıldığı görülmektedir. Ayrıca Mehmet'in iki eşi ve dört çocuğu olduğu anlaşılmaktadır. Deveci Mehmet'in terekesinde malları arasında kıyafetleri ile 2000 kuruş kıymetinde 4 tane deve ve 1 tane dorum bulunmaktadır. Mehmet'in borçları arasında eşlerinin mehr-i müecceli yanında deveci Sadık'a vereceği olan 110 kuruş da vardır.[147]

Diğer bir deveci terekesi ile ilgili belgede ise Lefkoşa'nın Ebukavukpaşa mahallesinden vefat eden Deveci Mehmet bin Ali bin Ahmet'in açık artırma yöntemi ile satılarak varisleri olan kardeşi Ömer bin Ali'nin kızı Rabia, kız kardeşi Ayşe'nin kızı Emine ile malının üçte birini vasiyet ettiği Cezzar Ahmet Ağa arasında taksim edilen terekesidir (29 Nisan 1857). Terekeden anlaşıldığı üzere deveci Mehmet'in eşi ve çocukları olmadığından dolayı mirası kardeşleri çocukları ile kendi vasiyet ettiği cezzar Ahmet arasında paylaştırılmıştır. Mehmet'in terekesinin değeri harcamalar çıktıktan sonra 471 kuruş, 10 para'dır. Mehmet'in malları arasında Ebukavukpaşa mahallesinde 510 kuruş değerinde bir evi ile 38 kuruş 30 para değerinde yün sayılabilir.[148]

Lefkoşa'nın İbrahimpaşa mahallesinden ölen Deveci Hacı İsmail bin Mehmet bin Abdullah'ın terekesi mirasçıları olan hanımı Şerife bint-i Hacı Abdullah ile çocukları Abdülaziz, İbrahim, Ayşe, Fatma ve Emine arasında paylaştırılmıştır (18 Haziran 1857). Hacı İsmail'in terekesi incelendiğinde masraflar çıktıktan sonra mirasçılarına 25.001 kuruş dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Deveci Hacı İsmail'in terekesinde malları arasında 3000 kuruş değerinde 3 tane deve ile takımı, 390 ku-

---

147 KŞS, 42/160-1

148 KŞS, 44/118-2

ruş 3 tane merkep (eşek), İbrahim Paşa mahallesinde 3000 kuruş değerinde bir bab ev, 500 kuruş değerinde bir develik, 2000 kuruş değerinde Kaymaklı köyünde ev ve 500 kuruş değerinde bir samanlık bulunmaktaydı. Ayrıca Hacı İsmail'in damadı Ebubekir ile birlikte arpa, buğday ve burçak ziraati de yaptığını, Girne'nin Harça köyünde 1500 kuruş değerinde 22 kök zeytin ağacı olduğunu öğrenmekteyiz. Hacı İsmail'in mallarının yanında terekesinden anlaşılan birçok kişiye borç para da verdiğidir.[149]

Lefkoşa'nın Tahtakale mahallesinden ölen Deveci Hasan bin Mustafa'nın, müzayede ile satılıp, borçları ödendikten sonra varisleri karısı Fatma bint-i Haci İbrahim ve küçük oğlu Hasan'a taksim edilen terekesi harcamalar çıktıktan sonra 3932 kuruştur (30 Aralık 1865). Deveci Hasan'ın terekesinde malları arasında 2 tane 1500 kuruş değerinde ve 1 tane 1500 kuruş değerinde deve, 1500 kuruş değerinde Tahtelkale mahallesinde bir ev, giyim eşyaları, 40 kuruş değerinde yün ve dükkanda 40 kuruş değerinde odun, leblebi bulunmaktaydı.[150]

Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden vefat eden Deveciler Şeyhi Ali Ağa bin Ali bin Abdullah'ın varisleri olan oğulları Hafız Mehmet Efendi ile Mustafa ve kızı Hacer arasında paylaştırılan terekesinin harcamalar çıktıktan sonraki değeri 22.432 kuruş, 10 paradır (25 Ekim 1866). Deveciler şeyhi Ali Ağa'nın terekesindeki mallar arasında 300 kuruş değerinde bir eşek, 10 tane 11050 kuruş değerinde deve, 300 kuruş değerinde 20 develik saman, Haydarpaşa mahallesinde 4500 kuruş kıymetinde bir ev bulunmaktaydı.[151]

Yukarıda yazılan terekeler incelendiğinde deveciler Şeyhi Ali Ağa ile Hasan bin Mustafa dışındakilerin çok da varlıklı olmadıkları ama yine de mirasçılarına bir şeyler bırakabilmişlerdir. Tereke bilgilerini verdiğimiz deveciler arasında en büyük terekeye sahip olanlar Deveciler Şeyhi Ali Ağa ile Deveci Hasan'dır. Ali Ağa'nın mirasçılarına dağıtılan terekesinin değeri 22.432 kuruş, 10 para ve deveci Hasan'ın

---

149 KŞS, 44/126-1
150 KŞS, 47/109-1
151 KŞS, 47/157-2

ise 25.001 kuruştur. Ali Ağa'nın değerli bir terekeye sahip olmasının nedeni daha fazla devesi olmasıyla ilgilidir. Hasan'ın terekesinin zenginliği ise develerinden çok çiftçilik yapması ve isteyenlere borç para vermesiyle ilgilidir. Elimizdeki terekelerden sadece Karabacak devecinin iki eşli olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında söz konusu belgelerden deveci Mehmet'in eşi ve çocukları olmadığını da öğrenmekteyiz.

18. ve 19. yüzyıl belgelerine bakıldığında adada en fazla rastlanan esnaf dalları arasında deveci esnafı da yer almaktadır.[152]

Tablo 2, Kıbrıs'ta Deveci Esnafı

S.No	ADI	KAZA/KÖY	TARİH	KAYNAK
1	Deveci el-hacc Mustafa	Lefkoşa	1678	KŞS, 5/104-1
2	Deveci Hasan Beşe	Lefkoşa	08/09/1698 29/12/1720 KŞS, 8/152-3	19/09/1714 KŞS, 6/19-1 KŞS, 10/78-4
3	Deveci Emir	Lefkoşa Fenaromeni mahallesi	20/09/1699	KŞS, 6/115-2
4	Deveci Humhum Hasan	Lefkoşa Ayasofya mahallesi		KŞS, 7/111-2
5	Deveci Hüseyin bin Osman		26/08/1713	KŞS, 8/36-3
6	Deveci Zorzi	Lefkoşa Çatalhurma mahallesi	23/12/1713	KŞS, 8/76-4
7	Deve çobanı Hasan bin Sefer	Mesarya Çatoz köyü	06/06/1717	KŞS, 9/10-4
	Deveci Recep bin Mehmet	Mesarya Çatoz köyü	08/05/1718	KŞS, 9/57-6
	Deveci Mustafa bin Abdülkadir	Mesarya Çatoz köyü	08/05/1718	KŞS, 9/57-6
8	Deveci Hasan bin Abdullah		06/02/1721	KŞS, 10/87-5
9	Deveci Hasan	Lefkoşa Ayaluka mahallesi	28/08/1721	KŞS, 10/141-2
10	Deveci Yusuf		15/06/1723	KŞS, 11/43-2
11	Deveci Mehmet bin Abdullah		18/10/1724	KŞS, 12/77-3
12	Devecioğlu el-hacc Mustafa		23/07/1725	KŞS, 12/3-5

[152] Haydar Çoruh, *II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî, İctimai Yapısı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 267.

13	Devecizade es-Seyyid Mehmet Çelebi		18/03/1725	KŞS, 12/31-4
14	Deveci Mehmet Beşe		11/07/1725	KŞS, 12/56-4
15	Deveci Mustafa	Lefkoşa Cami-i Cedid mahallesi	25/06/1729	KŞS, 13/128-2
16	Deveciler Şeyhi Hasan	Lefkoşa Tophane mahallesi	23/08/1729	KŞS, 13/142-2
17	Deveci Mustafa bin Abdullah		25/11/1729	KŞS, 13/157-4
18	Deveci Hasan	Lefkoşa İbrahimpaşa mahallesi	11/09/1730	KŞS, 13/198-2
19	Deveci Mustafa Beşe	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	27/09/1731 04/03/1741	KŞS, 14/15-1 KŞS, 15/126-5
20	Devecizade Zaim Dede Ağa		14/07/1733	KŞS, 14/98-2
21	Devecizade Ali Ağa			KŞS, 15/1-1
22	Deveci Harar oğlu Mehmet		21/08/1740	KŞS, 15/105-8
23	Deveci Ali bin Mehmet		05/06/1742	KŞS, 15/158-2
24	Deveci Şaban		15/08/1745	KŞS, 16/59-1
25	Deveci Hüseyin	Lefkoşa Tahtelkale mahallesi	07/09/1745	KŞS, 16/77-1
26	Deveci Berke		03/02/1745	KŞS, 17/9-1
27	Deveci Ali		13/03/1774	KŞS, 18/128-4
28	Deveci Osman Beşe		10/06/1769	KŞS, 19/121-1
29	Deveci Ahmet	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	24/10/1769	KŞS, 19/134-5
30	Deveci İnce Ali	Lefkoşa Ömeriye mahallesi	11/06/1775	KŞS, 20/111-1
31	Deveci Hasan bin Hacı Ahmet		25/08/1785	KŞS, 21/32-1
32	Deveci Emir Osman	Omorfa ve Lefke	14/09/1792	KŞS, 21/236-2
33	Deveci İbrahim Ahmet	Limasol	14/09/1792	KŞS, 21/236-2
34	Deveci Sava		15/02/1797	KŞS, 21/339-2
35	Deveci Hasan bin Ahmet	Lefkoşa Debbağhane mahallesi	18/11/1798	KŞS, 22/11-3
36	Deveci Zaim Mustafa Ağa		17/06/1819	KŞS, 30/1-4
37	Deveci Şeyhi Usta İbrahim		04/03/1818	KŞS, 30/13-1
38	Borlu Deveci oğlu Hacı Ali	Borlu	26/11/1820	KŞS, 30/74-1
39	Deveci Sabri		26/12/1824	KŞS, 31/90-3
40	Deveci Yanni	Yorgos köyü	03/08/1836	KŞS, 36/72-3
41	Deveci Andoni veled-i Çirkako	Lefkoşa ArabAhmet-paşa mahallesi	09/06/1840	KŞS, 38/96-2
42	Deveci Ali Kör		17/03/1842	KŞS, 39/10-1

43	Deveciler Şeyhi el-hacc İbrahim		14/05/1842	KŞS, 39/10-1
44	Deveci Osman		14/05/1842	KŞS, 39/21-1
45	Deveciler Şeyhi Yeğni Osman bin Yusuf	Lefkoşa	14/08/1842	KŞS, 39/36-1
46	Deveci Sadık	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	17/04/1843	KŞS, 39/77-3
47	Debbağ Devecioğlu Hüseyin		26/11/1844	KŞS, 39/172-1
48	Deveci Monla Mehmet	Tuzla kazası	24/01/1845	KŞS, 40/7-1
49	Deveci Yanni		24/01/1845	KŞS, 40/7-1
50	Deveci Mehmet	Sinde köyü	27/12/1845	KŞS, 40/108-1
51	Deveci Emir Ali		27/12/1845	KŞS, 40/108-1
52	Fellah oğlu Deveci Ahmet		27/12/1845	KŞS, 40/108-1
53	Deveci Osman		01/07/1846	KŞS, 40/171-1
54	Deveci Kablı Markoli	Çite köyü	20/08/1846	KŞS, 41/2-2
55	Deveci Karabacak Karabacak Deveci Mehmet	Lefkoşa Cami-i Cedid mahallesi	07/02/1841 20/08/1846 21/10/1851	KŞS, 38/178-1 KŞS, 41/2-2 KŞS, 42/160-1
56	Deveci Emir Ali	Yaneğra köyü	20/08/1846	KŞS, 41/2-2
57	Peresteronalı Deveci	Peresterona köyü	20/08/1846	KŞS, 41/2-2
58	Deveci Zaharkaba	Voni köyü	11/08/1847	KŞS, 41/99-1
59	Deveci Halil		19/04/1848	KŞS, 41/158-1
60	Deveci Aci Yorgi		25/10/1848	KŞS, 41/192-2
61	Deveci Hasan	Balıkitre köyü	14/11/1850	KŞS, 42/125-1
62	Deveci Ali		13/01/1852	KŞS, 42/190-1
63	Deveci Kostanti	Gonedra köyü	03/05/1852	KŞS, 42/200-1
64	Deveci İbrahim		20/05/1853	KŞS, 42/263-1
65	Deveci Salih	Singrasi köyü	08/07/1856	KŞS, 44/88-2
66	Deveci Mustafa Hakkı	Singrasi köyü	08/07/1856	KŞS, 44/88-2
67	Deveci Mehmet	Kukla köyü	08/07/1856	KŞS, 44/88-2
68	Deveci Kanbur Hasan	Singrasi köyü	08/07/1856	KŞS, 44/88-2
69	Deveci oğlu Hasan	Singrasi köyü	08/07/1856	KŞS, 44/88-2
70	Deveci Anastas	Çite köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
71	Deveci Kiryako	Çite köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
72	Deveci Zorzi	Çite köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
73	Deveci Haci Andoni	Çite köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
74	Deveci Yorgi	Çite köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
75	Deveci Hüseyin	Çite köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
76	Deveci Osman	Dohni köyü	02/06/1857	KŞS, 44/121-1
77	Deveci Mehmet bin Ali bin Ahmet (ölümü)	Lefkoşa Ebukavuk-paşa mahallesi	29/04/1857	KŞS, 44/118-2

78	Deveci Hacı İsmail bin Mehmet bin Abdullah (ölümü)	Lefkoşa İbrahim-paşa mahallesi	18/06/1857	KŞS, 44/126-1
79	Deveciler Şeyhi müteveffa Hacı İbrahim		17/11/1857	KŞS, 44/174-1
80	Deveci Alizade		17/11/1857	KŞS, 44/174-1
81	Deveci Penayi veled-i Hıristofi	Zak..ri köyü	18/03/1860	KŞS, 45/51-1
82	Deveci Osman		18/03/1860	KŞS, 45/51-1
83	Deveci ...		06/09/1861	KŞS, 45/91-1
84	Deveci Mehmet Ali		16/11/1861	KŞS, 45/102-2
85	Deveci Hacı Osman Ağa ibn-i Bakkal Yusuf		31/12/1860	KŞS, 45/121-2
86	Deveci Ali kör		31/12/1860	KŞS, 45/121-2
87	Deveci Mehmet	Aşarido köyü	25/11/1863	KŞS, 47/10-1
88	Deveci Mavro Yorgi	Trigomo köyü	24/04/1864	KŞS, 47/46-1
89	Deveci Hacı Osman Ağazade Şükrü Efendi		01/05/1865 01/05/1865 21/04/1866	KŞS, 47/69-2 KŞS, 47/69-2 KŞS, 47/127-1
90	Deveci Hasan	Okalya köyü	22/11/1865	KŞS, 47/102-1
91	Deveci Halil	Okalya köyü	22/11/1865	KŞS, 47/102-1
92	Deveci Hasan bin Mustafa'nın ölümü	Lefkoşa Tahtakale mahallesi	30/12/1865	KŞS, 47/109-1
93	Deveci Selo	Karpaz kazası Komi-i kebir köyü	30/12/1865	KŞS, 47/109-1
94	Deveci Süleyman	Mesarya kazası Singrasi köyü	30/12/1865	KŞS, 47/109-1
95	Emîr Ali bin Kara Mustafa	Mesarya kazası Sinde köyü	30/12/1865	KŞS, 47/109-1
96	Deveciler Şeyhi Ali Dayı ibn-i Ali	Lefkoşa	30/12/1865	KŞS, 47/109-1
97	Deveci Kulaklıoğlu Ahmet		22/03/1866	KŞS, 47/127-1
98	Deveci Mahmud Ağa ibn-i Hasan		22/03/1866	KŞS, 47/127-1
99	Deveciler Şeyhi Ali Ağa bin Ali bin Abdullah'ın ölümü	Lefkoşa Haydar-paşa mahallesi	25/10/1866	KŞS, 47/150-2
100	Deveci Ahmet Ağa ibn-i Kulaklı Hüseyin	Lefkoşa Cami-i Cedid mahallesi	05/07/1868	KŞS, 49/7-2
101	Deveci Mahmud	Lefkoşa Aya Kasyano mahallesi	31/08/1868	KŞS, 49/30-1

102	Deveci Abdülcabbar	Değirmenlik kazası Yukarı Kaymaklı köyü	17/10/1868	KŞS, 49/55-2
103	Deveci Hacı Osman oğlu Şükrü Efendi	Lefkoşa Haydarpaşa mahallesi	19/02/1869	KŞS, 49/107-1
104	Deveciler Şeyhi Hacı İbrahim		26/02/1869	KŞS, 49/116-1
105	Deveci Yusuf bin Ahmet	Lefkoşa İbrahim Paşa mahallesi	14/07/1869	KŞS, 49/145-3
106	Deveci Ali Ağa ibn-i Ali'nin ölümü	Lefkoşa Haydarpaşa mahallesi	25/01/1870	KŞS, 49/221-2
107	Deveci Ahmet	Lefkoşa Cami-i Cedid mahallesi	14/02/1870	KŞS, 49/221-1
108	Yenağralı Deveci Mahmud bin Hasan	Lefkoşa Haydarpaşa mahallesi	17/10/1870 30/12/1871	KŞS, 50/29-1 KŞS, 50/135-1
109	Deveci Selim	Lefkoşa Mahmudpaşa mahallesi	07/11/1870	KŞS, 50/27-2
110	Deveci Hasan bin Deveci Hüseyin	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	26/02/1871	KŞS, 50/79-1
111	Deveci Halil	Lefkoşa Omeriyye mahallesi	12/06/1871	KŞS, 50/89-2
112	Deveci Mustafa	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	12/06/1871	KŞS, 50/98-1
113	Deveci Abbas bin Yusuf	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	26/01/1872	KŞS, 50/138-4
114	Deveci Keleş Hüseyin bin Ali	Lefkoşa Cami-i Cedid mahallesi	26/01/1872	KŞS, 50/138-4
115	Deveci Emir Ali bin Emir Hüseyin bin Emir Hasan ölümü	Mesarya Yenağra köyü	16/12/1872	KŞS, 51/191-2
116	Deveci Şükrü Efendi	Lefkoşa Cami-i Cedid mahallesi	21/07/1873	KŞS, 51/112-3
117	Deveci Bayrakdar	Lefkoşa	18/09/1873	KŞS, 51/126-1
118	Deveci Sadık bin Halil'	Lefkoşa Ayasofya mahallesi	22/09/1873	KŞS, 51/130-2
119	Deveciler Şeyhi Hacı Hüseyin	Lefkoşa	10/04/1874	KŞS, 51/187-1
120	Deveci Karabacak Hacı İsmail		11/02/1880	KŞS, 53/40-1

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Kıbrıs adasında belgelere yansıyan 120 civarında devecinin adına rastlanmaktadır. İlgili listedeki devecilerle mahkeme kayıtlarındaki belgelerde davacı, davalı, vekil, şahit, vasi, ölüm sonucu ve miras paylaşımı şeklinde karşılaşılmaktadır.

Listedeki birçok devecinin kaldıkları yerler tabloda verilmiştir. Deveci esnafı arasında Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca devecilerin adanın birçok yerinden oldukları görülmektedir.

Vasilik-Vekillik

Sicillerde karşılaşılan vasilik-vekillik kayıtlarında deveciler ya direk olarak göreve getirilmekteler yada devecilerin ailesiyle ilgili belgelerden Kıbrıs adasındaki devecilerin farklı görevler üstlendikleri hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Haydarpaşa mahallesinden ölen Ayşe bint-i Hasan ile kocası Hasan bin Çivitdar Mehmet'in, tereke kaydına bakıldığında mirasçılarının çocukları olduğu öğrenilmektedir. Mirasçılardan küçük çocuğun vasisi ise Deveciler Şeyhi Yeğni Osman bin Yusuf olduğunu görmekteyiz (14 Ağustos 1842).[153] 31 Aralık 1860 tarihli tereke kaydından Deveci Hacı Osman Ağa ibn-i Bakkal Yusuf'un, Lefkoşa'nın Tahtakale mahallesinde sakin iken vefat eden Tüccar Hacı Ali Usta ibn-i Ömer ibn-i Abdullah tarafından ailesine kalan mallarının *Suk-i Sultani*de satılması için vekil tayin edildiğini öğrenilmektedir.[154]

Deveci Hacı Osman Ağazade Şükrü Efendi ile deveci Mahmut Ağa ibn-i Hasan Terzi Ali Efendi'ye Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden vefat eden müftü katibi Osman Zinnureyn Efendi bin Terzi Derviş Mehmet bin Abdullah'tan 642,5 kuruş borç alırken kefil olmuşlardır(22 Mart 1866).[155] Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden vefat eden Deveciler Şeyhi Ali Ağa ibn-i Ali bin Abdullah'ın varislerine kalan Mesarya'nın Viçsada köyünde bulunan on sekiz dönümlük üç adet tarladaki hissesini alıp satmaya ve bedelini kendisine teslim etmeye mirasçılardan Hacer Hatun'un, kardeşi Hafız Mehmet Efendi'yi vekil tayin etmiştir (19 Şubat 1869).[156] Lefkoşa'nın İbrahimpaşa ma-

---

153 KŞS, 39/36-1
154 KŞS, 45/121-2
155 KŞS, 47/127-1
156 KŞS, 49/107-1

hallesinden vefat eden Deveci Hacı İsmail bin Mehmet'in varisçileri, babalarına ait Değirmenlik kazasının Enyemilya köyündeki on üç dönüm tarlalarını aynı köyden Haci Yanni veled-i Haci Braşoka ve Yanni veled-i Haci Çirkako'ya satıp bedelini alıp kendilerine getirmeye ve satışla ilgili işlemleri takip etmeye İbrahimpaşa mahallesinden Tahir Onbaşı ibn-i Mehmet'i vekil tayin etmişlerdir (28 Eylül 1869).[157]

Alacak-Verecek Davalarında Deveciler

31 Ocak 1739 tarihli bir alacak verecek kaydında Lefkoşa'nın Tahtakale mahallesinden Saime, Rıdvan ve Dudu'nun babaları Rıdvan'dan kendilerine intikal edip, Arap Ahmet Paşa mahallesinden Seyyid Ali Ağa ibn-i Seyyid Mustafa'da nakit olarak 4000 kuruş, yüz vukıyye ham ibrişim satışından 800 kuruş, insanlarda bulunan alacaklardan 900 kuruş ve sekiz baş bir katar deve ücretinden de 130 kuruş olmak üzere toplam 5830 kuruş alacakları olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuşlardır. Mahkemede ise Rıdvan'ın mirasçıları alacaklarına karşılık Ali Ağa'dan otuz kuruş alarak geriye kalan alacaklarından vazgeçmişlerdir.[158] Bu belge bize 8 deveden oluşan deve katarının ücretini de verdiği için ayrıca önem taşımaktadır.

13 Mart 1774 tarihli bir alacak verecek davasında Orta Çavuş Hüseyin Ağa, Deveci Ali'den 66,5 kuruş alacağı olduğu iddia etmektedir. Ancak deveci Ali böyle bir borcu olmadığına dair mahkemede yemin etmesi üzerine Hüseyin Ağa'nın davayı kaybettiği görülmektedir.[159] 15 Şubat 1797 tarihli bir deve satışı sonrasındaki alacak-verecek belgesinde Çite köyünden Mahmut Beşe oğlu, deveci Sava'dan ölen babasının deve satışından kalan alacağını elde edebilmek için Lefkoşa mahkemesine başvurmuştur. Lefkoşa'da yapılan mahkemede Mahmut Beşe'nin deveci Sava ile arasında deve satışından dolayı 50 kuruş alacağı bulunduğu ve söz konusu parayı ödeyebilmek için deveci Sava'nın Mahmut Beşe'ye aylığı 6 kuruştan altı ay hizmet ettiği anlaşılmıştır.

---

157 KŞS, 49/179-1

158 KŞS, 15/76-4

159 KŞS, 18/128-4

Ancak Mahmut Beşe'nin ölümü üzerine Sava borcunu tamamlayamamıştır. Bunun üzerine mahkemede Mahmut Beşe'nin oğlu ile Sava, Sava'nın 20 kuruş ödemesi konusunda anlaşmışlardır.[160]

Mağusa varoşu sakinlerinden Abdülvahid bin Ali, Analpa (Napoli) Tercümanı Hıristoğlu veled-i Mihalaki'ye olan 1415 kuruş borcuna karşılık ipek ve pamuk verdiği halde yedi deve ve iki deve yavrusunu gasp ettiğinden develerinin geri alınması talebiyle dava açmıştı. Açtığı dava neticesinde Hıristoğlu'nun bu develeri de alacağına karşılık olmak üzere yedi yüz on kuruşa aldığını şahitlerle ispat etmesi üzerine Abdülvahid'in davasından vazgeçmişti (22 Kasım 1801).[161] Tuzla iskelesinden Bali oğlu Molla Hüseyin, Lefkoşa'dan Deveciler şeyhi İbrahim'i Lefkoşa Şer'i mahkemesine hakkı olan 700 kuruşu alamadığı için şikayet etmişti. Molla Hüseyin mahkemede kız kardeşinin kızı Gülizar'ın ölümü üzerine Tuzla'daki ileri gelenlerin değerini takdir ettikleri eşyasının satışını yapma işini üstlenen deveciler şeyhi İbrahim'den eşyaların değeri olan 700 kuruş talep etmektedir. Mahkeme sonucunda Molla Hüseyin, Gülizar'ın evinin satışından miras olarak kalan 175 kuruş ile diğer mallardan kalan 45 kuruş toplamda sadece 220 kuruş alabilmiştir (14 Temmuz 1813).[162]

Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinden vefat eden Fatma bint-i Abdullah'ın mirası içerisinde Trikomi köyünden deveci Mavro Yorgi'den alacağı olan 1150 kuruş da bulunmaktadır (24 Nisan 1864).[163] 5 Temmuz 1868 tarihli bir borç kaydında Lefkoşa'nın Cami-i Cedid mahallesinden Deveci Ahmet Ağa ibn-i Kulaklı Hüseyin, Emir Hüseyin bin Helvacı Ali Usta'dan borç olarak aldığı 1740 kuruş ile birlikte 261 kuruş değerinde olan Ali Efendi Fetavası kitabı bedeli toplam 2001 kuruş aldığı öğrenilmektedir. Söz konusu 2001 kuruştan kalan miktarın kefalete alındığı bildirilmektedir.[164] Lefkoşa'nın İbrahimpaşa

---

160 KŞS, 21/339-2
161 KŞS, 25/15-1
162 KŞS, 28/107-3
163 KŞS, 47/46-1
164 KŞS, 49/7-2

mahallesinden vefat eden Deveci Hacı İsmail bin Mehmet ibn-i Abdullah'ın mirasçıları olan Abdülaziz, İbrahim ve Ayşe'nin babalarına ait olup Omorfa'nın Denye köyünde çeşitli mevkilerde bulunan 143 dönüm tarlaları aynı köyden Osman Ağa ibn-i Mustafa'nın zapt ettiğinden hisselerinin kendilerine teslim edilmesi iddiasıyla açtıkları dava neticesinde Osman Ağa bu tarlaları kanuni yollarla satın aldığını ispat etmesi üzerine dava reddedilmiştir (23 Ağustos 1869).[165]

17 Ekim 1870 tarihli bir alacak verecek belgesinde Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden Yenağralı Deveci Mahmut bin Hasan'ın, Başmahalle'den Mihaili Sakallı veled-i Yorgi Sakallı'ya olan elli beş aded mecidiye altını borcuna karşılık, Haydarpaşa mahallesi Bağçe sokağındaki bir taraftan Haci Lazari menzili, bir taraftan Yapıcı İstavrino menzili bulunan önlerinde sündürmeleriyle üç bab tahtani oda, bir develik ve bir miktar havludan oluşan evini ve üç devesini (sıçan tüyü renkli altı yaşında bir baş peçeng, kırmızı tüylü sekiz yaşında bir baş dişi ve beyaz tüylü altı yaşında kabalık bir baş dişi deve) rehin bırakıp, borcunu zamanında ödemediği takdirde her türlü alıp satım işlemleri için kendisini vekil tayin ettiği bildirmektedir.[166] 30 Aralık 1871 tarihli kayıttan ise Lefkoşa'nın Haydarpaşa mahallesinden Yenağralı Deveci Mahmut bin Hasan, Bahçe sokağındaki evini borcuna karşılık 4000 kuruşa Baş mahalleden tüccar Mihaili Sakallı veled-i Yorgi Sakallı'ya sattığını öğrenmekteyiz.[167]

26 Ocak 1872 tarihli iki deveci esnafı arasında geçen alacak-verecek davasında Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Deveci Abbas bin Yusuf, Cami-i Cedid mahallesinden Deveci Keleş Hüseyin bin Ali'de olan alacağı 7700 kuruşun 3055 kuruşunu almış geriye kalan 4645 kuruşu alabilmek için ise mahkemeye başvurmuştur. Yapılan mahkeme sonucunda geriye kalan 4645 kuruşun deveci Abbas'a ödenmesine karar verilmiştir.[168]

---

165 KŞS, 49/177-2
166 KŞS, 50/29-1
167 KŞS, 50/135-1
168 KŞS, 50/138-4

Deve Taşımacılığı Ücreti

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi Kıbrıs adasında da deveciler belli bir ücret karşılığında insanların yüklerini taşımaktaydılar. Devecilerin aldıkları yükleri bir şehirden diğerine götürürken ticaret de yaptıkları belgelerden anlaşılmaktadır. Devecilerin aldıkları ücretlerin gidilecek yola ve şehre göre değiştiği de kayıtlardan öğrenilmektedir. 6 Ekim 1770 tarihinde Kıbrıs adasında geçerli olmak üzere kasap, bakkal ve ekmekçi esnafına verilen narh defterinde 1 yük ala hatap 10 para ile 1 yük evsat hatap 8 para iken 3 deve yükü hatabın 40 paraya satılacağı belirtilmiştir.[169] Kıbrıs'taki esnaftan alınacak ihtisap vergisinin miktarlarını gösteren listeye bakıldığında Kıbrıs'tan çıkıp *diyar-ı ahere* (başka yerlere) giden develerden alınan verginin devenin ticari boyutuyla ilgili olarak diğer binek veya yük taşıyan hayvanlardan daha fazla olduğu görülmektedir. Örneğin 20 Kasım 1827 tarihinde deve başına 10 kuruş alınırken katırdan 5, bargirden 3 ve eşekten ise 2,5 kuruş olarak alınmaktadır.[170]

Dağ kazasının Marki köyünden vefat eden Ayşe bint-i Hüseyin Ağa bin Mustafa'nın varislerine kalan malları arasında 1400 kuruş değerinde 350 çuval yeni saman ile 45 kuruş değerinde 3 develik burçak samanı bulunmaktadır (11 Eylül 1866).[171] Mağusa'nın Güvercinlik köyü sakinlerinden iken ölen Rum milletinden Haci Yanni veled-i Haci Hristofi'nin terekesinin içerisindeki mallar arasında 1694 kuruş değerinde 121 kile arpa, 960 kuruş değerinde olan 30 kile buğday ve 450 kuruş kıymetli 30 develik saman da yer almaktaydı (6 Kasım 1882).[172]

Kıbrıs adasında devecilerin taşıdıkları yüklerden aldıkları ücretin değişken olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Genelde deve kirasının 1,5-3 kuruş arasında değiştiği öğrenilmektedir. Kıbrıs'ta misafir olarak kalırken vefat eden Sekban Emir Mustafa bin Hasan'ın müzayede ile satılıp Lefkoşa'nın Abdipaşa mahallesinde ikamet eden hanımı Fatma

---

169 KŞS, 18/83-1
170 KŞS, 33/36-1
171 KŞS, 47/153-2
172 KŞS, 53/139-1

bint-i Ahmet'in hissesi verildikten sonra Kıbrıs Mal Sandığı'na teslim edilen terekesi defterinde çıkarılan masraflar arasında malları taşıyan develere ödenen 8 kuruş 26 paralık deve kirası da bulunmaktadır (7 Ekim 1820).[173] 19 Eylül 1829 tarihli başka bir terekede görülen deve kirası kaydında ise aslen Diyarbakırlı olup Lefkoşa'da Arap Ahmet Paşa mahallesinde sakin iken ölen Mehmet bin Yusuf'un satılarak mirasçıları arasında paylaştırılan tereke kaydında masraflar arasında terekede yer alan arpayı nakletmek için devecilere ödenen 3 kuruş deve kirası da yer almaktadır.[174] Kıbrıs'ın ileri gelenlerinden ve *Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşı*larından ölen Hacı İbrahim Ağa'nın mirasçılarına kalan malları arasında bulunan pamuğu İstrovillo çiftliğinden Tuzla iskelesine götüren develere 20 kuruş kira verildiği belirtilmektedir (8 Ekim 1829).[175] 8 Ocak 1840 tarihli bir tereke kaydından Petra köyünden ölen Havva bint-i Ali'nin, mirasçılarına kalan eşyalarının açık artırmada satılması için Lefkoşa'ya nakledilmesini sağlayan devecilere 31,5 kuruş deve kirası verildiği öğrenilmektedir.[176]

Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden vefat eden İsmail Ağa bin Menteş Ağa'nın, mirasçılarına paylaştırılan malları arasında Manya çiftliğinde bulunan arpayı satılması için Lefkoşa'ya getiren devecilere 228 kuruş deve kirası ödenmiştir (27 Ocak 1841).[177] Lefkoşa'nın Ömeriyye mahallesinden ölen Zühre Kadın bint-i Hatib Hacı Ali Efendi'nin, mirasçılarına paylaştırılan terekesi içerisinde yer alan harcamalar kısmında Zühre Kadın'ın Lefke'de bulunan eşyalarının satılabilmesi için Lefkoşa'ya nakledilmesinde deve kirası olarak 40 kuruş harcandığı görülmektedir (25 Haziran 1841).[178] İlgili belgeden Lefke'den Lefkoşa'ya yapılan deve taşımacılığının ücreti de öğrenilmektedir. Yalnız burada kaç deve kullanıldığı belirtilmemiştir. Lefkoşa'nın Karamanizade mahallesinden ölen Osman Ağa bin Hasan'ın Tirmit köyündeki eş-

---

[173] KŞS, 30/71-1
[174] KŞS, 33/157-2
[175] KŞS, 33/164-2
[176] KŞS, 38/77-1
[177] KŞS, 38/165-1
[178] KŞS, 38/202-1

yasının Lefkoşa'ya nakledilmesi için 72 kuruş deve kirası ödenmiştir (13 Ocak 1852).[179]

26 Şubat 1871 tarihli deve kirası ile ilgili farklı bir belgeden Lefkoşa'nın Ayasofya mahallesinden Deveci Hasan ve kardeşi Mehmet bin Deveci Hüseyin ile anneleri Emine Hanım'ın, Cami-i Cedid mahallesinden Bakkalbaşı Hacı Hüseyin Ağa bin Mehmet'ten 6 baş deve kirası bedeline karşılık 1500 kuruş alacakları olduğu iddialarıyla mahkemeye başvurmuşlardır. Mahkemede araya girenler tarafları 100 kuruş karşılığında anlaştırdıkları öğrenilmektedir.[180] Söz konusu kayıttan bakkalların ihtiyacı olan malları deveciler aracılığıyla temin etmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Devlete Hizmet Eden Deveciler

Devlete asker olarak hizmet edenler arasında deveciler de bulunmaktaydı. 14 Eylül 1792 tarihinde Kıbrıs adasından istenen ve mübaşir Dümencibaşı Kara Mehmet Ağa'ya teslim edilen kalyoncu leventlerinin kaydedildiği defter kayıtlarına bakıldığında Omorfa ve Lefke Bayrağı'ndan deveci Emir Osman ile Limasol Bayrağı'ndan deveci İbrahim Ahmet'in isimlerine rastlanmaktadır.[181] İlgili belgeden devecilerin denizci olarak yazıldıkları anlaşılmaktadır.

Yerel yetkililer devlet tarafından kullanılan develerin masraflarını karşılayabilmek için halka özel vergiler yüklüyorlardı.[182] Devletin Kıbrıs adasında yaptığı masrafların tutulduğu kayıtlarda devecilere yapılan ödemeler de bulunmaktadır. Adada devlet görevlileri için ortaya çıkan masrafların hepsinin halktan tahsil edilen ve edilemeyen kısmı belirlenip tahsil edilmeyen kısmının Kıbrıslı Müslümanlara 1/3 gayrımüslimlere ise 2/3 oranında iki ayrı ödeme şeklinde paylaştırılarak dört eşit taksitle tahsil edilmesi istenmiştir (27 Şubat 1808).[183]

---

[179] KŞS, 42/190-1

[180] KŞS, 50/79-1

[181] KŞS, 21/236-2

[182] Faroqhi, "camels and wagons", s. 530.

[183] KŞS, 25/15-24

19 Ocak 1798 tarihinde Kıbrıs Muhassılı Silahdar Mustafa Ağa'nın Lefkoşa Kalesi'nin tamiri için yapılan masrafları gösteren belgede ödemeler arasında verilen bahşişlerin de yer aldığı görülmektedir. Bahşiş alanlar arasında o tarihte deveciler esnafının başında bulunan deveciler şeyhi de bulunmaktadır. Baş Çukadar Ali Ağa'ya ve deveciler şeyhine verilen bahşişin miktarı 147,5 kuruştu.[184] 22 Eylül 1798 tarihli belgede *Mağusa Kalesi'nin tamirine görevlendirilen Bina Emini eski Dizdar Zaim Seyyid Hüseyin Ağa ve Zaim Esat Ağa'nın harcadıkları 2707 kuruş 25 para listesinde kalenin tamiri için kireç getiren devecilere verilen 44 kuruş 19 para kira parası da yer almaktadır.*[185]

6 Ekim 1798 tarihli kayıtta ise bu sefer *Lefkoşa, Mağusa, Tuzla, Baf, Girne ve diğer kalelere yapılan harcamaların listesinde kireç naklinde kullanılan devecilere verilen kira ücreti bulunmaktadır. Taşınan her bin kıyye için 5 kuruş olmak üzere toplam 820 kuruş kira ücreti ödendiği bildirilmektedir. Ayrıca ilgili belgede devecilere 25 kuruşta ücret verildiği belirtilmiştir.*[186] *İlgili belgeden her 1000 kıyye yüke 5 kuruş ücret verilirken bu yük yaklaşık olarak 3-4 deveye yüklenmektedir.* Sakızlı Seyyid Ahmet Kaptan'ın gemisiyle *Tophane-i Amire* Çavuşu Mehmet Çavuş'un gözetiminde Kıbrıs'a gönderilip Tuzla Kalesi'ne konulan top ve mühimmatın listesi incelendiğinde içinde Humbara mühimmatında 5 adet *tahtı revan-ı deve* ile 4 çift deve koşum takımı yer aldığı görülmektedir. Bu da bize Humbaracıların develeri kullandıklarını göstermektedir (20 Kasım 1800).[187]

Nisan 1804'den Şubat 1808 tarihinin sonuna kadar Kıbrıs'tan gelip geçen devlet görevlileri için yapılan her türlü harcamaları ayrıntılı şekilde gösteren muhasebe defteri kayıtları arasında 130 deve yükü saman kirasıyla birlikte 455 kuruş, Lefkoşa'dan malzeme getiren deve kirası 102 kuruş, sipahilerin atlarına 269 deve yükü saman 403,5 kuruş, 31 deve yükü saman 62 kuruş harcandığı anlaşılmaktadır (27 Şubat

---

184 KŞS, 22/2-2
185 KŞS, 22/20-1
186 KŞS, 22/21-2
187 KŞS, 22/127-1

1808).[188] 6 Temmuz 1807 tarihinde Lefkoşa'da 430 deve yükü saman için 430 kuruş deve kirası ödendiği görülmektedir. Limasol'da bulunan Niğde Alaybeyisi askerlerinin atlarına 1807 yılı Temmuz'unun dokuzuncu gününe kadar günlük altı deve yükü saman toplam 138 yük ki deve başına 60 para (1,5g) hesabıyla 207 kuruş harcanmıştır. Kukla'dan Limasol'a *dakîk* (un) ve bulgur getirmek için kullanılan 7 deveye 20 kuruş ödenmiştir (6 Ağustos 1807).[189]

30 Aralık 1807 tarihinde Lefkoşa Kalesi'nin bazı mahallerinin tamirine kalfa eliyle yapılan masraflar içinde devecilere yapılan ödemeler de yer almaktadır. Lefkoşa kalesinde iki seferde 383 deve yükü kireç kullanılmış ve bunun için de 383 kuruş deve kirası ödenmiştir. 26 Ocak 1808 tarihinde ise Limasol'da 25 deve yükü saman taşınmış, her deve için 120 paradan (3g) 75 kuruş deve kirası verilmiştir. Daha önceki kayıtlarda develer için 1-1,5 kuruş kira ücreti alınırken son kayıtta 3 kuruş alındığı öğrenilmektedir. *1808 yılı Nisan ayında Lefkoşa Miralayı seyyid Hasan Ağa vasıtasıyla yapılan harcamaların içerisinde deve kirası için de harcamalar yapılmıştır.* Tüfenkçibaşıoğlu için Girne'ye arpa ve saman gönderen 4 adet deveye deve kirası için 6 kuruş, yüklerini Girne'ye nakle deve kirası için 10,5 kuruş, askerlerin atlarına saman götürmeye deve kirası için 9 kuruş harcanmıştır (12 Nisan 1808).[190]

1824 yılında Ağustos ayından 1825 yılı Şubat ayına kadar olan devrede Kıbrıs adasında yapılan masrafları gösteren listede Lefkoşa'daki deveciler şeyhine Eylül ayından Ocak ayına kadar devlete yaptığı hizmet karşılığında 5 ayda 125 kuruş aylık verildiği bildirilmiştir (Şubat 1826).[191]

---

188 KŞS, 25/15-1
189 KŞS, 25/23-1
190 KŞS, 27/254-1
191 KŞS, 32/13-1

Tablo 3, 1807 yılı Mart ayı başından Haziran ayının 17'sine kadar Kıbrıs adası için Çeribaşı İsmail Ağa yaptığı masrafların listesi içinde devecilere yapılan ödemeler (18 Haziran 1807)[192]

Harcama Listesi	Kuruş
Eski muhassıl ağanın eşyasını Girne'ye nakletmek için 43 deve, her deve için 60 para (1,5g) kira	64,5
Eski muhassıl ağa 9 deve, her deve için 60 para kira	13,5
Eski muhassıl ağa için Girne'ye 14 deve her deve için 60 para kira	21
Anamurlular için hane ve saraya 7 deve	10,5
Eski Hakim Efendi için 10 deve	15
Valide Sultan kethüdasının eşyasını Lefkoşa'ya nakl için 17 deve	25,5
Valide Sultan kethüdasının eşyasını Lefkoşa'dan Girne'ye nakletmek için 27 deve	40,5
Muhassıl ağa hazretlerinin eşyasını Girne'den Lefkoşa'ya nakllетmek için 33 deve	49,5
Tuzla Kalesine kireç kirası için deveciler şeyhine verilen	79
Tuzla'dan Lefkoşa'ya gelen arpa kirası için 44 deve	66
Lefkoşa'dan Girne'ye giden arpa kirası için 44 deve	66
Girne'den Lefkoşa'ya gelen kurşun kirası için 43 deve	63
Tuzla'dan Lefkoşa'ya gelen arpa kirası için 32 deve	48
Lefkoşa'dan Değirmenlik'e ve Değirmenlik'den Girne'ye dakîk 38 deve	76
Lefkoşa'dan Girne'ye giden arpa için 7 deve	10
Girne'ye giden buğday ve arpa Haci Yanni eliyle 58 deve	87
Girne'ye 3 deve	4,5
Lefkoşa'dan Girne'ye giden buğday Haci Yanni eliyle 13 deve	22,5
Girne'ye giden buğday 21 deve	31,5
Lefkoşa'dan Girne'ye giden arpa 14 deve	21
Girne'ye giden top ağacı 15 deve	22,5
Kumru ile gelen ağanın yüklerine 6 deve	9
Yeniçeri ağası konağında misafir olan ağalara saman 5 deve	7,5
Girne'ye giden arpa 20 deve	30
Lefkoşa'ya saraya gelen kireç 10 deve	11,5
Girne'den Lefkoşa'ya gelen cephaneye 47 deve	70,5
Nizam-ı Cedid askerine Lefkoşa'dan Tuzla'ya giden dakîk 40 deve	80
Lefkoşa'dan Tuzla'ya giden bulgur hınta 30 deve	45
Lefkoşa'dan Değirmenlik'e ve oradan Tuzla'ya giden dakîk 11 deve	22

[192] *KŞS*, 25/27-1

Lefkoşa'dan Değirmenlik'e ve oradan Tuzla'ya giden dakîk 22 deve	44
Lefkoşa'dan Tuzla'ya bulgur 12 deve	24
Lefkoşa'dan Değirmenlik'e yine Tuzla'ya dakîk 39 deve	78
Lefkoşa'danTuzla'ya giden gülle 18 deve	15
Lefkoşa'dan Tuzla'ya bulgur 10 deve	15
Tuzla'ya giden kireç 26 deve	52
Lefkoşa'dan Değirmenlik'e oradan Mağusa'ya giden dakîk 32 deve	80
Lefkoşa'dan Mağusa'ya giden buğday 21 deve	42
Mağusa'dan Lefkoşa'ya gelen barut toprağı 8 deve	16
TOPLAM	1478,5

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Kıbrıs adasındaki ulaşım noktaları hakkında da bilgi edinilmektedir. Ayrıca tablo şehirler arası yük taşımacılığında develerin kullanıldığını da göstermektedir. Develerin taşıdığı yükler arasında çeşitli eşya, kireç, arpa, buğday, kurşun, un, top ağacı, saman, cephane, bulgur, gülle ve barut toprağı bulunmaktadır. Develerin gittikleri yol güzergahlarına baktığımızda ise Lefkoşa-Değirmenlik-Girne, Lefkoşa-Girne, Lefkoşa-Değirmenlik-Tuzla, Lefkoşa-Tuzla, Lefkoşa-Değirmenlik-Mağusa, Lefkoşa-Mağusa şeklinde olduğu görülmektedir. Gerçi tablo dışındaki belgelere baktığımızda Lefkoşa'dan Limasol'a, Lefke'den Lefkoşa'ya ve diğer bölgelerin hepsinden Lefkoşa'ya şeklinde deve taşımacılığı yapıldığını öğrenmekteyiz. Tablodaki yolculuklarda ödenen deve kirasında çeşitlilik olduğu anlaşılmaktadır. Lefkoşa-Mağusa veya Mağusa-Lefkoşa arasındaki yolculukta 2 kuruş deve kirası alınırken, Lefkoşa-Tuzla Tuzla-Lefkoşa yolculuklarında alınan ücret 1,5 kuruş idi. Gerçi tablodaki bazı kayıtlarda Lefkoşa-Tuzla arasındaki deve taşımacılığında ücret 2 kuruş olabiliyordu. Bu arada Lefkoşa'dan Değirmenlik'e oradan da Mağusa'ya gidildiğinde ücret biraz artarak 2,5 kuruş oluyordu. Aynı artışın Lefkoşa'dan Değirmenlik oradan Tuzla istikametine gidildiğinde de söz konusu olduğu ve burada da ücretin 2 kuruş olduğu görülmektedir. Lefkoşa'dan Girne'ye veya Girne'den Lefkoşa'ya yapılan seyahatlerde de ücret 1,5 kuruştu. Daha önceki kayıtlarda Lefkoşa-Limasol arasındaki taşımacılıkta 3 kuruş alındığını belirtilmişti. Ayrıca Lefkoşa içinde yapılan taşımacılıkta ise 1 kuruş deve kirası alınmaktaydı.

Sonuç olarak sosyo-ekonomik hayatın bir parçası da develer ve onların sahipleri devecilerdir. Birçok alanda devecilere rastlamak mümkündür. Kıbrıs gibi sıcak-kurak bir iklime ve genellikle düzlük arazilere sahip bir ülkede ulaşımı develerle sağlamak diğer yöntemlere göre daha avantajlı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta devecilik esnafının yaygın olarak yapılmasına karşın 20. yüzyıldaki makineleşmenin artması sonucunda şuan Kuzey Kıbrıs'ta bir tane bile deveye rastlanmamaktadır. Anasdolu'da birçok yerde farklı amaçlar için olsa bile devecilik devam etmesine karşın Kuzey Kıbrıs bundan mahrumdur. İngiltere idaresinde Kıbrıs adasında Lefke'den Mağusa'ya ve Tuzla (Larnaka'ya) tren yolu yapılması planlanmış ancak Tuzla limanına yük taşıyan devecilerin karşı çıkması neticesinde tren yolu sadece Lefke-Mağusa güzergahında yapılmıştır. Anlaşılan devecilerin bu karşı çıkmaları bile yok olmalarının önüne geçememiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Kıbrıs Şer'i Sicilleri 1-53 Nolu Defterler

Basılı Kaynaklar

Bozkurt, Nebi-Yüksel, Ahmet Turan, "Kervan", *TDVİA*, Ankara 2002.

Cahit, Neriman, "Bir zamanlar Kıbrıs'ta Develer Vardı", 7/11/2010 tarihli *Yenidüzen Gazetesi Sanat Eki*.

Çoruh, Haydar, *II. Mahmut Döneminde Kıbrıs'ın İdarî, İktisadî, İctimai Yapısı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008.

Faroqhi, Suraiya, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, 14/4, 1982. p. 523-539.

Faroqhi, Suraiya, "Varlıklı İki Kadın", *Osmanlı Dünyası'nda Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, İstanbul 2003.

Küçükkalay, A.Mesud-Elibol, Numan, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Sosyal Bilimler Dergisi* 2003/2, Eskişehir 2003.

McGowan, Bruce, "Ayanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, C. 2, İstanbul 2000.

Nurhan Mıstanoğlu, "1855–1857 Yılları Arasında Isparta'da Fiyatlar ve Mal Varlığı Durumu (187 Numaralı Isparta Şer'iye Sicili'ne Göre)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı 18.

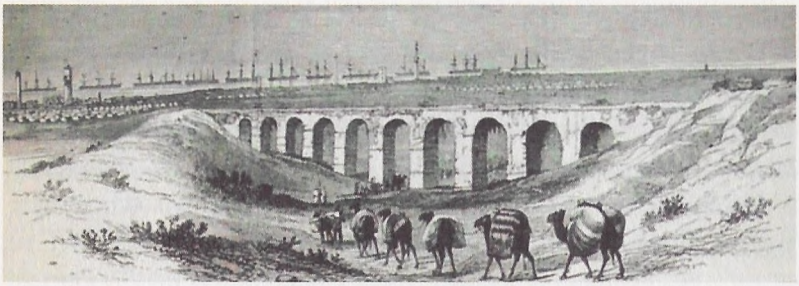
Muşmal, Hüseyin, "1640-1650 Yılları Arasında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Bazı Tespitler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Konya.

Ortaylı, İlber ,"Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi Üzerine Bir Deneme", *SBFD* XXVIII, 1973.

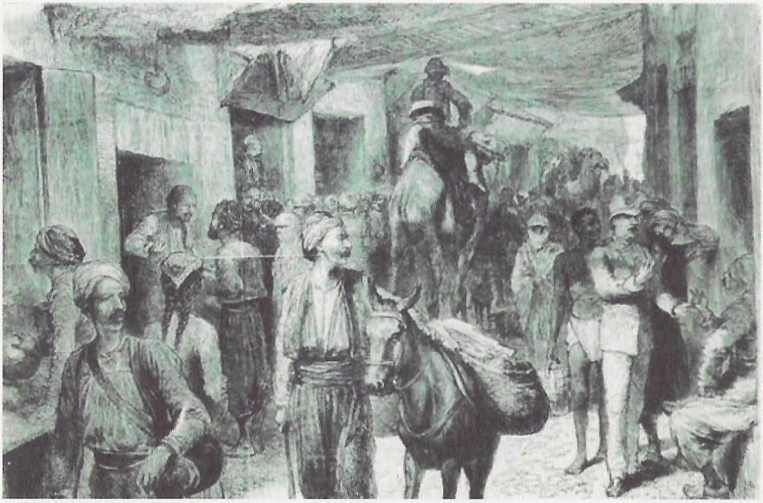
Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Deve", *TDVİA*, İstanbul 1994.

Quataert, Donald, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahat Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, İstanbul 2004.

EK.

Resim 1: Tuzla (Larnaka) yakınlarında deve kervanı

Resim 2: Tuzla'da (Larnaka) pazar

Resim 3: Deve kervanı dinlenirken

Resim 4: Deve Kervanı yolculukta

Resim 5: Deveci Hakkı Lefkoşa Reşadiye sokakta yaşamış. 1931'de ölmüştür.

Resim 6: 1878 yılında Lefkoşa'da pazar

Resim 7: 1878 yılında Limasol'da develer dinlenirken

Resim 8: Deveci ve develeri

Resim 9: 1957 yılı Singrasi köyü (Kıbrıs)

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Nakliye Aracı Develer

Arzu Kılınç*

Giriş

Dünyada yaşanmış savaşlar, asker ve sivil çok sayıda insanın yaşamına mal olmuştur. Ancak geniş coğrafi bölgelere ve kıtalara yayılan Dünya Savaşları, milyonlarca insan kaybının yanında hayvanların telef olmasına, tarım alanlarının kullanılamaz hale gelmesine yol açmışlardır. Teknolojik ilerlemelerle geliştirilen ölümcül silahlar, canlıları yok ederek ekolojik dengenin de bozulmasına neden olmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda[1] Osmanlı Devleti'nin hakimiyetindeki Orta Doğu'da, Kutsal Topraklar, Arap Yarımadası ile Afrika'yı birleştiren Sina Yarımadasında yoğun mücadeleler yaşanmış, askerlerin yanı sıra pek çok hayvan da hayatını kaybetmişti. Bu canlıların başında susuzluğa dayanıklı ve ağır yük taşıyabilen sıcak iklim hayvanı develer gelmektedir. Askeri harekâtta bunlardan binlercesi, asgari miktardaki su ve gıdadan bile yoksun kaldıkları için telef olmuştu.

---

* Dr. Arzu Kılınç, Okutman, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

1 Birinci Dünya Savaşı, 28 Haziran 1914 tarihinde başlayan, 11 Kasım 1918'de Almanya'nın ateşkesi kabul etmesiyle fiilen, 28 Haziran 1919'da başta Versailles Antlaşması olmak üzere bir dizi antlaşmanın imzalanması ile hukuken sona eren, Avrupa, Rusya, Orta Doğu, ABD ve Uzak Doğu'ya yayılan topyekün savaştır. *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, (der. Faruk Sönmezoğlu), (hzl. Ü. Arıboğan, G. Ayman, B. Dedeoğlu), Der yayınları, İstanbul, 2000, s. 154.

Savaş yıllarında silah sanayi oldukça gelişmişti. Öyle ki Paris ve Londra gibi büyük şehirler, ilk defa havadan *zepplin*le bombalandı. Almanlar *zepplin*den sonra ağır bombardıman uçağı yapımına yöneldiler. Tanklara ve uçaklara karşı tanksavar ve uçaksavar gibi savunma araçları geliştirildi. Alman denizaltıları Atlas Okyanusu'nda, Rus denizaltıları da Karadeniz'de faaliyet gösterdiler.

Osmanlı Devleti, Boğazlardan geçen Alman savaş gemilerinin Rus limanlarını bombalamasıyla savaşa girmiş oldu; Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile müttefik olarak aynı safta yer aldı. Dönemin en güçlü devleti İngiltere ile Fransa, Rusya, İtalya, Japonya ve diğerleri de İtilaf Devletlerini oluşturmuşlardı.

Osmanlı orduları, Doğu Avrupa, Balkanlar, Trakya, Anadolu, Kafkasya, Irak, Orta Doğu, Arap Yarımadası'nda ve Sina gibi farklı cephelerde mücadele ettiler. Böylesine geniş alana yayılan savaşta askerlerin ve mühimmatın sevkiyatı da kolay olmadı. Karayollarının gelişmediği, demiryollarının inşa edilmediği ya da tamamlanmadığı bölgelerde, askeri yükler ve silahlar, binek hayvanlarıyla taşınmıştır. Bu hayvanlar adeta demiryolunun işlevini üstlenmişlerdir. Sıcak iklimde özellikle de çöllerde, ikmal malzemelerinin naklinde susuzluk gibi zor koşullara dayanıklı bünyelerinden dolayı develer kullanılmışlardır. Top ve benzeri ağır malzemelerin kumluk zeminde hareket etmeleri mümkün olmadığından deve ve bazen manda gibi canlı vasıtalar çekici vazifesi görmüşlerdir. Ayrıca yaralı ve hasta askerler develerle nakledilmiştir.

Savaşta atlı süvarilerin yanında hecin süvari alayları oluşturulmuştur. Hecin süvari alayları, Hicaz demiryolu ve telgraf hatları gibi stratejik mevkileri, aşiretlerin saldırısına karşı korumakta da yararlı olmuşlardır.[2]

Oysa İngiliz ordusu bu savaşta son derece donanımlıydı. 1916 yılında sadece Kut-ül Amare'de kullanılan araçlar ve silahlar bunu kanıtlamaktadır. Örneğin General Townshend komutasındaki 6. Tümen

---

[2] BEO. 2894/217041, 29. C. 1324/20.08.1906.

yenildiğinde, esir askerlerden başka 2 adet gemi, 40 adet otomobil, 3 adet uçak, 40 adet top, 25 makineli tüfek, 5000 tüfek ele geçmişti.[3] İngilizlerin yalnız o bölgede 20 kadar uçakları vardı. Hatta 19 Nisan 1916'da Kut-ül Amare'deki askerlerin aç kalmalarını engellemek için uçaklarla erzak atılmıştı ki bu uygulama, savaş tarihinde bir ilkti.[4] Almanlar da üç tane uçakla Kut üzerine 40 bomba bırakmışlardı.[5]

Anadolu'da Deveyle Nakliyat

Anadolu'daki kervan yollarında, yüzyıllardır ticaret aracı olarak develerin kullanıldığı bilinir. Özellikle uzun yolda develerden yararlanılır tarım ürünleri gibi orduların ihtiyaçları da taşınırdı. Askerlerin iaşesi, silah ve benzeri ağır malzemeler gibi madenler de, develer vasıtasıyla nakledilirdi.

Anadolu'daki ilk demiryolları ise 19. yüzyılın ortalarında, Avrupalı şirketlerce sadece belirli güzergâhlarda inşa edildi. Önce başkent İstanbul'a, daha sonra da bir ticaret merkezi olan Ankara'ya demiryolu ulaşımı sağlandı. Ege'de 1860'larda inşa edilen İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba hatları, kırsal kesimin İzmir limanıyla olan bağlantısını sağlıyordu. O yıllarda İzmir'e ve diğer Batı Anadolu limanlarına gelen mallar, Anadolu'nun iç kısımlarına gene deve kervanlarıyla taşınırdı.

Anadolu'da develerin kullanıldığı bir başka alan da gazyağı taşımacılığıydı. 19. yüzyılın sonunda, Urfa Sancağı Halep Vilayetine bağlıydı. Halep'ten fatura yani dokuma işleri, sabun, tuz, gaz gibi önemli malzemeler gelirdi. Elektrik olmadığından Diyarbakır, Mardin, Urfa evlerinde kullanılan lambaların gazyağı ihtiyacı Halep'ten karşılanırdı. Halep tüccarı da gazyağını Kafkasya'dan temin eder, o vakitler Rus işgalindeki Bakü ve Batum'daki tüccar adına bankaya para yatırırdı. Bakü'den on beş kiloluk kapalı tenekelerde hazırlanmış gazyağı, ge-

---

3 Tarık Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Paraf yayınları, İstanbul, 2011, s. 119.

4 *age.*, s. 107.

5 *age.*, s. 92.

miyle İskenderun limanına sevk edilince Halep tüccarına haber verilirdi. Telgrafı alan tüccar, geriye kalan borcunu bankaya yatırırdı. Sahile çıkan mallar, develerle götürülürdü.[6]

Krom madenlerinin nakledilmesinde de bu yük hayvanlarından yararlanılmıştı. Birinci Dünya Savaşında Almanya'daki Krupp fabrikası silah üretiminde kullandığı kromun bir kısmını, Batı Anadolu'daki Kütahya'dan sağlamıştı. Buradaki Dağardı ve Çaltılı[7] maden ocaklarından çıkartılan krom cevheri, önce Tavşanlı'ya, oradan da en yakın limana nakledilmiştir. Maden ocaklarından demiryoluna kadar olan mesafe ise develerle aşılmıştır. Hayvanların tedariki için ise Harbiye Nezareti aracı olmuştu.[8] Kütahya'daki madenlerin taşınmasında gereken 400-500 devenin bulunması konusunda dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'dan da yardım istenmişti.[9] O dönemde sanayileşmiş ülkelerde madenler hayvanlarla değil, tren vagonlarıyla taşınmaktaydı. Zaten vagonlar ilk olarak madenlerde kullanılmış, insan taşımaya daha sonra başlanmıştı.

Deve Üretilen Bölgeler

Develer uygun iklim koşullarında, genellikle aşiretler tarafından üretilirdi. Deve yetiştiriciliğiyle uğraşan bu aşiretler, Anadolu'ya en yakın Musul eyaletinde bulunurlardı. Bu güçlü yük hayvanları Adana, Halep, Suriye Vilayetleri ile Urfa, Zor, Beyrut ve Kudüs Sancaklarında da yetiştirilirdi. Ordu, deve gereksinimini aşiretlerden karşıladığı gibi ahaliden de temin ederdi. Ancak askeri harekât için ihtiyaç duyulan binlerce devenin sadece bu bölgelerden sağlanması mümkün değildi. Gene Hicaz da ikliminden dolayı deve yetiştiriciliğinde ön sırada gelen bir bölgeydi.

---

6 Büyük Hacı Mustafa Hacıkâmiloğlu, *Şanlıurfa'nın Kurtuluşu ve Gap Projesi*, 2. bsk., Fatih Gençlik Vakfı yayınları, İstanbul, s. 10.

7 Bkz."M.T.A. Enstitüsünün dokuzuncu çalışma yılının teknik bilançosu", http://www.mta.gov.tr/v2.0/daire-baskanliklari/bdt/kutuphane/mtadergi/32_2.pdf, s. 176.

8 DH.İ.UM.EK. 22/9, 18. Z. 1334/16.10.1916.

9 DH.İ.UM.EK. 22/29, 20 Z. 1334/19.10.1916.

Ne var ki Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda devenin temini kolay olmamıştır. Halep vilayetinin şifreli bir telgrafı, bu konuya açıklık getirmektedir: 4. Ordu Kumandanlığı, 1500 kaliteli devenin bir hafta içinde bulunup Şam'a gönderilmesini istemişti. Ancak deve yetiştiricisi urban o mevsimde çöle çıktığı için bu talebi karşılamak mümkün olmamıştı. Az sayıda deve köylerden temin edilebilmişti. Halep-İskenderun arasında nakliyat için vesait bulmak gittikçe güçleşmişti.[10]

Savaş Cephelerine Ulaşım

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde Anadolu demiryollarını Bağdat'a kadar uzatacak bir projeye başlandı. Fakat mevcut hatlarla bağlantı kurulmadığı için kesintisiz demiryolu ağından söz etmek mümkün olmadı. 1900 yılında yapımına başlanan Hicaz demiryollarının başlangıç noktası Şam olduğundan, Anadolu'nun güneyine tam olarak fayda sağlamadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, 4. Ordunun hâkimiyet alanı olan Orta Doğu, Filistin, Hicaz ve Sina bölgelerine asker ve mühimmat sevkinde demiryolları kullanıldı. Ama demiryolunun mevcut olmadığı bölgelerde, nakliye işleri gene hayvanlarla yapıldı.

Savaşın başında 3. Ordu'nun iaşe mıntıkasında olan Diyarbakır civarında yeterli sayıda nakliye aracı bulunamamıştı. Oysa zahire taşınmasında kullanılmak için acilen deve gerekiyordu. Harbiye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi, gerekli sayıda devenin bulunması için Zor ve Urfa Mutasarrıflıklarına telgraf çekti.[11] Urfa Mutasarrıflığı, tedarik edebildiği develeri 3. Orduya gönderdi. Diğerlerini aşiretlerden bulmaya çalıştı, sonunda ahaliden satın alma yoluna gitti.[12]

1915 yılında Umumi Karargâh'da kullanmak için beygir, merkep, deve, manda ve öküz arabalarının sayıları tespit edilmişti. Bu nedenle

---

[10] DH.İ.UM.EK. 21 M. 1333/09.12.1914.

[11] DH.ŞFR. 47/293, 14 M. 1333/03.12.1914.

[12] DH.EUM.KLU. 5/26, 16 M. 1333/05.12.1914.

Başkumandanlık Vekaleti, Edirne, Aydın, Hüdavendigâr Vilayetlerine; Bolu, İzmir, Menteşe, Kala-i Sultaniye, Karasi, Çatalca, Karahisar-ı Sahib ve Kütahya Mutassarıflıklarına şifreli telgraf göndermiş ve eldeki mevcutlar hakkında malumat istemişti.[13] Bu bilgiler daha sonra Urfa Mutassarıflığı'ndan da alınmıştı.[14]

Aynı yıl Osmaniye'de 4. Orduya sevk edilmek üzere 6000 deve yükü eşya toplanmıştı Menzil kumandanlığı, mevcut vasıtalarla bu nakliyatın dört ay sürebileceğini bildirmişti. Başkumandanlık Vekaleti Adana ve Halep Vilayetlerine telgraf çekmiş, birikmiş olan eşya ve mühimmatın bir an evvel nakli konusunda gereken yardım ve fedakârlığın gösterilmesini istemişti.[15]

Başkumandanlık Vekili Enver Paşa'nın Konya Vilayetine çektiği telgrafta ise, 3. Ordunun ihtiyacı olan 250 tonluk yiyeceğin yaklaşık on günlük bir mesafeye gönderilmesinden söz edilmektedir. Bu iş için gereken deve sayısı 3333 civarındaydı ve hayvanat depolarının sorumlularına bir an önce ulaşmak için, memurların azami gayret etmeleri emredilmişti. Halbuki bu vilayete bağlı olan Karabağ, Kırkbaşlı, Kürdoğlu, İmranlı civarında mevcut develerden bin kadarı, tuz nakliyatına ayrılmıştı.[16]

Harbiye Nezaretinden Musul Vilayeti'ne çekilen bir başka telgraf, 3. Ordu'nun nakliye aracı aramaya devam ettiğini göstermektedir. Ordunun iaşe sağladığı bölge olan Erzurum, Bitlis, Mamuratülaziz ve Diyarbakır vilayetleri, bu ihtiyacı karşılayamıyorlardı. Zor ve Urfa Sancaklarından elde edilen develer de yeterli olmuyor, ordunun yük taşıyacak araca gereksinimi günden güne artıyordu. Bu yüzden Harbiye Nezareti, İran'dan deve ve ester (katır) teminine başlamıştı. Nezaret, her iklime ve araziye dayanıklı hayvanların deveci ve süvariyle tedarik edilmelerini istiyordu.[17]

---

[13] DH.ŞFR. 51/100, 06. C. 1333/21.04.1915.
[14] DH.ŞFR. 62/242, 0 1 C. 1334/04.04.1916.
[15] DH.ŞFR. 49/88, 04. Ra. 1333/20.01.1915.
[16] DH.ŞFR. 49/237, 24. Ra. 1333/09.02.1915.
[17] DH.ŞFR. 50/9, 30. Ra. 1333/15.02.1915.

Ordunun ihtiyacı için olsa dahi bu konuda keyfi davranışlar kabul edilmezdi. 1. Kafkas Kolordusu namına mübayaaya memur Yüzbaşı Reşid Efendi, kanunsuz ve hilâf-ı emir Konya Ereğli'den deve aldığında, develer hakkında yapılacak muamelata dair gerekli yazışmalar başlatılmıştı.[18]

Kanal Seferi

Mısır topraklarına hâkim olan İngiltere, donanmasıyla Kızıldeniz'den geçerek 1 Kasım 1914 tarihinde Akabe'yi bombaladı. Bu stratejik bölgenin İngiliz güçlerinin eline geçmesiyle, Osmanlı Devleti, Suriye ve Filistin cephesini açtı. Bu cephedeki 4. Ordunun komutanlığına, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa getirildi; komutanlığın karargâhı Şam'dı.

Müttefik Almanya'nın Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke, 10 Ağustos 1914 tarihinde Enver Paşa'ya bir yazı göndermiş, çok sayıda Rus ve İngiliz kuvvetini çekebilmek için önce Kafkasya'ya ve sonra da Mısır'a sefer düzenlemesini istemişti. Böylece Hindistan'dan Avrupa'ya nakledilen askeri güçler kesilebilecek ve askeri mühimmat deposu haline gelen Mısır'da İngilizler oyalanmış olacaktı. Ayrıca Süveyş Kanalı'ndan Mısır'a geçip halkı İngilizlere karşı ayaklandırmak, batıda Libya'dan Sinusilerin desteğini almak gibi fikirlere de bel bağlanmıştı.

Alman General Liman von Sanders'in bile hayalî olduğu için itiraz ettiği bu plan, hayata geçirilerek Süveyş Kanalı'na bir çıkarma düzenlendi. Oysa İngilizler, 150 bin kadar asker yığdıkları Kanalın kenarına, raylı sistem döşeyerek üzerine mitralyöz bile yerleştirmişlerdi.[19]

Falih Rıfkı Atay'a göre Sina Yarımadası'nda ve buradaki Tih Çölü'nde yollar, develerin ayak izleriyle açılmıştı. Böyle bir sefer imparatorluğun "rüyasına bile girmediğinden" barış zamanı bir deve teşkilatı

---

[18] DH.İ.UM.EK. 40/84 13. M. 1336/30.10.1917.

[19] Cezmi Eraslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, C. 13, s. 339-360.

hazırlanmamıştı. Ayrıca onları idare edecek yetişmiş adamlar da yoktu.[20]

4. Ordu ve ona bağlı olan 8. Kolordu Mısır seferine hazırlanırken, Kolordunun Kurmay Başkanlığına Başkumandanlık Vekaletinin Hareket Şubesinde görev yapan Kress von Kressenstein tayin edildi. Kanal Seferi ile ilgili hazırlıklar için önce Şam'a giden Kress von Kressenstein, Hicaz Demiryolu vasıtasıyla incelemeler yaptı. Yaptığı keşif faaliyetleri sonucunda çöle götürülecek arabaların mümkün olduğu kadar azaltılmasına karar verdi. Sıhhiye malzemelerinin develere yüklenmesi gerekmekteydi ve yapılan tespitlere göre 30 bin deveye ihtiyaç vardı. Sayının bu kadar büyük olmasının nedeni, iyi besili bir hayvanın bile taşıyabileceği yükün en fazla 120 kilo olmasıydı. Develerin tedariki ve teslimi, büyük arazi sahiplerinden ve deve tacirlerinden beklenmekteydi.

İngiltere Savaş Bakanlığı yetkililerisse Bakan Kitchener'e yazdıkları mektupta, Osmanlı ordusunun deve ihtiyacını Hicaz'dan sağlayacağını düşünerek, Mekke Emiri'nin deve vermemesi konusunda ikna edilmesini istiyorlardı. [21] Kress von Kressenstein şimendifer ve şoselerin inşası, hafriyat müfrezeleri oluşturarak kuyu hafriyatına girişilmesi, menzil noktalarında hastanelerin, ambarların, hamamların ve telgrafhanelerin inşası gibi işlerin yanında, satın alınan develer için deve teçhizat imalatını da unutmayarak sefer hazırlıklarını tamamlamaya çalıştı.[22]

O dönemde İstanbul'dan Orta Doğu'ya asker sevketmek gerçekten zordu. Anadolu'daki Bağdat demiryolu hattının son istasyonu, Pozantı'ydı. Buradan Gülek istasyonuna at sırtında, ya da yayan gitmek gerekmekteydi. Tren bağlantısı, Suriye'de rayların standarttan daha dar olması yüzünden kesiliyordu. Bu durumda aktarma yapmak gerekiyordu. Suriye'den Kanal'a saldıracak bir kuvvetin demiryoluyla ulaşa-

---

[20] Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, Cumhuriyet yayınları, İstanbul, 1998. s. 115.

[21] Cemil Çelik, "Birinci Dünya Savaşunda Sina Cephesinde Birinci Kanal Seferi", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman. Mustafa Turan) Afyon, 1999. s. 57.

[22] Cemil Çelik, *adı geçen tez*, s. 151.

bileceği en son nokta, Nablus'un kuzeyindeki Sille istasyonuydu. Oysa Sille Kanal'a yaklaşık 500 km. uzaktı. Bu mesafenin 200 km.lik kısmını Birüssebi'ye kadar Filistin, 300 km.lik kısmını da Sina Çölü oluşturuyordu. Çölde ulaşım aracı olarak sadece deve kullanılabilirdi.[23] 4. Ordu'nun askerleri de bu güzergâhı takiben gece yürüşüyle Birüssebi'den Süveyş Kanalı'na yöneldiler.

4. Ordu Kumandanlığı, o tarihlerde Halep Vilayetinden, Beyrut, Suriye, Zor, Urfa ve Kudüs Sancaklarından deve istemişti. Şam Vilayeti, Halep'te yeterli sayıda devenin bulunamadığını, Şam'a ancak İskenderun'dakilerin sevk edildiğini haber vermişti.[24]

4. Ordu komutanı olan Cemal Paşa'ya cephe komutanlığı vazifesi verildi. Onun deve tedarik etme azmi sayesinde önce Şam'dan 3 225 deve sığınak bölgesine gönderildi. Bir buçuk ay içinde de 10. 424 tane daha tedarik ve sevk edildi.[25] Cemal Paşa, 8 Aralık 1914 günü Medine Muhafızlığına bir telgraf çekerek yapılacak sefer için deve sağlanmasını ve seferin kaderinin buna bağlı olduğunu ifade etmesine rağmen, Muhafızlık olumlu yanıt vermemişti. Paşa daha önce Osmanlı Hükumetine muhtemel bir savaş zamanında birlikte mücadele edeceğine söz vermiş olan, Şerif Hüseyin'e de müracaat etmişti.[26] Neticede develerin büyük bir kısmı Teşkilât-ı Mahsusa'nın satın alma elemanları tarafından İbn el-Suud, Şerif Hüseyin ve İbn-ür-Reşid'den alınmıştır.[27] O coğrafyada deve tedariki konusunda İbn-ür-Reşid'e daha önce de başvurulmuştu. Örneğin 6. Ordu'dan el Kasim tarafına gönderilen seyyar kuvvete ait bir hayli deve ve erzak yolculuk sırasında telef olunca, yenilerinin temininde gene İbn-ür-Reşid'in yardımcı olması istenmişti.[28]

---

[23] *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, (hzl. İsmet Üzen), Selis yayınları, İstanbul, 2007, s. 10-13.

[24] DH.İ.UM.EK. 30. Z. 1332/19.10.1914.

[25] Ali Fuad Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ulus basımevi, Ankara, 1949 s. 55.

[26] *Birinci Dünya Harbinde Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası*, (hzl. Murat Çulcu), Kasdaş yayınları, İstanbul, 2006, s. 44-45.

[27] Cemil Çelik, *adı geçen tez*, s. 58.

[28] BEO. 2365/177305, 25. R. 1322/09.07.1904.

Birinci Kanal seferinde 25 bin kişilik Türk ordusu, on bir günde Sina Çölünü aşarak, 2-3 Şubat 1915'te Kanal'a vardı.[29] Bir kısım asker saç kaplı tombazlarla karşı kıyıya çıkartılırken İngilizler projektörleri sayesinde onları tespit edip ateş açtılar. 600 asker şehit veya esir oldu, çöle top getirilemediğinden karşılık verilemedi ve 3 Şubat'ta geri çekilindi.[30]

Seferin başından itibaren tayyareler Osmanlı kuvvetlerini rahatsız etti. Tayyareyi ilk defa gören develer ürktüler, hatta bedeviler ve bazı askerler bile küme küme dağıldı. Bu durumda birçok kişi de uzun, narin ve rahat hecinlerinden ayrıldı ve yaya kaldı.[31]

Süveyş Kanalı'nda geçişi engellemek için Kanalın bazı yerlerine mayın döşenmesinde de develer kullanılmıştı. 27 Haziran 1915 tarihinde Üsteğmen Sırrı komutasındaki bir müfreze, Küçük Acı Göl'e Kanalın 133. kilometresinde bir mayın koymuştu. Hatta buna bir vapurun çarpması sonucu, Kanal geçici olarak kapanmıştı. 24 gönüllü hecinsüvar, 24 bedevi ve iki torpille Birülceyd'e giden Üsteğmen, hecinleri sahilden sekiz kilometre kadar uzaktaki kum tepesinin arkasına yatırmış, ses çıkarmayan iki deveye mayını yükletmiş, gece bunları Kanala döşetmişti.[32]

Sina Yarımadası'nda İaşe Sorunu

Birinci Kanal cephesinde er ve zabitlere verilecek iaşe miktarı çok kısıtlıydı, ağırlığı da kişi başına bir kiloyu geçmeyecek şekilde hesaplanmıştı. Kanal'a ulaşacak askeri güçlerin erzak, su ve diğer techizatını taşımak üzere 11 000 deveye ihtiyaç vardı. Başta bu sayının ancak 2 000 kadarı sağlanmıştı. Çünkü Suriye ve Hicaz'da deve yetiştirilse de her deve yük taşıyan türden olmadığından bu özellikte olanları bulmak

---

[29] *Hatıralar Cemal Paşa*, (hzl. Alpay Kabacalı), İş Bankası yayınları, İstanbul, 2008, s. 178.

[30] *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 12, s. 190.

[31] Cemil Çelik, *adı geçen tez*, s. 70.

[32] *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, s. 104-105.

için belli bir süre gerekmişti. Neticede Cemal Paşa yedekleriyle birlikte 14 000 deve tedarik edebilmişti.[33]

Deve taburlarının çöl kadrosu ise şöyleydi:

Deve taburu erkânı: 5 subay (komutan, yaver, hesap memuru, tabip, veteriner), 7 er (ikisi nalbant), 7 hecin, 1 deve.

Bir su kolu: 1 subay, (komutan), 1erbaş, 35 er, 2 hecin, 90 deve.

Bir erzak kolu: 2 subay (komutan ve hesap memuru), 2 erbaş, 47 er, 4 hecin, 126 deve.

Bir karma kol: 1 subay (komutan), 1erbaş, 19 er, 2 hecin, 46 deve (34 deve su devesi, 12 deve erzak devesi).

Beş su kolu, merkez kolunun bir günlük suyunu; bir erzak kolu, merkez kolunun bir günlük erzakını; bir karma kol, kanat kolunun bir günlük erzakını ve bir günlük suyunu taşıyacaktı. Yani deve kollarıyla 10 günlük erzak ve 10 günlük su taşınacaktı.

Develere sekiz tane gaz tenekesi alan iki kasa yüklenecek ve bunlara su doldurulacaktı. Bir teneke 16 litre su aldığına göre bir deve 128 litre su taşıyacaktı. Ayrıca sahra toplarının, ağır obüs tekerleklerinin kuma saplanmasına engel olmak için getirilen tabanlar da develere yüklenecekti. Hastaları ve yaralıları taşımak için kakule denilen ve deve üzerinde oturarak yahut yatarak rahat gitmeye yarayan hasır koltuklar ve yataklar yaptırıldı. Seyyar hastanelerde ikişer deve, sıhhiye bölüklerinde on ikişer deve kakuleli idi.

Harp tekalifi (tekalif-i harbiye) ile deve tedariki çok zordu. Çünkü develerin büyük kısmı çöldeki urbanın (bedevilerin) elindeydi. Bunların kiralanmasına veya sahiplerinin başında bulunduğu halde kullanılmalarına teşebbüs edilmiş ise de, bedeviler bu teklifleri kabul etmemişlerdi. Sonunda satın alma yoluna gidilmişti. Bir adet devenin fiyatı on altındı. Urbandan peşin ve altın parayla deve satın alınacak; satın alınan develer teçhiz edilecek; bunlardan kollar oluşturulacaktı.[34]

---

[33] *Hatıralar Cemal Paşa*, s. 176-779.

[34] Ali Fuad Erden, *Paris'en Tih Sahrasına*, s. 41-44.

İlk Sefer Kuvveti'nin çölde yiyecekleri çok kısıtlıydı. Asker için günde 600 gr. peksimet, 150 gr. hurma veya 160 gr. zeytin, 9 gr. çay, 23 gr. şeker, 4 kg. su; atlar için 5 kg. arpa, 18 kg.su; develer için 3 kg. arpa, 5 kg. su olarak belirlenmişti. Ne var ki bu rakamlar uygulanamamıştır. Çölde asker sıcak yemek yememiştir. Develere de ancak üç günde bir ve biraz su verilebilmiştir. Askerin günlük içecek su miktarı bir matara idi. Sadece Cemal Paşa'nın yüzünü yıkamak için ikinci bir matarayı kullanma hakkı vardı.[35]

Kanal Cephesindeki askerlerin içinde bulundukları koşulları en iyi ifade edecek olay belki de şudur: Cemal Paşa ve Kurmay Heyeti, 31 Ocak 1915'te Kanala yaklaşık 12 km. uzaktaki Ketibülhayl denilen kum tepesine gitmek için yola çıkmıştı. Yolda bir düzine öküz tarafından çekilen tombaz arabasına refakat eden istihkâm eratının, mola verdiği görüldü. Sıcak yemeye hasret askerler, iptidai koşullarla ateş yakmış, üzerinde de bir karavana koymuşlardı. Karavanada bir devenin başını pişirmeye çabalamaktaydılar. Bunun için mataralarındaki tüm suyu da kullanmışlardı. Ancak deve başı bir türlü pişmeyince sabaha tombazı yerine yerleştirmekle görevli olan askerler, manga komutanının emriyle karavanayı kumlara dökmek zorunda kalmışlardı. Sıcak yemek hayalleri suya düştüğü gibi, çölde çok değerli olan suyu da harcamışlardı.[36]

Yiyecek ve su azlığı, çöldeki zorluk ve bakımsızlık sonucunda 8. 231 deve telef olmuştur.[37] Kanal bölgesindeki kıtaata su götürmek için su kolları haftalarca gece gündüz çalışmıştı. Su kollarındaki develer, İkinci Habra'da bulunan gölün kenarına gelip suya mazlûmane uzandıklarında dahi, bir yudum bile içmelerine izin verilmemişti.[38] General Ali Fuad Erden, develerin sürekli meşakkatten, gıdasızlıktan adeta iskelet haline geldiklerini söyler ve şöyle devam eder: "İskelet halinde-

---

35 Ali Fuad Erden, *age.*, s. 40-41; *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, s. 10-13.

36 Cemil Çelik, *adı geçen tez*, s. 59-60.

37 Cemil Çelik, *adı geçen tez*, s 79.

38 Ali Fuad Erden, *Paris'en Tih Sahrasına*, s. 112.

ki develerin nasıl olup da hala çalışabildiklerine şaşıyorduk. Kuvve-i seferiyeyi kurtarmak için develeri feda etmeye mecbur kalmıştık."[39]

Hicaz harekât sahasındaki develerin yiyecek ihtiyacını karşılayacak bazı geçici yöntemler akla gelmişti. Medine müdafaası sırasında yani askerlerin erzak kıtlığından dolayı çekirge yedikleri dönemde, develer de aç kalmışlardı. Medine'deki Osmanlı birliklerinin kumandanı olan Fahreddin Paşa'nın günlük emirlerinden (emr-i yevmî) birinde, develere verilecek besine de yer verilmişti. Geçmiş yıllarda menzil tarafından parayla hurma çekirdeği satın alınmış, üstüne para bile ödenmişti. Oysa askerlerin yere attığı her hurma çekirdeği, hecin veya develeri bir adım daha yürütebilirdi. Fahreddin Paşa, her hurma çekirdeğinin, iktisadi muharebede onlara zafer kazandıracak bir mermi olduğunu düşünüyordu.[40]

Osmanlıların İkinci Kanal Seferi hazırlıklarının içinde en önemlisi Kanal'a doğru bir demiryolunun inşası olmuştur. Bu sayede Şam'dan Güney Filistin'e kadar çalışan deve ve deve kolları, önemli oranda azaltacaktı. Alman başmühendis Meissner, Ekim 1915 tarihinde Sille-Birüssebi arasını tamamladı. Daha sonra Birüssebi–Hafir arası ve 1916 yazında Hafir-Kuseyme hattının inşası bitirildi. Burası Osmanlı Sina demiryolu hattının son noktası oldu. Gene de düzenlenecek yeni seferde 40 000 deveye ihtiyaç olduğu hesaplanmıştı.[41] Çöl ancak 15 bin kişiye birer mataralık su verebilecek kapasitedeydi. Ama çöl 100 bin insan için hazırlanıyordu. İnsanlar ve diğer canlılar için yiyecek, ağır toplar önce şoselerden, sonra yumuşak kuma serilecek portatif yollardan geçirilecekti.[42] Ayrıca ileri harekata katılacak Ariş-Hafir hattındaki kuvve-i seferiyenin bir aylık erzak ve yeminin miktarı takriben 2500 tondu.[43]

---

[39] Ali Fuad Erden, *a.e.*, s. 87-89.

[40] Birinci Dünya Harbinde Fahreddin Paşa'nın Medine Müdafaası, (hzl. Murat Çulcu), Kasdaş yayınları, İstanbul, 2006, s. 140-141.

[41] *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, (hzl. İsmet Üzen), Selis yayınları, İstanbul, 2007, s. 16-18.

[42] Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, Cumhuriyet yayınları, İstanbul, 1998. s. 119.

[43] Ali Fuad Erden, *age.*, s. 40-41; *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, (hzl. İsmet Üzen), Selis yayınları, İstanbul, 2007, s. 228.

Bu arada 19 Mart 1916'da Mekke ve Medine'de çıkan isyan Osmanlı ordusunu daha da güç durumda bıraktı. Ordunun iaşesinin temini zorlaştı, yiyecek fiyatları arttı. Kanal harekatı için gereken insan kaynakları da tükenmişti. Harekat için toplanmakta olan develere yetecek sürücü bulmakta da güçlükler ortaya çıkmıştı.[44]

Özellikle Kanal cephesinde harbin vazgeçilmez unsuru olan develerin seyisleri de önemliydi. Kress von Kressenstein, çöl komutanı olduğu sırada Sina Çölünde yaşayan bir bedevi kabilesinin reisi olan Şeyh Attiye'den bahseder. Onu hem kılavuz hem de binek develerinin seyisi olarak daimi surette yanında tutmuştu.[45] Muharebelerde esir alınan kişilerden bazıları da deveciydi. Örneğin Orağtina ve Katya savaşlarında İngiliz ordugahlarında ele geçenler arasında 47 Mısırlı deveci, 100 hecin ve 62 deve bulunuyordu.[46]

1916 yılının Temmuz ayında Süveyş Kanalı'na yapılan ikinci çıkarmada ve 4-5 Ağustos'daki Romani ve Katya savaşlarında, askerlerin1/4'ü kaybedildi. Bu arada Mekke Şerifi Hüseyin, 27 Haziran 1916 tarihinde Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandı. İngilizler bölgedeki Türk varlığının tek ulaşım vasıtası olan Hicaz demiryolunu kesmek amacıyla Fransızlarla birlikte Araplara destek vermişlerdir.[47]

Kısaca Birinci ve İkinci Kanal Seferlerinde birçok genç insan zayi olmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndaki Mısır Seferi, hayvan kayıpları açısından harp tarihine geçmiştir. En büyük deve kıranı, bu sefer yüzünden olmuştur. 4. Osmanlı Ordusunun Kanal Seferleri esnasında ve sonrasında 30 000'den fazlası ölmüştür.[48]

---

[44] Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, C. III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 209.

[45] *Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, (hzl. İsmet Üzen), Selis yayınları, İstanbul, 2007, s. 92.

[46] Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Halk Matbaası, İstanbul, 1954, s. 234.

[47] Cezmi Eraslan, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, C. 13, s. 355.

[48] Ali Fuad Erden, *Paris'en Tih Sahrasına*, s. 173.

Deve Tedarikinin Mali Yönü

Hicaz demiryollarının yapımına 1900 yılında başlandı; 1903'te Amman'a, 1904'te Maan'a, 1907'de el-Âlâ'ya 1908'de Medine'ye ulaşıldı. Artık Şam'dan kalkan bir tren Medine'ye üç dört günde varmaya başlamıştı. Oysa daha önce kervanlarla katedilen bu yol, yaklaşık kırk gün sürüyordu. Mekke'ye oradan da San'a'ya kadar ulaşması planlanan Hac yolu, Medine'de son buldu. Maan'dan Akabe körfezine çıkacak hat da Mısır'ı işgal eden İngilizlerin muhalefetiyle yapılamadı.[49]

Osmanlı Devleti, hâkimiyetindeki Hicaz bölgesine asker sevk edildiği zamanlarda binek hayvanı olarak gene deve kiralardı. Medine'den Maliye Nezareti'ne çekilen 1905 tarihli bir telgrafla, Şam'dan Yenbu'ya, oradan Hudeyde üzerinden Medine'ye sevk olunan Raif Paşa kumandasındaki askerlerin deve ücretlerinin 3 600 mecidiye civarında olduğu belirtilmişti.[50]

Kanal seferlerinin devlete mâliyeti çok yüksek olmuştur. 6 Temmuz 1331 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın isteği üzerine 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa şifreli olarak şu bilgileri ulaştırmıştır: Sefer Kuvveti gayrimuharip teşkilât da dahil olduğu halde, takriben 100 bin insan ve 50 bin hayvandır. Adana, Suriye, Filistin sabit kuvvetlerinin tamamı, gayrimuharip teşkilatla beraber takriben 100 bin insan ve 20 bin hayvandır.[51]

Cemal Paşa, Birinci Kanal Harekâtında deve talep etmek için Maliye Nezaretine yazı göndermişti. Enver Paşa, para konusunda doğrudan doğruya Başkumandanlık Vekaletine yani kendisine başvurulması gerektiği[52] ile ilgili bir açıklama yapmışsa da, ordunun deve ihtiyacı için Maliye Nezaretinden para istenmeye devam edilmiştir.[53]

---

[49] Jacques Thobie, "I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun gücü", (çev. Yavuz Ekmen), *Türkler*, C. 13, s. 361-367.

[50] BEO. 2527/189513, 09. M. 1323/16.03.1905.

[51] Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, s. 145.

[52] DH.ŞFR. 52/65, 04. C. 1333/19.04.1915.

[53] Ordunun sevkıyatta kullanacağı develerin Zor Sancağı ile Halep Vilayeti'nden temini için gerekli olan meblağın gönderilmesinin Maliye Nezaretine bildirildiği. DH.İ.UM.EK 24/39 29 M. 1335/26.11.1916.

Ölen develerin yerine aşiretlerden deve satın alınmış, bunların parası da altınla ödenmiştir. [54]

Sonuç

Arap isyanı Hicaz'dan sonra Filistin'de ve Suriye'de de başladı ve yayıldı. İngiliz birlikleri, Şam'a ve Halep'e girdiler, Irak'tan İran'a ve Bakü'ye geçtiler. Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırladı. 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Anadolu toprakları, Musul gibi stratejik bölgeler işgale uğradı.

Kısaca 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Ulusal Kurtuluş Savaşı milyonlarca insanın canına mal oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nda insan ölümlerinin yanında azalan hayvan sayısından da söz etmek gerekir. Savaşa, bilimsel anlamda 72 yıllık askeri veteriner hekimliği birikimi ile girilmişti. Ancak, gerek savaş koşulları, gerekse yetişmiş eleman yetersizliği nedeniyle salgın hayvan hastalıklarıyla yeterince mücadele edilememiş ve büyük güçlükler yaşanmıştı.

Devlet İstatistik Enstitüsü verilerinde yer alan 6 Nisan 1920 tarihli Ticaret Odası raporuna göre, savaş başında toplam 45 035 916 baş olan hayvan varlığı, savaş sonunda 19 036 000 başa düşmüştü. Savaş boyunca, 21 919 730'u koyun-keçi, 2 820 306'sı sığır, 1 028 880'i tek tırnaklı, 231 000'i deve ve diğer hayvanlar olmak üzere toplam 25 999 916 baş hayvan kaybedilmiş; hayvan varlığı % 57.7 oranında azalmıştır.[55]

---

[54] Falih Rıfkı Atay, *age.*, s. 115.

[55] R. Tamay Başağaçgül, "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar, OTAM, C. 79, Yıl. 8, sayı. 4, Ankara, 2004, s. 227-255.

Kaynaklar

Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Cumhuriyet yayınları, İstanbul, 1998.

Birinci Dünya Savaşı'nda Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları, (hzl. İsmet Üzen), Selis yayınları, İstanbul, 2007.

Hatıralar Cemal Paşa, (hzl. Alpay Kabacalı), İş Bankası yayınları, İstanbul, 2008.

Çelik, Cemil, "Birinci Dünya Savaşunda Sina Cephesinde Birinci Kanal Seferi", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mustafa Turan) Afyon, 1999.

Eraslan, Cezmi, "I. Dünya Savaşı ve Türkiye", *Türkler*, C. 13, s. 339-360.

Erden, Ali Fuad, *Paris'en Tih Sahrasına*, Ulus basımevi, Ankara, 1949.

Erden, Ali Fuad, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, Halk Matbaası, İstanbul, 1954.

Kuran, Ercüment, "Birinci Dünya Savaşı", *TDVİA*, C. 6, s. 196-200.

Torbalı Nüfus Esas Defter Kayıtlarında Soyadı, Lakapları, Sanat ve Sıfatı "Deveci" Olan Ailelerin Kayıtları

Necat Çetin*

Araştırma yöntemi: Torbalı nüfus müdürlüğü arşivinde bulunan 1320 (1904) ve 1321 (1905) yılı son Osmanlı nüfus tahrir (esas) defterlerindeki Osmanlıca hane kayıtları taranarak, konu ile ilgili olan ailelerin idari birimlerdeki lakapları da araştırmaya eklenmiş, mevcut kayıtlara yerel tarih unsuru da katılmaya çalışılmıştır.

Son Osmanlı nüfus tahriri bu gün Torbalı ilçesine bağlı, ya da ilçeden ayrılmış olan idari birimlerde R. 1320 (miladi 1904) ve R. 1321 (miladi 1905) yılında yapılmıştır. Nüfus tahriri yapılan idari birimler: Ahmetli,[1] Arapçı,[2] Arıtaş,[3] Arslanlar,[4] Ayran-

* Necat Çetin, Yöre araştırmacısı, uzman tarih öğretmeni ve okul müdürü Torbalı, İzmir. cetin.necat@gmail.com

1 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 7, sayım tarihi: 16-17-18 Şubat 1321, nüfus hane sayısı: 37, toplam nüfus sayısı: 159, hane nüfus ortalaması: 4,29.

2 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 7, sayım tarihi: 11 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 39, toplam nüfus sayısı: 160, hane nüfus ortalaması: 4,10. Bugünkü adı: Pamukyazı. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.

3 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 11, sayım tarihi: 24 Nisan 1321, nüfus hane sayısı: 14, toplam nüfus sayısı: 73, hane nüfus ortalaması: 5,21. İdari birim olarak bugün ortadan kalkmıştır. Kayıtlar Çakallar (Çamlıca) Köyü nüfus esas defterine eklenmiştir. (Hane: 48-64).

4 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 2, sayım tarihi: 19-20-21 Nisan 1321, nüfus hane sayısı: 110, toplam nüfus sayısı: 404, hane nüfus ortalaması: 3,67.

cılar,[5] Belenbaşı,[6] Bozköy,[7] Cumalı,[8] Çakallar,[9] Çakırbeyli,[10] Çapak,[11] Çaybaşı,[12] Sepetçiler,[13] Sepetçiler Mecidiye Mahallesi,[14] Çorlu,[15] Dağ-

---

5 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 9, sayım tarihi: 24 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 19, toplam nüfus sayısı: 121, hane nüfus ortalaması: 6,36. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.

6 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 13, sayım tarihi: 25 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 330, toplam nüfus sayısı: 312, hane nüfus ortalaması: 10,4. Hane 2 toplam 32 kişi. En kalabalık hanedir. 1937 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Tarih: 05.05.1937, Sayı: 12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.

7 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 11, sayım tarihi: 17 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 30, toplam nüfus sayısı: 168, hane nüfus ortalaması: 5,6.

8 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 16, sayım tarihi: 7-8 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 49, toplam nüfus sayısı: 268, hane nüfus ortalaması: 5,46. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: BCA, Tarih: 30.5.1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

9 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 11, sayım tarihi: 23 Nisan 1321, nüfus hane sayısı: 36, toplam nüfus sayısı: 183, hane nüfus ortalaması: 5,08. Bugünkü adı Çamlıca Köyü'dür. İdari birim olarak ortadan kalkan Arıtaş Köyü nüfus esas defteri Çakallar köy nüfus esas defterine eklenmiştir. (Hane: 48-64).

10 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 8, sayım tarihi: 22-23 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 63, toplam nüfus sayısı: 346, hane nüfus ortalaması: 5,49.

11 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 3, sayım tarihi: 23-24-25-26 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 106, toplam nüfus sayısı: 603, hane nüfus ortalaması: 5.68. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.

12 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 5, sayım tarihi: 4-5-6 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 103, toplam nüfus sayısı: 431, hane nüfus ortalaması: 4,18. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır. İdari birim olarak ortadan kalkan ve tek idari birimde birleştirilen Sepetçiler Köyü (Hane: 309-349) ve Sepetçiler Mecidiye Mahallesi (Hane: 270- 349) köy esas nüfus defterine eklenmiştir.

13 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 5, sayım tarihi: 8 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 27, toplam nüfus sayısı: 146, hane nüfus ortalaması: 5,4. İdari birim olarak ortadan kaldırılarak Çaybaşı esas nüfus defterine (Hane: 309 - 351) eklenmiştir. En son kayıt yılı: 1933.

14 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 5, sayım tarihi: 7 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 26, toplam nüfus sayısı: 101, hane nüfus ortalaması: 4,18. İdari birim olarak ortadan kaldırılarak Çaybaşı esas nüfus defterine (Hane: 270 - 349) eklenmiştir. En son kayıt yılı: 1934.

15 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 3, sayım tarihi: 27-28 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 14, toplam nüfus sayısı: 114, hane nüfus ortala-

kızılca,[16] Dağtekke,[17] Demirci,[18] Dere,[19] Dirmil,[20] Doğancılar,[21] Döğerlik,[22] Eyerci,[23] Fetrek,[24] Gökyaka Teke,[25] Helvacı,[26] Karacaağaç,[27]

---

ması: 8,35. İdari birim olarak ortadan kaldırılarak Hortuna (Yazıbaşı) esas nüfus defterine (Hane: 273-286) eklenmiştir. En son kayıt yılı: 1321. Yunan işgali sırasında Yunan askerinin köye baskını sonrası halk etraftaki çeşitli köylere dağılmıştır.

16 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 12, sayım tarihi: 24 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 102, toplam nüfus sayısı: 550, hane nüfus ortalaması: 5.39. Torbalı ilçesinin tek nahiyesidir.

17 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 14, sayım tarihi: 25-26 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 26, toplam nüfus sayısı: 161, hane nüfus ortalaması: 6.19.

18 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 17, sayım tarihi: 30-31 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 67, toplam nüfus sayısı: 338, hane nüfus ortalaması: 5.04.

19 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 12, sayım tarihi: 4-5-6-7 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 68, toplam nüfus sayısı: 362, hane nüfus ortalaması: 5,32. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: BCA Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

20 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 11, sayım tarihi: 17 - 18 -19 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 65, toplam nüfus sayısı: 349, hane nüfus ortalaması: 5.36. Bu günkü adı: Korucuk. Köyle ilgili bir araştırma. Necat Çetin, "Tarihi Demokrasi ve Kitabeleri İle Korucuk (Dirmil) Köyü Araştırması", *Büyük Torbalı Gazetesi*, 14-15 Temmuz 2006.

21 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 13, sayım tarihi: 19 -20 Eylül 1321, nüfus hane sayısı: 36, toplam nüfus sayısı: 189, hane nüfus ortalaması: 5,25. Bugün idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır.

22 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 11, sayım tarihi: 22 Nisan 1321, nüfus hane sayısı: 23, toplam nüfus sayısı: 119, hane nüfus ortalaması: 5,17.

23 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 7, sayım tarihi: 10 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 54, toplam nüfus sayısı: 242, hane nüfus ortalaması: 4.48. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.

24 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 12, sayım tarihi: 21-22-23 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 93, toplam nüfus sayısı: 461, hane nüfus ortalaması: 4.94. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bakınız: BCA, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

25 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 12, sayım tarihi: 6- 7 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 39, toplam nüfus sayısı: 227, hane nüfus ortalaması: 5,82. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: BCA, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

26 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 4, sayım tarihi: 15-16 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 46, toplam nüfus sayısı: 270, hane nüfus ortalaması: 5.87.

27 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 17, sayım tarihi: 3-

Kırıklar,[28] Karakızlar,[29] Karakuyu,[30] Kayas,[31] Karaot,[32] Kuşçuburnu,[33] Çengele,[34] Hamidiye,[35] Saibler,[36] Senek/Sinek,[37] Meşhet,[38] Meşhet

---

4-5-6 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 48, toplam nüfus sayısı: 216, hane nüfus ortalaması: 4,5. 1954 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: . BCA, Tarih: 28/12/1954 Sayı: 27394 Dosya: Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 248.42..1.

28 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 13, sayım tarihi: 12 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 46, toplam nüfus sayısı: 226, hane nüfus ortalaması: 4.91. 1937 yılında idari birim olarak Buca ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: BCA, Tarih: 05.05.1937, Sayı: 12976, Fon Kodu: 30.11.1.0, Yer No: 112.11.7.

29 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 16, sayım tarihi: 11 -12 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 84, toplam nüfus sayısı: 431, hane nüfus ortalaması: 5.13.

30 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 8, sayım tarihi: 19 - 20 -21 -22 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 103, toplam nüfus sayısı: 614, hane nüfus ortalaması: 5,96. Bugün merkeze bağlı mahalle konumundadır.

31 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 9, sayım tarihi: 28 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 1 toplam nüfus sayısı: 1, hane nüfus ortalaması: 1. Bu günkü adı: Pancar. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.

32 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 15, sayım tarihi: 9 - 10 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 39, toplam nüfus sayısı: 210, hane nüfus ortalaması: 5.38.

33 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 9, sayım tarihi: 24 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 17, toplam nüfus sayısı: 88, hane nüfus ortalaması: 5,86. Bugünkü adı: Kuşcuburun. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.

34 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 16, sayım tarihi: 13 -14 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 44, toplam nüfus sayısı: 236, hane nüfus ortalaması: 5.36. Bu günkü adı: Ormanköy.

35 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 7, sayım tarihi: 15-16 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 52, toplam nüfus sayısı: 214, hane nüfus ortalaması: 5.09. Bu günkü adı: Özbey. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.

36 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 11, sayım tarihi: 21 Haziran 1321, nüfus hane sayısı: 14, toplam nüfus sayısı: 117, hane nüfus ortalaması: 8.35.

37 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 12, sayım tarihi: 8-9 Temmuz 1321, nüfus hane sayısı: 43, toplam nüfus sayısı: 219, hane nüfus ortalaması: 5,09. Bu günkü adı: Yeşilköy. 1933 yılında idari birim olarak Kemalpaşa ilçesine bağlanmıştır. Bkz.: BCA, Tarih: 30/5/1933 Sayı: 9603 Fon Kodu: 30.11.1.0 Yer No: 78.16.17.

38 Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 6, sayım tarihi: 19-20 Aralık 1320, nüfus hane sayısı: 46, toplam nüfus sayısı: 164, hane nüfus ortalaması: 3,56. Bu günkü adı: Şehitler. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.

Bulgar Mahallesi,[39] Tepe,[40] Tepe Ertuğrul Mahallesi,[41] Torbalı Nahiye Merkezi,[42] Tiryanda,[43] Hortuna,[44] Yeni,[45] Yoğurtçular'dır.[46]

Atik Nüfus Esas Defterlerinin Arşiv Tasnifi

Cilt No	Yazılı idari birim/birimler
1	Tepeköy, Torbalı nahiye merkezi
2	Arslanlar, Tepe Ertuğrul Mahallesi
3	Çapak, Çorlu, Tiryanda, Yoğurtçular
4	Hortuna, Helvacı
5	Çaybaşı, Sepetçiler, Sepetçiler Mecidiye Mahallesi
6	Meşhet, Meşhet Bulgar Mahallesi
7	Ahmetli, Arapçı, Eyerci, Hamidiye
8	Çakırbeyli, Karakuyu, Yeni
9	Ayrancılar, Belenbaşı, Kayas, Kuşçuburnu
11	Arıtaşı, Bozköy, Dirmil, Döğerlik, Saibler, Çakallar
12	Dağkızılca, Dere, Fetrek, Gökyaka Teke, Senek

[39] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 6, sayım tarihi: nüfus hane sayısı: 21, toplam nüfus sayısı: 94, hane nüfus ortalaması: 3.85. Bu gün idari birim olarak ortadan kalkmıştır. En son kayıt tarihi: 1332. Toplam hane sayısı: 28. Meşhet (Şehitler) Köyü nüfus esas defteri içersindedir. Yenilemeye alınmamıştır.

[40] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 1, sayım tarihi: 27-28-29 Nisan 321, nüfus hane sayısı: 63, toplam nüfus sayısı: 208, hane nüfus ortalaması: 4.44. Bu gün merkez mahalle konumundadır

[41] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 2, sayım tarihi: 1-2 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 59, toplam nüfus sayısı: 250, hane nüfus ortalaması: 4.23. 1329 yılından itibaren bağımsız mahalle idari birimdir. Bu gün merkez mahalle konumundadır

[42] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 1, sayım tarihi: 16-17-18 Şubat 1321, nüfus hane sayısı: 105, toplam nüfus sayısı: 444, hane nüfus ortalaması: 4,22.

[43] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv cilt no: 3, sayım tarihi: 20 Mayıs 1320, nüfus hane sayısı: 1, toplam nüfus sayısı: 1, hane nüfus ortalaması: 1. İdari birim olarak ortadan kalkmıştır.

[44] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv cilt no: 4, sayım tarihi: 20-21-22-23 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 102, toplam nüfus sayısı: 517, hane nüfus ortalaması: 5.06. Bu günkü adı: Yazıbaşı. Merkeze bağlı mahalle konumundadır.

[45] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 8, sayım tarihi: 14 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 28, toplam nüfus sayısı130, hane nüfus ortalaması: 4,64.

[46] Torbalı Nüfus Müdürlüğü arşivi atik nüfus esas defteri arşiv C. 3, sayım tarihi: 29 Mayıs 1321, nüfus hane sayısı: 29, toplam nüfus sayısı: 144, hane nüfus ortalaması: 4,96.

13	Bozköy, Doğancılar, Kırıklar
14	Dağtekke
15	Karaot
16	Cumalı, Karakızlar, Çengele
17	Demirci, Karacaağaç

Defterlerdeki kayıtlarda lakap ve ya, sanat sıfatı veya soyadı "Deveci" olarak belirtilmiş 21 idari birimde kayıtlara rastlanılmaktadır. Bu idari birimler ve o idari birimlerdeki hane sayıları şöyledir. Torbalı nahiye merkezi (bu günkü Torbalı Mahallesi) 1, Ahmetli 9, Ayrancılar 5, Bozköy 2, Arıtaş 2, Çakırbeyli 6, Çapak 2, Demirci 1, Dirmil 4, Karakuyu 1, Hamidiye 7, Saibler 1, Hortuna 7, Yoğurtçular 2, Meşhed 2, Burgaz Atalanı 2, Tulum 1, Urfalı 1, Belenbaşı 7, Kırıklar 3, Karacaağaç 3.

R. 1320/21'de (M. 1904/5) Yerel Ekonomik Faaliyetler Açısından Sanat ve Sıfat Kayıtları: Defterlerde kaydı bulunan 2.265 hanenin 2.177'sinin hane reisi erkek olup bunların 1.999 tanesinin (%96.11) ekonomik faaliyet olarak yaptıkları iş yani sanat ve sıfatı belirtilmiştir. Bunlar rençperlik (%81.19), amele (%4,95), çoban (%1,90), deveci (%1,70), çiftçi (%1,60), mesender, kömürcü, bağcı (%0,60), demirci, nalband (%0,40) ve diğerleridir. Hane reisi 88 kadının sanat ve sıfatı açısından hiç birinde durumu belirtilmemiştir. Toplam 288 hanenin (%13.31) sanat ve sıfatı da belirtilmemiştir. Aynı dönemde aynı idari birimde ikamet eden defter kayıtlarında gayrimüslimlerin (Meşhet Bulgar Mahallesi hariç)[47] kaydı bulunmamaktadır. Kayıtlara göre en fazla ekonomik faaliyet tarım kesimindedir. Tarımsal faaliyetin en fazla olduğu sanat ise rençperliktir. 1999 haneden 1623'ü (%81.19) ekonomik faaliyet olarak rençperlik yapmaktadır.

Farklı araştırmacılar farklı kaynakları kullanarak araştırma konumuza paralellik gösteren çalışmalar yapmıştır.[48] Bu çalışmalar genellikle temettuat defterleri baz alınmıştır.

---

[47] Gayrimüslimlerin kaydının tutulduğu defterlere "Anasır defterleri" de denmektedir.

[48] Hüseyin MUŞMAL, "XIX Yüzyılın Ortalarında Çumra'nın Sosyo-Ekonomik Görüntüsü (10353 Numaralı Temettuat Defterine Göre", www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s24/musmal.pdf. Tevfik Güran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Ortalarında Ödemiş Kasabasının Sosyo-Ekonomik Özellikleri", iudergi.com/tr/index.php/iktisatmecmua/article/view/.../7112.

Sonuç: Osmanlı nüfus tahririnde lakapları "deveci" olarak yazılan bazı aileler soyadlarını da aynen "deveci" olarak almışlardır. Bazı ailelerin soyadları farklı dahi olsa idari birimde sosyal bir tanınma biçimi olan lakapları "deveci"dir. Bazı ailelerin kayıtları sürmediği için kapalı kayıttır. Defterde deveci olarak kayıtlı ailelerin yoğun olarak Yörük kökenli köylerde iskan oldukları anlaşılmaktadır. 1320/1321 yılı kayıtlarındaki tahriri yapılan ailelerin %1,70'nin deveci olduğu görülmektedir.

Nüfus Esas Defter Kayıtları

Hane numarası	Aile Sıra No	İsim ve şöhreti	Sıfat ve sanatı	Pederinin adı	Velader (doğum) yeri	Velader (doğum) tarihi	Tahrirdeki kişi sayısı	Soyadı
Torbalı Mahallesi								
17	16	Deveci İbrahim oğlu Hüseyin[49]	Zurnacı	İbrahim	Torbalı	1296	4	BİLMEZ
Ahmetli								
12	12	Deveci Hasan Ali oğlu Kerim[50]	Rençper	Deveci Hasan Ali	Ahmetli	1298	2	
21	21	Topal Hasan[51]	Deveci	Hasan	Ahmetli	1285	5	
26	26	Kazıkırık Bekir[52]	Deveci	Kazıkırık Mehmet	Ahmetli	1286	6	AYDEMİR
27	27	Kazıkırık Hamza Ali[53]	Deveci	Kazıkırık Mehmet	Ahmetli	1282	9	
28	28	Karaoğlan Mustafa[54]	Deveci	Hacı Mehmet	Ahmetli	1261	7	
30	30	Ziyanoğlu Hüseyin mahdumu Mehmet[55]	Deveci	Hüseyin	Mersinli	1295	5	DEVECİ
31	31	Kurt Ahmet[56]	Deveci	Yahya	Ahmetli	1271	9	KURT
33	33	Oğlu Osman oğlu Osman[57]	Deveci	Oğlu Osman	Ahmetli	1305	3	
34	34	Mehmet Ali beslemesi Ali[58]	Deveci	Cincin Musa	Ahmetli	1291	4	SARI

[49] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[50] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[51] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[52] Hane konumu: Tire'ye nakil gitti.
[53] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[54] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[55] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[56] Lakapları: Kurtlar, Hane konumu: Kapalı kayıt.
[57] Hane konumu: Kapalı kayıt.
[58] Hane konumu: Selaçuk'a nakil gitti.

Ayrancılar								
1	1	Gül İbrahim oğlu Mehmet[59]	Deveci	İbrahim	Ayrancı	1282	10	GÜL
			Deveci	İbrahim	Ayrancı	1282	10	GÜL
5	5	Ömer oğlu Musa [60]	Deveci	Köse Ali	Ayrancı	1275	9	SEÇKİN
9	9	Devecioğlu Halil[61]	Amele	Ali	Ayranlar	1294	10	KAYNAK
12	12	Sarı Musa oğlu Ali[62]	Deveci	Sarı Musa	Ayrancılar	1282	4	ORAK
13	13	Çobanoğlu Halil[63]	Deveci	Hacı Ali	Ayrancı	1269	9	YAVUZ
Bozköy								
13	13	Molla Halil oğlu İbrahim[64]	Deveci	Halil	Mersinli	1284	3	
15	15	Koca İbrahim[65]	Deveci	Hacı Kerim	Bozköy	1266	5	EROL-ÇELİK
Arıtaş								
14	61	Kücücük oğlu Hasan	Deveci	Hacı Mehmet	Arıtaş	1266	5	KABAKÇI
1322 yılı defter kaydı								
15	62	Fakioğlu Mehmet[66]	Deveci	İbrahim	Arıtaş	1263	6	SU BAKAN
Çakırbeyli								
14	14	Deveci Mestan oğlu Hasan Ali[67]	Rençper	Mestan	Çakırbeyli	1261	5	AYSEL-KARAYEL
29	29	İlyas oğlu Nebi oğlu İlyas	Deveci	Nebi	Çakırbeyli	1291	5	ÖZ
30	30	Hacı Mehmet oğlu mahdumu Veli[68]	Deveci	Akın	Çakırbeyli	1277	8	AKIN
58	58	Hacı Kerim oğlu Hasan[69]	Deveci	Ahmet	Palamut-arası	1275	6	ÖĞÜT
59	59	Hacı Ali oğlu Mustafa[70]	Deveci	Latif	Avandere	1286	5	TOSUN
Çapak								
27	27	Deveci Hüseyin[71]	Deveci	Molla Ahmet	Çapak	1275	5	
64		Uzun Ali oğlu Ali[72]	Deveci	Uzun Ali	Çapak	1266	1	ANTAT

[59] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[60] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[61] Lakapları: Deveciler.

[62] Hane konumu: Ahmetli'ye nakil gitti.

[63] Lakapları: Çobanoğulları.

[64] Lakapları: İbilinin Halil, Hane konumu: Kapalı kayıt.

[65] Lakapları: Topallar/ Kerimin çocukları.

[66] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[67] Lakapları: Mestan Ahmetler.

[68] Lakapları: Sarı Veliler.

[69] Lakapları: Koca Kerim.

[70] Lakapları: Tosunlar.

[71] Lakapları: Deveciler, Hane konumu: Kapalı kayıt.

[72] Hane konumu: Kapalı kayıt.

Demirci								
37	37	Yunus oğlu Hasan[73]		Yunus oğlu Hasan	Saipler	1272	2	BONCUK
Dirmil								
2	2	Devecioğlu Ahmet[74]	Rençper	Mehmet	Dirmil	1281	6	DOĞAN-ESEN-İÇÖZ
8	8	Devecioğlu Abdullah[75]	Rençper	Mehmet	Dirmil	1291	3	ÖNAL
26	26	Deveci Hacı İbrahim[76]	Rençper	Hacı İbrahim	Çakallar	1263	7	ULU-GÜLER-ERTEK-AKYEL
40	40	Abdüloğlu Mustafa[77]	Rençper	Mehmet	Dirmil	1276	7	YILDIZ
Karakuyu								
9	8	Abdülmuttalib oğullarından Osman[78]	Rençper	Hacı Ali	Karakuyu	1283	6	TAŞGIN
Hamidiye								
19	19	Veziroğlu Kara Hüseyin[79]	Deveci	İbrahim	Torbalı Mersinli	1282	2	VEZİR
20	20	Veziroğlu Hasan[80]	Deveci	Veziroğlu Gani	Torbalı Mersinli	1301	4	COŞKUN
22	22	Müteveffa Havutçu Mehmet zevcesi Emine[81]		Ali	Mersinli	1276	3	GÖÇ
23	23	Sarı Veli oğlu Kara Mehmet[82]	Deveci	Hüseyin	Hamidiye	1271	5	TUNALI
26	26	Sarı Veli oğlu Kara Ahmet[83]	Deveci	Sarı Veli oğlu Hüseyin	Hamidiye	1292	6	KARA-TOPRAK
28	28	Sarıkıdı oğlu Kadir[84]	Deveci	Sarıkıdı oğlu Mahmut	Hamidiye	1305	3	KİRLİ
32	32	Yavaş oğlu hafidi Dede Nebi[85]	Deveci	Halil	Hamidiye	1290	2	YAKAN
Saibler								
11	10	Hacı Mahmut oğlu Deveci Ahmet[86]	Rençper	Hacı Mehmet	Saibler	1261	11	AKGÜN-SEZER

[73] Lakapları: Deveci Hasan, Hane konumu: Kapalı kayıt.

[74] Lakapları: Deveciler.

[75] Lakapları: Deveciler.

[76] Lakapları: Hacı İbrahim oğlu.

[77] Lakapları: Deveciler.

[78] Lakapları: Deveciler.

[79] Lakapları: Veziroğlu, Hane konumu: Kapalı kayıt.

[80] Lakapları: Veziroğlu, Hane konumu: Bayındır Canlı ve Bozköy'e nakil gitti.

[81] Hane konumu: Çakırbeyli Köyüne nakil gitti.

[82] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[83] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[84] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[85] Hane konumu: Kapalı kayıt.

[86] Lakapları: Durmuş'un Aliler.

Hortuna								
6	6	Alagözoğlu Ali[87]	Deveci	Alagöz Hasan	Hortuna	1282	4	GÜVERCİN
7	7	Süllüoğlu Ahmet[88]	Deveci	Süleyman	Arıtaşı	1288	6	BENİGÖR
15	15	Derici Süleyman[89]	Deveci	Mehmet	Hortuna	1277	6	DERİCİ
23	23	Sarı Ahmet oğlu Ahmet[90]	Deveci	Sarı Ahmet	Hortuna	1271	4	SEZER
39	39	Elagözlü oğlu Ahmet[91]	Deveci	Hasan	Hortuna	1271	5	NURLU
40	40	Hacı Ali'nin üvey oğlu Süleyman[92]	Deveci	İsmail	Hortuna	1286	7	BORAN
1327 yılı defter kaydı								
104	104	Ayşecik oğlu Ali[93]	Deveci	Hacı Ali	Karatekeli	1282		AY
1335 yılı defter kaydı								
120	120	İbrahim oğlu Mehmet Ali[94]	Deveci	İbrahim	Siroz	1291		SALMAN
Yoğurtçular								
17	14	Deveci Mehmet[95]	Deveci	Halil	Yoğurtçular	1282	4	GENÇTÜRK
28	23	Araplı aşiretinden Nebi Hüseyin	Deveci	Ahmet	Karacaağaç	1277	9	ÖZEL
Meşhed								
45	43	Karadeveci oğlu Ahmet[96]	Rençper	Hüseyin	Saibler	1275	3	
1327 yılı defter kayıt								
57		Tunuslu Arap Mehmet oğlu Abdülkadir[97]	Deveci	Mehmet	Meşhet	1305		
Burgaz Atalanı								
48	40	Deveci Osman oğlu Osman[98]		Hüseyin	Burgaz	1280	2	YILBER
57	45	Deveci Osman oğlu Hasan[99]		Hüseyin	Burgaz	1281	6	DEVECİ
Tulum								
1321 yılı defter kaydı								

87 Hane konumu: Kapalı kayıt.

88 Hane konumu: Kapalı kayıt.

89 Lakapları: Debreliler.

90 Hane konumu: Kapalı kayıt.

91 Hane konumu: Kapalı kayıt.

92 Lakapları: Burhanlı.

93 Lakapları: Arap Ahmetler.

94 Lakapları: Zöblec.

95 Lakapları: Halil Çavuşlar.

96 Hane konumu: Kapalı kayıt.

97 Hane konumu: Kapalı kayıt.

98 Hane konumu: Kapalı kayıt.

99 Lakabları: Sağır Hüseyinler.

52	42	Veli oğlu Durmuş	Deveci	Hacılı karyesinde Veli	Hacılı karyesi	1303	3	ALGÜR
				Urfalı				
38	121	Deveci Ahmet hizmetkarı Ahmet[100]		Ali	Urfalı	1305	2	YÖRÜK
				Belenbaşı				
15	15	Devecioğlu Latif[101]	Kendi malında çoban	Mehmet	Belenbaşı	1272	7	DEVECİ
16	16	Devecioğlu Veli[102]	Keçi çobanı	Mehmet	Belenbaşı	1262	5	REYHAN
17	17	Deveci oğlu Ali[103]	Çoban	Mehmet	Belenbaşı	1266	5	
18	18	Deveci oğlu Bekir[104]	Rençper	Mehmet	Belenbaşı	1274	9	DEVECİ-BAYHAN
30	30	İsa oğlu Musa[105]	Deveci	Hacı Ali	Yaztepe	1297	2	
46	46	Devecioğlu Yusufun evladı manevisi Ali[106]	Kömürcü	Osman	Belenbaşı	1297		
				1325 yılı defter kaydı				
50	50	Molla Hasan[107]	Deveci	Hacı Mehmet	Belenbaşı	1288		
				Kırıklar				
4	4	Topal Ali mahdumu Mehmet[108]	Rençper	Mustafa	Kırıklar	1276	9	DEVECİ-COŞKUN-SEZER
29	29	Devecioğlu İbrahim[109]		Hüseyin	Kırıklar	1262	2	
31	31	Devecioğlu Mustafa[110]	Rençper	Hüseyin	Kırıklar	1254	8	DEVECİ
				Karacaağaç				
14	14	Hacı Hüseyin oğlu Mustafa	Rençper Rençper	Devecioğlu Hacı Hüseyin	Karacaağaç	1260	5	ŞEN-UY-SAL-MER-DAN
30	27	Devecioğlu Osman[111]	Rençper	Hüseyin	Karacaağaç	1263	3	TUNCEL-LİOĞLU
42	35	Devecioğlu Mehmet[112]	Rençper	Halil	Karacaağaç	1293	5	ASUR

100 Hane konumu: Kırbaş Köyü'ne nakil gitti.

101 Lakapları: Devecioğulları, Hane konumu: Menderes Karakuyu / Ayrancılar H.33 nakil gitti.

102 Lakapları: Devecioğulları, Hane konumu: Ayrancılar'a nakil gitti.

103 Hane konumu: Kapalı kayıt.

104 Hane konumu: Hortunaı ve Ayrancılar'a nakil gitti.

105 Hane konumu: Ayrancılar'a nakil gitti.

106 Hane konumu: Ayrancılar'a nakil gitti.

107 Hane konumu: Kapalı kayıt.

108 Lakapları: Deveciler.

109 Hane konumu: Kapalı kayıt.

110 Lakapları: Deveciler, Hane konumu: Kapalı kayıt.

111 Hane konumu: Kapalı kayıt.

112 Hane konumu: Kapalı kayıt.

Edebiyatta Deve

Türkmen Göroğlu Destanında Deve

Mustafa Arslan*

Türk sosyal ve kültürel hayatı bir bütünlük ve düzenlilik çerçevesinde ele alındığında, Sibirya ormanlarında başlayan, Asya'nın geniş bozkırlarında devam ederek çiftçilik ve yerleşik hayat ile günümüze kadar uzanan çizgide şekillenen, değişen ve dönüşen anlamlar dizgesinin yapılandırdığı bir yapı karşımıza çıkar. Bu yapının temelinde yer alan mitik düşünme ve bilinç düzeni, bir yandan temel değerler sistemi halinde anlamlı zihinsel kalıplaşmaları, diğer yandan ses, işaret, hareket gibi sembollerle anlamlı somut kültürel görüntüleri meydana getirir. Bu noktada zihinsel kalıplaşmaların somut göstergelere dönüşmesinde bitki ve hayvan unsuru önemli bir yere ve etkiye sahiptir. Bunu avcılık ve hayvancılık merkezli hayat tarzının şekillendirdiği göç ve göçerevli kültürünün tabii bir sonucu olarak da değerlendirmek mümkündür. Çünkü göçerevli kültür yapısındaki temel algı, insan hayatı ile özellikle hayvan hayatını birbirine bağlar ve tasarımlar çeşitli hayvanlar üzerinden yansıtılır. Bu kültürel yansımaların en belirgin simgelerinden biri de "deve" etrafında şekillenmiş kavram ve ifadelerle gerçekleşmiştir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda devenin Türk kültürü ve edebiyatı içindeki yeri yeterince ele alınmış ve tartışılmış değildir. Ulaşım

* Doç. Dr. Mustafa Arslan, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Pamukkale. marslan@pau.edu.tr

vasıtası, etinden ve yününden faydalanılan ekonomik ve nesnel bir kaynak olmanın ötesinde, kültürel bağlam içinde anlam kazanan unsurlardan biri olarak Türk kültüründe devenin yeri nedir? Deve hangi özellikleriyle Türk kültürel belleğinde önem taşımakta ve yaşamaktadır? Bunun sözlü edebiyata yansıyan göstergeleri nelerdir ve ne anlam ifade eder? Kanaatimizce bu yönde çoğaltılabilecek sorulara cevap aramak ve devenin bir imge olarak Türk kültüründeki yerini belirlemek bir gereklilik arz etmektedir. Bu yazıda konuyla ilgili bazı cevapların saklı olduğunu düşündüğümüz Türk sözlü geleneğinin önemli anlam alanlarından birini oluşturan Köroğlu Destanı'nın Türkmen benzer metinleri temel alınarak deveye ilişkin göstergelerden hareketle bir değerlendirme yapılacaktır.

Bilindiği üzere Köroğlu, Türk kahramanlık destanları arasında hem yayıldığı geniş coğrafya hem de tarihi süreçte güncellenen icralar vasıtasıyla sürekli canlı kalan sözlü anlatılardan biridir. Doğudan Batıya bütün Türk boyları arasında olduğu gibi komşu toplumlar tarafından da bilinmekte ve anlatılmaktadır. Bu anlatmalar arasında Türkmenistan benzer metinleri, bütünlük ve içerdiği temel kodlama göstergeleriyle ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Türkmenler arasında "Göroğlu" adıyla bilinen destan, özelde Türkmen genelde ise Türk boylarının köken tarihine ve ulaşılamaz geçmişine ilişkin bir içeriğe sahiptir. Bu içerik kalıplaşan temel algı ve inançlarla biçimlendirilmiş, söz yoluyla gerçekleşen geleneksel sembolik kodlamalarla nesnelleşerek aktarılabilir hale getirilmiştir. Uzman anlatıcılar olan bahşılarca gerçekleştirilen aktarımlar sırasında da "zamana ve mekâna bağlılık, bir gruba bağlılık ve kendine özgü bir süreç olarak yeniden kurulabilme"[1] özelliklerine sahip hatırlama figürleriyle anlatılagelmiştir. Özellikle "deve" göstergesi de, bu hatırlama ve kodlama figürlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çeşitli kaynakların verdiği bilgilere göre ortalama ömrü, otuz beş-kırk yıl olan deve, insanlık tarihinde evcilleştirilmiş olan ve fiziki ihti-

---

1 Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 42.

yaçların giderilmesinde bazı özelliklerinden faydalanılan hayvanlardan biridir. Asıl kullanım amacı eti, yünü, sütü ve özellikle gücünden istifade etmektir. Et üretimi için yetiştirilen develerin ideal kesim yaşları iki buçuktur. Bu yaşta vücudun yüzde ikisi yağ iken; üç buçuk yaşında yüzde beş, yirmi yaşında yüzde yirmidir. Devetüyü, battaniye ve giyim eşyası yapımı için oldukça kalitelidir. Tüy rengi kızıl, siyah, beyaz ve sarı olabilir. İlkbaharda develer tüylerini döker. Bu dönemde tüyler taranarak asıl kaliteli olan ince kısa tüyler on, on beş santimetre uzunluktaki uzun tüylerden ayrılır. Yük taşımacılığında kullanıldığında bir deveye beş yüz kilo yüklenebilir. Sırtlarında yer alan ve elli ile yüz elli kilo arasında yağdan oluşan hörgüçleri en belirgin fiziki özellikleridir. Bu yağ deposu sayesinde yaklaşık üç hafta bir şey yemeden durabilirler. Ayak tabanlarında yer alan yağ yastıkları ve iki parmağı arasındaki deri kıvrımları sayesinde kumda batmadan süratle yol alabilirler. Devenin gözleri iki kat kirpiklidir. Kirpikler, kapan gibi iç içe geçerek gözü; şiddetli kum fırtınalarına karşı tam bir korumaya alır. Ayrıca burun deliklerini de kum girmesini engellemek için kapatabilirler. Vücut ısısını gündüz kırk ile kırk bir derece; gece otuz üç ile otuz dört derece arasında ayarlayabilirler. Bu sayede buharlaşma yoluyla kaybedecekleri günde yaklaşık olarak beş litre sıvıyı kaybetmemiş olurlar.

Develerin değişik ırkları çiftleştirilerek farklı isimler alan melezler elde edilir. Anadolu' da güreş için Suriye kökenli tek hörgüçlü dişi deve (hecin-aneze) ile çift hörgüçlü erkek devenin (buhur) çiftleşmesinden doğan erkek develer yetiştirilir. Erkek develer ilk dört yaşta "dorum", dört ile altı yaş arası "daylak", erişkinliğe ulaştığı altı yaşından sonra "tülü" adını alırlar. Bu çiftleşmeden doğan dişi deveye ise "maya" denir. Yavruların gözleri on beş gün kapalıdır. Bu sürede ahırlarda bakılır. Altı ayda sütten kesilirler.

Kısaca verilen bu bilgilerden hareketle devenin göçerevli kültür ve hayvancılığa bağlı ekonomik sistem içinde temel ihtiyaçlara bağlı vazgeçilmez bir nesnel unsur olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Yani insan, zor yolculukların üstesinden gelmek ve yükünü taşıtmak maksadıyla devenin gücünden ve dayanıklılığından, temel besin kaynağı olarak etinden ve sütünden, bedensel rahatlıklar için yününden fayda-

lanmakta ve deveyle özne-nesne ilişkisine dayalı somut bir bağ kurmaktadır. Öte yandan insanın, evreni algılamak, anlamlı ve şekilli hale getirmek üzere ürettiği tasarımlar çerçevesinde özne-nesne ya da içteki-dıştaki arasındaki sınırlandırmayı başka bir şekilde gerçekleştirdiği ve sınır çizgilerini empirik-nedensel bilgi formundaki yerinden daha başka bir yere yerleştirdiği belirtilmektedir.[2] Dolayısıyla düşüncenin şekillendirdiği zihinsel vurgu değişimi sayesinde, olgunun ve varlığın bütün temel nitelikleri de değişmektedir.

Bu bakış açısından ele alındığında deve, özellikle Doğu Altaylarda, Orta Asya'nın güney ve batı bölgelerinde ve Anadolu'da yaşayan Türk boyları arasında, temel ihtiyaçların karşılanmasında ilişki kurulan nesnel bir unsur olmanın ötesinde, ortak yaşam alanının ve canlı oluşun öznel bir unsurudur. Devenin eski adının "tewe / tebe" olduğu, Yakutça'da "taba" kelimesinin rengeyiği anlamına geldiği, bunun muhtemelen kuzeye doğru giden Yakutların kaybettikleri devenin adını rengeyiğine verdikleri[3] ifade edilir ki, bu durum devenin Türk kültür hayatındaki yaygın algı ve önemini açıkça göstermektedir. Deve Türklerde insanla özdeştir, akrabadır, insana rehberlik eder, insanı korur ve tabiatıyla bir köken miti hüviyetine sahiptir. Bahaeddin Ögel, devenin eski Türklerde, Selçuklu ve Osmanlılarda halk ve devlet ile benzeşmiş bir hayvan olduğunu ifade eder.[4] Bu algı, göçerevli insan ile devenin hayatını duygusal yönden de birbirine bağlar. Bu bağın en açık göstergelerini ise, Türk sözlü kültürü ve edebiyatı içinde bulmak mümkündür.

Türkmen Göroğlu benzer metinlerinde[5] de deve, "ner, maya, bugra" adlarıyla anılmakta ve öncelikle günlük hayatın çeşitli temel ihti-

---

[2] Ernst Cassirer, *Sembolik Formlar Felsefesi-II Mitik Düşünme*, çev. Milay Köktürk, Hece Yayınları, Ankara 2005, s. 260.

[3] Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 20.

[4] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt, Ankara 1995, s. 538.

[5] Metinler, "Mustafa Arslan, Köroğlu Destanı'nın Türkmen Versiyonu Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme, Ege Üniversitesi SBE., (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1997" adlı çalışmadan alınmış ve sayfa numaraları parantez içinde verilmiştir.

yaçları bağlamında gücünden, etinden, sütünden, yününden faydalanılan bir hayvan özelliğiyle yer almaktadır. Binek veya yük taşıma amaçlı vazgeçilmez bir vasıtadır. Atasözü haline gelmiş olan "*Hatarda ner bolsa yük yerde galmaz*" (Kervanda deve varsa yük yerde kalmaz) sözü bunun en açık göstergelerinden biridir.

"*Kırk deve (ner) getirip yirmisine altın mücevher yükleyip yirmisine kecebe*[6] *kurup gelin alayını düzdüler*" (375)

"*Ağayunus, tülü mayanın üstüne kecebe kurup, Serçemen'e gelsin, Gülruh'u bindirip toya varalım*" (246)

"*İndi habarı üsti kecebeli ak mayanın başını çekip varan parlak boz atlıdan eşidin*" (264)

"*Göroğlu kara su içinde, bir deve yükü kadar eşyayı meyhanenin ortasına indirdi*" (395)

Yük ve insan taşımayla ilgili bu tür benzer ifadeler devenin toplum hayatındaki önemini ortaya açıkça koymaktadır. Anlatmalarda bazen devenin gücü ve hızı tasvir edilerek verilir:

"*Peh! Devenin burnu rüzgârla dolmuş, başını havaya kaldırıp gidiyor, kırlangıca geçit verecek gibi mi? Düştü iki dağın eteğine, boynunu uzatıp, dudaklarını karpuz kabuğu gibi edip, her adım atışta on metre atlayıp geçiyor!*" (695)

Devenin etinden ve sütünden faydalanılan bir besin kaynağı, hatta makbul kurbanlık hayvanlardan biri olması Türkmenler arasındaki önemini pekiştirmektedir. Destanda geçen şu ifadeler bunun açık göstergeleridir:

"*Padişahın hizmetçileri büyük bir deve kestiler. Kazana doldurup yahni yaptılar, getirip önüne koydular.*" (256)

"*Ben çocuksuzluk çilesini çok çektim, kız da olsa oğul yerinde göreyim; deyip, ak deve kurban etti, halkını çağırıp kırk gün kırk gece toy verdi.*" (446)

---

[6] Kecebe: Deve üzerine kurulan üstü örtülü keçeden oturma yeri, keçe taht.

"Ey yeğenim, artık, sözün var. Bundan sonra da benden hırsızlıkla, uğrulukla koyun alma, hepsini sana bağışladım, deve sürüsünü de, kara mal sürüsünü de, yılkıları da sana verdim." (100)

"Yiğitlerin daşın alıp sözlesin,
Avcıların ceren ızın ızlasın,
Ner-mayalar dağ yüzünde bozlasın,
Her ne varım, mal-mülküm senindir." (198)
"Bin de deve vardır üstü narvanlı / Böleyim tam yarısını vereyim" (443)

Metinlerden de anlaşıldığı üzere, Türkmenlerin deve sürüleri de vardır ve tabii olarak onların bakımı ve güdümü için deve çobanlığı bir meslek olmaktadır. *"Hey Şirvanlı, sen Göroğlu'nun kardeşiyim, dostuyum dedin. Bu nasıl kardeşlik, dostluk? Aşçısı mı, deve çekicisi mi, seyisi mi, sucusu mu? Senin asıl mesleğin nedir?"* şeklindeki diyalog bunu açıkça göstermektedir.

Deve Türkmenler arasında armağan-hediye maksatlı kullanılan hayvanlardan da biridir. Bunu metinlerde geçen *"Yaşlı kadın Göroğlu'na armağan olarak iki genç deve ile bir kız hazırladığını* söyler" (413), *"Toya getirilen hediyeler arasında koyun, keçi, pirinç, halı, keçe ve yavrulu develer de* vardı" (59) şeklindeki ifadelerden anlamak mümkündür.

Öte yandan deve, zihinsel algı ve tasarımların bir sembolü olarak Türkmen Köroğlu anlatmalarında önemli bir yer tutar. Yiğitlik, kahramanlık, cesaret ve güç ile ilgili düşüncelerin dışa yansıtılmasında "esrik ner, ner-bugra dek dızlaşmak, kükrek ner / bugra, yel-maya dek" şeklindeki kalıp ifadeler sıkça karşımıza çıkmaktadır. Kişi, hayvan ve tabiat tasvirlerinde devenin çeşitli özelliklerinden faydalanılır. Deve, bazen *"Harmandeli, deve çöker gibi Göroğlu'nun üzerine çöküp iki diziyle iki kolunu bastırdı."* (461), bazen *"Birbirlerine ulaşan / Pınarları dolup taşan / Kükrek buğra dek dolaşan / Arslan, kaplan, parsı vardır."* (516) bazen de *"Yollar aşan deve gibi mestim / İşim savaş düşmana kastım"* (552) örneklerinde görüldüğü gibi bir davranış biçiminin, memleket tasvirinin veya kişinin içinde bulunduğu ruh halinin ifadesinde bir benzetme unsuru olarak kullanılır.

Devenin bu tür ideal özelliklerin dışavurumunda kalıp yapılar oluşturmuş olması, onun köken mitleriyle olan ilişkisinin değişim-dönüşüm süreci bağlamındaki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Avcılık ve hayvancılık merkezli bir toplumsal hayatta, insan ve hayvan unsurların derin ilişkisi çerçevesinde zuhur eden "hayvan ata"[7] mitik algısının sembollerinden birinin de "deve" olduğu düşünüldüğünde, Türkmenler arasında yaygın olan bu kalıp sözler daha iyi anlaşılacaktır.

Araştırıcılara göre, Türklerde diğer pek çok hayvan gibi deve de, alplık sembolü ve bir ongun olarak kullanılmış, özellikle "buğra" denilen erkek develer töz (ongun) olarak çeşitli tasvirlerde yansıtılmıştır.[8] Asya'nın kuzeyinde yaşayan Türk boylarının halk edebiyatında, develerin koruyucu bir ruha sahip olduğu, Tanrı'nın bir ak deveye sahip olması ve onun sütünün hastaları iyileştirmesi, sekiz deve ve sekiz gelin dileği, gelinin deve yavrusu kaynananın kart deve olması gibi motifler yaygın olarak kullanılmaktadır.[9] Türk kültürel belleğine ilişkin bu ortak algı, Göroğlu anlatmalarında "*Göroğlu Kırat'ı beslemek için on kat arpa, gün görmedik yonca, turnagözü gibi duru su ve günde bir leğen deve sütü ister.*" (418) sözleriyle yansıtılır.

Diğer taraftan Altay Türkleri arasındaki bir köken mitine göre, "*Ülker yıldızı bir zamanlar dünyada yaşayan bir hayvandır, deveyle öküz onu toynaklarıyla ezmek ister ve üzerine ayağını basan öküz olur, ezilen hayvanın kalıntıları öküzün toynağı arasından geçer ve göğe savrulup yedi yıldıza dönüşür.*"[10] Uygurlarla ilgili "Göç Destanı"nda, diğer hayvanlarla birlikte deve de zor durumdaki insanlara rehberlik eder ve onları korur. Konuyla ilgili daha açık bilgiler IX. Yüzyıla ait bir fal kitabı olan Irk Bitig'de karşımıza çıkar. Hayvanlarla ilgili altmış yedi kısa falın yer aldığı Irk Bitig, Türkler arasındaki hayvan simgeselliğinin en önemli belgelerinden biri niteliğindedir. Eserde deveyle ilgili, "*Ben Buğrayım,*

---

7 Jean-Paul Roux, *age.*, s. 324-341

8 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul 1999, s. 165.

9 Bahaeddin Ögel, *age.*, s. 539-540.

10 Jean-Paul Roux, *age.*, s. 86.

beyaz köpüğümü saçarım, üstte göğe değer, altta yere girer, uyuyanları uyandırarak yatanları kaldırarak yürürüm. O kadar güçlüyüm."[11] şeklindeki örnekte buğra, insanlara rehberlik eden kutsalın yansıtıldığı bir gösterge durumundadır. "*Beğ er, atlarına doğru varmış, ak kısrağı tay doğurmuş, altın nallı aygırlığa yarar. Develerine doğru varmış, beyaz dişi devesi erkek yavru doğurmuş, altın bodulluk buğralığa yarar*"[12] şeklinde geçen bir başka örnekte ise, kutsalın kut ve bereketine mazhar oluşa ilişkin bir sembolik yansımadan söz etmek mümkündür. Yine aynı eserde, "*Kaplan geyik avlamak isteyerek varmış, orta yerde mayaya rastlamış, esrik maya sarp kayaya çıkıp ölümden kurtulmuş*"[13] şeklinde geçen örnek, devenin göçerevli kültür içinde kazandığı farklı anlam ve işlevlerin zihinsel kalıplaşmalarındaki temelleri ortaya koyması bakımından önemlidir.

Türk kültürel belleğine ilişkin temel gösterge figürü diyebileceğimiz bu algı ve tasarımlar, Türkmen Köroğlu anlatmalarında yiğitlik, cesaret gibi temaların yansımaları şeklinde aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere kendini göstermektedir:

Köroğlu Kırat'ını tarif ederken; "*İner dek mes bolar yedi yaşında / Yetse ganımları koymaz karşında, / Şahin gibi gözü dövre daşında, / Kıratın avazı, sesi bellidir*" (25) diyerek, atının yedi yaşında ner, yani erkek deve gibi güçlü olacağını ve düşmanla savaşacağını söyler. Aynı şekilde, yiğitlerinden Handan Batır'a, "*siz benim gözümün güvenci, sırtımın dayancısınız. "Katarda ner varsa, yük yerde kalmaz" derler. Sizin gibi nerlerim (yiğitlerim) varken, ben bu dünyada hiçbir şeyin sıkıntısını çekmem*" (64) şeklinde seslenirken, güç ve cesaretin sembolü olarak erkek deve göstergesinden faydalanmaktadır. Köroğlu'nun düşmana saldırısı da "*Göroğlu ner gibi çırpınıp kükreyip, kurt gibi daldı*" ifadeleriyle tasvir edilir. Benzer örnekler şöyle sıralanabilir:

"*Göroğlu ağan, Kırat'ına binip savaşa giderken deve gibi kükreyip nağme söylermiş. O nağmelerden aklında kalan var mı?*" (288)

---

[11] Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 270.

[12] *Age.*, s. 277

[13] *Age.*, s. 278.

"Şir darbın görmemiş tilki şir olur,
Hatardan yük alan esrik ner olur,
Er yiğidin vadeleri bir olur,
Atına at babamı azat eyle sen." (90)

"Kale kale sözleşmeğe,
Ner-buğra dek dizleşmeğe,
Ar-namusu izleşmeğe
Kardeş gerektir yiğide." (43)

"Ner gibi diş çalıp girsem meydana
Düşmanları getiririm amana,
Şahları indirip ahır zamana,
Dövüşürüm yüz çevirmem Ayvaz'ım" (131)

"Göroğlu der adım âlemde destan,
Kıratım meydanda ner gibi mestan
Heybetimden titrer tüm Arabistan
Tekeli Türkmenli illerim vardır." (299)

"Hayıf oldu beğ Göroğlu garıdın,
Vakti geçen bostan gibi eridin,
Hatarlar içinde esrik ner idin,
Ağzımdan ak köpük saçan günlerim." (745)

"Kırkımda arslan gibi kükreyip inmişim,
Ellimde deve gibi kükreyip sınmişim" (710)

"Buğra saçı ensesine düşüp yatan, ala gözlü, orta boylu yiğit Göroğlu'nun sırtını sıvazlayıp bir kâse çay verdi." (446)

"Yel-maya dek basan ızı,
Ot dek yanar iki gözi,
Yenice terledi özü,
O havada uçar gibi." (708)

Görüldüğü gibi Köroğlu, yiğitler veya Kırat güzel ve ideal özellikleri yönünden tasvir edilirken "esrik ner, kükrek buğra, yel maya" gibi epitetler kullanılır. Bu epitetlerin kullanımı "deve" ile ilgili "hayvan ata" algısının bir uzantısı olarak kabul edilebilir. Çünkü insanın bir hayvanla kurduğu ittifak, hayvanın yaptıklarını örnek alması ve onlarla eşzamanlı hareket etmesi, kozmosla uyum halinde olmak için tercih edilen yöntemlerden biridir. Kişisel davranışlar, hayvanın davranışları doğrultusunda yönlendirilir, bir norm olarak kabule sebep olur[14] ve söz konusu hayvan ortak kültürel bellekte bir model-sembol konumuna erişir.

Ortak belleğe ilişkin bu hatırlama figürü, destanda çeşitli davranışların sergilenmesinde de yansıyan bir unsurdur. Göroğlu'nun yiğitlerinden Taymaz Beğ, Aysultan ile nikâhlanacağı sırada, kötü niyetli Veli Hırtman ve Hasan Beğ aralarında anlaşarak nikâhı engellemek için büyü yapmaya çalışırlar. Büyü için kullanılan ip deve yünündendir. Olay şöyle geçmektedir:

"Veli Hırtman ile Hasan Beğ, önceden anlaştıkları gibi, çadırın arka tarafından gelip, onların nikahlarını bağlamak istediler. Eğer onlar, nikahı bağlayabilirlerse Aysultan'ı kışkırtıp, onu Taymaz Beğ'den ayırarak Veli Hırtman'a alıp vermeyi düşünüyorlardı. Molla Maşrık da, bu işten habersiz değildi. O, bile bile yüksek sesle, "bismillahirrahmanirrahim" dedikten sonra, şahitlerin, kadıların yakınına oturup; "filân adamın kızı, siz, filân adamın oğluna kendi vekâletinizi verdiniz mi?" deyince, Veli Hırtman, elindeki deve yününden eğrilmiş bir metrelik kadar ipin ortasından, "Hayır, vermedik!" deyip, bir düğüm attı. Hasan Beğ de, elindeki makası açıp kapatarak, "vermedik" sözünü tekrarladı. Molla Maşrık, Taymaz Beğ'e dönüp; "Filân adamın oğlu, siz, filân adamın kızıyla nikâhlanmaya razı mısın?" deyince, Veli Hırtman, "Razı değil" deyip ipini düğümleyemeden, Mirem ile Kamber bunların yanına geldi, onların hilesini bozarak nikâhın bağlanmasını önlediler." (638)

Büyü için kullanılan ipin deve yününden olması, günlük hayat içinde bağlama ilişkin bir malzemeden faydalanmak olduğu kadar, o

[14] Jean-Paul Roux, *age.*, s. 130.

malzemenin kutsal kabul edilen bir unsurla ilişkili olmasıyla da yakından alakalıdır. Dolayısıyla deve ve deveye ait unsurlar, zihinsel algının kutsal ve inanılan kodlamalarından biri olarak yansıtılmaktadır.

Sonuç olarak bütün toplumlarda örnekleri görülen hayvan merkezli temel kabullerin sonucu olarak deve de, eski Türk inanç sistemi içinde kurt, boğa, arslan, kuğu, turna gibi hayvan merkezli büyük köken mitine ilişkin ana döngülerden biridir. Bunu Türkmen Göroğlu anlatmalarında da görmek mümkündür. Deve merkezli algı, tasarım ve semboller Türkmenler arasında bir anlam ve hatırlama figürü oluşturur. Göroğlu anlatmalarına yansıyan bazı örnekler, deve unsurunun günlük hayatın çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak yanında kültürel ve zihinsel yapılanmanın temel kodlamalarından biri olduğunu açıkça göstermektedir. Özelde deve, genelde ise diğer zihinsel kodlama unsurlarının oluşturduğu anlam alanlarının bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmesi ve yorumlanması kanaatimizce, Türk kültürel belleğinin daha belirgin hale gelmesini ve anlaşılmasını sağlayacak, kültürel aktarım ve kültürel yeniden inşa çerçevesinde günümüz dünyasında kimlikli bir ulus olmanın yollarını açacaktır.

Kaynaklar

Arslan, Mustafa, *Köroğlu Destanı'nın Türkmen Versiyonu Üzerinde Mukayeseli Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi SBE., (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1997.

Assmann, Jan, *Kültürel Bellek*, Çeviren: Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

Cassirer, Ernst, *Sembolik Formlar Felsefesi-II Mitik Düşünme*, çev. Milay Köktürk, Ankara 2005.

Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin ABC'si*, İstanbul 1999.

Jean-Paul Roux, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, İstanbul 2005.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt, Ankara 1995.

Deve Hikâyesi

Fethi Gedikli*

Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*inin yazma ve basma nüshalarının ardında halkın sevip okuduğu başka hikâyelere de yer verilmiştir. Bunlar arasında Geyik, Güvercin ve Deve hikâyeleri dikkati çekmektedir. Bu manzum hikayelere bazen hikâye yerine destan da denilmiştir.

Deve; Peygamberimizin ve ilk müslüman Arapların hayatında çok merkezi bir yere sahiptir. Türklerin hayatında at neye tekabül ediyorsa deve de Arapların hayatında ona, hatta belki daha fazlasına tekabül etmektedir. Deve olmadan geçimlerini sağlamaları herhalde çok zor olmalıydı. Deve; hayatı idame ettirmek için büyük ölçüde kervan ticareti yapan Arapların en önemli taşıyıcı aracı idi; bu sebeple olsa gerek bizim masallarımızda da "develer tellal iken" tekerlemesi söylenmektedir. Bu devenin bir haber aracı olduğunu da göstermektedir.

Peygamberimizin doğuşunda görülen mucizelerden biri de deveyle ilgilidir: "Hz Muhammed'in (s.a.v.) doğuşu sırasında, (...) İran'ın başkadısı Mubedan da o gece rüyasında, *bir alay sert ve başıboş develerin* bir bölük Arap atlarını yederek Dicle nehrini geçip İran şehirlerine dağıldıklarını görmüştür. Bu rüya da Sasanilerin yıkılacağı ve İran'ın Müslüman Arapların eline geçeceği şeklinde tabir edilmiştir.[1]

---

* Prof. Dr. Fethi Gedikli, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul.

1 Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, c. 1, s. 40-41, 42.

Başka bir olayda da Medine'ye göçen peygamberimizi kendileri misafir etmeye ve devesini durdurmaya çalışan Ensar'a peygamberimiz deve memurdur, nerede dururs orada konaklayacağım buyurarak deveyi öne çıkarmış ve itibar atfetmiştir.[2]

Kur'an-ı Kerim'de bozgunculuğu yüzünden helak edilen Semud kavminin hikâyesi, dokunmamaları gereken bir dişi deveyi boğazlamaları üzerinedir.[3]

Bütün bu rivayetler devenin Arapların hayatındaki ehemmiyetini göstermektedir. İslam hukuku gereğince adam öldürmelerde diyet ödenmesi gerektiği hallerde diyet yüz deve veya yüz deve değeri para ve mal olarak belirlenmiştir.

Peygamberimizin de develeri olmuştur ve onlara dair bazı hikâyeler de nakledilmiştir. Peygamberimizin Adbâ ve Kusva (veya Kasvâ) adlı binek develerinin olduğu; Adbâ'yı Hz. Ebubekir'den satın aldığı

---

2 Ahmed Cevdet Paşa, *age.*, c. I, s. 77. "Onlar bu şekilde devenin yularına sarıldıkça Allah'ın Elçisi "Ona dokunmayınız, memurdur, Allah tarafından memur olduğu yere gidiyor. Durunuz bakalım, nereye gidecek", diye engel olurdu ve Resûl-i Ekrem, devenin yularını bırakıp hiç dokunmazdı. O mübarek hayvan da sağa sola bakarak kendiliğinden giderdi. Sonunda Neccâr oğlu Mâlik'in evi önündeki boş arsada çöktü, fakat durmayıp kalkıyordu ve tavus gibi süzülüp giderek Neccâroğulları'ndan Hâlid yani Ebû Eyyûb Ensarî'nin evi önüne vardı ve orada çöktü. Ama durmayıp yine kalktı ve dönüp evvelki çöktüğü yerde çöktü ve hemen boynunu uzatıp bağırdı. Resûl-i Ekrem de "İnşallah konağımız burasıdır", diyerek devenin üzerinden indi ve Ebû Eyyûb (Hâlid) Ensarî evini şereflendirdi."

3 "Hazreti Salih'in yukarda geçtiği gibi, mucize olarak bu dişi deveyi ortaya koyması, Semûd kavminin kıymetli malının deve olmasındandır. Devenin icazkar hali de dolu bir kuyunun suyunu bir defada içmesidir. Bu mübarek hayvan dağlarda otlar, su nöbeti kendisinin olduğu gün gelir, başını kuyuya sokarak bir defada kuyunun suyunu tamamen içermiş. Ertesi gün de Semûd kavmi kuyudan su alır, hayvanlarını sularlarmış.

Resûlüllah aleyhisselâm Tebük harbinde Semûd'un helak olduğu yerde konakladığı zaman sahabîlerine, buranın kuyusundan su içmemelerini ve buradan su almamalarını ilân etti. Ashâb "Ey Allah'ın Resûlü, biz bu kuyunun suyundan alıp hamur yoğurduk, su kaplarımızı da doldurduk» deyince, Peygamber aleyhisselâm "öyle ise hamuru atın, o aldığınız suyuna dökün!" buyurdular. (A'râf, Hıcr, Neml ve Şuarâ Sûreleri)." http://www.cennet-kapisi.net/tr/islam/dini_hikâyeler/dini_hikâyeler_hazreti_salihin_devesi.php, 13.09.2012.

ve onunla Hicrete çıktığı, Kusva'nın üzerindeyken de Veda Haccı Hutbesini okuduğu kaynaklarda zikredilmektedir.[4]

Deve Türklerde de bilinmesine ve ehli hayvanlar arasında olmasına rağmen, onun daha çok sıcak ülkeler halkı için önemli olduğu aşikardır. Belki bu sebeple, yapılan yayınlarda *Geyik* ve hatta *Güvercin* hikâyesine nazaran *Deve* hikâyesinin daha az konu edinildiği de kaydedilebilir.

Deve hikâyesinin bir gayesi Peygamberimize iman etmeyi temin etmek ise öbürü de hayvanlara iyi davranma, onlara eziyet etmeme, taşıyabileceğinden artık yük yüklememeyi öğütlemesidir.[5]

Diğer Neşirler

Deve Hikâyesi yeni yazıyla *Mevludu Şerif-i Muhammedî* içinde[6] yayınlanmıştır. İsmet Sungurbey *Hayvan Hakları* kitabına söz konusu bu Deve Hikâyesini de dahil etmiştir.[7] Ayrıca Nurettin Albayrak tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde *Geyik* ve *Güvercin* hikâyelerinin yanı sıra 3 farklı nüsha karşılaştırılarak 65 beyitlik Deve Hikâyesine de yer verilmiştir.[8] Erol Özbilgen de muhtemelen Sungurbey neşrinden

---

4 Bkz. http://www.kuranikerim.com/kutubi-sitte/1050.html; http://e-hadis.net/etiket/Adba-Resulullah-savin-devesi-hadisleri; http://www.guncelmeydan.com/pano/hadis-i-serifler-t10382-30.html;; http://www.siirlerlemenkibeler.com/SiirMenkibe/02MuhammedAleyhisselam/101/1%20(132).htm; http://www.gulmedine.com/kasvakusva-on-yil-gul-nebi-ile-kutsal-yolculuklarda-binek-oldu/1960/15.04.2013'de girildi.

5 Bu hususlarda N. Albayrak'ın tezinde ve E. Özbilgen'in zikredilen yazısında birçok atıflar vardır.

6 *Mevludu Şerif-i Muhammedî*, İstanbul Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1964, s. 56-59, 44 beyit.

7 Sungurbey, İsmet, *Hayvan Hakları*, İstanbul 1993, genişletilmiş 2. bs., s. 223-225.

8 Nurettin Albayrak, "Dinî Türk Halk Hikâyelerinden Geyik, Güvercin ve Deve Hikâyeleri", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1993, 118-126. Müellifin kullandığı nüshalar Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Ef. Böl. Nr. 4452'deki yazma, Prof. Dr. İsmail Erünsal nüshası Haza Kitab-ı Mevlüd (yazma, istinsah tarihi 1 Zilhicce 1283) ile Hikâye-i Mevlidü'n-Nebi, Matbaa-i Osmaniye 1311 tarihli basma nüshadır.

aktararak kısa anlatımlar eşliğinde Deve Hikâyesini kısmen yayınlamıştır.[9]

Bu yazıda, yukarıda zikredilen neşirlerde verilen Deve Hikâyesinin Konya İl Halk Kütüphanesinde bulunan bir el yazması nüshasının metni verilmiştir. K nüshası diye adlandırdığımız bu Hikâye-i Deve nüshası 42 Kon 3676/6 arşiv numarası ile kayıtlıdır.

Başka deve hikâyeleri de vardır. Bunlardan biri Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda bulunan (06 Mil Yz A 8294/6 (Dvd nr. 547)) Hikâye-i Deve nüshasıdır. XIV. veya XV. yüzyıla ait olduğunu düşündüğümüz bu nüsha ötekinden birkaç bakımdan ayrılmaktadır: Dili daha eskidir ve şu ana dek tek bir nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshaya bu yazıda A nüshası diye atıf yapılacaktır.

Yazma nüshalarının metinlerini verdikten sonra, genel ağda rastladığımız "Deve Konuşuyor" ve "Devenin Şehadeti" adlı müellifleri bilinmeyen yeni (?) iki ayrı deve hikâyesini de eklemeyi uygun bulduk.

Şimdiye kadar bilinen Deve Hikâyesinin nesir olarak da biri Türkçe, diğeri Arapça iki yazma nüshasını[10] tespit ettik. Türkçe metin Arapçadan tercüme edilmiştir. Bu metinler, yazıyı çok kabartmamak için, buraya dahil edilmemiştir.

---

[9] Erol Özbilgen, "Manzum Bir Deve Hikâyesi", *Zaman* gazetesi, 29 Aralık 1997 Pazartesi. Elektronik bağlantı için bkz. http://www.zaman.com.tr/null/manzum-bir-deve-hikâyesi_489142.html.

[10] Türkçe nesir yazma nüsha Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonunda 34 Ae Şeriyye 1287/2 arşiv numarada kayıtlı *Mucize-i Nutk-ı Cemel ve Hikâyet-i Ahu* adlı ed-Darir el-Mevlevi Mustafa b. Yusuf'un tercümesidir. Muhammed b. Hasan el-Haliliyyü't-Tebrizi tarafından istinsah edilmiştir. İstinsah tarihi belli değildir.

Arapça nesir yazma nüsha ise 874/1469 tarihinde Mehmed b. Ahmed tarafından istinsah edilen Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 438/10 arşiv numaralı *Kıssatu'l-Cemel ve'l-gazele maa'n-nebi (sav)* adlı nüshadır.

I. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesinde bulunan 42 Kon 3676/6 arşiv numaralı Hikâye-i Deve

Yazmanın 22a-23b yaprakları arasında harekelenmiş 46 beyitten ibarettir. Başlığı nedense Hikâye-i Deve Mevlud" suretindedir. Bir çizgi içine alınmış iki sütun halinde yazılmıştır; sütunlar arasında da gene iki çizgi arasına alınmış eğri çizgilerle kapatılmış birkaç mm. eninde bir sütun daha vardır. Bu hikâye oldukça basit ve anlaşılır bir dil ile yazılmıştır. Bugünkü okuyucuya yabancı gelecek pek az kelime içermektedir. Nurettin Albayrak, yukarıda belirttiğimiz gibi üç nüshayı mukayese ederek 65 beyitlik bir metin kurduğu için, bu yazıda yeniden nüsha karşılaştırmalarına gitmek gerekli görülmeyerek yeni bir yazma nüshanın sunulması tercih edilmiştir.

K Nüshasındaki Hikâyenin Özeti

Bir Cuma günü akşamı Peygamberimiz dışarıda bir inleme sesi duyar. Hz. Ali'ye kalk bak kapıda mazluma benzeyen biri ağlıyor, ona zulmün nereden değdiğini öğren der. Hz. Ali kapıya çıkınca ağlayanın bir deve olduğunu görür ve ona, seni kim incitti diye sorar. Deve ya Mustafa diye hitap ederek Eba Mesud adlı sahibinin ona ağır yük yüklediğini, yolun uzun ve balçık olduğunu, kayıp düştüğünü, bunun üzerine kullarının attan inip kendisini dövdüğünü, sahibine bu yük taşımaz diye şikayet ettiklerini nakleder. Sahibinin de ona yem vermeyin, onu dışarı salın, sonra da kesin, kanını dökün diye emrettiğini anlatır. Bunun üzerine, bütün dertlerin ilacı olan Peygambere gelmeye ve derdini anlatmaya karar verdiğini bildirir. Keserseniz beni siz kesin ve etimi müminler yesin ve Hakka şükretsinler. Hakkımı al, sen adilsin, der. Peygamber bunun üzerine Eba Mesud'un evine gider. Ona niçin devesine zulmettiğini sorar, o da devemdir istediğimi yaparım diye cevap verir. Peygamber devenin senden hakkını almalıyım der. Eba Mesud'un peygambere sana bu işleri kim söyledi diye sual etmesi üzerine Peygamber deven diye cevap verir. Bunun üzerine Mesud, ne dersen edeceğim yalnız deve gelsin anlatsın, ben de işiteyim der. Deve hikâyeyi tekrar edince Eba Mesud Müslüman olur. Peygamber deveyi on-

dan satın aldıktan sonra buna kimse yük vurmasın, buna yem veren kimse hayra erer, der. Deve otlakta gezer dolaşır, her Cuma günü Peygamberin kapısına gelir, onu dinler. Yine bir Cuma günü deve Peygamber mescidinin kapısına geldiğinde orayı kalabalık ve milleti ağlar bulur. Ashab deveyi görünce senin sevgilin gitti, sen de işine git der ona. Bunun üzerine deve mescidin eşiğine başını vura vura ölür.

Bu nüshanın müellifi bilinmemektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmaların hiçbirinde müellif ismine tesadüf edilmemiştir.

Bazı Notlar

Burada sunulan K nüshasında gördüğümüz bazı hususları izah etmek istiyoruz. Hikâyenin başlangıç mısraı "Çün şikâyet ḳıldı issinden deve" şeklindedir. Buradaki *issi* sahip, malik manasındadır. İstanbul Maarif Kitaphanesi neşrinde bu kelime *işinden* suretine çevrilmiştir. "Didi saña kim didi bu işlere / Kim ḳılursın baña bu teşvîşlere" beytindeki *işlere* ve *teşvişlere* kelimeleri yükleme hali eki (işleri/teşvişleri) alacakken yönelme hali eki almıştır. "Gezer idi otlığında ol yıl / Tâ gelince Cum'a güni şöyle bil" beytinde de yıl kelimesi anlamlı görünmemektedir. N. Albayrak'ın kullandığı bir nüshada bu kelime *ibil* (dişi deve) biçiminde muhtemelen aslına uygun olarak geçer. Zamanla kelimenin anlamını bilmeyen müstensih bunu yıl, bazen bil haline sokmuş olabilir. Ayrıca "Gördi mescidiñ içi ṭolmış fiġân / Ah idüp añarlar ol peygamberi" beytinde de kafiye uyumu yoktur. N. Albayrak metninde bu kısım "Gördi mescidin içi dolmış ğari (kadın) / Ah idüben anarlar peyğamberi" şeklindedir. Ayrıca "Didi ol kim anıñ alıñ yalınıñ / Daḥı andan soñra görüñ ḳalınıñ" beytinin son kelimesindeki *ḳal*, hal kelimesinin bir değişkesi gibi görünüyor. O zaman bu iki mısra "Dedi o ki onun alın yemini / Dahi ondan sonra görün halini" şeklinde düşünülürse anlamı beliriverir.

Nüshamızda, "Yem virmeñ taşra beraqıñ anı" örneğinde görüldüğü gibi yanlış yazım olarak değerlendirilecek bazı hususlar mevcuttur. Bunu takip eden mısraın sonu da *ḳanı* diye bitecekken *ḳatı* suretinde yazılmıştır. Ayrıca [] işareti içinde gösterdiğimiz bazı kelimeler de yazmada atlanmıştır.

XIII. yüzyıldan beri Anadoluda kullanılan bazı sözlerin anlamlarını da kısaca vermek yararlı olur: *Örü durmak / turmak* ayağa kalkmak; *tayınmak / tayranmak (tayınmak)* kaymak, sürçmek; *gile kılmak* şikayet etmek; *delim* çok, birçok, ziyade; *barmak getirmek* şehadet (parmağını) oynatmak suretiyle şehadet getirmek yani eşhedu en lailahe illahlah diyerek İslama girmek demektir.

Konya İl Halk Kütüphanesindeki (K) nüshasının metni:

HİKÂYE-İ DEVE MEVLÛD

Çün şikâyet ḳıldı issinden deve
Muṣṭafā'dan oldı derdine devâ

Mu'cizâtın şevḳıla diñleñ geliñ
Her birinde size ḥiṣṣe var biliñ

Şöyle bir gün Cum'a eyyâmında
Subḥ vaḳtında degil aḫşâmında

Zârılıḳ geldi ḳapudan içerü
Muṣṭafā didi Ali'ye dur örü

Ḳapudan maẕlûma beñzer zâr iden
Ẓulm ana sorġıl neden irdi neden

Çıḳdı ḳapuya Aliyyü'l-murteżâ
Gördi kim bu zârı ḳılan bir deve

Didi n'olduñ ey mübârek cânavâr
Güç mi gördüñ seni kim döger söger

Didi kim yâ Muṣṭafā ẓulm itdiler
Diñle ey Sulṭan-ı âlem n'itdiler

Ol Ebâ Mes'ûd benim çün mâlikim
Yolda idim aġır idi hem yüküm

Balçıḳ idi yol[11] düşdim ṭayranıp
Ḳulları dögdi beni atdan inüp

Her biri benden añа ḳıldı gile
Yük iletmezler didiler menzile

Didi ol kim anıñ alıñ yalınıñ
Daḫı andan soñra görüñ ḳalınıñ

Yem virmeñ ṭaşra beraḳıñ anı
İrte boġazlañ döküñ andan ḳanı

Bârî didim ol Ḥabîb'e varayım
Ḳamu dertlere ṭabîbe varayım

Kim boġazlar ol boġaz[la]sın beni
Yolına ḳurbân ideyim bu cânı

Etimi yaġımı mü'minler yesin
Ni'metine ol Ḥaḳḳıñ şükr eylesiñ

Ḥaḳḳımı al çünki âdilsin bu gün
Ḳavlullâhi [birle] âmilsin bu gün

Muṣṭafā vardı evine issiniñ
Tâ ki ala ḥaḳḳını ol miskîniñ

Yâ Ebâ Mes'ûd didi kim n'eylediñ
Niçün bu miskîne sen źulm eylediñ

Didi devemdir ne dilersem idem
Öldirem dögem sögem yâ terk idem

Didi olmaz ḥaḳḳını alsam gerek
Ḥâkime iş yoḳ 'adilden yegrek

[11] "Yol" mükerrerdir.

Didi sañа kim didi bu işlere
Kim ḳılursın bañа bu teşvîşlere

Didi źulm itdigiñ deve didi
Dögdi sögdi ḳomadı eve didi

Didi yâ Aḥmed ne dilersen ideyim
Söylesün gelsün deve işideyim

Deveye Aḥmed işâre eyledi
Ol deve gör kim ne sözler söyledi

Deve geldi ortaya ḳıldı ḳıyâm
Ḫoş diliyle Aḥmed'e virdi selâm

Didi ol Ḥaḳ birdürür ben bilürem
Cân u gönülden şehâdet ḳıluram

Yâ Muḥammed ḥaḳḳımı bunlardan al
Kâfire ḥaḳḳımı ḳılmazam helâl

Devesinden çün işitdi bu sözi
Ol Ebâ Mes'ûd yere urdı yüzi

Aḥmed'iñ ḳarşusına el baġladı
Ahı ḳıldı zârı zârı aġladı

Geldi îmâna getürdi barmaġın
Didi [Ḥaḳ] birdür[ür] resûl[i] yaḳîn

Deveyi andan Resûl aldı ṣatun
Didi [hem] kimse buña yük urmasun

Kim bunı baġlayu hem yem vire
Cennete benim ile bile gire

Gezer idi otlıġında ol yıl
Tâ gelince Cum'a güni şöyle bil

Ol içmezdi ṣu yimezdi yem
Gözler idi na'ra ururdı delim

Ṣubḥ vaḳtı mescidiñ ḳapusına
İrişürdi Muṣṭafā tapusına

Na'ra ururdı baḳardı yüzine
Ḳulaḳ ururdı şîrîn sözine

Tâ şuña dek Muṣṭafā naḳl eyledi
Ol deve gör kim ne işler eyledi

'Âdeti üzerine geldi hizmete
Bilmedi kim düşeyidi miḥnete

Gördi mescidiñ içi ṭolmış fiġân
Ah idüp añarlar ol peygamberi

Didi aṣḥâb ey mübârek cânavâr
Gitdi ma'şûḳuñ yüri işine var

Çünki deve gördi ol dem bu işi
Yere döge döge deldi ol başı

Şol ḳadar dögdi eşige ol başı
Ḳana ġarḳ oldı hemân eşik taşı

Mu'cizâtından didiñ bir ḳaç kelâm
Diñle mi'râcından imdi ey hümâm

Ḥaşre dek ger diñilürse bu kelâm
Nice ḥaşr ola bu olmaya tamâm

Ger dilersiz bulasız oddan necât
'Aşḳ-ıla derdiler iydiñ es-ṣalât.

II. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Nüshası (A Nüshası)

Milli Kütüphane (Ankara) Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 8294/6 (Dvd nr. 547) nesih hattıyla suyolu filigranlı kağıda 17 satır halinde "Hikâye-i Deve" adıyla kayıtlıdır. Ebadı (dış-iç) 220x146 ve 182x114 mm., 109a-110b arasındadır. İstinsah tarihi ve yeri bilinmeyen bu nüsha Said Erhan Şimşek'ten satın alma yoluyla Milli Kütüphaneye intikal etmiştir. Bu nüshanın başındaki içindekiler listesi şöyledir:

(1) "Dastan-ı maktel-i Hüseyin li-Şeyyâd Mevlevi Kastamonı tahtgahında 763 nci yılda"
(2) Tavus manzumesi Mevlevi İzzeddin oğlı
(3) Hazret-i Ömer hikâyesi destanı Kireçi Ali Mevlevi (Mevlana Naki Aḥmed)
(4) Hikâye-i Mihr ü Vefa Destanı fi sene 760
(5) Nesâyih-i manzume-i Sinan oğlı
(6) Hikâye-i ehl-i cennet-i Hâce Gülşehrî
(7) Münâcât-ı Hâce oğlı
(9) Dîvân-ı günehkâr.

Ancak (8) rakamı yazılmamış, sanki sonradan eklenecek gibi bir boşluk bırakılarak 9 yazılmıştır. Görüldüğü gibi, burada Hikâye-i Deve'den bahis yoktur. Ancak 109a'dan itibaren *başlıksız* olarak Deve Hikâyesi başlamaktadır. 64 beyittir. Şimdiye kadar bilinenden daha farklı olan bu hikâyenin özeti şudur:

A Nüshasındaki Hikâyenin Özeti

Bir gün Hz. Muhammed hutbe okurken 'Hak için malını Hakka veren Hakka erişir' buyurmuşlardır. Orada devesi ile birlikte bulunan bir Arabi 'bu deveyi Allah için veriyorum, Allah'dan deva istiyorum' der. Peygamber, ey Ömer bunu al, diyerek bu deveyi kendisine binit eyleyerek onunla gazalara gider. Bir gece peygamberimiz dışarı çıkar.

Deveyi avlu içine çökmüş bulur. O esnada deve peygamberimizin önünden geçmek diler ve ona selam verir. Peygamberimiz devenin selamını alır. Deve ey Eba Usul benim halimi dinle der. Ben Agob adlı birisinin idim. Ondan kaçıp yazıya düştüm. Gece oldu, yırtıcılar dört yanımı sardılar. Fakat onlar birbirine Resulün bineğidir, bunu yemek caiz değildir dediler. Gündüzleyin otlamak istediğimde de otlar ve ağaçlar gene o Resulün bineğidir diye 'beni ye, beni ye!' diye bağrıştılar. Senin binitin olayım diyerek Peygamberimizden dileği olduğunu, ahrette de onun biniti olmak istediğini, ayrıca benden evvel gidersen kimsenin binmemesi, yük vurmaması için vasiyet eyle diye ondan dilekte bulunur. Peygamber de devenin dileğini kabul ederek kızı Fatıma'ya benim bu deveciğimi sen yemle, ona yük yükleme, kimseye de yükletme, diye buyurur. Bu vasiyete uyan Fatıma bir gece evinden dışarı çıkınca deveyi avluda çökmüş görür. Ayrılık hasretinden yanan deve Fatıma'yı görünce yerinden kalkar, Peygamberin hasretine dayanamadığını belirterek o gün öleceğini belirtip Fatıma'dan babasına bir diyeceğinin olup olmadığını sorar. Fatıma bunu duyunca feryat eder, deve bu arada onun koltuğunda can verir. Fatıma aşk sende göründü diye deveyi över. Sabah olunca deveyi kefenleyip defnederler.

Bundan sonra müellif okuyucuya/dinleyiciye hayvandan ibret al, kendine çekidüzen ver. O hayvan vuslata erdi, sende bu firkat nedendir? O hayvan Mustafa'ya erişti, ruhu safa buldu, sen insansın, sen de neden yad olasın? Peygambere salavat ver ki şad olasın, diye öğüt verir. Sonda da Bakara suresinin 86. ayetine göndermede bulunarak 'ahret karşılığında dünyayı satmayı' ona tavsiye eder. Söz konusu ayet "Bunlar ahireti dünya hayatına satmış kimselerdir, onun için bunlardan azap hafiflendirilmez ve kendilerine bir yardım da olunmaz." (Elmalılı Hamdi Yazır meali) biçimindedir. Müellif hüküm mısraı olarak da 'oyna vezirini mat olma' diyerek çarpıcı bir şekilde destanı bitirir. Bu mısra müellifin Kur'an'ı (dini ilimleri), ve ayrıca satranç oynamayı bilen kültürlü bir kimse olduğuna dair bir işaret sayılmak gerekir.

Bazı Notlar

Belirtelim ki, bu el yazması hikâye, deve destanının diğer nüshalarıyla pek uygun düşmemektedir. Maruf Deve Hikâyesinde peygamberimiz kapalı bir yerde iken dışarıda bir inleme sesi duyar ve Hz. Ali'ye bakmasını buyurur. Burada ise peygamberimiz hutbededir ve onu dinleyen bir Arabi devesini Hak yoluna bağışlamaktadır. Bilinen hikâyede devenin sahibi Eba Mesud, bunda ise önce Arabi, sonraysa Agob'dur. Ayrıca Agob hikâyeye aniden girip aniden de çıkmaktadır. Oysa birinci hikâyede Eba Mesud hikâyenin kahramanlarından biridir. Ayrıca bunda Agob'dan kaçtığını bildiriyor ama onun kendisine eziyet ettiğinden söz etmiyor; sanki Peygamber aşkıyla ve onun biniti olmak üzere kaçmıştır. Yine bu hikâyede deve peygamberin binitidir diye hayvanattan ve nebatattan saygı ve koruma görüyor. Hz. Fatıma da ikinci hikâyede önemli bir kahraman olarak yerini almıştır.

A nüshasında pek az hareke kullanılmıştır. Standart bir yazım yoktur, *e* ile okuduğumuz yerlerde *elif* vardır, buna mukabil *a* ile okuduğumuz yerlerde ise yoktur. İlk mısrada *od* (ateş) yerine *ot*, avlu anlamında bazen *ḥavlı*, bazen *ḫavlı* (2 kez), bazen *ḫayvân* bazen *ḫayvân* (3 kez), bir yerde *giçe* başka bir yerde *gice*, *ḫân-ı kevneyn* yerine *ḥân-ı kevneyn* yazılmıştır. İkinci beyitte geçen *zerd-e* kelimesinin *ze* harfi noktasızdır ve daha ziyade *dal* harfine benzemektedir; *derd-e* gibi yazılmıştır. 5. beyitteki *gönülden* kelimesi *gelünliden* okunacak şekilde yazılmıştır. 9. beyitteki *devecügi* kelimesi *devecüge*; 17. beyitteki *yana* kelimesi *bana* gibi yazılmıştır. 49. beyitteki *der/dir* aynı anlamda görünüyor ama biri *ye* harfi ile diğeri *ye* harfsiz yazılmıştır. 24. beyitteki "*anlar*" kelimelerinin yazılışı farklıdır; biri medsiz *elif*le, diğeri medli *elif* ve *lam*dan sonra *ye* ile yazılmıştır[12].

A nüshasında açıklanması gereken çoğu Türkçe birçok kelime ve terkip vardır. Bunların bir kısmı şunlardır: *Döymek* tahammül etmek, katlanmak; *zerd* solgun; *niçe* nece, nasıl; *öküş*, çok; *turmak* kalkmak, ayağa kalkmak; *eydmek/eytmek*, *ayıtmak* söylemek, demek; *binit* binek,

---

[12] Bu metnin okunmasında İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dekanı Prof. Dr. Ömür Ceylan'ın burada şükranla andığım büyük yardımlarını gördüm.

onat iyi; *sin* mezar; *hergiz* asla; *göynük* dert, ıztırap, yanma; *avadan* yüksekten; *kuçılmak* (*kuçmak*) kucaklamak; *özünden gitmek* kendini kaybetmek (burada ölmek); *kanda* nerede; *özüne nazar kılmak* kendine bakmak, kendini toplamak; *yad olmak* yabancı olmak; *şaz/şad olmak* sevinmek; *ferz/ferzin* (satrançta) vezir.

Milli Kütüphane yazmasındaki başlıksız deve hikâyesi budur:

[DESTÂN-I DEVE]

[109a]
Yine otlara yanmışdır cigerler
Yürekler pâreler işbu ḫaberler

Ne yürek ola ki döye işbu derde
Ṣararup levni benzemeye zerde

Bu dertden niçe yürek olmaya ṭâġ
Bu derde uġrayanlar ola mı ṣaġ

Ḥabîbiñ derdi yârenler öküşdür
Ki ḥayvânlar daḫi dimez ne işdir

Ṣalâvât virgil imdi cân-ıla sen
Diyeyim yine gönülden ḫaber ben

Eger dimege bulursam ifâḳat
İşidenlerde hiç ḳalmaya ṭâḳat

Meger günlerde bir gün Şâh-ı kevneyn
Çıḳup ḫutbe oḳurdı Ḫân-ı kevneyn

Dir idi Ḥaḳ içün mâlını Ḥaḳḳa
Verenler irişürler didi Ḥaḳḳa

Meger bileydi bir ʻArâbî anda
Var ıdı bir devecügi yanında

Didi Allâh içün işbu deveyi
Virürem isterem Ḥaḳdan devâyı

Naẓar ḳılup deveye didi Sulṭân
Bizimçün yâ ʻÖmer alġıl bunı sen

Resûl içün ʻÖmer çün aldı anı
Resûl kendüye merkeb ḳıldı anı

Ġazâya gideridi binüp ana
ʻAcâyibler diyeyim diñle sana

Meger bir gice ṭaşra çıḳdı ol Şâh
Utandı gün yüzin göricegiz mâh

Resûlullâh o gice çıḳmışıdı
Devecük ḥavlı içre çökmüşidi

Gelüp geçmek diler öñinden ol cân
Selâmullâh ʻaleyküm dir i Sulṭân

[109b]Dönüp andan yaña ḳıldı naẓar Şâh
Selâmın aldı anıñ ol yüzi mâh

Ṭurugelüp deve ey Bâ-uṣûl der
Benüm ḥâlum diñle yâ Resûl dir

Didi ben mülki idim bu kişiniñ
Adına Aġob eyderlerdi anıñ

Ḳaçup andan çü düşdim yazıya ben
Ki diñle hâlımı ey Pâdişâh sen

Gice oldı çökildi yırtıcılar
Çü dört yanum aldı yırtıcılar

Didi incidmeñiz biri birine
Kim olmaz işi işleyen yerine

Resûlüñ merkebidür didiler bu
Yemek câyiz degildirir bunı ḳamu

Yanımda yine ṭaġıldılar anlar
Yemediler beni ḳodılar anlar

Diledim gündüz oldı otlıyam ben
Çü ḳarnım açdı yiyüp ṭoyam ben

Aġaçlar otcuġazlar çıġrışurlar
Berü gel beni yigil diyüşürler

Resûlüñ merkeb[i]sin didiler sen
İşidirdim nebâtâtdan bunı ben

Hele düşdim ḳapuna ey yüzi mâh
Binit oldım saña ben ey güzel Şâh

Velî var ḥâcetim ḳatunda ey cân
Didi digil baña nedir o Sulṭân

Didi kim âhıretde merkebiñ ben
Olam bu ḥâcetim kılġıl ḳabûl señ

Daḫi bir ḥâcetim budır ḥabîbim
Ki benden evvel giderseñ ey ṭabîbim

Vaṣiyyet ḳıl benim arḳama kim sen
Kimesne binmeye incinirim ben

[110a]
Daḫi yükletmeyeler hiç baña yük
Benimle iletmeyeler her yaña yük

Yaraludır yüregüm ey yüzi mâh
Ḳabûl it ḥâcetimdir benim ey Şâh

Didi Server aña bilgil yaḳîn sen
Revâ ḳılam murâdunı seniñ ben

Gidicek dünyeden ol Şâh-ı kevneyn
Vaṣiyyet eyledi ol Şâh-ı kevneyn

Didi Şâh Fâṭıma'ya iy ḳızım sen
Oñat diñle benim işbu sözim sen

Devecügüm benüm sen yemleyesin
Anı kendü elüñle besleyesin

Ve arḳasına yük urmayasın
Anı kimesneye urdırmayasın

Hem etdi Fâṭıma bu sözi maḳbûl
Ṣuvarıp anı yemlerdi müdâm ol

Meger kim Fâṭıma bir gice andan
Çıḳar ḥavlısı içine evinden

Devecük ḥavlı içre çökmişidi
Pes ayrulıḳ odın çoḳ çekmişidi

Göricek Fâṭıma'yı ṭurdı yerinden
Selâm iydüp dedi şâhım ḳızı sen

Benim ḥâlımdan olmadın ḫaberdâr
Yüregümde benüm ne dürlü dert var

Gidelden dünyeden ol Şâh-ı Sulṭân
Ḳıluram gice gündüz zâr [u] efgân

Yimek içmek bana hiç sıŋmez oldı
Gözümüñ yaşı hergiz dinmez oldı

Bugün ben daḫi bundan naḳl iderim
Döyemezem firaḳa uş giderim

Atana gönderir misin ḫaber sen
Varıcaḳ anda Şâha ne diyem ben?

Nedir pes göyñügüñi söylegil der
Niçe hâlıñı şerḥ eylegil dir

[110b]
İşitdi bu sözi Fâṭıma deveden
Figân idüp aġladı avadan

Devenüñ boynını ḳucılup ah
İdüp gitdi özünden ol yüzi mâh

O ḫâlda Fâṭıma iderken efgân
Devecük ḳoltuġında virdi hem cân

Gelüp kendüye Fâṭıma gördi anı
Ki virmiş ol devecük Ḥaḳḳa cânı

Görüp Fâṭıma anı eyledi zâr
İşidenleri cândan ḳıldı bîzâr

Dedi kim zehî 'ışḳ sende göründi
Yâ sende görünen ḳanda göründi

Ṣabaḥ oldı kefen eylediler ḫoş
Ki sinin ḳazup anı gömdiler ḫoş

Gör ol hayvânıñ derdini iy yâr
Sen insânsın özüne ḳıl naẓar var

Gör ol ḥayvânıñ ḫoş buldı vuṣlat
Sen insânsın niçündir işbu firḳat

Ol ḥayvânıñ irdi Muṣṭafâ'ya
İrişdi rûḥı anıñ ḫoş ṣafâya

Sen insânsın yâ niçün yâd olasın
Ṣalâvât vir kim anda şâz olasın

Daḥi vir dâim ol Şâha selâmı
Ḫoş eyit es-ṣalâtü ve's-selâmı

Fâilâtün fâilâtün fâilât
Muṣṭafâ'nıñ rûḥına virin ṣalât[13]

Fâilâtün fâilâtün fâilât
Âhıret gerek-ise dünyayı ṣat

Fâilâtün fâilâtün fâilât
Oyna ferzendi[14] yoḫsa oldın şâh [m]ât.

Genel ağda karşılaştığım iki manzum Deve Hikâyesinden biri olan *Deve Konuşuyor* yukarıda II. kısımda sunulan A nüshasıyla benzerlik gösteriyor. Muhtemelen ikisinin de kaynağı birdir. Bir habere (mucizeye) dayanıyor olabilir. Yalnız buradaki hikâyede Arabi yerine *köylü*, bağışlama yerine *satın alma* geçmiştir. Yine *Deve Konuşuyor*da, sahibi günah işlediği için devesi ondan kaçmış, dağlarda yırtıcılar Peygamberin devesi diye ona hürmet etmişlerdir. Bu son hikâyeye göre devenin adı Adbâ'dır ki, bu yeni bir unsurdur. Yukarıda Peygamberimizin Hz. Ebubekir'den Hicret yolunda Adbâ adında bir deve satın alıp binek eylediğini belirtmiştik. Yine Peygamberimiz bu deveyi ölümün-

[13] Metinde "salâvât" şeklindedir.

[14] Ferzini olmalıdır, satrançta vezir anlamındadır.

den sonra kızı Fatıma'ya emanet etmiş ve deve onun kucağında can vermiştir. *Deve Konuşuyor* öyküsü A nüshasındakinden daha kısadır. Mukayese etme imkanı sağlamak ve deve hikâyelerinin yeni bir biçimde ve mecrada yaşamını sürdürdüğüne işaret amacıyla *Deve Konuşuyor* hikâyesini de buraya aktarıyoruz:

DEVE KONUŞUYOR

Bir gün, bir köylü geldi Allahın Resulüne.
Yörük, cins bir deveyi gösterdi kendisine.

Resulullah, deveyi çok beğenip hoşlandı.
Fiyatını sorarak, köylüden satın aldı.

Deve, Resulullahı görünce geldi dile.
Ve şöyle hitab etti Ona fasih dil ile:

"Esselamü aleyke, ey insin en iyisi!
Esselamü aleyke, ey Hakkın Sevgilisi!"

Deveden bu sözleri duyunca Fahr-i âlem,
Okşayıp, kendisine iltifat eyledi hem.

Deve, konuşmasına devam etti şöylece:
"Ey Allah'ın Resulü, bunun idim ben önce.

Lakin günah işlerdi, bu yüzden kaçtım ondan.
Dağlarda, tek başıma dolaştım uzun zaman.

Beni, vahşi hayvanlar dağlarda görürlerdi.
'Bu deve, Peygamberin devesidir' derlerdi.

Onların bu sözünü duyar, çok sevinirdim.
Ve sana kavuşmayı, ne kadar çok isterdim.

Sonsuz hamd ve şükürler olsun ki Allah'ıma,
Erdirdi şimdi beni, o büyük muradıma."

Resulullah, dinleyip onun konuşmasını,
Onu daha çok sevip, verdi Adba adını.

Deve, yine konuşup, dedi ki sonra hemen:
"Ey Allah'ın Resulü, bir dileğim var senden."

O Server, ricasını dinleyip o devenin,
Buyurdu: "Söyle peki, nedir benden dileğin?"

Dedi: "Ya Resulallah, dua et, ahirette,
Yine senin bineğin, ben olayım Cennette.

Eğer sen, benden önce ahirete varırsan,
Üstüme, senden gayri binmesin hiçbir insan.

Zira ben yanıyorken, senin ayrılığına,
Tahammül gösteremem senden gayrılarına."

Peygamber Efendimiz, bunu kabul buyurdu.
Deve, bu söz üstüne rahat ve huzur buldu.

Vakta ki Resulullah, geldi ömrü sonuna,
Hazret-i Fâtıma'yı çağırdı huzuruna.

Ve ona buyurdu ki: "Ey kızım, ben vaktiyle,
Bir sözleşme yapmıştım devemiz Adba ile.

Benden sonra Adba'ya, hiçbir kimse binmesin.
Ona yem ve su vermek, vazifen olsun senin."

Vakta ki Resulullah, göç etti bu dünyadan.
Yemeden ve içmeden kesildi deve o an.

Artık ne ot yiyordu, ne de su içiyordu.
Günleri, başı önde, çok mahzun geçiyordu.

Hazret-i Fâtıma'yı gördü bir gün nihayet.
Dedi ki: "Ey Resul'ün kızı, bana dua et.

Öyle zannederim ki, çok yaklaştı ecelim.
Biraz sonra ölerek, Resule gideceğim."

Ve başı, Fâtıma'nın tam kucağında iken,
Vefat edip, Resul'e kavuştu ebediyen.[15]

III. Devenin Şahadeti

Üçüncü deve hikâyesi *Devenin Şehadeti* adını taşımaktadır. Bu da *Deve Konuşuyor* hikâyesinin bulunduğu internet sitesinden alınmıştır. Bu deve hikâyesi diğerlerinden ayrılmaktadır. Köylü, deve ve Peygamber burada da vardır ama ayrıca devenin kendilerine ait olduğunu iddia eden bir cemaat da vardır. Devenin asıl sahibi köylü ise bu iddia karşısında kendisini müdafaa etmemiştir. Onun adına deve dile gelip hakikati söylemiştir. Peygaı .berimiz köylünün neden kendisini savunmadığını merak etmiştir. Köylü, Allaha sığındığını söylemiştir. Bunun üzerine deve cevap vermiş, gerçeği dile getirmiş ve yalancı cemaati de mahcup etmiştir. Burada da hakikatın bir şekilde gün yüzüne çıkacağı anlatılmış olmaktadır yani Allah doğrunun yanındadır.

DEVENİN ŞEHADETİ

Resulullah, Eshabla bir yerde durur iken,
Yanlarına, develi bir köylü geldi birden.

Ardından, kalabalık bir cemaat geldiler.
O köylüyü, Resul'e şikayet eylediler.

---

[15] http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/SMD-Deve_konusuyor-395.aspx, 13.09.2012'de girildi

Dediler: "Ey Allah'ın Sevgili Peygamberi!
Bu şahıs, gece gelip çalmış bizim deveyi.

Şu gördüğünüz deve, bizimdir yani esas.
Geldik ki, hakikati eyleyelim size arz.

Onu, ondan alarak verirsen eğer bize,
Kavuşmuş olacağız, biz kendi devemize."

Onlara şöyle sual etti ki Efendimiz:
"Var mıdır bu hususta peki bir şahidiniz?"

"Elbette var" diyerek Allah'ın Resulüne,
Onlardan bir kaç kişi, çıktılar biraz öne.

Resulullah, onları tam dinleyecekti ki,
O köylünün durumu, çok dikkatini çekti.

Zira o, bu hususta hiçbir şey demiyordu.
Ve asla kendisini müdafa' etmiyordu.

Duruyordu, başını eğivermiş önüne.
Bir şey mırıldanırdı yalnız kendi kendine.

Resulullah köylüye, sordu: "Sen ne diyorsun?
Ne için sen kendini müdafa' etmiyorsun?

Bak bunlar diyorlar ki: Bizim idi bu deve.
O, çalmak suretiyle geçirmiş onu ele.

Bu iddia doğruysa, deveyi onlara ver.
Eğer doğru değilse, bir şeyler söyleyiver."

Tam edecek idi ki kendisini müdafa',
Devesi dile geldi ve konuştu bu defa.

Dedi: "Ya Resulallah, doğruyu edeyim arz.
Ben, bu şahsın yanında dünyaya geldim esas.

Bu zat beni büyütüp, verdi her gün yemimi.
Ben, hep ona hizmetle geçirdim günlerimi.

Yani ben, bu kimsenin devesiyim esasen.
Onların iddiası, iftiradır tamamen.

Çünkü bu kimseleri, ben hiç tanımıyorum.
Nereden ben onların devesi oluyorum?"

Devenin sözleriyle, onlar mahcub oldu pek.
Resulullah o zaman, o köylüye dönerek,

Buyurdu ki: "Ey kişi, söyle bana hemence.
Başını öne eğmiş, ne diyordun az önce?"

Dedi: "Ya Resulallah, durumu edeyim arz.
Rabbime yalvararak, eyledim dua, niyaz.

Dedim: İftira ile karşılaştım ya Rabbi!
Ancak sen biliyorsun bu gerçeği tabii.

Yalnız sen kurtarırsın beni bu iftiradan.
Habibin hürmetine, kurtar beni bunlardan"

Resulullah, onlara buyurdu: "Dağılınız!
Zira boş ve asılsız çıktı sizin davanız."

İftiracı kişiler, çok mahcup ve perişan,
Olmuş bir vaziyette, ayrıldılar oradan.[16]

[16] http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/SMD-Deve_konusuyor-395.aspx, 8.03.2013'de girildi.

Sonuç

Böylece birbirinden az çok farklı olan üç ana deve hikâyesi ortaya çıkmış oldu. Bunların ilk ikisi Eski Anadolu Türkçesi dönemine aittir. Üçüncüsü ise muhtemelen eski yazma metinlerden yahut da sözlü nakillerden uyarlanmış yeni bir deve hikâyesidir. Hikâyelerin müellifleri şimdilik belli değildir. Biri Arapça, diğeri Türkçe iki nesir varyantın tespit edilmiş olması bu manzum hikâyelerin kaynağını işaret etmektedir. Nesir nüshalarıyla birlikte çok sayıda olduğunu tahmin ettiğimiz manzum deve hikâyelerinin incelenmesiyle bazı yeni bilgiler ve yorumlara ulaşılabileceği öngörülebilir. Geyik, Güvercin ve Deve hikâyeleri bir yandan Peygamberimizin mucizeleri olarak onun peygamberliğinin delili olurken, diğer yandan da İslam dininde bütün kainata ve canlılara, bu arada hayvanlara gösterilmesi gereken merhameti, tavır ve davranışı da işaret etmektedir.

Kaynaklar

A. Yazmalar

Mucize-i Nutk-ı Cemel ve Hikâyet-i Ahu, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonunda 34 Ae Şeriyye 1287/2 Türkçeye çev. ed-Darir el-Mevlevi Mustafa b. Yusuf.

Kıssatu'l-Cemel ve'l-gazele maa'n-nebi (sav), Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 05 Ba 438/10 arşiv numaralı Arapça nesir yazma nüsha, 874/1469 tarihinde Mehmed b. Ahmed tarafından istinsah edilmiştir.

A nüshası: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda bulunan (06 Mil Yz A 8294/6 (Dvd nr. 547)) (Başlıksız).

K nüshası: *Hikâye-i Deve*, Konya İl Halk Kütüphanesi 42 Kon 3676/6.

B. Basmalar

Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, c. 1.

Erol Özbilgen, "Manzum Bir Deve Hikâyesi", *Zaman Gazetesi*, 29 Aralık 1997 Pazartesi. Ayrıca http://www.zaman.com.tr/null/manzum-bir-deve-hikâyesi_489142.html.

İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, İstanbul 1993, genişletilmiş 2. bs.

Mevludu Şerif-i Muhammedî, İstanbul Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1964.

Nurettin Albayrak, "Dinî Türk Halk Hikâyelerinden Geyik, Güvercin ve Deve Hikâyeleri", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1993.

C. Elektronik kaynaklar

http://www.cennet-kapisi.net/tr/islam/dini_hikâyeler/dini_hikâyeler_hazreti_salihin_devesi.php,

http://www.kuranikerim.com/kutubi-sitte/1050.html; http://e-hadis.net/etiket/Adba-Resulullah-savin-devesi-hadisleri; http://www.guncel-meydan.com/pano/hadis-i-serifler-t10382-30.html;

http://www.siirlerlemenkibeler.com/SiirMenkibe/02MuhammedAleyhisselam/101/1%20(132

htm; http://www.gulmedine.com/kasvakusva-on-yil-gul-nebi-ile-kutsal-yolculuklarda-binek-oldu/1960/

http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/SMD-Deve_konusuyor-395.aspx,

http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/SMD-Deve_konusuyor-395.aspx,

Cengiz Aytmatov'un Gün Olur Asra Bedel Romanında Deve

Sema Özher Koç*

Cengiz Aytmatov, hikâye ve romanlarında Kırgız insanının yabancılaşma sorunsalıyla yüzleşmesini ve bundan kurtuluş imgelerini tüm insanlığı kapsayacak bir perspektifte ele almaktadır. Sanatçı, insanın dünya üzerindeki varoluş mücadelesini anlatırken kültürel mirası, doğayı ve hayvanları bu süreci açımlamada bir araç olarak kullanır.

Aytmatov anlatılarında hayvanlar antropomorfik bir özelliğe sahiptir. Sanatçı kurt, at, pars, deve gibi çok çeşitli hayvanların tür özelliklerini ayrıntılı biçimde anlatırken onları insanların kaderine ortak eder. Gün Olur Asra Bedel romanında Sarı-Özek bozkırına fırlatılmış Yedigey, Kazangap, Kuttubayev aileleri doğa ve sistemin bütün engellemelerine rağmen hayatta kalmaya çalışırlar. Nayman Ana efsanesindeki Ak-Maya'nın soyuna dayandırılan Karanar da "Boranlı" unvanıyla sahibi Yedigey'le eşlenerek onlarla ortak kaderi paylaşır. Bu nedenle kış mevsiminde çiftleşme arzusu doruğa ulaşan Karanar, Yedigey'i çileden çıkarsa da Yedigey bu yaptıklarının onun suçu olmadığını bilir ve onu iğdiş etmez.

---

* Yrd. Doç. Dr. Sema Özher Koç, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Osmaniye. semaozher@yahoo.com

"Düşüncelerinin bir başkasının istemli eylemi doğrultusunda farkına varmadan değişmesi" ve *'güdümlü hayali bir nüfuz edicinin, her bir öznenin hayal gücünün yaratıcı yeteneğini boyunduruk altına alması sonucunda"*[1] insanın yaşadığı toplumdan, diğer insanlardan, yurdundan, kutsal saydığı değerler dizgesinden *"koparak"*[2] otantik yaşamdan uzaklaşması ve ezberlenmiş öğretiler üzerine yaşamını kurması anlamına gelen yabancılaşma/ötekileşme olgusu Aytmatov anlatılarında görülen temel izleklerden biridir. Aytmatov, Sovyet iktidarı tarafından bilinçli bir biçimde uygulanan bu kültürel kodları yok etme, milli kimliği silme sürecini Kırgız halkının yaşamı etrafında verirken anlatılarını temelde bütün insanlığı ilgilendirecek göndergelerle donatır. Sanatçı, ötekileşme/yabancılaşma sürecine karşı çıkan kahramanların mücadelesine doğayı ve hayvanları adeta ortak eder.

Gün Olur Asra Bedel bir yandan Yedigey'in dostu Kazangap'ın cenazesini Ana-Beyit Gömütlüğüne götürme yolculuğunu; geçmişe dönük olarak da Kazangap, Yedigey ve Abutalip gibi savaşta ülkesini cesurca savunmuş üç eski askerin aileleriyle birlikte Boranlı istasyonuna sığınmaları, yaşama ve zamana tutunma mücadelelerini anlatır. Bu zorlu sürecin anlatımı için yazarın bir tilkinin yiyecek arayışını başlangıç seçmesi dikkate değer:

"Kurumuş sel yataklarında, çırılçıplak kalmış vadi yamaçlarında av aramak, büyük bir sabır işiydi. Yer altı yuvalarında yaşayan kazıcı hayvanların bıraktığı karmakarışık izler, ava çıkmış aç tilkinin başını döndürüyordu. Bazen gücünü toplayıp bir tarla faresinin yuvasını eşeliyor, bazen de, yağmurların iyice meydana çıkardığı bir taşın kovuğundan küçük bir araptavşanının sıçrayıp çıkmasını umutla, sabırla, uzun uzun bekliyordu. Böyle bir şey olsa hemen üzerine atılacak, işini bitirecekti onun." (s. 5)

Sonbaharın yaklaşmasıyla beraber diğer bozkır hayvanları için olduğu gibi tilki için de kıtlık başlamaktadır. Edward Said, *"Başlan-*

---

[1] Bela Habip, Bensizbiz Topluluk Zihniyetinin Psikanalizi, İthaki Yayınları, İstanbul 2002, s. 306.

[2] Serol Teber, İnsanın Hiçleşme Serüvenine Giriş, Papirüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 137.

gıç niyetli anlam üretiminin ilk adımıdır."[3] der. Bu bağlamda yazarın romana aç tilkinin yiyecek arayışını anlatmakla başlaması; kahramanların hayatındaki zorluğu anlaşılır kılmada hayvanları bir araç olarak kullanacağı biçiminde yorumlanabilir. Aytmatov'un bütün anlatılarında görülen kurt, at, pars gibi hayvanların antropomorfik özelliklerle roman kurgusuna dahil edilmesi bu romanda deve Karanar ile gerçekleşir.

Karanar'ın yabancılaşmaya karşı bireyi güçlü kılmada ona destek bir "değer" olarak öne sürüldüğü görmekteyiz. "Hür yaşamaya alışan köleliğe kolay kolay alışamaz." (GOAB).

Efsanevi Soy ve Dizginlenemeyen İçgüdüler

Başından yaralanarak savaştan dönen Yedigey, tesadüfen tanıştığı Kazangap'ın teklifiyle geldiği Sarı-Özek bozkırındaki Boranlı istasyonuna yerleşirken bir anlamda da hayata tutunur. Kazangap'ın henüz yavru iken kendisine hediye ettiği Karanar'a Yedigey çok iyi bakacak, onu sevgi ile büyütecek ve Yedigey'in iyileşme süreci ile Karanar'ın büyüme sürecinin eşzamanlı geliştiği görülecektir.

Romanda bir yandan genel anlamda develer hakkında ayrıntılı bilgi verilirken diğer yandan da süt köşeği Karanar'ın güçlü kuvvetli bir hayvana dönüşmesinde Yedigey'in emeği anlatılır:

"Develer çok yaşarlar. Bunun için olsa gerek, ancak beş yaşına gelince erginliğe ulaşır ve iki yılda bir doğum yaparlar. Gebelik süreleri de öbür hayvanlara göre daha uzundur. Gebe kaldıktan on iki ay sonra doğururlar yavrularını. Yavru deve bir, bir buçuk yaşına kadar korunmaya muhtaçtır. Soğuktan, bozkır rüzgârlarından korunması gerekir. Büyüyüp geliştikten sonra ne soğuktan korkar, ne sıcaktan, ne de susuzluktan". (s. 35)

Bir buçuk hafta önce doğmuş bir köşek iken gelen Karanar'ı büyük bir şefkat ve sevgiyle büyütecek olan Yedigey, onu kışın soğuğun-

---

[3] Edward Said, Başlangıçlar Niyet ve Yöntem, (Çev. Ferit Burak Aydar), Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 23.

dan korumak için *"karnının altından açılıp kapanan bir örtü"* dikecek; *"örtü sırtına geçirilince yalnız başı, boynu, bacakları ve hörgüçleri açıkta kalacak ve bu haliyle pek gülünç"* (s. 95) görünecek; bütün kış boyunca da bu örtüyü sırtından çıkarmayacaktır.

Karanar romanın başından itibaren insana ait özelliklerle tanımlanacaktır. *"Gece gündüz, bütün hafta otlakta kal (dığı)"* (s. 33) için bağlı durmaktan hoşlanmayan, özgürlüğüne düşkün; *"dev gibi, dağ gibi"* heybetli bir hayvandır. Tıpkı sahibi Boranlı Yedigey gibi o da *"Boranlı Karanar"*dır (s. 35). Yedigey'in ifadesiyle *"süt kardeş"* (s. 96) olmuşlardır. Yedigey, dostu Yelizarov'u ziyaret ettiğinde Yelizarov Kazangap'ı, Ukubala'yı, bikey ve çocukları sorduktan sonra Karanar'ı da sorar:

"- Peki, senin Karanar ne yapıyor? dedi gülerek, yine öyle güçlü kuvvetli mi? Yine arslanlar gibi kükrüyor mu?

- Hep öyle, kudurup duruyor, bar bar bağırıyor, gezip tozuyor keyfince. Sarı-Özek'te yer mi yok? Daha ne isteyecek?" (s. 376).

Karanar'ın sahibi gibi yaşadığı yerin adıyla anılması, hatta Yedigey'in süt kardeş olduklarını söyleyerek ikisini birbirine eşlemesi, Karanar'ın soyunun Ana-Beyit efsanesindeki Nayman Ana'nın devesi Akmaya'ya dayandırılması onun insanın dünyaya tutunmasında bir değer olarak görülme sürecini oluşturur.

Nayman Ana'nın oğlu Colaman, Juan-Juanlarla girdiği bir savaşta esir edilmiş; başına deri geçirme işkencesi ile mankurtlaştırılmıştır. *"Tutsakların yaşayan anılarını elinden almak usulünü bulmakla, insanlığa karşı en korkunç cinayeti işlemiş ol (an)"* (s. 147) bu zalimlerin elinden oğlunu kurtarmak için yola çıkarken Nayman Ana'nın yanında sadece devesi Akmaya vardır. *"Bu deve onun hem yoldaşı, hem umudu olacaktı"* (s. 155). Nayman Ana, Sarı-Özek'e deve çobanlığı yapmak için bırakılmış mankurt oğlunu bulur. İlk gittiğinde Akmaya'nın güçlü bacakları sayesinde Juan-Juanlara yakalanmaktan kurtulur; ancak oğluna kim olduğunu hatırlatmak, onu evine geri getirmek için ikinci gidişinde iyi savaşçı özelliklerini yitirmemiş olan mankurt oğul Colaman tarafından öldürülür. Nayman Ana yere düşerken beyaz yazması bir kuş olup havalanır. *"Nayman Ana'nın ağzından çıkan son sözleri tekrar ede*

ede gökyüzüne uçtu gitti: "Adını hatırla! Kim olduğunu hatırla! Babanın adı Dönenbay! Dönenbay! Dönenbay!" (s. 169).

Yabancılaşma/ötekileşme sorunsalının mitik anlatımı olarak roman kurgusuna yansıyan bu efsane ile Nayman Ana Gömütlüğü, *"kültürel bellekte bir ölümsüzlük kodu olarak işlev görmektedir."*[4] Kazangap'ın bu tarihi yere gömülmek üzere yola çıkılması mitsel zamanla şimdiki zamanı birleştirir. Böylece Nayman Ana efsanesi *"insan davranışı için model oluştur(an) ve bu yolla yaşama anlam ve değer kazandır(an) yaşayan mit"* e dönüşür.[5] Karanar'ın soyunun Akmaya'ya dayandırılması, onun güzel ve güçlü oluşuna dayanak yaratırken Nayman Ana efsanesinin bugün yaşama değer katarak varlığını sürdürdüğünü vurgular.

Aytmatov, Karanar'ın soyunu Akmaya'ya dayandırarak onu milli kimliği diri tutacak bir kültürel bellek nesnesinin dolaylı parçası kılarken önüne geçilmez içgüdüleriyle zirveye ulaşan cinselliğini de *"insan aşkının doğal plandaki arka yüzünü verme(k)"* için kullanır.[6] Karanar, kış mevsiminde kızışır, azgınlaşır. O zaman *"kara kış gibi dayanılmaz, zaptedilmez olurdu. Yedigey hem kara kış, hem devesi ile uğraşmak zorunda kaldığı için, aynı anda iki kışı birden yaşardı... Bazıları hayvanı suçlu, sorumlu sayar. Oysa hayvanın yaradılışı, kaderi öyledir."* (s. 170). Bu nedenle kızışan Karanar, Yedigey'i bezdirip onun dudaklarını delerek burunduruk vurmaya karar verse de onu çirkinleştirmeye kıyamaz Yedigey. Bütün azgınlığına rağmen de onu iğdiş etmez.

Yine bir kışın gelmesiyle Karanar kızışır ve Boranlı'dan oldukça uzak bir yer olan Ak-Moynak'a giderek erkek develeri sakatlar; üç dişiyi deveyi de kaçırır. Ak-Moynaklılar onu vurmayı düşünseler de *"ona bu emri veren doğanın düzeni, yaradılış kanunu idi."* (s. 314). Karanar'ı bu *"dişilerden zorla ayırmak haksızlıktı doğrusu."* (s. 320). Bu nedenle bir mektup göndererek sahibi Yedigey'i çağırırlar. Yedigey bütün zorluğu-

---

[4] Ramazan Korkmaz, Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri, Türksoy Yayınları, Ankara 2004, s. 72.

[5] Mircea Eliade, Mitlerin Özellikleri, (Çev. Sema Rifat), Om Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2001, s. 12.

[6] Ramazan Korkmaz, *age.*, s. 129.

na rağmen Karanar'ı eve götürmeyi başarır. Ancak Karanar kaçıp tekrar gider ve bir hafta sonra bir deri bir kemik kalmış vaziyette çıkagelir (s. 331). Karanar'ın cinselliğinin böylesine vahşi biçimde verilmesi insanlar arasındaki *"aşk ihtirasının anti-estetik yüzünü, doğal ve yüceltilmemiş görünüşünü anlatır"*.[7] Böylece Yedigey'in Zaripa'ya duyduğu sessiz bir çığlık olarak kalan aşk, Karanar'ın vahşi cinselliği ile metaforik bir anlatıma dönüşecektir.

Çıkarım

Aytmatov Gün Olur Asra Bedel romanında içinde bulunulan zaman içerisinde yaşanan yabancılaşma olgusunun arka-planına Nayman Ana efsanesini yerleştirerek zamanlar arası bir geçiş yaratır. Nayman Ana'nın gömüldüğü Ana-Beyit Mezarlığı ise bu mitin mekânsal boyutunu oluşturur ki burası milli kimliğin yaşatılmasında toplumu bir arada tutacak güce sahip kültürel bellek mekanına dönüşür. Kazangap'ın gömülmek üzere bu mezarlığa götürülmesi insanın kendiyle, toplumla, sistemle yüzleşmesine olanak sağlayacaktır. Roman içerisinde insani özelliklerle de anılan ve soyu Nayman Ana'nın devesi Akmaya'ya dayandırılan Karanar, cenaze alayındaki süslü ve geleneksel örtüsüyle bu kültürel bellek mekanının parçası konumundadır. Yazarın bir deveyi böylesine "değer-nesnesi" olarak kurgulamış olması insanın kendini anlama sürecinde doğaya yönelmesiyle ilintilidir. Çünkü hayvanlar tıpkı bitkiler ve sular gibi o doğanın parçasıdır. İnsan, doğanın dilini okumayı öğrendiği zaman kendini okumuş olacaktır.

---

[7] Ramazan Korkmaz, *age.*, s. 129.

Kaynaklar

Aytmatov, Cengiz, *Gün Olur Asra Bedel*, (çev. Refik Özdek), Ötüken Yayınları, 15. Basım, İstanbul 2007.

Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, (çev. Sema Rifat), Om Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2001.

Habip, Bela, *Bensizbiz Topluluk Zihniyetinin Psikanalizi*, İthaki Yayınları, İstanbul 2002.

Korkmaz, Ramazan, *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*, Türksoy Yayınları, Ankara 2004.

Said, Edward, *Başlangıçlar Niyet ve Yöntem*, (çev. Ferit Burak Aydar), Metis Yayınları, İstanbul 2009.

Teber, Serol, *İnsanın Hiçleşme Serüvenine Giriş*, Papirüs Yayınları, İstanbul 2001.

Kelimelerle Deve

Söz Varlığımızda Deve

Ali Osman Solmaz*

Türk toplumunda at her zaman ön planda yer almıştır ancak *Divanu Lügati't Türk*'ten bu yana yazılan Türkçe eserlerde deve ile ilgili pek çok kelimeyle karşılaşıyoruz. Bu kelimelerin bir kısmı sözlüklerimizde kendilerine yer bulsalar da bir kısmı sadece ağızlarda varlıklarını muhafaza etmektedir, diğer bir kısmı ise artık kullanımdan düşmüş şekilde karşımıza çıkmaktadır. Aslında Türklerin deve ile olan ilgilerine dair bir kısım farklı verilere de kültür araştırmacılarının ulaştıklarını görebilmekteyiz: "Türklerin, yerleşim yerlerindeki kayalara at, deve, sığır, koyun, keçi gibi hayvanların resimlerini yaptıkları görülmüştür."[1] Türklerin deveye önem verdiklerini gösteren bir başka faktör de kurban inancında ortaya çıkmaktadır. Burada da önem sırasına göre önce at sonra diğer hayvanlar kurban edildiği belirtilir: "Sarı at veya sarı inekle sarı devenin kesilmesi de Türk mitolojisinin motiflerinden biridir."[2] *Dede Korkut Hikayeleri*'nde de devenin kurban edildiğini görmekteyiz: "Gene top edüp atdan aygır, deveden buğra, koyundan koç kırdurmışıdı."[3]

---

* Yrd. Doç. Dr. Ali Osman Solmaz, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tokat.
aliosman.solmaz@gop.edu.tr

1 Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir 1997, s. 162.

2 Bahattin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I., Ankara 1993, s. 522.

3 Sadettin Özçelik, *Dede Korkut, Araştırmalar, Notlar, Dizin, Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005, s. 342.

Bu çalışmada *Divanu Lügati't Türk* ve *Kutadgu Bilig*'te deve ile ilgili kelimeleri tespit ettikten sonra, Anadolu sahasında Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde bu kelimelerin izini sürmeyi, ardından *deve* ismi kullanılarak meydana getirilmiş sözcüklerin tespitini yapmayı amaçladık. Bu çalışmayı iki ana başlık altında gerçekleştirdik. Birinci bölümde deve ile doğrudan ilgili kelimelerin *Divanu Lügati't Türk*, *Kutadgu Bilig*'te, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Döneminde, Türkiye Türkçesi Sözlüklerinde, Anadolu Ağızlarında hangi şekillerde yer aldığını ortaya koyup, dönemlere göre fonetik farklılıklarının rahat görülmesini amaçladık. Bu sayede bazı kelimelerin farklı dönem eserlerinde kullanılmadığını da ortaya koymuş olduk. İkinci başlık altında ise deveden çeşitli yollarla ilgi kurularak oluşturulmuş kelimeleri aynı metotla ele aldık. Deve ile ilgili söz varlığı içerisinde yer alan ata sözleri, deyimler, mecaz anlamlar, argo sözler, yer adları çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

1. Deveyle İlgili Kelimeler

abandırmak: Deveyi çökertmek. (DS I: 8)

apçalamak (II): Deve ısırmak. (DS I: 286)

arvan: Deveci, develeri götüren adam. (DS I: 337)

arvana: Arbana, boz devenin dişisi, bahur devenin yüklü yavrusu. (LO: 24); Boz dişi deve. (KT: 31); Dişi deve (*arvana, (avrana) <arvâne (Far.)*: TMS: 14); Dişi deve. (DS I: 337); 1. Dişi deve. 2. Yük devesi. (DS I: 390)

avurna (I): Doğurmayan yoz deve. (DS I: 396)

atan: İğdiş edilmis deve. (DLT: 157)

bahor: İki hörgüçlü erkek deve. (DS I: 488)

batalak (II): Deve yavrusu. (DS I: 568)

beserek / besirek /besrek/ biserek /bisrek /bisrik/ beselek/peserek: Buhur deve ile beyaz deveden hasıl narin koşu hayvanı. (LO: 50); Hafif ve seri yürüyüşlü bir cins hecin devesi. (*bisrik*, KT: 293); Tüylü ve besili erkek deve, hecin. (*besirek/beserek/biserek (<- Far. bîserâk)*:

TMS: 31); İki hörgüçlü deve ile boz devenin melezi olan tülü devenin erkeği. (TS: 314); Tüylü ve besili erkek deve, dişi boz deve ile erkek buhur devenin çiftleşmesinden doğan erkek deve, damızlık deve. (*beserek (I) beselek (II) besirek, besrek (I), biserek*, DS I: 639); Güreşçi erkek deve. (*peserek*, DS V: 3436)

bidi (IV) [bıdık (I) -1, bidik (I): Deve yavrusu, bir aylık deve yavrusu. (DS I: 687)

bodlamak, boduklamak, bordlamak, bortlamak, botlamak, börtlemek (II): Doğurmak (manda, deve). (DS I: 718)

boduk (I) [bocuk (II) -1, bodak -2, bodan (II), bodanak -1, 2; bodar, bodê, bodi (I), bodik -1, bodu (IV), boduç (II), boduq -1, 2; borum, bortlak, bot (III), bota, botlak -1, botuk, bödü (II) -2, bödük (IV), budanak]: Deve yavrusu. (DS I: 721)

boğralan-: Devenin damızlık hale gelmesi. (DLT: 204)

bohur [bohor]: 1. Kışın adeta kudurmuş gibi olan azgın deve. 2. Çift hörgüçlü deve. (DS I: 732)

bora (III): Erkek deve. (DS I: 737)

bortlak/portlak: Deve yavrusu. (TMS: 37) Deve yavrusu. (*portlak (II) [portmak (II)]*: DS V: 3472)

bortlamak/ portlatmak / botlamak/potlamak: Maya, deve yavrusu. (*potlamak*, LO: 319); Deve yavrulamak. (TMS: 37); Deveyi doğurtmak. (*portlatmak*, DS V: 3473); Deve yavrulamak. (*potlamak (I) [portlamak (I)]*: DS V: 3476)

bortlacı [bodlacı, bortlayıcı, botları, botlaçı, botlayıcı, börtleci]: Gebe deve. (DS I: 741)

botalamak: Deve doğurmak. (DS I: 743)

botlamalı olmak: Deve yavrulayacak duruma gelmek. (TMS: 37)

botu: Deve yavrusu. (DLT: 198)

botuk / potuk: Potuk, deve yavrusu. (DLT IV: 105); Deve yavrusu. (*potuk*, TS: 1942); Deve yavrusu. (*potuk (II) [paduk (I) -1, 2; poduh, poduk -1, 2; portanak, pot (II), potak (I) -1, 2, 3, 4; polar, potik*

(III) -1, 2, 3; potlak -1, 2; potnak -1, 2; potok, pötik, puduk, putuh (II), putuk, DS V: 3476)

boturasamak: Dişi deve erkek istemek (?). (TMS: 37)

boz deve: Küçük cins yerli deve. (DS I: 750)

bozlamak: (deve) Bağırmak. (TS: 393)

bozulamak [bozlamak (I)]: Deve acı acı bağırmak 2. Deve gibi bağırmak. (DS I: 752)

bozulaşmak: Develer bir arada bağrışmak (DS I: 753)

buğra Damızlık deve. (DLT: 204); Erkek deve, puğur. (TMS: 39); Erkek deve, iki hörgüçlü deve, buğur. (TS: 405)

buğur/buhur/puğur/buhar: buhur, buğur, deve, buğra. (*buğur*, LO: 67); 1. deve aygırı 2. Kızgın deve. (*buğur/buhur/puğur* KT: 316); Erkek deve, iki hörgüçlü deve. (buğur/puğur TMS: 39); 1. Damızlık deve. 2. Burulmuş erkek deve. 3. Erkek deve 4. Deve yavrusu. (*buğur (II) [buhar -2]:* DS I: 781)

buğursamak/ puğursamak / buğursumak / buğursımak: Dişi deve erkek istemek. (*buğursamak/ puğursamak* TMS: 39); deve kızmak, dişi deve buğura talip olmak. (*buğursumak*, LO: 67); 1. (Dişi deve) kızmak, buğura talip olmak 2. Erkek deve kızmak, köpürmek. (*buğursımak*, KT: 316)

burcu (I): Dört beş yaşında erkek deve. (DS I: 795)

burunduruk: 1. Deveyi zapt ve idare için burunlarına takılan ağaç veya halka. (TMS: 41); deve yuları. (17. YY: 463)

butlu: Devenin burnuna takılan halka. (DLT: 211)

butu: Deve yavrusu, potuk. (KB: 1134)

cehli: Boğazının altı, tüylü olan deve. (DS II: 876)

cehri (II): İki yaşında deve yavrusu. (DS II: 876)

celep (II) [celeb]: Dişi deve. (DS II: 878)

cibiz [ciliz]: Dişi devenin erkek deveyle çiftleşmek istemesi. (DS II: 956)

cimiz (I) [cımız (II), cimizik]: Erkek isteyen dişi deve. (DS II: 973)

çök çök: Deveyi dizlerinin üstüne çöktürmek için kullanılan söz. (DLT: 242)

çökek (III: 1. Çadır yanında deve çöktürülen yer. 2. Deve gübresi. (DS II: 1281)

çöşşek (I): Deve yavrusu. (DS II: 1296)

daylak/taylak/daylah: İki yaşında deve civeleği. (LO: 111); Yularsız, başıboş, salma deve ve at. (TMS: 61); Dişi deve. (TS: 603); 1. Dişi deve. 2. Damızlık erkek deve. 3. Boynunda tüy olmayan pehlivan deve. 4. Deve yavrusu. (*daylak (I) [day (I) -1, daylah (II) -1, 2]:* DS II: 1388); İki yaşında deve civeleği. (*taylak*, KT: 874); Henüz yük vurulmamış genç deve. (*taylak*, TMS: 206); At veya deve yavrusu. (*taylak*, TS: 2291); Deve yavrusu. (*taylak I*, DS V: 3854)

deveci: 1. Deve sahibi, deve kiralayan kimse 2. Deve kervanını güden kimse, sarban. (TS: 645); 1. Deve sürücüsü, deve kervanını güden kimse, sarvan 2. Yeniçeri ocağında develerle ilgilenen ortalara ve bu ortalara mensup olanlara verilen isim. (MBTS: 277); 1. Deve çobanı 2. Deve sürücüsü 3. Yeniçeri ocağında 29. Orta. (BTS: 311)

doğlu: Deve yavrusu. (DS II: 1537)

dolim [doli, dovli, döli]: Deve yavrusu. (DS II: 1546)

dombalamak [donbalamak]: Deve koşmak, sıçramak. (DS II: 1551)

dombuluş: Altı aylığa kadar deve yavrusuna verilen ad. (DS II: 1552)

dopru: Deve yavrusu. (DS II: 1563)

dorum: Havut geçirilme çağma yaklaşmış deve yavrusu. (DS II: 1566)

dulun (IV): Deve yavrusu. (DS II: 1)

engen/ ingen: Dişi deve. (TMS: 83); Dişi deve. (*ingen*, DLT: 290)

ergeç: Erkek deve. (DS II: 1599)

erkek (I): Beş yaşından yukarı olan tüylü erkek deve. (DS II: 1774)

esirmek (II): Kızgın erkek deve kükremek. (DS III: 1783)

esrük (II): Erkek isteyen dişi deve. (DS III: 1787)

felfen: Deve güreşlerinde erkek devenin önüne çekilen dişi deve. (DS III: 1842)

gayalak [gayalık, gaylak]: Genç dişi deve. (DS III: 1943)

gayamak: Deve çiftleşmek. (DS III: 1943)

gığ (I) [gı (II), gıcı (III), gıcık (V), gıg, gıgalak, gıgı (I), gıldik (I) -1, gılik (V), gıllik, giğ, giğez, giğil, gildik (II), gilik (VI), gillek (II), gillik (IV)]: Deve, keçi, koyun vb. hayvanların pisliği. (DS III: 2036)

gıjgırmak (II): Deve bağırmak. (DS III: 2037)

gıli (I): Deve yavrusu. (DS III: 2042)

gilgil (III): Çiftleşmek isteyen erkek deve. (DS III: 2077)

girgin olmak: Erkek deve dişisini arzulamak. (TMS: 94)

girinci (I) 1. İki ile yedi yaş arasındaki erkek deve. 2. Deve yavrusu. (DS III: 2083)

gozak (IV): Deve pisliği. (DS III: 2112)

gök (IV): Erkek deve. (DS III: 2135)

hacı devesi: Tek hörgüçlü deve. (TS: 1021)

haddik: Deve yavrusu. (DS III: 2250)

hadun: Üç dört yaşındaki dişi deve. (DS III: 2250)

havıdı: İki yaşındaki deve. (DS III: 2310); Yeni semer vurulan üç yaşındaki deve yavrusu. (*havudu*, DS III: 2313)

hecin: Anası ve babası soy olmadığından bir hörgüçlü doğan deve, yüke yaramadığından koşuya alıştırıp binek ederler. (LO: 177); Koşuda kullanılan pek yörük bir cins deve. (KT: 1506); Çok koşan bir cins narin deve. (YTL: 268); Çift parmaklılar takımının, devegiller familyasından, uzunluğu 3, yüksekliği 2 m kadar olan, sırtında besin de-

po etmeye yarayan tek hörgücü bulunan, hızlı yürüyen bir tür memeli (Camellus dromedarius). (TS: 1078)

hoduk (I) Deve yavrusu. (DS III: 2392)

hopa (I): Damızlık erkek deve. (DS III: 2404)

hortik (I) [hortuk (I)]: Eşek, katır, domuz, deve gibi hayvanların yavrusu. (DS III: 2413)

horum (II): Deve ahırı. (DS III: 2415)

hotdik: Deve yavrusu. (DS III: 2419)

höngül (II): Deve. (DS III: 2433)

hörgüç: hörgüç (*örgü* DLT: 377); devenin arkasındaki tümsek (*hörgüç/örgüç* KT: 198); Meşhurdur, devlerde olandır. (LLügat: 333); Devenin sırtındaki tümsek, çıkıntı. (TS: 1113)

höşmek (I) [höşek, höşşek]: Deve yavrusu. (DS III: 2437)

ıh: Deveyi çökertmek için kullanılır savttır. (KT: 238); deveyi çökertmek için çıkarılan ses. (YTL: 287); Deveyi çöktürmek için çıkarılan ses. (TS: 1123)

ıharmak: Ihtırmak, deveyi oturtmak, çökertmek. (TMS: 109)

ıhmak: (deve) Çöküp oturmak. (TMS: 109); Deve çöküp oturmak. (TS: 1123); Deve çökmek, oturmak. (*ıhmak (I) [ıhrılmak, ıkmak]* DS IV: 2461)

ıhtırılma: Ihtırılmak işi. (TS: 1123)

ıhtırılmak: Deve çöktürülerek oturtulmak. (TS: 1123)

ıhtırma: Ihtırmak işi. (TS: 1123)

ıhtırmak: Deve çöktürüp oturtmak. (TS: 1123)

iki havdu: Dört yaşında deve yavrusu. (DS IV: 2515)

kayalık [kayalak]: 1. İkiyle yedi yaş arasındaki dişi deve. 2. Doğurgan, damızlık deve. 3. İki yaşından küçük, doğurmamış deve. 4. İki, üç yaşında erkek deve. (DS IV: 2693)

kaydırmak (II): Develer çiftleşmek. (DS IV: 2700)

kaygın Gebe deve. (TS: 1363); Gebe, doğurucu deve. (*kaygın (I)*, DS IV: 2700)

kaylak (II) 1. Dişi deve. 2. Üç yaşındaki deve yavrusu. (DS IV: 2704)

kaymak (II): Deve gebe kalmak, döl tutmak. (DS IV: 2704)

kaytaban: Sürü, deve sürüsü, deve ahırı. (TMS: 132); Sürü, deve sürüsü. (TS: 1369)

kaytak getirmek: Gebe deve, erkek deve gördüğünde kuyruk kaldırarak işemek. (DS IV: 2709)

kerteles: Bir tür deve olan teke ile iki hörgüçlü erkek devenin geriye melezlenmesiyle elde edilen bir deve türü. (TS: 1394)

kığ: Koyun, keçi, deve gibi hayvanların toparlak ve kuru pisliği. (TMS: 136); Koyun, keçi veya deve pisliği. (TS: 1405)

kığlamak: Koyun, keçi ve deve gibi hayvanlar terslemek. (TMS: 136); Koyun, keçi ve deve gibi hayvanlar pislemek. (TS: 1405)

kirinci [kipinci]: 1. Üç ile yedi yaş arasında olan erkek deve. 2. İki, üç yaş arasındaki erkek ya da dişi deve. 3. Boz renkli dişi deve. (DS IV: 2879)

kirişmek: Develer çiftleşmek. (DS IV: 2879)

kirtil (I): Develerin bağlandığı kazık. (DS IV: 2884)

kirkin: Buğranın, devenin kızgın zamanı. (DLT IV: 332); Şubat ayında azan erkek deve. (*girgin (I)*: DS III: 2083)

koduk (I): Deve yavrusu. (DS IV: 2900)

kom: Devenin semeri. Devenin çulu alınarak içine saman doldurulur ve devenin hörgücü kadar yükseltilir, böylece üstüne bir şeyler konulabilir. (DLT: 436)

kotmak (I): Deve yavrusu. (DS IV: 2938)

koyak (I): Deve. (DS IV: 2942)

kozak (IV) [kozalak (III)]: Deve pisliği. (DS IV: 2946)

köçek/köşek: Deve yavrusu, köşek. (LO: 248); Deve yavrusu, köşek. (KT: 1192); Deve yavrusu. (*köşek [köçek]*, TMS: 147); Bir yaşına

kadar olan deve yavrusu. (TS: 1506); Deve yavrusu. (*köşek (I) [koşak (II), koşşek, köcek (III), köçek (I) -1, körşek, köşkek, köşseyh, köşşek, küçek]*, DS IV: 2980)

köçeklemek/köşeklemek: (Deve) yavrulamak. (KT: 1192); Deve yavrulamak. (TMS: 147); Deve yavrulamak. (TS: 1506)

köşekletmek: Deveyi yavrulatmak. (TMS: 147)

kükürt (I): 1. Anası tüylü, babası boz deve yavrusu. 2. Üç yaşını bitirmiş buhur deve. (DS IV: 3027)

kürküt (II): Yoz deve ile tüylü deveden olan yavru. (DS IV: 3046)

kürsük (I) [kürik, kürrüş]: 2. Deve yavrusu. (DS IV: 3047)

lök: Tek hörgüçlü deve. (TMS: 153); Yedi yaşından büyük erkek boz deve. (TS: 1594); 1. Erkek deve. 2. İğdiş edilmiş deve. 3. Kızgın, azgın deve. 4. Tek hörgüçlü damızlık, tüysüz erkek deve. 5. Çökmüş, oturmuş deve. 6. Dişi deve. (*lök (I) [lok (V), lökü -2]*, DS IV: 3090)

lök deve: bayağı dişi deve, maya. (LO: 268)

löklemek (II): Erkek deveyle dişi deve birleşmek. (DS IV: 3091)

maya: Dişi deve. (TMS: 153); Dişi deve. (TS: 1637); Buhur deveyle adi devenin birleşmesinden doğan uzun tüylü dişi deve. 2. Dörtbeş yaşındaki deve. 3. Yük devesi. 4. İyi cins, dişi deve. 5. Yük taşıma durumuna gelmiş deve. (*maya (I)*, DS IV: 3140)

mayak: Dışkı, özellikle deve gübresi anlamında kullanılır. (DLT: 341)

maylak (II): Deve yavrusu. (DS IV: 3142)

mocuk (I) [moçu (III), moçuk (I) -1, 2; moduk (I)]: 1. Deve yavrusu. (DS IV: 3207).

nacır (II): Uzun tüylü erkek deveyle boz dişi devenin çiftleşmesinden doğan deve. (DS IV: 3233)

optuk: Deve yavrusu. (DS V: 3287)

patak (II): On yaşından yukarı olan deve. (DS V: 3409)

patlak (I): Yeni doğmuş deve yavrusu. (DS V: 3413)

podi: Bir yaşından küçük deve yavrusu. (DS V: 3467)

puhur [pohur (I), puğur, puur]: İki hörgüçlü, damızlık erkek deve. (DS V: 3486)

pulmuk: Deve yavrusu. (DS V: 3487)

putlacı: Doğuracak deve. (DS V: 3495)

puydu: Deve yavrusu. (DS V: 3495)

sarbân: Deveci, deve sürücüsü (KT: 698); Deveci. (TS: 2034); Deveci (17. YY: 1550); Deve süren, deveci. (*sarvan (I)*; DS V: 3551)

sarbanlık: Devecilik. (TS: 2034)

şebek (V): Deve yavrusu. (DS V: 3757)

taprı-: Devenin sıçraması. (DLT: 532)

taprışmak: Develerin sıçraması. (DLT: 532)

taprıtmak: Deveyi sıçratmak. (DLT: 532)

teke: Tüylü devenin erkeği ile tek hörgüçlü dişi devenin geriye melezlenmesinden elde edilen bir tür deve. (TS: 2302)

teran: Deve yavrusu. (DS V: 3890)

tırlak (I): 1. Kızmış erkek deve. 2. Üç yaşında deve. (DS V: 3924)

tırlamak (IV): Erkek deve dişisini kovalamak. (DS V: 3925)

titir: Dişi deve. (DLT: 571) (KB: 1248)

topuk (III): Deve yavrusu. (DS V: 3967)

torlak (II): İki ile üç yaş arasındaki deve. (DS V: 3970)

torum /dorum/torun: Yeni doğmuş deve. (DLT: 582); Deve yavrusu, genç deve. (TMS: 211); Deve yavrusu. (TS: 2375); Deve yavrusu. (*torum (I) [türün]*, DS V: 3972); İki yaşında deve (*torun*, YTL: 755); Deve yavrusu. (*dorum*, TS: 706)

tülek (II): Çok tüylü bir çeşit deve. (DS V: 4009)

tülü (I): 1. Uzun tüylü, güreşçi erkek deve. 2. Buhur ve adi devenin çiftleşmesinden doğan erkek deve. (DS V: 4010)

tülüdeve: İki hörgüçlü puğur ile Arap cinsi dişi deveden meydana gelen deve. (TMS: 215); Tek hörgüçlü, iri deve. (DS V: 4011)

tülümaya: Uzun tüylü, dişi deve. (DS V: 4011)

tüve [tüye]: Deve. (DS V: 4018)

yas (I): Güçlü olmayan deve. (DS V: 4192)

yelek (IV): Bir yaşında deve. (DS V: 4234)

yetiklik (I): Yetişmiş deve. (DS V: 4259)

yeğen: Tüylü dişi deve ile tek hörgüçlü erkek devenin geriye melezlenmesiyle elde edilen bir tür deve. (TS: 2565)

yogdu: Devenin çenesinin altındaki uzun tüyler. (DLT: 699)

yogru: Devenin uzun tüyleri. (DLT: 699)

zavrak (VII): Kızgın, cinsel istekli deve. (DS V: 4355)

2. Deveden Hareketle Oluşmuş İsimler

Bir varlığın adının şekil, renk vb. yönlerden dolayı başka bir varlığa ad olmasına sık sık rastlamaktayız. Hayvan adlarına da başka varlığa ad olma noktasında sıkça başvurulmuştur. Bunun büyük çoğunluğunu bitki adları tutmaktadır ki çeşitli kaynaklarda da buna değinilmiştir: "Hayvanların besin kaynağının bitkiler olması sebebiyle, bitkilerin adlandırılmasında çeşitli hayvan isimleri kullanılmıştır. Bitkilerde en çok rastlanan hayvan adları ayı, deve, domuz, eşek, it, kurt, kuş, tavşan gibi kelimelerdir."[4] Bu bölümde deveden hareketle oluşan sözcükler ele alınıp sıralanacaktır.

allah devesi: Uzun bacaklı ve gövdeli, yeşilimsi kül renkli kanatları olan ve çekirgeye benzeyen bir çeşit böcek. (DS I: 223)

deve: Dokuma tezgâhında tarak takılan kısım. (*deve (I)*: DS, II, 1440); Köy ocaklarında kullanılan büyük sacayak (deve (II), DS, II, 1440)

---

[4] M. Fatih Alkayış, Türkiye Türkçesinde Bitki adları, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2007, s. 76.

deveağzı: Bakırdan yapılmış, ağzı eğik sürahi. (DS, II, 1440)

devebakırı: Çinko bakraç. (DS, II, 1440)

devebatmaz: Undan ve et suyundan yapılan bir yemek. (DS, II, 1440)

deve bağırtan: Taşlık yokuş. (YTL: 144)

deveboynu: S veya U biçiminde boru. (TS: 645; MBTS: 277); 1. S veya U biçiminde boru 2. Zerrin çiçeği (BTS: 311); 1. Bir kilim motifinin adı 2. Süsen cinsinden, sarı çiçek açan, uzun sapı deve boynuna benzeyen, fena kokulu bir ilkbahar çiçeği 3. Bakırcı ve kalaycıların kullandığı örs. 4. Eğri soba borusu. 5. Eğri su borusu. 6. Okla boyunduruğu birbirine bağlayan eğri ağaç kısım. 7. Asmalar için, iki direk araşma bir direk çivileyerek yapılan destek, bir çeşit çardak. 8. Dokuma tezgâhında kücü ağacının yanlara gelen kısımlarının altına konulan ağaç. (DS, IV, 1440)

devecibardağı: 1. Armut şeklinde meyvesi olan yabani bir bitki 2. Çam bardağı (DS, II, 1440)

devecik: Kırk ayaklı böcek, tesbih böceği (17. YY: 581); Kızlardevesi de denilen çekirgeye benzer bir böcek. (TMS: 65.)

deveçökerten: Kurak ve sert topraklı yerlerde yetişen, sarı çiçekli ve çok dikenli yabanî bir ot (DS, II, 1440); Demir dikeni (BAS: 89)

devegulak: Su kenarlarında yetişen büyük yapraklı yabanî bir bitki. (DS, II, 1441)

deveğuşu: Divik de denilen, güvercin büyüklüğünde bir su kuşu. (DS, II, 1441)

devekarıncası: Atlıkarınca. (DS, II, 1441)

develik: Özellikle Güneydoğu Anadolu'daki evlerin alt katında bulunan, develerin korunduğu veya bağlandığı bölüm (TS: 646); 1. Ebegümeci 2. Hardal denilen bitki 3. Kışın başlayıp yaza kadar çiçek açan, yaprağı fena kokulu bir bitki (*develik (1)*, DS, II, 1442); Dafne; Ebe gümeci; Lâbada (BAS, 90); 1. Büyük ev 2. Köy evlerinin giriş yeri, sahanlık 3. Karanlık ve büyük oda 4. Deve ağılı, büyük ahır (*develik (2)*, DS, II, 1442)

develik otu: Yılan out. (BAS: 90)

deveşaplağı: Kabalak. (BAS: 90)

deveturpu: İlkbaharda kırlarda yetişen, tere gibi baharlı olan yaprakları yenilebilen bir ot. (DS, II, 1442)

deveyeli: Güneyden esen rüzgâr.

deve dellâlı: Yüksek sesle konuşan. (Trm. Sz.)

deve dikeni: Birleşikgillerden, yol ve tarla kenarlarında yetişen, 30-100 cm yükseklikte 1-2 yıllık ve otsu bir bitki (Silyum marianum). (TS: 646); Baklagiller familyasından, nemli ve kaba topraklarda gelişi güzel yetişerek çabucak büyüyen, vücuda rahatlık verici, ateş düşürücü hassalara sahip, boyu 1 metreyi bulan, çok dikenli, çok yıllık zararlı bitki. Kara yandık da denir (MBTS: 277); Birleşikgillerden, tarlalarda biten ve tarım bitkileri için zararlı olan bitki -circium arvense (BTS: 311); 30-100 cm yükseklikte, dikenli, pembe çiçekli ve çok yıllık bir bitkidir. Acem kudret helvası denilen drog elde edilir. Boğa dikeni, eşek dikeni, gengel. (BAS: 90)

deve dişi: Nar, hafız narı (LO: 115); İri taneli nar, mısır vb. (TS: 646); İri taneli nar sarımsak vb. (BTS: 311); 1. İri taneli bir buğday çeşidi 2. Taneleri iri nar, mısır vb. (MBTS: 277); 1. Sarı, iri taneli bir buğday çeşidi, 2. İri taneli mısır (DS, II, 1441)

deve döşlü: Karnı içeriye çekik (at). (TS: 646); (BTS: 311); Çökük karınlı at. (MBTS: 277)

deve elması: Çakırdiken. (TS: 646); (MBTS: 277); Maydanozgillerden devedikenine benzeyen bitki –eryngium. (TS: 311)

devegözü: İri ve siyah taneli bir tür üzüm. (TS: 646); 1. İri, yuvarlak taneli, kabuğu kalın ve sert siyah üzüm, 2. Kalın kabuklu, büyük taneli sulu, beyaz üzüm 3. Bulgur, et ve cevizden yapılan bir tür köfte. (DS, II, 1441)

devegülü: Hatmi denilen bitki (DS, II, 1441; BAS: 90)

deve hamuru: Yenilmesi ve sindirilmesi güç yiyecek. (TS: 646)

develangır: 1. Ebegümeci 2. Hardal denilen bitki 3. Kışın başlayıp yaza kadar çiçek açan, yaprağı fena kokulu bir bitki. (DS, II, 1442) (TBAS, 90)

devekaçıran: Bir cins iri sinek, gövem. (BTS: 312)

deve kolu: Çöl nitelikli bölgelerde taşıma işlerinde kullanılmak için develerden kurulmuş askerî ulaştırma birliklerine verilen ad.

devekulağı: 40-90 cm yükseklikte, çok yıllık, mavimsi mor çiçekli ve otsu bir bitkidir, Limonium meyeri. (BAS: 90)

deve mercimeği: çivit out. (BAS, 90)

devedabanı: 1. İri, yassı bir çeşit üzüm. 2. Sarı, beyaz renkte büyük kır papatyası. 3. İlkbaharda kırlarda, tarlalarda kendiliğinden yetişen, pembe çiçekli, çiğdeme benzeyen yumru kökleri yenilebilen yabanî bir bitki. 4. Kırlarda yetişen ve rozet şeklindeki yaprakları salataya konulan, yenilebilen bir ot 5. Biçimi deve tabanına benzeyen, yere yayılmış olarak yetişen az dikenli ve turşusu yapılabilen bir ot. 6. Kabak yaprağına benzeyen geniş yaprakları, tüylü ve yapışkan bir ot. (DS, II, 1440-1441)

devetabanı: Gün çiçeği. (17. YY: 581); 1. Büyük şarap kadehi. 2. Büyük lokma. (TMS: 65); Birleşikgillerden, geniş yapraklı bir süs bitkisi – Phlodentron. (TS: 646); 1. İncir. (DS, II, 1442) 2. Nilüfer çiçeği. (DS, II, 1442) 3. Dört köşe, bohça şeklinde bir çeşit tatlı. (DS, II, 1442)

devetabanı: Yılanyastığıgillerden, kalın ve sert yapraklı bazı türleri süs bitkisi olarak salonlarda yetiştirilen bitki, buhûrumeryem –Phlodentron. (MBTS: 277); 1. Tropik iklimde yetişen, kalın yapraklı sürüngen kök saplı ağaççık. Evlerde süs bitkisi olarak yetiştirilir-philodendron verrucosum- 2. Büyük içki kadehi 2. Büyük lokma 4. Bursa'da dokunan bir cins kumaş. (BTS: 312); Ebe gümeci; Çakmuz; Domuz ağırşağı; Nilüfer; Kabalak. (BAS: 91)

deve temresi: Egzema. (DS, II, 1442; HDS: 41)

devetopalağı: Kırlarda yetişen, yer elması gibi yumru kökleri olan yabanî bir bitki. (DS, II, 1442)

deve topu: Develere yedirilen hamur topacı. (DS, II, 1442)

deve çiçeği: Kötü sonuçları olabilen bir çeşit çiçek hastalığı, ergthema nodosun. (DS, II, 1440; HDS: 41)

deve tüyü: kahverengi, kır. (17. YY: 581); Açıkboz veya kahverenginde. (YTL: 144); Devetüyü renginde olan, açık kahverengi. (TS: 646); 1. Deve tüyünün rengi, koyu bal renginde olan 2. Deve tüyünden yapılmış. (MBTS: 277)

deve kolu: Çöl nitelikli bölgelerde taşıma işlerinde kullanılmak için develerden kurulmuş askerî ulaştırma birlikleri. (TS: 646)

deve güreşi: Bir meydanda davullu zurnalı merasimle, yanlarına bırakılıp sonra geri çekilen bir dişi deve uğruna birbirine tutuşturulan iki erkek devenin boğuşarak kıyasıya yaptıkları güreş. (MBTS: 277)

deve kuşu: Kısa kanatları uçmaya elverişli olmayan fakat uzun bacaklarıyla çok hızlı koşabilen iri bir kuş. (TS: 646); Özellikle Afrika ve Arabistan'ın sıcak ve yarı çöl bölgelerinde yaşayan kanatları tam teşekkül etmiş olmakla beraber uçmaya elverişsiz olduğu için uçamayan, buna karşılık çıplak, uzun ve kuvvetli bacaklarıyla çok hızlı koşan, iki parmaklı, başında ve boynunda yer yer kısa tüyler bulunan tüyleri makbul, çok büyük ve ağır kuş. (MBTS: 277); Sıcak bölgelerde yaşayan, uzun boyunlu, hızlı koşan, uçamayan en büyük kuş -strithio camelus. (BTS: 312)

peygamberdevesi: Sıcak ve ılıman ülkelerde yaşayan, genellikle yeşil renkte ve ortalama 5 santimetre boyunda, düz kanatlı, çok obur böcek (Mantis religiosa). (TS: 1919)

tanrıdeveciği: Kızlar devesi de denilen, çekirgeye benzer bir böcek. (TMS: 202); Çekirge gibi uzun bacaklı bir çeşit böcek. (DS V: 3823)

Sonuç

Türk kültüründe devenin önemli bir yeri olduğu söz varlığımızda açıkça görülmektedir. Devenin yaşlara, cinsiyete göre adlandırılmasından ve onlarca bitki ile eşya adında devenin yer bulması bu önemin göstergesidir. Çalışmanın sonucunda deve ile ilgili kimi sözcüklerin geçmişten günümüze bazı ses farklılıklarıyla geldiği, geçmiş dönem sözlüklerinde rastladığımız pek çok kelimenin yazı dilinde yaşamasa da Anadolu ağızlarında varlığını muhafaza ettiği, geçmiş dönem sözlükle-

rinde rastlamadığımız onlarca kelimenin ise özellikle ağızlarda var olduğu; bazı alet isimleriyle pek çok bitki isminde de deve adının yer aldığı görülmektedir.

Kaynaklar

Ahmet Vefik Paşa, hzl. Recep Toparlı, *Lehçe-i Osmânî*, Ankara 2000

Aksan, Doğan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 3. Basım, Engin Yayınevi, Ankara 2004

Alkayış, M. Fatih, Türkiye Türkçesinde Bitki Adları, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2007

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011 = (MBTS)

Baykara, Tuncer, *Türk Kültürü Araştırmaları*, İzmir 1997

Baytop, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007 = (BAS)

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. I-V, Ankara 2009 = (DS)

Divânu Lügâti't Türk, hzl. Seçkin Erdi, Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005 = (DLT)

Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara 2001 = (BTS)

Ögel, Bahattin, *Türk Mitolojisi*, C. I., Ankara 1993.

Özçelik, Sadettin, *Dede Korkut - Araştırmalar, Notlar, Dizin, Metin*, Gazi Kitabevi, Ankara 2005.

Öztek, Zafer, *Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü*, Ankara 1992. (HDS)

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2006 = (KT)

Şeyhülislam Mehmet Esat Efendi, hzl. Ahmet Kırkkılıç, *Lehçetü'l Lügat*, Ankara 1999.

Tulum, Mertol, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011 = (17. YY)

Yeni Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983. (TMS)

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006. (KB)

"Bozlak" Sözcüğü

Neslihan Çelik*

"Bozlak" kelimesi; "ağlamak, bağırmak" anlamlarına gelen "bozula-" sözcüğü ile aynı kökten türemiştir. Türk halk müziğinin bir alt dalının adıdır.

1. Tarihi Dönemlerde/Metinlerde Bozlak

Divânü Lûgati't-Türk'te "bozula-, bozla-" sözcükleri "ses vermek, bağırmak, bozlamak, devenin bağırması, ağlaması" anlamlarıyla geçmektedir.[1] "titir bozladı = dişi deve bozladı. Bir başkası da böyledir: bozlar - bozlamak"[2] Aynı anlamıyla söz konusu bu sözcük "ol botunı bozlattı = o, potuğu, deve torumunu böğürttü" biçiminde Divânü Lûgati't-Türk'te karşımıza çıkmaktadır.[3] "ıŋgan ıŋgraşa botu bozlar = dişi

---

* Neslihan Çelik, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, İstanbul. neslihan.celik@yeditepe.edu.tr

1 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk, IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 106.

2 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk, III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 291.

3 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk, II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 341.

4 Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk, I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 120.

deve inleyince boduk deve ses verir"[4] Bu sözcüğün, atasözü içerisinde kullanıldığına dair Kaşgarlı Mahmut'un ifadesi dikkat çekicidir. Bir sözcüğün atasözü içinde kalıplaşarak kullanılmış olması, o sözcüğün halk arasında etkin bir biçimde kullanılmasının somut bir sonucu olarak değerlendirilebilmektedir. Dankoff ve Kelly, Divānü Lûgati't-Türk neşrinde, "bozla-" sözcüğünün anlamını, "devenin mırıldanması, yakınması, gürlemesi anlamlarıyla vermiştir.[5] Bununla birlikte Dankoff ve Kelly "titir bozlādi" ve "bozlār bozlamaḳ"[6] ve "ol botūni bozlatti"[7] örneklerini vermişlerdir.

Dede Korkut Kitabı'nda "buzla-" fiili "bağıra bağıra ağlamak, feryad etmek, deve bağırmak" anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. "Ḳadın ana ḳarşum alup ne bögürürsin ne buzlarsın ne ağlarsın" ifadeleri dikkat çekicidir.[8] "Pay Püre Big ne ağlayup buzlarsın?",[9] "Mere ḳız ne ağlarsın ne buzlarsın ağa diyü ...",[10] "ne buzlarsın yandı bağrum ...",[11] "ḳardaş Beyrek diyü ağlar buzlar",[12] "Ḳocalığum vaḳtı aldurduğum yaluñuz oğul didi buzladı"[13] cümleleri "buzla-" eyleminin "buzlarsın, buzlar, buzladı" gibi çekimli biçimlerinin de Dede Korkut kitabında kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Ergin, "buzlat-" fiiline ilişkin "Ḳaytabanda develerüm buzlatmadın" cümlesinde "buzlat-"

---

5 Robert Dankoff - James Kelly, *Maḥmūd al-Kāšγarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt-Turk), Part III*, The Institute of Turkish Studies, Inc., Washington-The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University 1985, s. 78.

6 Robert Dankoff - James Kelly, *Maḥmūd al-Kāšγarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt-Turk), Part II*, The Institute of Turkish Studies, Inc., Washington-The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University 1984, s. 299.

7 Robert Dankoff - James Kelly, *age.*, Harvard University 1984, s. 133.

8 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 108.

9 Muharrem Ergin, *age.*, Ankara 1989, s. 116.

10 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 138.

11 Muharrem Ergin, *age.*, Ankara 1989, s. 138.

12 Muharrem Ergin, *age.*, Ankara 1989, s. 138.

13 Muharrem Ergin, *age.*, Ankara 1989, s. 167.

okunuşunu tercih ederken,[14] Tezcan, bu sözcüğü "bozlaşmadın" biçiminde okumuştur.[15] Bu eserde, söz konusu bu eylemin "buzlayayın mı, buzlayup, buzlamayayın, buzlaşdılar, buzlaşduran, buzlatduñ mı, buzlatdı, buzlatdılar, buzlatmışam, buzlatmışsın, buzlatur mı olur, buzlatmağıl, buzlatmadın" biçimlerinin de varlığı "buzla-" eyleminin türevlerinin de kullanıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Lugat-i Çağatay ve Türki Osmani'de "bozla-" sözcüğü, devenin yavrusunu çağırması, dertten kederden inlemek anlamlarıyla verilmiştir.[16]

Şiban Han Dîvânı'nda "bozla-" ötmek, şakımak anlamıyla geçmektedir. Şiban Han Dîvânı'ndaki:

"Ay köñgülnüñ bülbüli sin bozla bustān barıda

Bolmağıl ḫāmūş sin imdi uşbu destān barıda"[17] beyiti bu duruma örnek teşkil etmektedir.

İbnü - Mühennâ Lügati'nde "buzla-" eylemi, "deve böğürmesi" anlamıyla yer almaktadır.[18] Kıpçak Türkçesinde "buzladı" sözcüğü "devenin bağırtısı" anlamıyla kullanılmıştır.[19]

2. Çağdaş Lehçelerde Bozlak

"bozla-" sözcüğü Türkiye Türkçesinde "devenin bağırması ve mecazi olarak da çığlık atmak" anlamlarıyla varlığını devam ettirmektedir. Bugün, halk ağızlarında söz konusu bu sözcük "bağırmak, böğürmek" anlamlarıyla yaşamaktadır.[20] Tarama Sözlüğünde, "bozla-", "bağırmak, böğürmek" anlamlarıyla verilmiş ve "Deve dört gez bozladı",

---

[14] Ergin, Muharrem, *age.*, Ankara 1989, s. 249.

[15] Semih Tezcan, *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 374.

[16] Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türk-i Osmani*, 1298, s. 80.

[17] Yakup Karasoy, *Şiban Han Dîvânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 79.

[18] Aptullah Battal, *İbni - Mühennâ Lûgati*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 22.

[19] Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 39.

[20] Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 50.

"Bay Böre Beğ ne ağlayıp bozularsın?" örnekleriyle açıklanmıştır.[21] Derleme Sözlüğünde ise "bozula-" sözcüğü, "deve acı acı bağırmak; deve gibi bağırmak; acı, iniltili, kuvvetli ses çıkarmak, haykırmak, ağlamak" anlamlarıyla verilmiş, "bozulaş-" sözcüğü "develer bir arada bağrışmak" olarak ifade edilmiş [22] ve "bozlaḫ" sözcüğü de "uzun hava" olarak açıklanmıştır.[23]

Kırgız Türkçesinde "bozla-" sözcüğü, "bozdo-" biçimindedir ve "bağırmak, bozlamak (dişi deve, deve yavrusu hakkında)" anlamlarındadır. Bununla birlikte, "bozdo-" Kırgız Türkçesinde "elem ve kederle ağlamak; botodoy bozdop ıylap olturat: poduk gibi bozlayıp ağlıyor; boy bozdo = bovbozdo" anlamlarında kullanılmaktadır. "bozdok" sözcüğü ise Kırgız Türkçesinde "bağırma (deve hakkında); botosu ölgön ingendin bozdogu: poduğu ölen dişi devenin bozlaması" anlamlarında kullanılmaktadır.[24]

Hakas Türkçesinde "bozla-" sözcüğü, "musta-" biçiminde kullanılmaktadır ve "böğürmek" anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, "mustam" sözcüğü "(boğa için) böğürme", "mustas-" ise "(boğalar için) böğürüşmek" anlamlarına gelmektedir.[25]

Kazak Türkçesinde "bozda-" sözcüğü de "bağırmak, bozlamak (deve)" anlamında yaşamaktadır.[26] "Deve" sözcüğü ise hem Türkiye Türkçesinde hem de Kazak Türkçesinde iri, hörgüçlü, geviş getiren çöl hayvanını karşılamaktadır. Deve sözcüğü, her iki lehçede de bazen hakaret bazen de iltifat için kullanılmaktadır. Bu durum toplum-

---

21 *Tarama Sözlüğü I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963, s. 661.

22 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, Cilt: II, s. 752-753.

23 *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, *age.*, Ankara 1965, s. 751.

24 K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 135.

25 Emine Gürsoy Naskali - Vikktor Butanayev - Almagül İsina - Erdal Şahin - Liaisan Şahin - Aylin Koç, *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 309.

26 Ahmet Hamdi Turangil, *Kazak Türkçesinde "Deve" İle İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 15.

ların nesne ve olayları algılayış biçimleriyle açıklanabilmektedir.[27] "Deve" ile ilgili söz varlığını incelerken bu nokta da göz önünde bulundurulmalı ve "deve"nin Türk kültür hayatındaki önemi göz ardı edilmemelidir.

Nogay Türkleri ise, ölülerinin ardından ağıtlar yakmışlar ve bu ağıtları "bozlav" olarak adlandırmışlardır.[28]

Altay Türkçesinde "bozla-" sözcüğü, "busta-" biçiminde geçmektedir ve "böğürmek" anlamında kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra "busta-" fiil köküne "-ş" fiilden isim yapım eki getirilmesi sonucu bu sözcüğün "bustaş" biçimi "böğürtü" anlamında kullanılmaktadır. "bustaş-" ise Altay Türkçesinde "bağırışmak" anlamına gelmektedir.[29]

Yukarıda anlamları sıralanan "bozula-" eyleminin semantik olarak "bozlak" kelimesi ile ilintili olması dikkat çekici bir husustur. Nitekim, bozlaklar, halkın yaşadığı sıkıntıları dile getirmesi sonucu ortaya çıkmış bir halk edebiyatı ürünüdür ve nesilden nesile kültürün aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Bayram Bilge Tokel'e göre bozlağın ne olduğu değil ne olmadığı üzerinde durulmalıdır. "Bu takdirde mesela bir bozlağın kesinlikle sevinç ve neşeyi anlatmaması gerektiği söylenebilir. Çünkü bozlakların özünde sevincin coşkusu değil, acının feryadı vardır."[30]

Kırgız halk türküsünde:

"Botasın ölgen tüyüdey

Bozlay bozlay kaldım men (Yavrusunu yitirmiş bir deve gibi feryat figan içinde kaldım ben.)"[31]

---

[27] Ahmet Hamdi Turangil, *age.*, İstanbul 2007, s. 2.

[28] Dilek Akbaba Ergönenç, "Nogay Türklerinde Ölüm İle İlgili İnançlar ve Ağıtlar", *Milli Folklor, Yıl: 20, Sayı: 80*, Ankara 2008, s. 77-79.

[29] Emine Gürsoy Naskali - Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 46.

[30] Bayram Bilge Tokel, *Neşet Ertaş Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 80-81.

[31] Bayram Bilge Tokel, *age.*, İstanbul 2012, s. 73.

Kazak halk türküsünde:

"Botası ölgen narday bozla kopuz (Yavrusu ölen deve gibi bozula)"[32]

"Âşık Seyrani'nin şiirleri arasında karşımıza çıkan bir dörtlük buna güzel bir örnek:

Birbirine âşık koyun kuzular
Köşeğin özleyen deve bozular
Yaralarım göz göz olmuş sızılar
Fitiller içinde yaram beldedir"[33]

örnekleri terminolojik olarak halk türkülerinin bir türü olan "bozlak"ın, "bozla-" eylem kökünden geldiğini ve semantik olarak bütünlük arz ettiğini ortaya koymaktadır.

3. Türk Halk Müziği Türü Olarak Bozlak

Bugün Türkiye Türkçesinde "bozlak" sözcüğü, Orta ve Güney Anadolu'nun birçok bölgelerinde bir türkü ezgisi, bu ezgiyle söylenen, konusu acıklı türküler[34] manasıyla kullanılmaktadır. "Bozlaklar Türk kültürü için önemli bir malzeme deposudur ve bu konu henüz tam anlamıyla incelenmemiştir. Bozlak; Türk edebiyatında kısa hikaye, Türk halk müziğinde de uzun hava olarak adlandırılmaktadır. Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'nun batısı ile Batı Anadolu'nun doğusunda aşiret kavgaları, kan davaları, aşk maceraları, gurbet, hastalık ve ölüm gibi konular bozlakların konusunu oluşturur. Buna göre bozlak geleneksel halk müziğimizin en karakteristik ve en otantik ezgilerini ihtiva eden bir uzun hava formudur."[35] Diğer bir ifade ile, "bozlak", Türk Halk müziğinin bir türü olarak terminolojik bir vasfı bünyesine almıştır. Türkmen Türklerinin ve Avşarların günlük yaşamlarında yaşadıkları sıkıntılar, üzüntüler, kaygı ve kederler bozlak

---

[32] Bayram Bilge Tokel, *age.*, İstanbul 2012, s. 74.

[33] Bayram Bilge Tokel, *age.*, İstanbul 2012, s. 75.

[34] Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 310.

[35] Dilek Akbaba Ergönenç, "Nogay Türklerinde Ölüm İle İlgili İnançlar ve Ağıtlar", *Milli Folklor, Yıl: 20, Sayı: 80*, Ankara 2008, s. 78-79.

kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Türkmen ve Avşar boyları arasında bulunan abdallar ise bozlak kültürünü günümüze taşımışlardır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da terminolojik bağlamda bozlaklar Türkmen Ağzı ve Avşar Ağzı olmak üzere iki ayrı grupta sınıflandırılmışlardır.[36] Faruk Sümer, Avşarların, Oğuz boylarından biri olduğunu kaydetmiştir.[37]

Günümüzde bozlak türünün bilinen en önemli ismi Muharrem Ertaş'tır. Bununla birlikte, Keskinli Hacı Taşan, Kırşehirli Çekiç Ali ve Muharrem Ertaş'ın oğlu Neşet Ertaş da Muharrem Ertaş'ın yol gösterdiği tanınan diğer isimlerdir.[38] Neşet Ertaş'ın "Ben bütün Türkiye'de iyi kötü bilinen bir sanatçı olduğum yıllarda bile babamın yanında elime saz alıp türkü söyleyemezdim. Hele onun yanında hiç bozlak okuyamazdım. Babam bilge bir adamdı, cesur adamdı, yiğitçe bir eda ile söylerdi. Sohbete "divan"la başlardı, öğüt veren, nasihat eden şiirler okurdu önce. Ben buna cesaret edemiyorum."[39] ifadeleri bozlak türünün bilinen en önemli temsilcisi olan Muharrem Ertaş'ın üslûbunu göstermesi bakımından önemlidir. Tokel'e göre bozlak; "... Çünkü bozlak herkesçe bilinen, ölçülü, tartılı "söylenen" bir müzik olmaktan daha çok; ölçüye, tartıya pek gelmeyen bir çığlıktır, feryattır, figândır. Önceden belirlenmiş tüm kaide ve kuralların sınırlarını zorlayarak, her bir cümlesi, her bir notası, hatta her bir "ân"ı yeni bir "durum"a işaret eden, yeni ve farklı bir idrake kapı aralayan canlı, tabii, yaşanan bir şeydir bozlak. Belki de bundan dolayı sanattan ziyade hayata benzer ve bundan dolayı bilinen bir "şey" olmaktan daha çok yaşanan bir hâldir bozlak çığırmak. Evet, bozlak söylenmez, o ancak yaşanır; ya da ancak yaşayanlar, "önce"yi ve "ân"ı yaşayanlar bozlak çığırabilirler."[40]

---

[36] Oğuz Karakaya - Hamit Önal, "Türk Halk Müziğinde Bir Uzun Hava Türü Olarak Bozlak", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *27. sayı*, *Bahar*, Konya 2010, s. 709.

[37] Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

[38] Bayram Bilge Tokel, *Neşet Ertaş Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

[39] Bayram Bilge Tokel, *age.*, İstanbul 2012, s. 93.

[40] Bayram Bilge Tokel, *Neşet Ertaş Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 91.

Bu nedenle, bozlaklar, Türklerin yaşam biçimleriyle ilintili olarak, halkın yaşadığı kederi, sıkıntıyı günümüze taşımış olmaları bakımından da önemli birer sözlü kültür ürünüdürler.

Neşet Ertaş'ın, babası Muharrem Ertaş'ın ölümünün ardından söylediği:

Ay dost deyince yeri göğü inleten
Muharrem Usta'ydı bunu dinleten
Gönül yıkmaz bilerekten, bilmeden
İnsan velisini neyledin dünya?[41]

bozlakta acıyı, kederi, üzüntüyü dile getirmesi, bozlak türünde işlenen konuları göstermesi bakımından önem teşkîl etmektedir. Bununla birlikte, Muharrem Ertaş'ın söylediği

Neden garip garip ötersin bülbül
Yoksa sen de bahtı karalı mısın?
Durmaz feryad edip coşarsın bülbül
Sen de benim gibi yaralı mısın?

Bu derdin elinde kaldım biçare
Aradım derdime bulamadım çare.
Yüreğimde vardır bilinmez yare
Sen de yüreğinden yaralı mısın?[42]

bozlağı da bozlakların konu olarak acıyı, kederi, üzüntüyü ele aldıklarını kanıtlar niteliktedir.

Bununla birlikte, Türk halk müziği türlerinden olan barak ve maya da "bozlak" gibi Türklerin yaşam biçimlerinin kültürel bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir. Türkmen aşiretlerinden olan Barakların, Türkmenlerin Orta Asya'dan Anadolu'ya hareketleri sırasında Anadolu'ya yerleşmiş Türk boylarından biri olduğu bilinmektedir

---

[41] Bayram Bilge Tokel, *age.*, İstanbul 2012, s. 61.

[42] Öner Özcan, *Neşet Ertaş, Yaşamı ve Bütün Türküleri*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001, s. 277.

ancak Barakların hangi Oğuz boylarına mensup oldukları hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.[43] Bunun yanı sıra, "barak" sözcüğünün farklı anlamlarına da rastlanmaktadır. Bunlardan biri, "barak"ın Türklerin yetiştirdiği tüylü bir köpek olduğuna dair inanıştır. Türk inançlarına göre akbaba çok yaşlandığında iki yumurta yumurtlar ve kuluçkaya yatar, yumurtaların birinden "barak" denilen bir köpek çıkar. Baraklar, en hızlı koşan ve avda en güvenilir olan köpek türüdür, diğer yumurtadan ise civciv çıkar, bu akbabanın son yavrusudur.[44] Yukarıda ifade edildiği gibi, Türkler konar-göçer yaşam biçimlerinin doğal bir sonucu olarak, karşılaştıkları yeni kavramları adlandırırken hayvan adlarından müstefid olmuşlardır. Barak havalarının, bugün Gaziantep yöresi Barak bölgesi Türkmenleri olmak üzere güney bölgemizde yaşayan Yörük/Türkmenlerin uzun havası olduğu bilinmektedir.[45] Mehmet Özbek, barak ağzını şu şekilde tanımlamıştır: "Gaziantep ilinin Barak bölgesi halkının kendine özgü görüş, duyuş, anlayış ve anlatış özelliğine göre yapılanmış söyleyiş biçimi; Barak tavrı."[46] Benzer olarak, "maya" sözcüğü Dede Korkut kitabında "dişi deve" anlamıyla kullanılmıştır. "Biñ buğra getürüñ kim maya görmemiş ola ..."[47] ifadesi buna örnektir. Kazak Türkçesinde "maya" sözcüğü "soylu dişi deve" anlamında kullanılmıştır ve bu sözcüğün bugün Türkiye Türkçesinde de kullanımına devam edilmektedir.[48] "dişi deve yavrusu" anlamında olan bu sözcüğün Türk Halk müziğine ait bir türün adı olarak kullanılması Türklerin yaşam biçimleriyle ilintili olarak açıklanabilmektedir. Gü-

---

[43] Aylin Küçükçelebi Evin, *Uzun Havalar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 16-20.

[44] Serap Tuba Yurtsever - Seçkin Erdi, *Mahmûd El-Kâşgarî, Dîvânü Lugâti't-Türk*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2007, s. 171

[45] Bayram Bilge Tokel, *Neşet Ertaş Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 81.

[46] Mehmet Özbek, *Türk Halk Müziği El Kitabı I, Terimler Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s. 24.

[47] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 127.

[48] Ahmet Hamdi Turangil, *Kazak Türkçesinde "Deve" İle İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 6.

nümüzde bu tür, Doğu Anadolu bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Özbek, maya türünü "Maya biçimindeki şiirlerin özel bir ezgiyle söylendiği Hüseynî makamının dallarından bir halk makamı, uzun hava türü"[49] ve "Kars, Erzurum, Artvin ve Ağrı illeri çevresinde de yaygın olan bir âşık makamı. Özel ezgisiyle yüksek sesle söylenen bir hava"[50] şeklinde tanımlamıştır.

4. Bozlak Sözcüğünün Yapısı

Clauson, "bozla-" sözcüğünün anlamını "devenin feryat etmesi" olarak vermiş ve sözcüğün "bozlat-, bozlatu:r, bozlatma:k" şekillerinin de kullanıldığını ifade etmiştir.[51] Sevortyan'ın hazırlamış olduğu etimolojik sözlükte "bozla-" eylemi, "ağlamak, yalvarmak ve gürlemek" anlamlarıyla verilmiştir.[52] Nadalyeav, Drevnetyurkskiy Slovar adlı eserinde söz konusu "bozla-" sözcüğünü "kükremek, bağırmak" sözcükleriyle açıklamış ve "bozlat-" biçimini de örnekle ifade etmiştir.[53] Räsänen, "bozla-" sözcüğünün Çağatay Türkçesinde "ağlamak, sızlanma" anlamlarında olduğunu, Kazak Türkçesinde "bozda" sözcüğünün "çığlık (devenin çığlığı) anlamına geldiğini, Orta Türkçede "buzla" sözcüğünün "genç devenin çığlığı" anlamında olduğunu ifade etmiştir.[54] Buradan hareketle, "bozla-, buzla-" sözcüğünün anlamı "inlemek; devenin yavrusunu arayıp böğürmesi; yüksek sesle taganni etmek; mecaz anlamıyla insanın feryat etmesi; suyun gürleyerek akması" olarak sıralanabilmektedir.[55]

---

[49] Mehmet Özbek, *age.*, İstanbul 1998, s. 131.

[50] Mehmet Özbek, *age.*, İstanbul 1998, s. 132.

[51] Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972, s. 392.

[52] E. V. Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar Turkskih Yazıkov:* Opşetyurkskie Mejtyurkskie Osnavı na Bukvı "Б", Akademiya Nauk SSSR, 349, 3 s., Moskova 1978, s. 175.

[53] V. M. Nadalyeav, *Drevnetyurkskiy Slovar*, Akademiya Nauk SSSR, 676 s., Leningrad 1969, s. 115.

[54] M. Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969, s. 82.

[55] Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 247.

"boz(u)" isim köküne, "+la-" isimden fiil yapım ekinin getirilmesi sonucu "bozla-" fiil gövdesi oluşturulmuş ve bu fiil gövdesine "-k" fiilden isim yapım eki getirilerek "bozlak" sözcüğü meydana getirilmiştir.

Toplumların yaşam biçimlerinin, dünya görüşlerine ve sanat anlayışlarına yansıması kültürün dilden bağımsız düşünülemeyeceğini ortaya koymaktadır. İçinde bulunulan sosyal şartlar, toplumların kültürünü ve kültürüne bağlı olarak da dillerini etkilemektedir. Türklerin konar-göçer yaşam tarzının bir sonucu olarak hayvan adlarını, günlük yaşamlarındaki kavramları vasıflandırırken kullanmaları bu duruma kanıt teşkil etmektedir.

Kaynaklar

Akbaba Ergönenç, Dilek, "Nogay Türklerinde Ölüm İle İlgili İnançlar ve Ağıtlar", *Milli Folklor*, Yıl: 20, Sayı: 80, Ankara 2008, s. 77- 84.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, *Cilt I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, *Cilt II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, *Cilt III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)*, *Cilt IV*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Battal, Aptullah, *İbni - Mühennâ Lûgati*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972.

Dankoff, Robert - Kelly, James, *Maḥmūd al-Kāšγarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt-Turk)*, *Part I*, The Institute of Turkish Studies, Inc., Washington-The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University Printing Office, Harvard University 1982.

Dankoff, Robert - Kelly, James, *Maḥmūd al-Kāšγarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt-Turk), Part II*, The Institute of Turkish Studies, Inc., Washington-The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University Printing Office, Harvard University 1984.

Dankoff, Robert - Kelly, James, *Maḥmūd al-Kāšγarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt-Turk), Part III*, The Institute of Turkish Studies, Inc., Washington-The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University Printing Office, Harvard University 1985.

Dilçin, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

Gürsoy Naskali, Emine - Butanayev, Vikktor - İsina, Almagül - Şahin, Erdal - Şahin, Liaisan - Koç, Aylin, *Hakasça-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Gürsoy Naskali, Emine - Duranlı, Muvaffak, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Karakaya, Oğuz - Önal, Hamit, "Türk Halk Müziğinde Bir Uzun Hava Türü Olarak Bozlak", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27. sayı, Bahar, Konya 2010, s. 709-726,

Karasoy, Yakup, *Şiban Han Dîvânı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Küçükçelebi Evin, Aylin, *Uzun Havalar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

Nadalyaev, V. M., *Drevnetyurkskiy Slovar*, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad 1969, s. 676.

Özbek, Mehmet, *Türk Halk Müziği El Kitabı I, Terimler Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Özcan, Öner, *Neşet Ertaş, Yaşamı ve Bütün Türküleri*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.

Räsänen, M., *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969.

Sevortyan, E. V., *Etimologiçeskiy Slovar Turkskih Yazıkov:* Opşetyurkskie Mejtyurkskie Osnavı na Bukvı "Б", Akademiya Nauk SSSR, 349, Moskova 1978, s. 3.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çagatay ve Türk-i Osmanî*, 1928.

Tarama Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1963.

Tezcan, Semih, *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Tokel, Bayram Bilge, *Neşet Ertaş Kitabı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

Toparlı, Recep - Vural, Hanifi - Karaatlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Turangil, Ahmet Hamdi, *Kazak Türkçesinde "Deve" İle İlgili Söz Varlığı ve Metinler*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

Yudahin, K. K., *Kırgız Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Yurtsever, Serap Tuba - Erdi, Seçkin, *Mahmûd El-Kâşgarî, Dîvânü Lugâti't-Türk*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.

Torbalı Ormanköy Köyünde Ölen Deveye Söylenen Bir Ağıt: Karagüllü

Necat Çetin*

Yörük obalarındaki iş bölümü ve oba üyelerinin organizasyon yeteneği gerçekten takdire şayandır. Görev dağılımı ve her oba mensubunun bir işin sorumluluğunu üstlenmesi, yörükler arasında iç disiplini sağlayan en önemli dinamiklerdendir. Sözgelimi keçileri sağma ile hayvanları otlatma ve bakımlarını yapma işleri asla birbiriyle karıştırılmaz. Her oba üyesi bir işten sorumludur. Bunlar arasında; yörüklerin hayatının bir parçası olan, adeta hane halkından biri gibi kabul edilen develerle ilgili olan iş bölümü ve yörük kültüründeki deve algısı gayet dikkat çekicidir. Göçebe kültürünü bugün de yaşatan yörükler için deve yalnız bir yük hayvanı olmaktan çok ötedir. Ekonomisi hayvancılığa dayalı toplumlarda tarım ve sanayi toplumlarına kıyasla insan - hayvan ilişkisinin daha yakın olması doğaldır; ancak yörükler ile deve arasında kurulan duygusal bağ, bize yörük kültüründe devenin diğer hayvanlara nazaran ayrı bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Develerle ilgilenmek obadaki en önemli görevlerdendir, bu işi yapacak kişinin devenin dilinden anlaması ön şarttır. Develerle yalnız bir kişi ilgilenir; onların bakımlarını yapan ve otlağa çıkaran kişi aynıdır, yalnız göç esnasında deveyi evin genç kızı veya gelini çeker.

---

* Necat Çetin, Uzman tarih öğretmeni, yöre araştırmacısı, Torbalı İzmir. cetin.necat@gmail.com

Yörüklerin deveyle kurdukları yakın bağın önemli bir *göstergesi* de havutlama törenidir. Develer altı yaşına geldiklerinde ilk kez havutlanır. *Havut*, deve semerine verilen addır. Diğer deveciler, komşular bu törene davet edilir, misafirlere yemek verilir, deve dualar eşliğinde havutlanır. İnsan hayatındaki önemli günlerin (doğum, sünnet, nişan, düğün, ölüm vb.) kutlanması/anılması gibi develer için de tören düzenlenmesi, üstelik edilen dualarla törenin dini bir mahiyet kazanması değerli bir folklorik tespit olduğu kadar yörük kültüründe deveninin yeri ve önemi hakkında bir fikir vermesi bakımından da önemlidir. Yörüklerin develerle kurduğu yakın bağı gösteren başka tespitler de mevcuttur. Yörüklerin develere ad vermesi, onları isimleriyle çağırması (Sarı Maya, Karagüllü, Ateş gibi), asla deve kesmemeleri ve deve eti yememeleri bunlardan sadece birkaçıdır. Bundan daha ilginç olanı, bazı anlatılarda deve ile insan arasında iki insan arasında bile kurulamayan yakın bağların kurulmasıdır. Elbette burada amaç altıncı his gibi doğa üstü mevhumları ihtiva eden bu anlatıların gerçekliğini sorgulamak değildir; fakat yörükler tarafından bunlara inanılıyor olmasının yörük kültüründeki deve algısına dair verdiği değerli ipuçlarına işaret etmektir. Bunlardan bazıları şöyle özetlenebilir: Bunlardan birine göre uzak bir yere satılan deve, eski sahibinin öldüğü gün ve saatte ölmüştür.[1] Bu gibi anlatılar insanı şaşkınlığa düşürmektedir. Bir diğer anlatıya göre deve obada ölecek kişiyi bilir. Hastanın çadırına gelir ve boynunu içeri uzatarak *bozalar*; yani bağırır. Yine bir başka anlatıya göre kendisiyle ilgilenen çocuğu[2] babası bir kabahatten ötürü dövmeye kalkarsa, deve babaya müdahale eder. Babayı altına alır, çocuğu dövdürmez.

Yeni doğan deveye *köşek* denir. Deve türleri şunlardır: 1. Yoz deve, 2. Tülü (tüylü) deve, 3. Buhur. Yoz devenin dişisine *daylak* erkeğine *kirinci* denir. Bu türün biraz arı olanına *lök* adı verilir.

Derlemenin Hikayesi: Karagüllü devenin adıdır. Yörük genci, doğduğunda deveye *Karagüllü* adını vermiştir. Askere gidene kadar biz-

---

1 1932 doğumlu Hüseyin oğlu İbrahim Erbudak anlatımı. Özbey Köyü Torbalı. 15 Nisan 2011 tarihli görüşme.

2 Devenin bakımını üstlenen kişiye "savran" denir.

zat kendisi devesiyle ilgilenir. Askere gider. Terhisten sonra obaya döner. Bakar ki nenesi yok. Anasına sorar. "Öldü." denir. Bu arada Karagüllü'yü de göremez. Onu da sorar. Karagüllü'nün, nenesi öldüğünde mezarına taş çekerken yıkılıp öldüğü söylenir. "Desene dedem de öldü!" der. Devesine ağıt söylemeye başlar. Çünkü devesi aile bireylerinden bile önde gelmektedir. Tespit ettiğimiz ağıt şöyledir:

Karagüllüm de kirmene de eğirir
Benim de saklı da sözlerimi eller duyurur, duyurur
Ne ettin de seni de ölüvedin de
Hey Karagüllüm of of

Güllümü de aldılar da vadılar da vadılar
Ah ulan vah ulan da sabahlar oldu sabahlar oldu
Niye sıkıldın da ölüvedin de
Hey Karagüllüm of of[3]

[3] *Karagüllü* de diğer ağıtlar gibi ezgili bir türküdür. Tarafımızca 18 Kasım 2007 günü Torbalı Ormanköy'de köy halkından Durmuş oğlu 1947 doğumlu Celal Şensoy'dan derlenmiştir. Celal Şensoy bu ağıtı 1918 doğumlu, köy halkından Bekir oğlu rahmetli Bekir Çetin'den (1918-1980) 8-9 yaşlarında bir çocukken duyduğunu ifade etmiştir. Kendisine teşekkür ederiz. Derleme kaydı: http://www.turkudostlari.net/soz.asp?turku=16641.

Honaz'da Deve İle İlgili Söz Varlığı ve Sözlü Kültür

Meryem Arslan Sarman*

Divânü Lügati't-Türk'e kadar uzanan derleme çalışmaları Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) tarafından yaptırılmış ve sözcükler Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi adı altında toplanmıştır. Daha sonra 1963-1982 yılları arasında gönüllü kişilerle ekip halinde yapılan çalışmalar, Derleme Sözlüğü (C. I-XII, TDK Yayınları, Ankara 1963-1982) adı altında 12 cilt hâlinde yayımlanmıştır (Biray, 2009; 753). Bu sözlük ile Anadolu ağızlarının söz varlığı büyük ölçüde ortaya konulmuştur. Bu çalışma, Türk Dil Kurumu'nun katkılarıyla genişletilerek (232. 000 söz varlığı) Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü adıyla internet ortamına taşınmıştır. Ağızlarla ilgili tezler ve makalelerle bu alandaki çalışmalara yenileri eklenmektedir. Tüm bu çalışmalara rağmen, Anadolu ağızlarındaki söz varlığının tamamı kayda geçirilmiş değildir. Hâlâ derlenmeyi bekleyen, kullanıcısıyla birlikte yok olma tehlikesi taşıyan pek çok söz bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Denizli'nin Honaz ilçesinden derlenmiş olan deve ile ilgili sözcükler yer almaktadır. Honaz, Eski Yunan medeniyetlerine

* Meryem Arslan Sarman, Mersin Toroslar Nihal Erdem Ticaret Meslek Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi Adana. meryemarslan2078@hotmail.com

uzanan bir geçmişe sahiptir. Bizans İmparatorluğu zamanında Selçukluların eline geçen bölge, yaklaşık 1000 yıldır Türk kültürü ile donanmıştır. Toprağı işlemenin yanında göçebe yaşam süren yöre halkı, ürününü, göçünü taşımak için at, katır, beygir, deve gibi yük hayvanlarından yararlanmıştır. Yaşamına katkı sağlayan bu hayvanların çeşitli özelliklerini sevinç ve üzüntülerini anlatırken kullanmıştır. Yörük kültürünün uzun yıllar hâkim olduğu yörede eti, sütü ve yününden yararlanılan deve ile ilgili pek çok sözcük bulunmaktadır. İfadeyi zenginleştirmek için oluşan bu sözcükler, söz öbekleri, deyimler, betimlemeler, yergiler, tekerlemeler gibi ifade şekillerinde karşımıza çıkmaktadır. Bunların bazıları genel kültürün içerisinde yer alsa da bazıları yöreye has özellikler göstermektedir.

Yörenin deve ile ilgili söz varlığı, ailemden, çevremden, Honaz ve ona bağlı köylerden derlenmiştir.

Derlenen Sözcükler:

1. Deve ile İlgili Sözcükler ve Söz Öbekleri:

ādıf- 'ağdır-': Deve ve çeşitli yük hayvanlarına sarılmış yükün bir tarafının hafif bir tarafının ağır olması sonucu hafif olan kısmın yukarı kalkmasına verilen addır. *denKleñ eşiT dudmāmışın, yük ādıṁış.*

aŋlıḴ 'anlık': Deve veya çeşitli yük hayvanlarına sarılacak yüktür. Buna *denklik* de denilir. Ölçü belirtmek için kullanılır. *üÇ ¸aŋlıḴ būdēyim vā.*

besireK'beserek, besrek': 1. Buğra ile boz dişi devenin çiftleştirilmesi ile elde edilen iğdiş edilmemiş ve damızlık olarak kullanılan, çift hörgüçlü, tülü deve. 2. Aşırı derecede, sesli olarak gülmek. *ölü evinde Ḳızlā, besireK devēlē gibi haḲraşTılā.*

bıdık: 1. Deve yavrusu. 2. Küçük çocuk. *aḲıllı bıdı¸ım benim.*

çan: İri, büyük zil. *ḲaPıya devĕ Çanı asām da hırsız felān gircek olūsa duyarız.*

çek-: Deveyi bir yöne doğru götürmek. **yük devĕsi gibi çek- 'yük devesi gibi çek-':** Birisinin bakımına muhtaç kalmış yaşlıların, kendi-

işlerini kendilerinin yapamadıklarını anlatmak için kullandıkları bir ifadedir. *yük devĕsi gibi çekiŋ baḳám beni. doḳTura götürüŋ.*

çilbir: Deve veya büyükbaş hayvanları bağlamaya ve çekmeye yarayan, demirden yapılmış, küçük zincirli halkadan bağa verilen ad. *çilbiriŋ Ḳancası çıḲmış.* **allah çilbir Pekliği vēsin. 'Allah çilbir pekliği versin.':** Yeni alınan bir hayvanın sağlıklı olması ve üreyip çoğalması, alanın yüzünü güldürmesi için kullanılan dilektir.

çilte: 1. Deve havudunun veya eşek, katır semerinin astarı. 2. Semer yerine eşeğin veya devenin üzerine örtülen çul. 3. Çok şişman kişileri betimlemek için kullanılır. *havĭdıŋ / semeriŋ çiltesi eskiyvĕmiş. / çilte gibi hālā yėyō.*

çul: Devenin ve yük hayvanlarının üzerine atılan örtü. *devĕ çulu doḳūyōr.*

daylaḳ 'daylak': 1. İki yaşındaki deveye verilen ad. **daylaḲ gibi 'daylak gibi':** 1. Boylu poslu, güzel kız. 2. İri, sert bayan. *gomşınıñ gızı daylaḳ gibi.* **daylaḲlā gibi 'daylaklar gibi':** İri ve sert bayanların sertliklerini vurgulamak için kullanılır. *hastanedeki hemşĭre daylaḲlā gibiydi. burasĭ bubanıŋ yeri de¸il; bizim yüzümüzden eKmeK yiyōŋuz, dedim.*

denK 'denk': Yük hayvanlarının (deve, eşek, katır, at) sağ ve soluna sarılan yüklerin her biri. *bi denK odunu sırtımĭlan getiŕdim.*

devĕ 'deve': Geviş getiren memelilerden, boynu uzun, sırtında bir veya iki hörgücü olan, yük taşımakta kullanılan hayvan. *devĕyĭ çan asamadım.* **devĕ gibi 'deve gibi':** 1. İri, büyük, uzun ve enli 2. İnatçı, kinci. maşallā, deve gibi, boylu Poslu. *devĕ gibisiŋ, sËledįni unuTmadıŋ gitTi.*

devĕci 'deveci': Deve oyunu oynatan kişi. *devĕci dü¸ün¸evine devesiyilen gelivĕdi.*

devĕ boylu 'deve boylu': Boyu uzun kişiler için kullanılır. *gelinleŕi de amma devĕ boylu.*

devĕ boyunlu 'deve boyunlu': Boynu uzun olan kişiyi betimlerken kullanılır. Genellikle kızma cümlelerinde kullanılır. *o devĕ boyunlu ile ne ūraşĭ¸ōŋ?*

devěboynu 'deveboynu': 1. S veya U biçiminde boru. *devěboynunu beñe getiñvě.*

devěciafmıdı 'deveciarmudu': Açık yeşil, dışı sert, yuvarlağımsı, büyük armut. *devěcī¸afmıTlañ berelenmeďyse Ķış soŋuna Ķadā dayanī.*

devě çobanı 'deve çobanı': 1. Develeri güden kişiye verilen ad. *sen bi devě çobanı bile olamaSsıŋ* 2. Etrafındaki olup biteni anlamayan ve kandırılmaya müsait kişiler için kullanılır. *o deve çobanına söz düşüyō mu baķám? onlāŋ işini Ķarısı bilīr.*

devěçövdüren 'deveyi çöktüren': İnsanın yürümesine engel olacak şekilde esen sert rüzgar. *devěçövdüren esŕyō, sıĶı giyiniñ. buölüzgeŕ devěyī bile çövdürürmüş.*

devědabanı 'devetabanı': Birleşikgillerden, geniş yapraklı bir süs bitkisi. Bu bitkiye *devegülü* de denilir. *devědabanları çiçek aÇTı.*

devě dabanı 'deve tabanı': Devenin ayağının kapladığı alan. **devě dabanı gibi'deve tabanıgibi'**: Ayakları iri ve enli olan kişiler için kullanılır. *devě dabanı gibi ayaĶları vā.*

devě dabanlı 'deve tabanlı': İri ve enli ayaklı kişi. Kızmak için de kullanılır. *seni devě dabanlı seni, ne isTŕyōŋ baķámbizim¸ōlāndan.*

devě dellâlı 'deve tellâlı': Çok yüksek sesle konuşan kişileri nitelendirmek için kullanılır. *deve dellâlı mısıŋ? neden ba¸ırıyōŋ?* **devě dellâlı gibi ba¸ır- 'deve tellâlı gibi bağır-'**: Yüksek sesle konuşan ve bağıran kişiler için kullanılır. *deve dellâlı gibi ba¸ırmaŋa gerek yoĶ. seni duyū yōm.*

devě depiği / depmesi 'deve tepiği / tepmesi': 1. Devenin tepmesi. 2. Büyük bir kimsenin vurduğu darbe için kullanılır. 3. Hayatın sıkıntılarıyla karşılaşma anlamına da gelir. *sen daha devě deP¡ / depmesi yěmemişiŋ. yaşıŋ ileŕlesiŋ de bu Ķonuyū bi dā Ķoŋuşalım.*

devě dikeni 'deve dikeni': Birleşikgillerden, yol ve tarla kenarlarında yetişen, 30-100 santimetre yüksekliğinde, 1-2 yıllık ve otsu bir bitki. *Meryemana dikeni, peygamber dikeni, sütlü kengel, kengerde* denilir.. *devě dikenleñ çiçeK¸aÇmış.*

devĕ dişi 'deve dişi': Devenin iri ve sık dişleri için kullanılır. **devĕ dişi gibi 'deve dişi gibi':** İri, büyük. *bu yıl darıların dişleri devĕ dişi gibi olmuşmaşallā.*

devĕ dûdaĶlı 'deve dudaklı': 1. İri, büyük ve dışarıya doğru dönmüş dudak. 2. Birisine kırgın kişilerin görünüşünü betimlemek için kullanılır. *devĕniŋ dûdā¸ı gibi ne sarķïTıP duruyōŋ dûdāŋı?*

devĕ gönü 'deve gönü': 1. Deve derisi. 2. Sabırlı, her şeye kızmayan kişiler için kullanılır. *onda devĕ gĔnü vā, hiçbi şeyĕ Ķızmaz.*

devĕ gönlü 'deve gönlü': Sabırlı, her şeye kızmayan kişiler için kullanılır. *ammą da devĕ göŋüllüsüŋ. nė sabır vā sende yā¸ù?*

devĕgülü 'devegülü': Hatmi de denilen bir bitki. *bāÇedeki devĕgülleñ böyümüş.*

devĕ güreşi 'deve güreşi': Develerin güreştirilmesine verilen ad. *buyıl devĕ güreşlerine ĶaTılmalıyız.*

devĕ güt- 'deve güt-': Deveyi önüne alıp götürmek. *ya bu devĕyī güTceŋ ya bu diyardan giTceŋ.*

devĕ inadı 'deve inadı': Deveye özgü olan inat. **devĕ inadı gibi 'deve inadı gibi':** Bir konuda çok direnen, direten kişiler için kullanılır. *ammą da inaTsıŋ, deve inadı gibi inadıŋ vā.*

devĕirengi 'deve rengi': Deve tüyünüŋ rengi. *üzerinde deve irengi bi elbise vādı.*

devĕci mantarı'deveci mantarı': Krem renkli, genellikle nisanda çıkan, büyük, beyaz mantar. *geçen yā¸an yā¸mırlādan sōra, bi deveci mantarı çıĶmış. dā¸a toplamaya giTdiK.*

devĕkel (Kökeni bilinemeyen bu sözcüğün deve ile ilgili olduğu düşünülmektedir.): Kızmak için kullanılan bir sözcük, aptal, salak anlamlarına gelir. *seni deveKel seni, hālā Ķarşıma geÇmiş Ķoŋuşŭyōŋ.*

devĕkefvānı'deve kervanı': Develerden oluşan katar. *devĕ kefvānı gibi sıralandıŋız da nere gidiPbāŋız / gidiyōŋuz?*

devĕ kini 'deve kini': Yapılanı unutmayan, uzun süre de geçse kinini unutmayıp, öcünü almaya çalışan kişiler için kullanılır. *devĕ kini vā Ķanında, yıllā geÇmiş unuTmamış söyledŭmbi ÇifT sözü.* **devĕ kini**

güt- 'deve kini güt-': Bir şeyi çabuk unutmayan kişiler için söylenir. *o sülāleylen üraşmān. onlā devĕ kini güdēlē.*

devĕ kinli 'deve kinli': Yaşadıklarını unutmayıp yıllar sonra öç alan kişiler için kullanılır. *anasınıŋ sözlerĩni unuTmadı gitTi. amma da devĕ kinli bu çocuk.*

devĕniŋ nalı 'devenin nalı': Bir konuyla ilgili olmayan iş veya söz için kullanılır. *yoK devĕniŋ nalı!*

devĕ ol- 'deve ol-': Düğünlerde gelenleri eğlendirmek için yapılan köy seyirlik oyununda rol alan kişilerin yapmış olduğu iş. *mēmediŋ düˌününde de devĕolūvē de Ële öl gāri.*

devĕ oyunu 'deve oyunu': Geçmiş yıllarda, düğüne gelenleri eğlendirmek için oynanmış bir köy seyirlik oyunudur. Oyun için iki kişi deve kılığına sokulur. Bunun için, merdiven, kelter (büyük, kulpsuz sepet), çilte, kilim, kaşık, yastık ve çan kullanılır. Omuzlarına merdiven almış, merdivenin ortasına kelter koymuş kişilerin üzerine çilte (açık kahverengi, seyrek, büyük pamuk çuvalı) örtülür. Devenin sırt kısmına bir kilim örtülür. Devenin kulakları yerine kaşık, gözü yerine at gözlüğü bağlanır. Ağzına at veya eşeğin çene kemiği konulur. Oyun esnasında, kemiğin alt çene kısmına bağlanan ip asılıp bırakılarak veya kemikler elle tutulup bırakılarak hatlama sesi çıkartılır. Yine, devenin boynuna büyükçe çan asılır. Başının yan taraflarına da üçerli veya dörderli ziller bağlanır. Kuyruk yerine de örülmüş bir ip veya bir bez parçası iliştirilir. Deveyi çeken deveci, Heest diye bağırarak meydana girer. Davullar hızlanır, oyun havaları çalmaya başlar. Bütün gözler artık devenin üzerindedir. Deve ve deveci, gelin ile birlikte oynamaya başlar. Bu arada çocuklar veya seyircilerden birileri deveye vururlar ve deve huysuzlanmaya başlar. Hatlama sesleri çıkararak seyircilerin üstüne doğru yürümeye başlar. Deve kızdıkça hırçınlaşır, önüne çıkanı devirmeye, ayaklarına basmaya ve ısırmaya başlar ki devenin hiddetine uğramak istemeyen herkes yavaş yavaş ortalıktan çekilir. *düˌündeki devˌoyunu herkeSi ĕlendirdi.*

devĕniŋ Pabıcı 'devenin pabucu': Bir konuyla ilgili olmayan iş veya söz için kullanılır. *yoK devĕniŋ Pabıcı!*

devĕ sidi‚ 'deve sidiği': Deve idrarı. Halk hekimliğinde deva olarak kullanılmaktadır. *do‚umdan sŏra gĔsümde devĕ temre‚isi oldu. anām, deve sidi‚ buldi da, onu sürdüK, iyileşTi.*

devĕ südü 'deve sütü': Devenin südü. *sofrŭda deve südünden kerrisi vā.*

devĕsürüsü 'deve sürüsü': 1. Develerden oluşan topluluk. 2. Arka arkaya düşmüş bir yere giden kişiler. *devesürüsü gibi oldūŋuz da nere gidiyōŋuz / gidipbāŋız?*

devĕ tüyü 'deve tüyü': 1. Devenin tüyü 2. Misafirliğe gelen ve geç uyanan kişilere, misafirlerin rahatlarının iyi olduğunu vurgulamak için ev sahibi olmayan kişilerce söylenilen söz. *ablam sizi devĕ tüyünden yorganda yaTırdı herālde. şu vaKıT‚olmuş ancak uyanıyōŋuz.*

devĕye yüKlĕ- 'deveye yükle-': Devenin götürebileceği yük miktarını deveye sarmak. *bi derdim vā, bi derdim vā ki sormáyın. devĕye yüklĕseŋ bile devĕ götürĕmez.*

devĕyükü 'deve yükü': Devenin götüreceği yük miktarı. *bi devĕ yükü odunum vâ.*

duz 'tuz': Deve kervanlarının taşıdığı yüklerden biridir. *devĕsi duzdan gelir / yükü Kıbrıs'tan gelir / ōlān hasT‚olmca / şifası Kızdan gelir.*

güt-: Deve veya herhangi bir sürüye göz kulak olmak, onların otlaması sırasında onları gözetlemek. *devĕyī güden devĕ çobanı bile olamazsıŋ.*

havĭT / havŭT 'havut': Devenin koşum takımlarına verile ad. *çocu‚ŭŋ iştā‚ı bi hamâret. bıraKsaŋ devĕyī havī dıyla yuTceK.*

haKra-: 1. Develerin çıkardıkları gürültülü ses. 2. Sesli gülerken çıkartılan sesler. *haKraşmāŋ, camide haKraşılmaz.*

hatla-: Dişlerin birbirine ritmik bir şekilde vurması. **hat hat hatla:** 1. Devenin dişlerini birbirine ritmik bir şekilde vurmasını betimlemek için kullanılan ifade. 2. Yüksek ateş veya çok üşümekten dolayı dişlerin birbirine vurması. *Çocu‚umuŋ yangınından, dişleri hat hat hatladı.*

hecindevesi 'hecin devesi': Tek hörgüçlü, "Afrika devesi", "hacı devesi" veya "çöl devesi" de denilen bir deve çeşididir. **hecin devĕsi gibi 'hecin devesi gibi':** 1. Güçlü kuvvetli 2. Burnundan kıl aldırmayan kişi. *o, hecin devĕsi gibi. duTdu‚u daşıŋ suyunu çıKarır.*

heç / hış: 1. Deveyi hareket ettirmek için kullanılan söz, ünlem. 2. Ihan (yatmış durumda olma) deveyi kaldırmak için kullanılan söz. *devĕci heec diyereK devĕyīḲaldırdı.*

hörgüÇ 'hörgüç': Devenin sırtındaki tümsek, çıkıntı. **hörgüÇlü deve 'hörgüçlü deve':** İri ve kaba kişiler için kullanılır. *hörgüÇlü devĕ gibi, Ḳapılādan sí¸caḳ dē¸il.*

höst: 1. Deveyi durdurmakta söylenilen ünlem. 2. Aşırı davranışları olan kişileri durdurmak, kendine gelmesini söylemek için kullanılan argo ifade. *höst devĕ. kendiŋe gēl.*

ıh: Deveyi çöktürmek için kullanılan hitap, ünlem. *devĕyī ıh dėye dėyeçöKTürdü.*

ıh-: Devenin ayaklarını karnının altına alarak yere çökmüş hali. *devĕ, yere ıhdı Ḳaldĭ.*

ıhdır- 'ıhtır-': Devenin ıhmasını sağlamak. *devĕyī ıhdırma.*

ıhlí- 'ıhla-': 1. Deveyi çöktürmek için ıh demek. 2. Yorgunluktan veya hastalıktan dolayı sesler çıkarmak. *ıhlíma da bi doktŭra git.*

Ḳataf devĕ 'katar deve': 1. Develerden oluşan grup. 2. Zenginliği ifade etmek için kullanılır. *Ḳataf Ḳataf devĕlēm yoḲ ki her ihtiyacını giderēm.*

Ḳolan 'kolan': Devenin ve yük hayvanlarının koşum takımlarında kullanılan bir malzeme. *devĕ yükseK¸olunca Kolanı bālĭması zor¸oluyōr.*

köşek 'köşek': 1. Deve yavrusu. 2. Torun. 3. Çocukları sevmek için kullanılan bir ifade. *YumşacıḲ kızım. devĕ köşē¸im benim.*

lök: İğdiş edilmemiş damızlık olarak kullanılan 5 yaş ve üzerinde yoz erkek deve. **lök gibi:** Oturduğu yerden kalkmayan kişiler veya kaldırılması ağır olan şeyler için kullanılır. *yaPTĭ pilav löK gibi dibine yapĭşıP Ḳalmış. / lök gibi ağır ḲalkceK, ḲopceK de¸il.*

lökeşē 'lök eşeği': Tembel, oturduğu yerden kalkmayan, yiyeceğini ve içeceğini bile başkasından isteyen kişiler için kullanılır. *sen tam lökeşesiŋ ha, kaç yaşındasıŋ iÇceK suyunu bile anaŋdan istiyōŋ.*

maya: 1. Dişi deve. 2. Balık etli, güzel kız bebek, çocuk veya gençler için kullanılır. *Ḳızım benim, mayam benim.* **maya gibi / mayılā gibi 'mayalar gibi':** Çok güzel, boylu poslu ve biraz da balık etli kız bebek ve genç kızlar için kullanılır. *Ḳız mayılā gibi; ōlānda iş yoḴ.*

PotaḴ 'bıdık': 1. Deve yavrusu. *devĕ potaḴlaṅ gibi ḲoşTuṅuyolā.* 2. Camız (manda) yavrusu anlamında, küçük bebekleri sevmek için kullanılır. *camız potaˌım benim, nenesine de gülüveriṁiş.*

tülü 'tüylü': Anadolu'da güreş için yetiştirilen Bactrian (çift hörgüçlü Asya devesi) ve Dromeder (tek hörgüçlü Afrika devesi) melezi, erkeğine Besrek, dişisine Maya denilen bir deve çeşidi (Aydın, 2003; 3). **tülüdevĕ 'tüylü deve':** 1. Tülünün, tülü deve şeklinde kullanımı. 2. Kız bebeklerin ve çocukların güzelliklerini belirtmek için kullanılan bir sevme ifadesi. *tülü devĕleṙi dudu'm bālasıŋ.* **tülü maya 'tüylü maya':** 2. Alnında ve şakak bölgesinde ayva tüyleri ve kısa saçları çok olan kız çocuklarını sevmek için kullanılan bir ifadedir. *tülü mayam benim.*

uràan: deveye ve diğer yük hayvanlarına sarılan yükleri bağlamakta kullanılan, kalın ip. *devĕ yüksekˌatamadımˌuràanı / üşüdüKÇe çeKˌüstüne yoṙaanı*

ben devĕyībiˌuràan atamayanˌadamılan bi ömüṙ geçirdim.

2. Deve İle İlgili Atasözleri:

cahile laf anlatıncaya Ḳadâ; devĕ hendeKden atla. 'Cahile laf atlatıncaya kadar; deve hendekten atlar. 'Cahile bir şeyler anlatmak, onda etki yaratmak kolay olmaz. *ona laf ˌanlaTcem diye göbeˌim çaTladı. cahile lafˌanlaTıncaya Ḳadā; devĕ hendeKden ˌatlā.*

güngeliṙ devĕyī bire ˌalímazḳa; gün geliṙ devĕyī biŋeˌalīsıŋ. 'Gün gelir deveyi bire alamazken; gün gelir deveyi bine alırsın. ': Ekonomik durumların değişebileceğini ifade etmektedir. *geçen yıl 10 liraya almadīˌım gömleˌi bugün 100 liraya aldım. eee ne demişlē, gün geliṙ devĕyī bire alímazḳa; gün geliṙ devĕyī biŋeˌalīsıŋ.*

derdiŋdˌolmíyan devĕyī neylesiŋ?('Derdinde olmayan deveyi neylesin?': Kimin neye ihtiyacı varsa onu yalnızca kendisi düşünür. Bu

durum diğerlerinin umurunda değildir. *pamıḲlā ekilcek. ḲayḲısı bize düşTü. derdiŋd¸olmayan devĕyŋeylesiŋ?*

devĕ boynuz umāken ḲulaḲdanolmuş 'Deve boynuz umarken kulaktan olmuş.': Bulunduğu durum ve özelliklerle yetinmeyen kişilerin, daha büyük zararlara uğrayacağını, hatta elindekinden de olacağını anlatmak için kullanılır. *zengin olcem diye parasını pulunu ḲaybetTi. elindekiylen yetinmesini bilcēsiŋ. devē bile boynuz umākā ḲulaḲdan olmuş*

devĕde de boy vā amma, beşini bir Ḳır eşşeK yedē 'Devede de boy var amma beşini bir kır eşek yedi.': İnsan görünüşte büyük olmakla akıl büyük olmaz, bir akıllı birçok az akıllıyı arkasından sürükler, anlamına gelir. *boyuŋ uzun dĕye övünme. devĕde de boy vā amma, beşini bi Ḳır eşşek yedĕr*

devĕyī havīT lazımsa boynunŭ¸uzatsıŋ 'Deveye havut lazımsa boynunu uzatsın.': Kişi kendisine gerek olan şeyi, kendisi ifade etsin anlamına gelir. *onuŋ neye ihTiyācı oldu¸unu nerden bile¸m. devĕyī havīTlazımsa boynunŭ¸uzaTsıŋ.*

devĕyī köpeK¸ürmüş; Ḳulā¸ına ne gĭrmiş 'Deveye köpek ürmüş; kulağına ne girmiş. ': Çevresindekilerin sözlerine aldırmadan yaptığı işi devam ettiren kişiler için kullanılır. *yā¸mır yā¸cek yoncayı bıÇmaŋ dedim. dinleyen kim? devĕyī köpeK¸ürmüş; Ḳula¸ına ne gĭrmiş.*

devĕyī neden boynuŋ¸ēri demişlē. O da: 'nĕrem dōru ki?' demiş. 'Devĕyī neden boynuŋ ¸ēri demişlē. O da: 'nĕrem dōru ki?' demiş. 'Deveye neden boynun eğri demişler. O da, nerem doğru ki, demiş.': Bir insanın birden fazla kusurunun olduğunu anlatmak için kullanılır. *–bu kez de eroinden haPse gĭrmiş. –Şaşırmadım. devĕyī neden boynuŋ¸ēri demişlē. O da: 'nĕrem dōru ki?' dĕmiş*

devĕyī yārdan¸uçuran bi tuTam¸otTur. 'Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur. ': Tamah, açgözlülük insanı küçük çıkarlar peşinde koşturur; onun zarar görmesine yol açar. *tarlasına bi Ḳarış toPraḲ ḲaTcem dĕrke canından oldu. boşuna dĕmemişlē deveyi yārdan¸uçuran bi tuTam¸otTur dĕye.*

ya bu devĕyī güTcēsiŋ ya bu diyārdan giTcēsiŋ. 'Ya bu deveyi gütceksin ya bu diyardan gitceksin.': Bir iş için görevli olan kişinin

o görevi yerine getirmesi gerektiği; getiremeyecekse de onu bırakmasını anlatır. *sen bi ÇifţÇi Ķarısısıŋ. tarlaya gitmem ne dėmek? köyde tarla işi de olū toĶĶa işi de. Burda yaşıyōsaŋ ya bu deveyi güTcēsiŋ ya bu diyārdan giTcēsiŋ.*

yılan: ' devĕ boynuŋ¸ēri. ' dėmiş. devĕ: ' seniŋki dōru mu sanki?' dėmiş / yılan kend¸ērisini gËmez, devĕ boynuŋ¸ēri, dėr. 'Yılan: 'Deve boynun eğri. ' Demiş. Deve: 'Seninki doğru mu sanki?' demiş. / Yılan kendi eğrisini görmez, deve boynun eğri, der. ': Kişi kendi eksiklerini görmek yerine başkalarının eksiklerini görmeyi tercih eder. *Kendi Ķızına baĶmaz, Ķoŋşısınıŋ Ķızını laf¸ėtmeye gider. işte, ne demişle yılan kend¸ērisini gËmez, devĕ boynuŋ¸ēri, dėr.*

3. Deve İle İlgili Deyimler:

alın derisi de¸il devĕ / davul derisi 'alın derisi değil; deve / davul derisi.': Utanması, arı olmayan kişilere kızmak için kullanılır. *ondaki alın derisi de¸il devē derisi. onuŋ utanması yoĶ.*

āzı bālı devĕ gibi ā¸ız bāla- 'ağzı bağlı deve gibi ağız bağla-': Yaşlıların kendileri için söylediği bir deyimdir. Eğer bir evladın veya gençlerin yanında yaşamak istiyorsan bir şeye karışmadan oturmalısın, anlamına gelmektedir. Bu deyim *āzı bālı devĕ gibi otur- / āzı bālı devĕ gibi* şekillerinde de kullanılmaktadır. Üzüntü ve çaresizlik bildirir. *evladıŋ yanında sı¸maĶ istiyosaŋ āzı bālı devĕ gibi oturceKsiŋ.*

besireK devĕ gibi haĶraş- 'besrek deve gibi hakraş-': Aşırı derecede, yüksek sesli gülen kişileri anlatır. Genellikle genç kızlar bir ölü evinde veya camide gülüştüklerinde kullanılır. *besireK develē gibi haĶraşıyōlā. ölü evinde sessiz ünsüz oturūsun.*

çöldengelcek devĕlē mi var? 'Çölden gelecek develer mi var?': Bir kişinin, kendinin zengin olmadığını belirtmek için kullandığı bir ifadedir. *beŋe yardım etmiyōŋ diyōŋ. benim çölden gelcek devĕlēm mi vā?bile¸imden başĶa para Ķazancēm yer yoĶ.*

çöldengelcek kervān mı vā? 'Çölden gelecek kervan mı var?': Bir kişinin zengin olmadığını anlatmak için kullandığı bir başka ifadedir. Bu ifade *çölde kalmış kervān mı vā?, çöle saldım kervānım mı vā?* şek-

linde de kullanılır. *benim çölden gelceK kervānım mı vā benden para istiyōŋ?*

devĕde ben 'devede ben': Bir şeyin bir başka şeyle karşılaştırılamayacak kadar küçük ve önemsiz olduğunu belirtmek için kullanılır. *benim param onuŋ parasınıŋ yanında devĕde ben.*

devĕ gevişi getir- 'deve gevişi getir-': Bir yiyeceği uzun süre ağzında döndürmek. *ōlum bi loĶma ekme¸i, devĕniŋ geviş getirdi¸i gibi çiniyō.*

dişleri hatırdaT- 'dişleri hatırtat-': 1. Devenin dişlerini birbirine vurarak çıkardığı ses. 2. Deve oyununda devenin başını tutan kişinin deveye çene yapılan kemikleri birbirine vurması sonucu çıkan ses. 3. Üşümekten veya yüksek ateşten dolayı dişlerin birbirine vurması. *dünküso¸uĶdan dolayı dişlerimi hatırdaTa hatırdaTa bi Ķaldĭm.* **devĕ gibi dişleri hatırdaT- 'deve gibi dişleri hatırtat-':** Çok üşümekten ve yüksek ateşten dolayı dişlerin güçlü bir şekilde şakırdatılması. *dün çoĶ so¸uĶTu, devĕ gibi dişleŕmi hatırdatTım.*

devĕ gibi ıngıl ıĶış, yollā yoĶuş git- 'deve gibi ıngıl ıkış, yollar yokuş git-': Yavaş bir şekilde ilerlemek anlamına gelir. *önümüzde 5 km yol vā. devĕ gibi ıngıl ıĶış yollā yoĶuş gidēm gari.*

devĕyī hendeK¸atlat- 'deveye hendek atlat-': Birisine bir şey anlatmanın veya yaptırmanın zorluğunu anlatır. *Sabahtan beri saŋa bu ipi nasıl bālayaca¸ını anlaTıyōm. bir türlü anlamadın. şimdiyeĶadā devĕyī hendeK atlatceKTiK.*

duz devĕsi gibi dolaş- 'tuz devesi gibi dolaş-': Soğuk havada, çorap giymeden yalın ayak dolaşanları anlatır. *duz devĕsi gibi ne dolaşıyōŋ / geziyōŋ?*

duz devĕsi gibi bā¸ır- 'tuz devesi gibi bağır-': Yüksek sesle bağıranlara söylenir. *duz devesi gibi ne bā¸ırıyōŋ?*

devĕde Ķulaĸ 'devede kulak': bkz. devede ben.

devĕ derisi gibi sürü- 'deve derisi gibi sürü-': Bir şeyi çok anlatılması, uzatılması durumunda şaka yollu kızmak için kullanılır. *ellezīŋ devĕ derisi sürüdü¸ü gibi aynışĕleri söyle¸iP durduŋ.*

devĕyī düze çıkar- 'deveyi düze çıkar-': Bir işin zor kısmını geride bırakmak anlamında kullanılır. *şükürişle düzeldi. devĕyī düze çıkardıḳ.*

devĕ gatarım yoḳ / devĕ gatarī˛olma- 'Deve katarım yok. / deve katarı olma-': Bir kişinin kendinin zengin olmadığını belirtmek için kullandığı bir ifadedir. *devĕ gatarım yoḳ ki oŋa para yetiştirēm.*

devĕ g. yāla- 'deve g. yala-': İşsiz gezmek anlamında kullanılır. *bugünlēde aylak aylak dolaşıyō, devĕ g. yalıyō.*

devĕ güreşine çıḳ- 'deve güreşine çık-': Kavga eden çocuklara söylenir. *neden ḳavga ēdiyōŋuz. devĕ güreşine mi çıḲTıŋız.*

devĕyī havīdıyla yuT- 'deveyi havuduyla yut-': 1. Eline geçen ve hakkı olmayan şeyleri kendi menfaati için kullanmak, hiççekinmeden büyük suiistimal yapmak. 2. İştahlı. *çocū˛un˛iştahıçoḳ˛açık. nerdēse, devĕyī havıdıyla yuTceK.*

(dövĕ dövĕ) devĕ derisine ḳat- 'döve döve deve derisine kat-': Çok dövmek veya çok kızdığını belirtmek için kullanılır. *babası ōlunu dövĕ dövĕ devĕ derisine ḳatmalı yaPTı. / yanınagelisem seni devĕ derisine ḳaTmalı yapcem.*

eltiniŋ˛elti sevişi; devĕniŋ ḳangal gevişi 'eltinin elti sevişi, devenin kangal gevişi': Elti eltiyi sevmez, anlamında kullanılır. Devenin kangalı gevdiği gibi elti de eltiyle sürekli uğraşır. *ḳomşunuŋ gelinleri aŋlaşamēyōmuş. normāl. çünkü, eltiniŋ˛eltį sevişi; devĕniŋ ḳangal gevişi.*

havīdlı devĕyī yut- 'havutlu deveyi yut-': Aşırı iştahlı ve çok yemek yiyen çocuklar ve kişiler için kullanılır. *yüklü devĕyī yut- / devĕyī hamŭduyla yut-*da bu anlamlarda kullanılır. *osmanıŋ˛ōlu yedi yedi doymadi. maşallā, havīdlı deveyi yuTceK.*

hecin devĕsi gibi gövĕ çövdüf- 'hecin devesi gibi göve çövdür-': Sinirinden, öfkesinden sıçrayan kişiler için kullanılır. Bu ifade *hecin devĕsi gibi çövdürmek* şeklinde de kullanılır. *ḳoŋşınıñ / ḳomşınıñ gelini gaynanasıynan gavga edēkē hecin devĕsi gibi gövĕ gövĕ çövdü.*

höst devĕ 'höst deve': Aşırıya gitmemek ve durmak gerektiğini argo şekilde bildiren bir ifadedir. *höst devĕ. ā˛zını Topla.*

honazıŋ hecin devĕsi 'Honaz'ın hecin devesi': Güçlü ve kuvvetli olup hoşgörülü olmayan kişiler için kullanılır. Bir kızma ifadesidir. *o honaz'ıŋ hecin devĕsidir. onuŋ yüre¸inde merāmet yoḲTur.*

ıhıp Ḳal- 'ıhıp kal-': 1. Bir yerde bağdaş kurarak oturmuş, iş yapmayan kilolu kızlar veya kadınlar için kullanılır. *ıhıP Ḳaldıŋ ha. Ḳalk da şurüları süpür.*

pireyi devĕ yap- 'pireyi deve yap-': Bir olayı veya durumu büyütmek, abartmak anlamına gelir. *çoḲ derine daldırmaŋ. şimdi pireyi devĕ yapceŋiz.*

yörük mayası gibi dā¸ılıp Ḳal- 'yörük mayası gibi dağılıp kal-': Çok yer kaplayacak şekilde, yayılır bir şekilde oturmak anlamına gelir. *yörük mayası gibi dā¸ılıP Ḳaldın. düzgün otur.*

yörük mayası gibi oturdū yerden Ḳalḳ(ma)- 'yörük mayası gibi oturduğu yerden kalk(ma)-': Aynı yerde oturup, iş yapmayan kızlar için kullanılır. *benim Ḳızım, yörük mayası gibi. oturdū yerden Ḳalḳabilse çoḲ¸ iş yapceK.*

yüz dē¸il, deve derisi 'yüz değil, deve derisi': Utanması olmayan, bir şeyi yapma denildiği halde sürekli yapan kişiler için kullanılır. *Ḳovdūmuz halde yine geliyō. ondaki yüz dē¸il, devĕ derisi.*

4. Deve İle İlgili Maniler:

aḳ devĕ duzdan gelir
suyu ḲıbrıSTan gelir
bir yi¸it hasT¸olsa
şifāsı Ḳızdan gelir

mor devĕniŋ Ḳızgını
döner döner ıssırī
güzel Ḳızı görünce
ōlan olū esiri

aşşā yeriŋ devĕleri geç gelir
yayılī yayılī da Ḳarıncī açgelir
bu ayrılıḲ¸anam / babam bize güçgelir

aşşādan gelir eli devĕli,
devĕniŋ burnu gümüş halĶalı,
üç gözel.oturmuş burnu havalı,
burnunuŋ havasını indiremedim

5. Deve İle İlgili Bilmeceler:

dörT laP
bir küP
ēri ţiyar
dōru toP (Deve)

ēriçınar yerden.alır gökte yer. (Deve)

ēri būrü
Ķızıl tūlü
eşşek ardı
çölü yardı (Deve)

Ķara devĕm çöküP durū; zülüflerini döküP durū. (Ķara çadır)

Ķara devĕm ıhıP durū, zülüflerini dareyiP durū. (Çadır.)

laP laP ayaĶlı
Ķısacık ĶulaĶlı (Deve)

6. Deve İle İlgili Tekerlemeler

bebeci bebeci dayı
bebeŋ Ķaça, beşe
verseŋ beşe
vururum daşa
burdan deve geÇTi mi? geÇTi / geçmedi
çullu mu? çulsuz mu?
benim devem çulsuzdu

arka eteği pulsuzdu
dam ardına darı sēdim
git Kovala
darıları Kuşlā yemesiŋ
git gulu gulu

devĕleme devĕKuşu
Kovalama kova Kuşu
çengi çember miski anber
halkada bülbül
çıkana da Sünbül
1, 2, 3
ebelik güÇ

devĕ devĕ derede
devĕKuşu nerede?
veli gelsin eve,
yem versin seve seve.
devĕ devĕ hoP hoP,
sırTı Kocaman toP,
devĕ dereden atladı,
boynunŭ ikiye KaTladı

7. Deve İle İlgili Halk İnançları:

Bir kadın hamile iken deve veya tavşana bakarsa çocuğunun dudağının yirik olacağına inanılır.

Devenin baş kemiği tarlaya asılırsa ürüne nazar değmeyeceğine inanılır.

Hamile kadın deve eti yemez, çünkü devenin hamilelik süresi uzun olduğu için, gebelerin geç doğuracağı düşünülür.

Bir kadın, hamileliği esnasında deve dili yerse bebeğinin dilli olacağına inanılır.

Sonuç

1. Honaz'dan deve ile ilgili 70 madde başı, 16 madde içi olmak üzere 86 sözcük ve söz öbeği derlenmiştir. *devecimantarı*, *deveciarmudu* gibi bazı sözcükler standart Türkiye Türkçesi ile aynı anlamda kullanılmaktadır. *deve ol-*, *deveçövdüren*, *hatla-*gibi bazı sözcükler de anlamlarda kullanılmıştır.

2. Yöreden deve ile ilgili 11 atasözü derlenmiştir. Standart Türkiye Türkçesi'ndeki anlamlarıyla kullanılan bu atasözlerinin, standart dile göre farklı sözcüklerle ifade edildiği görülmüştür: *Deve büyüktür amma beşini bir eşek yeder*, yerine, *Devede de boy var amma, beşini bir kır eşşek yeder. / Deve bir akçeye, deve bin akçeye*, yerine, *Gün gelir deveyi bire alamazken; gün gelir deveyi bine alırsın.* gibi.

3. 30 madde başı, 1 de madde içi olmak üzere toplamda 31 deyim derlenmiştir. *Ağzı bağlı deve gibi ağız bağla-*, *deve gibi ıngıl ıkış yollar yokuş git-*, *hecin devesi gibi göğe göğe çövdür-* gibi deyimler bunlara birer örnektir.

4. Deve ile ilgili bazısı türkünün bir parçası olduğunu düşündüren dört mani derlenmiştir.

5. Deve ile ilgili altı bilmece ve çocuk oyunlarında, ebe seçerken kullanılan üç tekerleme derlenmiştir.

7. Halk inançlarında da deveden yararlandığı belirlenmiştir.

8. Deve ile ilgili ifadelerin bu çalışmada gösterilenlerle sınırlı olduğunu düşünmek yanlıştır. Bu anlamda, yörede, derlenmeyi bekleyen başka ifadelerin olduğu da düşünülmektedir.

Kaynaklar

Biray, N. (2009). Denizli Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar. *Turkish Studies*, C 4 / 8, 747-776.

Büyükakkaş, A. (2009). Türkiye Türkçesi Ağız Sözlükleri Üzerine Bir Deneme. *Turkish Studies*. C 4 / 4 Yaz, 184-195.

Aydın, G. (2003). Deve Yetiştiriciliği. *Doktora Semineri*. http: / / www. tarimsal. com / deve. htm / http: / / veteriner. selcuk. edu. tr / veteriner / not_soru / deve. htm

Demiray, E. (2008). Ağız Araştırmalarında Transkripsiyon İsaretlerinin FarklıKullanılması Sorunu. *Turkish Studies*. C 3 / 6, 215-227.

Doğan, M. (2009)., Aksaray Ağzindan Derleme Sözlüğüne Katkilar – 1. *Turkish Studies*. C 4 / 4 Yaz, 236-249.

Durmaz, R. (2009). Oğuzcadan Gelen Esinti: Karakoyunlu Yörükleri Ağzından Büyük Türkçe Sözlüğe Katkılar. *Turkish Studies*. C 4 / 4 Yaz, 331-465.

Hazar, M. (2009). Türkolojide Kullanılan İşaretler. *Turkish Studies*. C 4 / 3 İlkbahar, 1124-1159.

Karpuz, H. – Uysal, İ. N. (2009). Karaman İli Ağızlarının Şekil Bilgisi Özellikleri Bakımından Anadolu Ağızları Arasındaki Yeri, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. S 26, 54-62.

Torun, Y. (2007). Birinci Türk Dili Kurultayı ve Ceyhan Yörük Ağzı Kelimelerinin Derleme Sözlüğü'ndeki Kullanımları. *Türk Dili*. Eylül, Cilt: XCIII- S: 669.

Torun, Y. (2012). Divanu Lûgati't-Türk'ten Türkiye Türkçesi Ağızlarına Deve İle İlgili Söz Varlığı Üzerine. *Turkish Studies*. C 7 / 1 Kış 2012, s. 1995-2002.

http:// tr. wikipedia. org/wiki/Deve

http:// www. tdk. gov. tr/index. php?option=com_gts&view=gts

http:// tdkterim. gov. tr/ttas/

http:// tdkterim. gov. tr/atasoz/

Kaynak Kişiler

Ali Karaca, 70, Kızılyer Kasabası, okur yazar değil

Ayşegül Arslan, 41, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu

Ayşe Kaşıkçı, 40, Karateke Köyü, ilkokul mezunu
Emine Gümeli, 58, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
Hatice Arslan, 82, Kızılyer Kasabası, okur-yazar değil
Hatice Hanım Çelik, 40, Aydınlar Köyü, ilkokul mezunu
Mehmet Ali Cevke, 70, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
Mehmet Ceyhan, 75, Kaklık Kasabası, ilkokul mezunu
Sabriye Altın, 75, Honaz, okur-yazar değil
Pâkize Çelik, 75, Aydınlar Köyü, ilkokul mezunu
Perihan Sarıkaya, 55, Kızılyer Kasabası, ilkokul mezunu
Ümmühan Aydın, 60, Honaz, okur-yazar değil

Ağız Özelliklerini Göstermek İçin Kullanılan İşaretler

ạ: a ile I arası

á: a e arası ses

ā: Uzun a.

ă: kısa a

ė: kapalı e

ė: kısa e

ē: uzun e

ĭ: kısa ı

ĭ: kısa i

i: ı-i arası ses

ī: uzun ı

ḷ: düşmek üzere olan ı sesi

ō: uzun o

ů: u ile o arası ses

ù: düşmek üzere olan u

ů: o ve u arası ses

ŭ: kısa u

ū: uzun u

ǖ: uzun ü

Ë: uzun ö

Ç: ç arası ses

ķ: kalın k

K: k –g arası ses

Ķ: ķ - g arası ses

P: p-b arası se

ŕ: titrek, düşmeye yakın r

S: s-z arası ses

T: t-d arası ses

y: düşmek üzere olan y

ŋ: nazal n

.: Ulama işareti

Üç Kısasü'l-Enbiya Nüshasına Göre Deve Sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesindeki Anlam, Kavram ve Biçim Alanı

Nesrin Bayraktar*

ya Salih eger gerçek peygambarısaŋ
gel işbu kayadan bize bir deve çıkar
(T 127-8, İ 155a-3, Ç I 78a-9)

Giriş

Yukarıdaki alıntıda Semud kavmini imana davet eden Salih Peygamberden, ikna olmaları ve gerçekten kendisinin peygamber olduğuna inanabilmeleri için kayadan on aylık hamile ve kıvırcık tüylü bir deve çıkartması istenir. O da kayadan istenen nitelikteki deveyi çıkartır ve imana dönmek için kendinden bu mucizeyi isteyenlere peygamber olduğunu kanıtlar. Bu alıntı Kısas-ı Enbiyalarda uzunca bir yer tutan Salih peygamber kıssasında yer almaktadır. Bu uzun hikayede anlatılanlara, Kur'an-ı Kerim'den yalnızca Neml suresi 48 ve 49. ayetlerden atıfta bulunulmuştur.

Kısas-ı Enbiyaların farklı işlevleri gözlenmektedir. Bu bir yandan peygamberlerle ilgili konularda Kur'an tefsiri gibi algılanmakta ve kay-

* Doç. Dr. Nesrin Bayraktar, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü, Çanakkale.

nak kitap olarak başvurulmaktadır. Diğer yandan da edebi özellikleriyle dönemin okuyucularına okuduklarından keyif almalarını sağlamaktadır. Bu ikinci işleviyle Kısas-ı Enbiyalar kültür ve dil tarihimize ışık tutar niteliktedir. Bu eserlerin inlcelemesi, yazıldıkları ya da adapte ettikleri dönemlerdeki Türk kültürü ve o dönemde kullanılan Türkçeye dair kaynaklık etmektedir.

Deve de bu eserlerde yer alan hikayelerde önemli bir yer tutmaktadır. Bu yüzden bu makalede *deve* sözcüğünün Sa'lebi'nin Kısasü'l-Enbiya'sının 14, 15 ve 17. yüzyıllarda Türkçeye çevrilmiş üç müstakil çevirisinde kullanımı ve bu sözcüğün oluşturduğu kavram alanı ele alınacaktır. Bu amaçla, makalenin birinci kısmında Kısas-ı Enbiya'lar ve bu makalenin kaynağını teşkil eden Sa'lebi'nin Kısasü'l-Enbiya'sı ve Türkçe çevirileri kısaca tanıtılacaktır. Makalenin ikinci bölümünde ise, bu eserlerde geçtiği şekliyle *deve* sözcüğü ve anlam ve kullanım ilişkisi içinde sözcüklerden yola çıkarak bu sözcüğün kavram alanı oluşturulmaya çalışılacaktır.

1. Kısas-ı Enbiyalar

7. yüzyılın başlarında Kur'an'ın İslam dünyasına inişiyle birlikte din kaynaklı hikayelere ve eski peygamberlerin hayatlarına dair bilgi dağarcığımıza Kur'an'daki bilgiler de katılmıştır. Ancak diğer kutsal kitaplarda olduğu gibi Kuran'da da eski peygamberlere ve hayatlarına atıflar her zaman çok geniş değildir. Bu dar kapsamlı bahisler çoğu zaman insanların kafasında daha fazlasını öğrenme isteği ortaya çıkartmaktadır. Bunun Müslümanlar üstüne etkisini Thackson (1978: xii-xiii) şöyle dile getirmektedir "632'de Hz. Muhammed'in ölümünü izleyen yıllarda Müslümanlar, Kutsal Kitaplarındaki birçok ayetin açıklamasına ihtiyaç duymaya başladılar."

Bir yandan halkın Kur'an'da kısaca açıklanan bilgilerin daha iyi anlaşılabilmesine dair isteği diğer yanda da İslam bilginlerinin araştırma arzusu kısasların temelini atmış oldu. İslam dininin ilk yıllarından itibaren *qass* denen kişilerin görevi Kur'an okuyup camilerde halka açıklamalar yapmaktı. Bu anlatıcılık kurumu yüzyıllar boyunca hiç de-

ğişmeden kaldı. Bu kişilerin, çok etkili ve saygın bir yeri vardı. Bu kişiler, bir anlatıcı imam rolü alabileceği gibi Kur'an okuyucu kari olabilirdi, hatiplik de yapabilirdi. Ancak onların esas işlevi; amacı korku ve umutla insanları etkilemek olan vaazlar vermekti. Bu kişilerin gerçekte hayal güçlerine çok fazla başvurmadan Kur'anda verilen bilgileri genişletmeleri ve hikayelerde geçen ahlaki öğretiyi belirtmeleri böylece önceki peygamberlerin yolunu izlemeyi sağlamaları bekleniyordu ancak bu her zaman böyle olmuyordu. 8 yüzyıldan itibaren dindar kişiler bunlara karşı çıkmaya başladı. (Bkz. Trackson 1978: xiii-xiv, Tottoli 2002: 86-96).

Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman kutsal kitaplarında oldukça az bilgi içeren hikayelerin çerçevelerine adeta muazzam resimler yapılmıştır. Elbette ki temel kaynaklar, Kur'an ve Hadislerdir. Ancak Eski ve Yeni Ahit'te geçen öykülerle örtüşen hikayelerde, mutlaka bu kaynaklardan bilgiler yer almaktadır. Başka bir deyişle, Kur'an ve Hadisler dışında, kısasların iki ana temeli vardı: *qass* (çoğ. *qussas*) denen hikaye anlatıcılar ile Yahudilik ve Hıristiyanlıktan İslam'a dönerek peygamberlerin hikayelerine yeni bir anlayış ve taze bir bakış açısı getirenler (Geniş bilgi için Bkz. Tottoli 2002: 86-96).

İslam öncesi peygamberlerle ilgili bilenen en eski kitap, Muhammed ibnü Cerirü'l-Taberi'nin (839/923) Tarihü'l-rüsül ve'l-müluk [peygamberler ve hükümdarlar tarihi] adlı eseridir. Ondan sonra Ebu İshak Ahmed ibnü Muhammed ibnü İbrahim el-Sa'lebi e'n-Nişaburi e'ş-Şa'fi (d.t. 427/1035) tarafından Bağdat'ta 'Ara'isü'l-mecalis kısasü'l-enbiya adlı eser yazılmıştır. Sa'lebi'nin eseri, Kur'an yorumlamasından yola çıkar ve Taberi'nin tarihi gibi kronolojik bir sıra izler. Her iki eser de yaradılıştan başlayıp Hz. Muhammed'e dek gelir. Cordobalı Tarafi'nin (d.t. 387/997) hikayelerinde ise peygamberlerin tarihi yönlerinden çok ahlaki yönleri ele alınmıştır (daha geniş bilgi için Bkz. Tottoli 2003: 7-17). En sevilen peygamber hikayelerinden biri Kıssa'i tarafından yazılmıştır. Bu eserin tarihi tam olarak bilinmese de sanıldığı gibi yazılmış ilk kısas değildir. 1200'lü yıllardan çok önce yazılmamış olmalıdır, hatta başlık da dahil olmak üzere Sa'lebi'nin eserinden adapte edilmiş olmalıdır (Bkz. Trackson: xix). Kıssa'i, eserinde

Yeremya ve Danyal gibi Yahudi şahsiyetler ile Hz. İsa ve Hz. Muhammed arasında geçen Yedi Uyurlar [Ashabü'l-kehf], Kapadokyalı George, Samson [Şemsun] gibi Hıristiyan azizler göz ardı etmiştir. Sa'lebi, kendi eserini yazmadan önce Tarafi'nin eserini de incelemiş olmalıdır. Her iki kitabın sebeb-i telif ve başta yer alan giriş kısımları aynıdır. (Tottoli 2003).

Bu eserlerin yazılmasının ardından birçok kişi tarafından bu eserlerin benzerleri yazılmış ya da eserler çeşitli dillere çevrilmiştir. Çevrilen diller arasında doğal olarak Türkçe de bulunmaktadır.

Sa'lebi

Gerçek adı, Ebu İshak Ahmed ibnü Muhammed ibnü İbrahim e's-Sa'lebi e'n-Nişaburi el-Şafi'i'dir. Doğum yeri Nişabur 427/1035 olan Sa'lebi'nin ana dili Farsçadır. Din alanında güvenilir bir bilim adamı olarak bilinmektedir. (Geniş bilgi için Bkz. Wiesmüller 2002, Klar 2009 and Brinner 2002).

"e's-Sa'lebi; bir Kur'an-ı Kerim tefsiri olan *Keşfü'l-beyan 'an tefsirü'l-Kur'an*, Kur'an-ı Kerim'i dinleyince ölen insanlara dair biyografik bir sözlük olan *Katla'l-Kur'an*, şu anda elde herhangi bir kopyası bulunmayan *Rabi'ü'l-mudakkirin* ve *el-Kamil fi 'ilmü'l-Kur'an* ile peygamberlerin hikayelerinin derlemesi olan *'Ara'isü'l-mecalis Kısasü'l-enbiya* olmak üzere beş büyük kitabın yazarıdır (Klar 2009: 1)".

Sa'lebi'nin Kısasü'l-Enbiya'sının Türkçe Çevirileri

a. Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya'sı:

Türk dil tarihi içinde bilinen ilk peygamber hikayeleri, Rabguzi'nin Harezm Türkçesi dil özellikleri gösteren eseridir. Boeshoten, Vandamme ve Tezcan'ın 1310 tarihli Rabguzi çevirisinin bilinen ilk çeviri olması konusunda söyledikleri, bilinen ilk Türkçe Sa'lebi tercümesi olması durumu için de açıklayıcı olabilir: "Şüphesiz, İslam edebiyatına ait pek çok kitap, Moğol üst tabakasının İslamlaşma sürecine karşı sıklıkla gösterdiği şiddetli reaksiyonun bir sonucu olarak imha

edilmiştir. Rabguzi'nin eserinin daha erken kopyaları da aynı kaderi paylaşmış olmalıdır" (Boeshoten vd. 1995: XIII).

b. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Çevirisi:

Sa'lebi'nin kitabının Eski Anadolu Türkçesine çevirilerinin ilki olan çeviri; Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde Yazma Eserler bölümünde A 145 numarayla kayıtlıdır ve mütercimi ile müstensihi belli değildir. İlk sayfasında Aydınoğlu Mehmet Beg'in isteğiyle tercüme edildiği bilgisini içerdiğinden 14. yüzyıla ait olarak değerlendirilmektedir. 954 sayfalık eserde Türkçe kökenli sözcükler yoğunluktadır ve harekeli nesihle yazılmıştır. Bu çevirinin en önemli özelliği Hadisler konusundaki hassasiyetidir. Hadisler, isnad zincirlerine dayandırılarak verilmiştir.

c. Bursa Ulucami Çevirisi:

2474 numarayla kayıtlı eserin mütercimi ve müstensihi belli değildir. 459 varaklık eser, harekeli olup Türkmence özellikler göstermektedir. Dil özelliklerinin farklılığı dışında Türk Dil Kurumu nüshasıyla konu sırası ve içerik açısından paralellik göstermektedir. İsnad zincirlerinin yalnızca son halkasına yer verilmiştir.

d. Ebu'l-Fazl Musa bin Hacı Hüseyn bin 'İsa İzniki Çevirisi:

Türkiye kütüphanelerinde bu tercümenin iki kopyası bulunmuştur. İlki, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde Şazeli 126 numarayla kayıtlı olup 366 varaktır. Kitap harekeli nesih yazıyla yazılmıştır. Tahir bin Muhammed bine'l-Hacı 'Ali el-Hafız el-Sivasi tarafından 851/1447 tarihinde kopya edilmiştir. Bu kopya yalnızca eserin birinci cildine aittir, ikinci cildin yeri hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Eserin ikinci kopyası ise, İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde Yozgat 431 numarasıyla kayıtlıdır. 297 varaklık eser, 833/1429 tarihlidir. Son sayfada *divan-ı muhasebat a'zalığından teqa'üd Yavuz Gazi* ya da *Burgazi* olarak kaydedilmiş bir ad varsa da bu adın müstensihe mi, nüshada düzeltmeler yapan birine mi yoksa esere bir dönem sahip olmuş birine mi ait olduğu konusu açık değildir. Bu kopya da orijinal çevirinin ilk cildidir. İkinci cildine ait bir bilgi yoktur. Eserin her iki

nüshası arasında dil farkları oldukça ilgi çekicidir. Hadislerin sunumunda, isnad zincirlerinin son kişisi yer almaktadır.

e. Çerkezi Çevirisi: Muhammed ibnü Yusuf el-Çerkezi el-Saydevi tarafından çevrilmiş olan kitabın biri yazma, diğeri basma olmak üzere iki nüshası vardır. İki cilt olan yazma nüshanın her bir cildinin müstensihleri farklıdır. İlk cilt, Manisa Genel Kitaplığında 1370 numarayla kayıtlıdır. 270 varak olan birinci cildinin çevirisi 1081/1667 tarihinde yapılan eserin yazıya geçirilmesi Muhammed Süleyman Karahisari tarafından 1127/1715'te tamamlanmıştır. İkinci cilt, Süleymaniye Kütüphanesinde Bağdatlı Vehbi Koleksiyonunda 1117 numarayla kayıtlıdır. Eserin bir diğer nüshası da basma olup 1282/1866 tarihlidir. Büyük olasılıkla İstanbul'da basılmış olan eser Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinde 15546 numarayla kayıtlıdır. Başta yer alan 4 sayfalık fihristin dışında 523 sayfa olan eser, harekelidir.

Bu çalışmada Eski Anadolu Türkçesi dil özellikleri taşıyan 3 Kısasü'l-Enbiya çevirisi incelemeye alınacaktır. Bunlar; Türk Dil Kurumu, İzniki ve Çerkezi çevirileridir. Bu üç eserden Türk Dil Kurumu nüshasının dili, diğerlerine göre çok daha Türkçedir. İzniki'nin çevirisi ise bu üç eser içinde Türkçe sözcükleri tercih etme açısından ortada yer almaktadır. Tarih açısından en geç olan Çerkezi nüshası, tercihini genellikle Arapça ve Farsça sözcüklerden yana kullanmıştır. Bu çalışma kapsamında yukarıda sözü edilen üç Kısasü'l-Enbiya'ya dayanarak deve sözcüğünün kavram alanına yönelik bir inceleme yapılacaktır. Eserlerden verilen örneklerde T, Türk Dil Kurumu çevirisini; İ, İzniki çevirisini; Ç ise, Çerkezi çevirisini temsil etmektedir. Burada deve sözcüğünün geçtiği satır ya da cümleleri vermek yerine genelden hareketle bazı saptamalara gidilecektir.

2. Deve Sözcüğü

Deve, gerçekte Türk sosyal hayatında Arap toplumları kadar yaygın bir hayvan değildir. Bu nedenle Arapçada çeşitli yaş ve cinsiyetteki develeri betimlemek üzere kullanılan 50'den fazla sözcük varken Türkçede deve ile ilgili sözcükler; at, eşek, inek ya da kümes hayvan-

ları kadar yoğun değildir. Bununla birlikte, Eski Türkçeden bu yana gelişimi izlenebilen bir sözcüktür. Eski Türkçe *tebe* > Karahanlı *tewe* > *teve* > *deve*.

İncelenen her üç Kısasta da deve birbirine paralel olarak kullanılmıştır. Yoğun olarak Hz. Adem, Hz. Salih, Hz. Yusuf kıssalarında ve Fil suresinde kullanılmıştır. Ayrıca Âd kavmi kıssasında, dünyanın yaradılışında ve İblis'in Cennet'ten kovulmasında da benzetme unsuru olarak görülmektedir.

Deve Sözcüğünün Anlam Bağları

Aşağıda, söz konusu üç Kısastan Hz. İbrahim, Hz. Salih ve kıssalarında geçen şu bölümlerden deve sözcüğünün üst anlamlılık ilişkisi içinde olduğu sözcükler açıkça anlaşılmaktadır.

İbrahim 'aleyhi's-selamı kaçan zirzeminden çıkardılar gün ayaġu durурken eve getürdiler pes deveye ata sıġıra koyuna bakdı ve sordı kim bular ne durur eyitdiler yılkı ve tavar durur binmek ve eylüklenmekçün (T 143-14/15) *İbrahim eyitdi elbette işbu canavarlarıŋ yaradıcısı ve bėsleyicisi vardur* (T 144-1) *her cinsden malı dahı çoġıdı devesi sıġırı koyunı inen çoġıdı* (İ 156b-4/5); *deveden sıġırdan koyundan çok tavarı varıdı* (T 129-8).

Bu örneklere göre canavar, yılkı ve tavarın üst anlamlısıdır. Yılkı ve tavar ise devenin üst anlamlısıdır. Metinler yılkı ve tavar arasındaki ayrıma ışık tutmamaktadır ancak bunların birbirlerine paralel adlar oldukları anlaşılmaktadır.

Devenin yavrusu için köşek ya da köçek sözcüğü kullanılmıştır.

ol ėrkek köşegi dahı yanınca bileyidi (İ 155b-8); *pes deve bir kez çaġırdı köşegüne işitdüre kim kaçsun deyü* (134-5); *kılıcın çeküp ve çalup yėre düşüricek köçegi ürküp* (Ç I 81b-4).

Tarama Sözlüğü'ne göre bu sözcüklerin anlamları şöyle verilmiştir:

Yılkı/ılkı: hayvan; hayvan sürüsü; at sürüsü.

Tavar: binek hayvanı; dört ayaklı çiftlik hayvanı; mal.

Canavar (< Far.): vahşi hayvan; hayvan; canlı.

Köşek (köçek): deve yavrusu.

Özetle, deve sözcüğünün incelenen eserlerde üst ve alt anlamlılık içinde bulunduğu sözcükler, metinlerden hareketle aşağıdaki gibi gösterilebilir:

Canavar → yılkı-tavar-mal → deve → köşek/köçek

Deve Sözcüğünün Kavram Alanı

Deve sözcüğünün anlam ilişkisi içinde olduğu sözcükleri bir düzen içinde görebilmek için, söz konusu üç kaynaktan alınan sözcükler; çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır.

Deve Sözcüğüyle Kavram İlişkisi Olan Eylemler

Bu eylemlerden bazılarını deve gerçekleştirirken, bazılarını da başkaları deve ile gerçekleştirmektedir. Üç metinde deve için "bağırmak" anlamına gelen 4 eylem; "yemek; içmek" anlamlı 5 eylem; devenin bedensel değişimiyle ilgili 2 eylem; ölümle ilişkili 5 eylem; doğumla ilgili 4 eylem, ağlamakla ilişkili 3 eylem; fayda kavramıyla bağlantılı 3 eylem, 2 adet devenin bacaklarıyla gerçekleştirdiği eylem, 7 adet deveyi binek hayvanı olarak kullanmayla ilgili olmak üzere toplam 35 eylem tespit edilmiştir. Bu eylemler aşağıdaki tabloda incelenebilinir.

Tablo 1: 3 Metne Göre Deve Sözcüğünün İlişkili Olduğu Eylemler

Deve ile ilgili eylemler								
bağırmak	gıda	bedensel	ölüm	doğum	ağlamak	fayda	bacak	biniş
bögür-	*su iç-*	*cismi art-*	*depele-*	*botla-*	*ağla-*	*bişür-*	*apış-*	*bağla-*
çağır-	*sulan-*	*anklan-*	*boğazla-*	*dünyaya getür-*	*gözinden yaş ak-*	*sağ-*	*çök-*	*iz gözet-*
sesle-	*suvar-*		*öldür-*	*vücuda gel-*	*göz yaşın akıtdur-*	*kurban eyle-*		*aşağa bırak-*
gıriv kıl-	*içür-*		*depelet-*	*toğur-*				*bin-*
	otla-		*katl ët-*					*bindür-*
								götür-
								in-

Deve sözcüğünün bu kadar fazla eylemle anlam bağları kurmuş olması; bir yandan devenin Türk kültüründeki yerine işaret ederken, diğer yandan da Türkçenin anlam zenginliği sağlama gücünü göstermektedir. Bu eylemler, anlamları ve metinlerden alıntılarla aşağıda verilmektedir.

1. *bögür-*: deve böğürmek, bağırmak.

çün ol köşek Salihi gördi ağladı gözlerinden yaş revan oldı andan üç kez bögürdi (İ 161a-8).

2. *çağır-*: bağırmak, haykırmak, seslenmek.

pes deve bir kez çağırdı köşegüne işitdüre kim kaçsun dėyü (T 134-5).

3. *ğıriv kıl-*: (Far+T) bağırma, feryat etme, çığlık atma, bağrışma.

köçek Salihi göricek ağlayup ve göz yaşın akıtdurup ve üç kere ğıriv kılup (Ç I 81b-14).

4. *sesle-*: seslenmek, bağırmak, ses çıkarmak.

köçegüŋ üç def'a sesledügi aŋa işaretdür kim üç günden soŋra sizlere 'aüab gelür (Ç I 81b-15).

5. *su iç-*: su içmek, susuzluğunu gidermek.

Salihüŋ devesi içdügi su bizlere kalayıdı hem tavarlarımuz sulanurdı ve hem ekinlerimüze fa'ideşi tokınurdı (Ç I 81a-5).

6. *sulan-*: su içmek, susuzluğunu gidermek.

deve dahı köçegiyile Semud toprağında otlayup ve sulanup (Ç I 78b-6).

7. *suvar-*: sulamak, su vermek.

Semud kavmi ol kuyı üzere gelüp içerleridi ve davarların suvarup deve içesi gün içün dahı su alup Żahire korlarıdı (T 129-1).

8. *içür- (su)*: deveye su vermek, su içirmek.

bu deve içecegi suyı kendü tavarlarumuza içürsevüz ve ekinlerümüzi suvarsavuz bize ol hayrluyıdı (İ 160a-1).

9. *otla-*: hayvan ot ya da bitki cinsinden şeyleri yemek .

ol Semud kavmınuŋ yérinde aġaçlar yapraġın otların otlardı ve ol sudan içeridi (İ 155b-10), ol deve köşegiyle Semud yérinde eglendi aġaç otlayup gün aşuru su içerdi (T 128-9).

10. *cismi art-*: şişmanlamak.

çün su içdi bu kez bögürleri toldı cismi artdı ol yola sıġmayup ayruk yola giderdi (İ 156a-2).

11. *arıklan-*: zayıflamak.

tavarları arıklanup zebun olduklarından buġz ve 'adavetleri müzdad oldı (Ç I 79a-8).

12. *depele-*: çiğnemek, ezmek, öldürmek.

kendü nefsin ana 'arz eyledi ol şart üzere kim Salih devesin depeleye (T 130-8).

13. *boġazla-*: boğazlamak, öldürmek.

biŋ deve ve yigirmi béş biŋ sıġır ve dörtyüz biŋ koyun boġazlayup halka it'am étdi (Ç-II-70b-2).

14. *öldür-*: öldürmek.

Mısda' anı bir ok ile urup ve *öldür*üp (Ç I 82a-2).

15. *depelet-*: öldürtmek.

deveyi depeletmek içün külli ikdam eyleyüp (Ç I 79b-3).

16. *katl ét-*: öldürmek.

uşbu deveyi katl édecek olursaŋ saŋa menkuha olup ehl oluram (Ç I 79b-4).

17. *dünyaya getür-*: doğurmak.

bir köşek *dünyaya getür*di (İ 155a-13).

18. *botla-*: deve yavrulamak.

ya Salih kayadan bizüm içün bir biserek yüŋlü on aylık botlacı deve çıkarġıl (T127-8).

19. *toġur-*: doğurmak, yavrulamak.

andan ol deve bir köçek toġurdı ululuġı anuŋ dahı anası gibi (T 127-14).

20. *vücuda gel-*: doğmak, dünyaya gelmek .

dişi deve çıkup ve hemin sa'at toġurup ancılayın bir aẕim köçek vücuda geldi (Ç I 78a-15).

21. *aġla-*: ağlamak.

ol köşek karşu geldi Salih 'aleyhi's-selama aġladı hatta kim gözinden yaş akdı (T 134-14).

22. *gözinden yaş ak-*: ağlamak, gözyaşı dökmek.

ol köşek karşu geldi Salih 'aleyhi's-selama aġladı hatta kim gözinden yaş akdı (T 134-14).

23. *göz yaşın akıtdur-*: ağlamak, gözyaşı dökmek.

köçek Salihi göricek aġlayup ve göz yaşın akıtdurup ve üç kere ġiriv kılup (Ç I 81b-14).

24. *saġ-*: sağmak, sütünü almak.

kaçan içüp başın kaldursa iki uyluġı arasın açup apışuptururdı gelüp ne kadar dilerlerise ol südinden saġarlarıdı (İ 155b-13).

25. *kurban eyle-*: (Ar+T) kurban etmek, etini fakirlere parasız olarak dağıtmak üzere koyun, sığır, deve vb. kesmek.

eyitdiler yüz deve kurban eyle (T 182-11).

26. *bişür-*: pişirmek.

ol ėlüŋ kavmı dėrildi anuŋ ėtin üleşdiler ve bişürdiler (T 134-7).

27. *çök-*: deve dizlerini bükerek oturmak.

geldüm ol devenüŋ çökdügi yėri ölçdüm (İ 156a-4).

28. *apış-*: iki bacağını açmak, apışlarını açmak.

kaçan içüp başın kaldursa iki uyluġı arasın açup apışuptururdı (İ 155b-13).

29. *bağla- (deveyi)*: binek hayvanını bir iple boynundan bir desteğe bağlayarak sabitlemek.

bindügi deveden aşağa indi anda bağlayukodı (İ 145a-12).

30. *iz gözet-*: riayet etmek, takip etmek, izlemek.

devesi izin gözedü geldügi tarafa revan oldı (İ 146a-2).

31. *in- (deveden)*: deveden inmek.

bindügi deveden aşağa indi anda bağlayukodı (İ 145a-12).

32. *bin- (deveye)*: deveye binmek, deveyi binek hayvanı olarak kullanmak.

gördiler bir er deveye binüp ay aydınında 'Ād kavmi helak olduğı habarın vérir (T 123-3).

33. bindür- (deveye): (birini) deveye bindirmek.

çeküp devesi üzere bindürdi (T 240-7).

34. *götür- (kendüyi deveden)*: kendini kaldırıp deveden aşağıya bırakmak.

kendüyi deveden götürüp anası kabrı üzerine bırakdı (İ 240b-9).

35. *aşağa bırak- (kendüzin deveden)*: deveden aşağıya inmek.

kendüzin deveden aşağa kabir üstine bırakdı (T 239-12).

Deve Sözcüğüyle Kavram İlişkisi İçinde Olan Adlar

Taranan 3 Kısasü'l-Enbiya metnine göre deve sözcüğü pek çok adla da ilişkilidir. Bu adlar, bir düzen içinde görülebilmesi için gruplandırılarak verilmiştir. 3 metinden hareketle tespit edilen adlardan 9'u sıfat niteliğindedir. Bu sıfatlardan 3'ü cinsiyetle ilgilidir. Bu 9 sıfata ek olarak vücudun çeşitli bölümleriyle ilgili 10 ad, 4 organ adı, 12 deveye özgü ad olmak üzere toplam 35 deve kavramıyla ilgili ad tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu adlar detaylı olarak sunulmuştur.

Tablo 2: 3 Metne Göre Deve Sözcüğünün İlişkili Olduğu Adlar

Deve ile ilgili adlar			
sıfatlar	vücut bölümü	organ	deveye özgü
biserek	*gevde*	*karın*	*deve örgüci*
koşulmış	*baş*	*yürek*	*deve kığı*
katarlanmış	*gerdan*	*sıŋır*	*deveci*
yüklü	*göz*	*sünük*	*deve ağılı*
susuz	*ayak*		*süd*
mücessem	*baldur*		*deve izi*
māye	*uyluk*		*tüy*
dişi	*incük*		*et*
erkek köşek	*bögür*		*deve mıjğırdısı*
	gögüs		*deve yüki*
			gençlik
			ululuk

Tespit edilen bu sözcüklerin anlamları ve içinde geçtikleri metin alıntıları aşağıda verilmektedir.

1. *biserek* (< Far. ***biserak*)**: tüylü ve besili erkek deve.

şol bulutlar içinde gördügüm biserek develer gibi ne nesnedür (İ 141b-10).

2. *koşulmış*: bir araba ya da tarım aletini çekmek üzere yan yana bağlanmış hayvan.

ay gün ikilesi iki koşulmış deve gibi kapkara mağrıbdan doğa ve yokaru kalka birbirinden örŋürdü gökyüzinde yöriye (T 39-3).

3. *katarlanmış*: önlü arkalı dizilmiş, sıralanmış.

ayıla gün ikisi şol koşulmış öküz gibi yahud katarlanmış deve gibi götrülüp tamuya (İ 40a-6).

4. *yüklü (deve)*: hamile.

içinden ol dedükleri sıfat üzere on aylık yüklü bir deve çıkdı gayet mücessem tüyi kıvırcuk (İ 155a-12).

5. *susuz:* susamış.

zira evvel gelürken susuzıdı kankı yola gerekse sıġarıdı (İ 156a-2).

6. *mücessem* (< *Ar.*): yapılı, iri.

içinden ol dėdükleri sıfat üzere on aylık yüklü bir deve çıkdı ġayet mücessem tüyi kıvırcuk (İ 155a-12).

7. *maye* (*Far.*): *dişi deve.*

kayadan maye hey'etinde tüyli bir dişi deve izhar ėtdürecek olursaŋ seni tasdik ėdüp iman getürürüz (Ç I 78a-9).

8. *dişi (deve):* dişi deve.

diledükleri gibi bir mücessem dişi deve çıkup ve hemin sa'at toġurup (Ç I 78a-14).

9. *ėrkek köşek:* erkek deve yavrusu.

ol ėrkek köşegi dahı yanınca bileyidi (İ 155b-8).

10. *gevde:* gövde, vücut.

gel işbu kayadan bize bir deve çıkar kim biserek deveye beŋzeye gevdesi mücessem ola (İ 155a-3).

11. *baş:* baş, vücudun üst bölümü.

kaçan içüp başın kaldursa iki uyluġı arasın açup apışuptururdı (İ 155b-14).

12. *gerdan* (< *Far*): kesim hayvanlarında boyun.

kılıç ile devenüŋ gerdanın çalup (Ç I 81b-5).

13. *göz:* göz, görme organı.

ol köşek karşu geldi Salih 'aleyhi's-selama aġladı hatta kim gözinden yaş akdı (T 134-14).

14. *ayak:* ayak, yürüme organı.

anı bir ok ile urup ve öldürüp ve ayaġından sürükleyüp ve etini anasınuŋ etine karışdurup (Ç I 82a-3).

15. *baldur*: bacağın dizden ayak bileğine kadar olan bölümü; bu bölümün yumuşak ve şişkin olan arka tarafı.

ok dahı devenüŋ baldurında saplanup (Ç I 81b-2).

16. *uyluk*: kalçadan dize kadar olan bacak bölümü.

kaçan içüp başın kaldursa iki uyluġı arasın açup apışuptururdı (İ 155b-13).

17. *incük*: diz, ayak bileği, baldır veya kaval kemikleri.

ok incügine dokındı (T 134-4).

18. *bögür*: göğüs, meme.

çün su içdi bu kez bögürleri toldı cismi artdı ol yola sıġmayup ayruk yola gideridi (İ 156a-2).

19. *gögüs*: vücudun boyunla karın arasında kalan bölümü.

gögsine urdu ve boġazladı (T 134-6).

20. *karın*: karın.

zira suyı içicek karnı büyüyüp ve ol yol anı sıġmayup geçid vérmezdi (Ç I 78b-11).

21. *yürek*: kalp.

Mısda' yétdi okıla atdı ve ol ok köşegin yüregine dokındı şolok sa'at düşdi (T 135-5).

22. *siŋir*: kas kirişi ve zarı.

siŋirin kıydı andan ol arada düşdi (T 134-5).

23. *süŋüg*: kemik.

Kudar çaldı süŋügüyle gögsine urdu ve boġazladı (T 134-6).

24. *deve örküci*: deve hörgücü, devenin sırtındaki tümsek, çıkıntı.

bir yaşıl taşa érişdiler şöyle ki deve örkücine beŋzer (İ 201b-11).

25. *deveci:* deve çobanı.

Rabbuŋ senüŋ develerüŋe ve devecilerüŋe ne kıldı hep odıla göyündürdi helak kıldı (İ 294a-13).

26. *deve aġılı:* deve barınağı, ağıl.

İbrahimi tutup bir oda habs ėtdiler vardılar deve aġılı gibi bir bünyad urdılar (İ 180a-1).

27. *deve kıġı:* deve gübresi, deve pisliği.

yėdi deve kıġın al kim katı muhkem ola (İ 143b-3).

28. *süd:* süt, deve sütü.

bir katre su bulmadılar yavlak kakıdılar ve eyitdiler biz deve südüni nėdelüm (T 133-6).

29. *deve izi:* devenin ayak izleri

ġėrü devesine geldi ve binüben devesi izince ġėrü Yemene geldi (T 297-1).

30. *tüy:* devenin kılları, kahverengi tüyleri.

içinden ol dėdükleri sıat üzere on aylık yüklü bir deve çıkdı ġayet mücessem tüyi kıvırcuk (İ 155a-12).

31. *et:* et, deve eti.

anı bir ok ile urup ve öldürüp ve ayaġından sürükleyüp ve etini anasınuŋ etine karışdurup (Ç I 82a-3).

32. *deve mıjġırdı:* devenin çıkardığı ses yansıması.

ve deve mıjġırdısı gibi ve kurd baġırdısı gibi girye ve büka ėderüz (Ç II 97a-1).

33. *deve yüki:* devenin taşıyabileceği yük miktarı; aşırı ölçüde, çok fazla.

Yusuf buyurdı kim dükeline birer deve yüki dahıl ölçdiler (T 271-8).

34. *geŋlik*: genişlik

ol devenüŋ bir ayagusına degin gėŋligin ve ululugın gėrü Taŋrı biledi (T 127-13).

35. *ululuk*: büyüklük

ol devenüŋ bir ayagusına degin gėŋligin ve ululugın gėrü Taŋrı biledi (T 127-13).

Sonuç

Kısasü'l-Enbiyalar, 11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasına yazılı olarak giren kaynaklar olarak hikayeleriyle insanların din bilgilerine ışık tutmuştur. Bu işlevinin yanı sıra hikaye türünün gelişimine de katkı sağladığı söylenebilir. Bu çalışmada incelenen 3 Kısasü'l-Enbiya nüshası; 14, 15 ve 17. yüzyıllara ait Eski Anadolu Türkçesine ışık tutmaktadır. Söz konusu üç çeviri, aynı kitabın çevirileri olmasına karşın; farklı kişilerce, farklı dönemlerde yapıldığından müstakil birer kitapmışçasına kendilerine özgü üslup özellikleri göstermektedir.

İncelenen üç eserde görülen deve ve deve ile ilgili eylem ve adların zenginliği göz kamaştırıcıdır. Öyle ki 3 metinde deve sözcüğüyle anlam ilişkisi bulunan 35 eylem ve 35 ad olmak üzere toplam 70 farklı sözcük tespit edilmiştir. Bu geniş kavram alanı, Türkçenin sözcük sayısının kısıtlılığıyla ilgili tartışmaların yersizliğini de göstermektedir. Türkçe; kavramlara tamamen yeni sözcükler üretmek yerine, var olan sözcükleri ve ekleri birleştirerek yeni kavram bağları oluşturmaktadır. Bu da Türkçenin kavram ve anlam dünyasının zenginliğini göstermektedir.

Deve sözcüğü örneğinde de görüldüğü gibi Kısasü'l-Enbiya çevirilerinin 14, 15 ve 17. yüzyıllarda kullanılan Eski Anadolu Türkçesini daha iyi anlayabilmek ve günümüz Türkçesinin gelişim safhalarını görebilmek için canlı tanıklık ettiği söylenebilir. Her ne kadar söz konusu metinler çeviri özelliği gösterse de kendi içlerinde genişletilmiş edebi metin özellikleri de sergilediklerinden ve bu çalışma için seçilen her bir çevirinin birbirinin kopyası olmayıp müstakil çeviriler olduğun-

dan, çevrildikleri ve belki de adapte edildikleri dönemin dil ve kültür zenginliğine ayna tutan kaynaklardır. Bu metinler, bu makalenin de konusu olan deve sözcüğü ve beraberinde kullanılıp kavram alanını oluşturan sözcüklere dair çok önemli ipuçları vermektedir. İncelen metinlerdeki geçen tüm sözcüklerin yalnızca deve sözcüğü ile kullanılabileceğini söylemek doğru olmasa da deve sözcüğünün çok faklı sözcüklerle kullanılıyor olması ve geniş bir kavram alanına sahip olması diğer bir binek hayvanları at ve eşek kadar olmasa da devenin Türk toplumunda önemli bir yer tuttuğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar

Bayraktar, Nesrin, *Ebu'l-Faøl Musa bin Haci Hüseyn İzniki Kasasü'l-Enbiya Tercümesi. Metin-Dizin*, Ebabil Yayınları, Ankara 2008.

Boeshoten, Hendrik- E.-M. Vandamme, S. Tezcan, *Al-Rabghuzi. The Stories of the Prophets. Qisas al-Anbiya' An Eastern Turkish Version* E. J. Brill, Leiden 1995.

Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri I-III*, Meral Yayınevi, İstanbul 1975.

Duru, Orhan, *Kısas-ı Enbiya*, Ada Yayınları, İstanbul 1978.

http://www.tdkterim.gov.tr/tarama/

http://www.tdk.gov.tr/guncelturkcesozluk

Klar, M. O., *Interpreting al-Tha'lebi's Tales of the Prophets, Temptations, Responsibility and Loss*, London and Routledge, Studies in the Qur'an, New York 2009.

Ökten, Meriç, *Sa'lebi'nin Kısasü'l-Enbiya'sının XIV. Yüzyılda Türkçe Tercümesi. Metin-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Thackston, W. M., *The Tales of the Prophets of al-Kisa'i II*, Twayne Publishers, Boston 1978.

Tottoli, Roberto, *Biblical Prophets in the Qur'an and Muslim Literature*, Curson Press, Cornwall 2002.

Tottoli, Roberto (2003) *The Stories of the Prophets by Ibn Mutarrif al-Tarafi*, Klaus Schwardz Verlag, Berlin 2003.

Tümer, Günay, "Bir Türkçe Kasas-ı Enbiya", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, s. 397-404.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi Devirler-İsimler-Eserler-Terimler, C. 5, Dergah Yayınları, İstanbul, s. 333-335, 1982.

Yılmaz, Emine - Nurettin Demir, "Bir Sa'lebi Çevirisi: Kısas-ı Enbiya" *International Journal of Central Asian Studies*, 2005 Volume 10/1, Mustafa Canpolat Armağanı, s. 1-8

Yılmaz, Emine - Nurettin Demir, "Kısas-ı Enbiya'dan Eski Anadolu Türkçesinin Sözvalığına Katkılar I", *International Journal of Central Asian Studies*, 2009, Volume 13/1, Talat Tekin Armağanı, s. 495-517.

Yılmaz, Emine-Nurettin Demir, "Sa'lebi'nin Kitabu 'ara'isi'l-mecalis fi kısasu'l-enbiya'sının Anadolu Sahasında Yapılmış Çevirileri", *Journal of Turkish Studies*, 2010, Cilt 33/II, Cem Dilçin Armağanı, yayına hzl. Z. Toksa, s. 357-370.

Türkiye Türkçesinde Deve ile İlgili Atasözü ve Deyimler

Hasan Özer* - Hazel Yasan**

Atasözleri ve deyimlerin oluşmasında toplumun yaşam tarzı, kültür değerleri, değer yargıları, olaylara karşı oluşturdukları bakış açıları gibi birçok unsur etkendir. Özellikle atasözleri halk felsefesinin özünü oluşturmaktadır. (Çobanoğlu 2004: 7). Deyimleri hem biçim hem kavram özellikleri bakımından incelemek mümkündür. Biçim özelliklerinden kimisi atasözleriyle ortaktır. Deyim, bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır; genel kural niteliğinde bir söz değildir. Deyimleri atasözlerinden ayıran en önemli özellik budur. (Aksoy 1988: 38-40). Bu farka rağmen deyimler de halk felsefesinin özünü oluşturmaktadır.

Türklere ait atasözü ve deyimlerde de Türk toplumu ile ilgili kavramlara yer verilmektedir. Bu kavramlardan biri de Türklerin ekonomik hayatıdır. Türkler eski dönemlerden itibaren tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir toplumdur. Bu sebeple Türklerin yaşamında hayvanların özel bir yeri vardır. Türklerin yaşam biçimine bağlı olarak Türkçenin söz varlığı içinde bitki adlarına göre, hayvan adlarının sayıca da-

* Yrd. Doç.Dr. Hasan Özer, Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, Zonguldak. hasanozer@beun.edu.tr

** Hazel Yasan, Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, Zonguldak. hazelyasan@hotmail.com

ha çok olduğu ifade edilir. (Torun 2002: 1995). Bu durum atasözü ve deyimlere de yansımıştır. Söz varlığımızda at, ayı, tavuk, tilki, keçi, arı, balık, yılan gibi hayvan türleri sık sık geçmektedir. Deve de bu hayvanlar arasında yer almaktadır. Atasözlerinde özellikle, "deve" yük taşımada kullanılan bir hayvan olarak görülür. (Karakuş ve Keçe: 2012, 131-135). Türk atasözleri ve deyimlerinde deve ile ilgili kırka yakın kalıplaşmış söz bulunmaktadır. Bu sayı diğer hayvanlarla ilgili deyim ve atasözleriyle mukayese edildiğinde oldukça azdır. Bu durum Türklerin yaşadığı coğrafyanın deve yetiştiriciliği için çok uygun olmamasından kaynaklanmaktadır. Türklerin, develerin yaşam alanlarına uzak yerlerde yurt edinmeleri ve yaşanan göçebe hayattan dolayı daha hafif hayvanların tercih edilmesi, devenin Türk kültüründe çok fazla yeri olan bir hayvan olmamasına sebep olmuştur.

Türk atasözleri ve deyimlerinde, bu hayvanın fiziksel ve yaratılış özelliklerinden yola çıkılarak devenin iriliği, hantallığı, dayanıklılığı, inatçılığı gibi özelliklerine atıflarda bulunulmuş ve bu özellikler daha ziyade insanların umursamazlık, açgözlülük, yetersizlik, kuralsızlık, cahillik gibi olumsuz özelliklerini ve fiziksel anlamda iri ve hantallığını vurgulamak için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra günlük hayatta karşılaşılan olaylarda kullanılan atasözü ve deyimlerde de deve sözü yer almaktadır. Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili atasözlerinin vermek istediği iletiler şu şekilde incelenebilir:

Deveyle İlgili Atasözü ve Deyimlerde Verilmek İstenen İletiler

Türk kültürünün en önemli söz varlığını oluşturan atasözleri ve deyimlerde hava, su, toprak, iklim ve bitkiler gibi doğal çevreye ait unsurlar kendilerine ait özelliklerle sıklıkla yer almaktadır. Bu doğal çevreye ait olan hayvanlar da söz varlığımızda geniş bir yer tutmaktadır. Türk kültürünün önemli yapı taşlarından biri olan atasözleri, Türklerin doğal çevreyi nasıl algıladığını ve doğal çevre ile ilişkilerinin nasıl olduğunu ortaya koymada kullanılabilecek çok önemli kültürel kanıtlardır. (Karakuş ve Keçe 2012: 5). Atasözleri ve deyimlerde kendine has özellikleriyle deve kavramının yer alması Türklerin bu hayvana bakış açısını da yansıtmaktadır.

Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili atasözü ve deyimler iletilerine göre, insanın içinde bulunduğu her durumla ilgili atasözü ve deyimler; hayatta karşılaşılan her durumla ilgili söylenmiş olan atasözü ve deyimler; doğayla ilgili atasözü ve deyimler olmak üzere üç ana başlıkta incelenebilir.

İnsanın içinde bulunduğu durumlarla ilgili atasözü ve deyimler iki ana noktaya odaklanmıştır: İnsanın ruhsal durumu ve karakteristik özellikleriyle ilgili olan atasözü ve deyimler ile insanın fiziksel özellikleriyle ilgili atasözü ve deyimler.

Deve, yaşadığı coğrafyanın zorlu iklim şartları sebebiyle sabırlı ve inatçı bir hayvan olma özelliği göstermektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde deveyle ilgili söz varlığına bakıldığında bu özellikler insan için kullanılmamıştır. İnsanın ruhsal durumunu ve karakteristik özelliklerini yansıtan atasözü ve deyimlerde genellikle insana dair özelliklerde olumsuz bir yaklaşım söz konusudur. Deve sözcüğü ile kurulan bu kalıplaşmış sözlerde insanın olumsuz özelliklerine vurgu yapılmıştır. Örneğin; "dolandırıcı, düzenbaz kişiler için başkasının malını kendisine mal etmek" anlamına gelen *(bir şeyi) deve yapmak (etmek)* ve "eline geçen, hakkı olmayan şeyleri kendi menfaati için kullanmak, hiç çekinmeden suistimal yapmak" anlamına gelen *deveyi havuduyla yutmak* deyimi kullanılır. Geçimsiz, aksi insanlar için, "uygun şartlarda terslik çıkaran" anlamına gelen *deve kuşu gibi (yüke gelince kuş, uçmaya gelince deve)* deyimi kullanılmaktadır. İnsanın hayatta yaşanan olaylara karşı vurdumduymaz tavrını yansıtan *deve kuşu gibi başını kuma sokmak (gömmek)* ve *deve kuşuluk etmek* deyimleri ile "önemsiz bir olayı çok büyütmek" anlamında kullanılan *pireyi deve yapmak* deyimi bu durumu örneklendirmektedir. Türkiye Türkçesinde yer alan ve "hiç bilmediği, hiç görmediği bir şeye bakan insanların durumuyla alay etmek" anlamında kullanılan *deve nalbanda bakar gibi* deyimi de deve ile ilgili söz varlığında aynı anlayışta söylenmiştir.

İnsanın ruhsal durumunu veya karakteristik özelliklerini yansıtan deyimlerde, devenin karakteristik özellikleriyle insanın özellikleri arasında herhangi bir bağ yokken; insanın fiziksel özelliklerini yansıtan deyimlerle devenin fiziksel özellikleri arasında benzetmeye daya-

lı bir bağ söz konusudur. Devenin fiziksel olarak iri, hantal, güçlü, dayanıklı olması, bu özelliklerin insan için kullanılmasına da sebep olmuştur. "İri görünüşlü, sıradan olmayan, tanınmış, güçlü" anlamına gelen *deve dişi gibi* deyimi ile "uzun boylu, hantal" anlamına gelen *deve gibi* deyimi bu benzetme ilişkisiyle söz varlığında bulunan ürünlerdir.

Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili söz varlığı sadece insana ait unsurlarla sınırlı değildir. "Güçlükleri giderip işleri yoluna koymak" anlamına gelen *deveyi düze çıkarmak* ve "para veya yiyecek kaybolmasını" anlatan *deve olmak* deyimleri ile "çok az önemi olmak, söz etmeye değer bulmamak" anlamında kullanılan *devede kulak (kulak gibi) kalmak* deyimi hayatta karşılaşılan durumlarla ilgili diğer kullanımlara örnek teşkil etmektedir. Günlük yaşamda da sık sık kullanılan ve "birine yapılması çok zor bir işi yaptırmak" anlamındaki *deveye hendek atlatmak* ve abartılı bir söz duyunca gösterilen tepkiyi ifade etmek amacıyla kullanılan *yok devenin başı (pabucu veya nalı)* deyimleri de hayatta yaşanan olaylarla ilgili oluşturulan söz varlığını örneklemektedir. Devenin fiziksel özellikleri benzetme yoluyla bu kullanımlarda da yerini almıştır.

Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili söz varlığına bakıldığında bu sözcüğün geçtiği deyimlerin atasözlerinden daha az olduğu görülmektedir. Türk Dil Kurumunun "Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü" çalışması incelendiğinde söz varlığımızda deve ile ilgili on dört adet deyim, yirmi altı adet atasözü olduğu görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili atasözleri iletilerine göre deyimlerden çok farklı bir özellik göstermemektedir. Atasözlerinin birçoğu doğrudan öğüt verme amaçlı sözler olduğu için bu sözlerde topluma olumsuz olaylarla karşılaşmamak için öğütler verildiği görülmektedir. Atasözlerinde bilgisizlik ve cahillik daima işlenmiş ancak toplumun uzak durması gereken kavramlar olarak dile getirilmiştir. (Yaşar 2007: 146) Cahil insanlarla uğraşmanın, onlara laf anlatmanın zorluğunu ifade eden "Cahile söz (laf) anlatmak deveye hendek atlatmaktan güçtür" atasözü bu anlayışı kanıtlamaktadır. "Elindekiyle yetinmeyip daha çoğunu arayan elindekinden de olur" anlamına gelen ve elindekilerle

yetinmeyi öğütleyen Deve boynuz ararken kulaktan olmuş" atasözü ile "Ufak bir para veya menfaat insana güç işler yaptırır" anlamındaki "Bir tutam ot deveye hendek atlatır" atasözleri bu anlayışla kullanılmaktadır.

İnsanlarda kişiliğin değerli olduğunu ifade eden "Deve Kabe'ye gitmekle hacı olmaz" gözü doymayan insanların durumlarını anlatan "Deveyi yardan uçuran bir tutam ottur" ve amacını gerçekleştirmesi mümkün olmayan kişileri ifade etmek için söylenmiş olan "Onmadık (talihsiz) hacıyı deve üstünde (Arafat'ta) yılan sokar" atasözleri doğrudan insanların kişiliklerindeki yetersizlikleri anlatmak için kullanılan diğer ifadelerdir.

Atasözlerinin bazıları toplumdaki sınıf farklılığına dikkat çekmektedir. "Zengin ne kadar fakir düşse de yoksula göre yine varlıklıdır" anlamına gelen "Devenin derisi eşeğe yük olur" atasözü ve "Herhangi bir konuda söz sahibi olanlardan daha yetkili biri mutlaka vardır" anlamındaki "Deveden büyük fil vardır" sözü ile sınıfsal farklılığa dolaylı yoldan değinen "Kişi durumuna uygun davranmalıdır" anlamına gelen "Esrik devenin çulu ayrı gerek" sözü bu farklılığa temas eden atasözlerine örnek teşkil etmektedir.

Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili atasözlerinin bazılarında ise olumsuz olay veya kişilik özelliklerine değinilmemiştir. Bu anlayış yerine başarılı olmak, insanı yüceltmek, insanın çevresiyle uyumunu sağlamak için yapması gerekenlerle ilgili öğüt verme amacı vardır. "Kişi kendisine gerekli olan şeyi elde etmek için yorgunluğa katlanmalıdır" anlamına gelen "Deveye burç gerek olursa boynunu uzatır" atasözü mücadeleyi; "Başarıya ulaşmak için izlenen yol doğru olmalıdır" anlamındaki "Şahin ile deve avlanmaz" ifadesi ile "Deveye 'İnişi mi seversin, yokuşu mu?' demişler; 'Düz yere kıran mı (düze kıran mı) girdi?' demiş" atasözleri çalışma yönteminin doğru olması gerektiğini; aklın güçle ilgili olmadığını ifade eden "Deve büyüktür amma beşini bir eşek yeder" atasözü cesareti; olumlu özelliklerin, başarılı kişilerin hiç tükenmeyeceği anlamındaki "Deve, deve yerine çöker" sözü başarının devamlılığını; varlığını her koşulda hatırlatan kişiler için söylenmiş olan "Çıngıraklı deve kaybolmaz" kalıcılığı; herkesin bildiği bir şeyi sakla-

manın gereksizliğini anlatan "Deveye bindikten sonra çalı ardına gizlenilmez" sözü doğruluk ve dürüstlüğü vurgulamaktadır.

İnsanların her alanda özellikle yüksek makam sahibi insanlarla ilişkilerinde özverili olmasını öğütleyen "Deveci ile görüşen kapısını yüksek açmalı" atasözü yine insanın kişisel gelişimiyle ilgilidir. Yaşamda şartların her an değişebileceğini ve umutlu olmayı vurgulayan "Ya deve ya deveci (deve üstündeki hacı)..." umutlu olmayı öğütler. İnsanı yaşamla ilgili olumlu yöne sevk eden atasözlerinin yanı sıra "Buranın şartlarına uymalı veya buradan ayrılmalı" anlamına gelen "Ya bu deveyi gütmeli ya bu diyardan gitmeli" atasözü ise insanların bir karar vermesi ve verdiği karara uygun şekilde hareket etmesi gerekliğini hatırlatan bir başka deve ile ilgili atasözü durumundadır.

Deve ile ilgili atasözlerinden bir kısmı da doğal olaylarla ilgilidir. Örneğin "Ölüm bir kara devedir ki herkesin kapısına çöker" atasözü her canlı varlığın doğal sonu olan ölümü; "Çuvaldız yurdusu (gözü) kadar yerden deve denli soğuk girer. atasözü bir tabiat hadisesini ifade etmek için kullanılır.

"Deve bir akçeye, deve bin akçeye..." atasözü ise maddi değerlerin her an değişebileceğini vurgulayarak maddi değerlerin şartlara göre değişebilirliğini hatırlatan bir başka atasözüdür.

Ayrıca, Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili söylenmiş olan "Deve, deve yerine çöker" ile "Deve yerine deve çöker"; "Deveci ile görüşen kapısını yüksek açmalı" ile "Deveci ile konuşan kapısını büyük açar"; "Onmadık (talihsiz) hacıyı deve üstünde (Arafat'ta) yılan sokar" ile "Talihsiz hacıyı deve üstünde yılan sokar" atasözlerinin aynı iletileri farklı biçimlerde verdikleri görülmektedir.

Sonuç

Atasözleri ve deyimler toplumsal yaşamı yansıtan önemli söz varlıklarıdır. Bu nedenle de atasözleri ve deyimlerde toplumsal yaşantı, insanların karakterleri ve fiziksel özellikleri dolaylı veya doğrudan yer almaktadır. Bu söz varlıklarında kullanılan ifadeler de kendilerine ait temel özellikler ile bu durumu somutlaştırmaktadır. Çalışmamızda "de-

ve"ye ait özellikler ile insanın fiziksel ve karakter özellikleri, toplum yaşamını yansıtan atasözü ve deyimler örneklerle açıklanmıştır. Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili olarak kullanılan tüm atasözü ve deyimleri yazımızda kullanmaya gayret etmemize rağmen, bu örneklerin sayıca azlığı devenin Türkiye Türklerinin toplum yaşamımında kapladığı alana orantılı olarak son derece az sayıda örneği bizlere sunmuştur. Deve ile ilgili verilen mesajların bütününe hakim olan olumsuz mesajlar ise Türkiye Türkçesinde deve ile ilgili kanaatlerin daha ziyade menfi yönde olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bunda devenin fiziki büyüklüğü ve yavaş hareket eden bir hayvan olmasının etkisi olduğu düşünülebilir: Toplumların kendi günlük yaşamlarında sıklıkla kullanmadıkları, kavram, varlık ve canlılara sözlü ve/veya yazılı kültür ürünlerinde ya da söz varlıklarında sıklıkla yer vermedikleri bilinmektedir. Çalışmamızda ortaya çıkan bu sınırlılığı bu gerçeklikle açıklamaya çalışmak kanaatimizce yerinde olacaktır.

Kaynaklar

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. I-II, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1988.

Ayaz, E. Sertaç, "Türkiye Türkçesinde Arı ile İlgili Atasözleri ve Deyimler", *Acta Turcica*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, S. III, Ocak 2011, 1/1, s. 86-101.

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, http://tdkterim.gov.tr/atasöz/ (erişim tarihi 25.12.2012).

Büyük Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2009.

Çobanoğlu, Özkul, *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

Karakuş, Ufuk ve Keçe, Murat, "Türk Atasözlerinde Doğal Çevre Algısı ve Çevre Eğitimi Açısından Önemi", *Zeitschrift für die Welt der Türken/ Journal of Word of Turks*, 2012.

Ömür, Faik, "Almancada ve Türkçede Hayvan Adlarıyla Yapılmış Deyimlerin Anlam Bakımından Eşdeğerliliği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, s. 20, c. 5.

Torun, Yeter, "Divanu Lûgati't-Türk'ten Türkiye Türkçesi Ağızlarına Deve İle İlgili Söz Varlığı Üzerine", *Turkish Studies*, ed. Prof. Dr. Kerime Üstünova, volume: 7/1, winter, 2012.

Yaşar, Örge Funda, "Bilgi Toplumu Bağlamında Türk Atasözlerinde 'Eğitim' ve 'Bilgi' Kavramları Üzerine Düşünceler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 19, c. 6, Kış 2007.

Türkülerde Deve

İsmail Küçükkılınç*

"Karşıdadır evleri / Yayılır develeri" diye başlayan -ki daha ziyade "Emmoğlu" ismiyle maruftur- Kırıkkale türküsünü bilmeyen, daha doğrusu duymayanımız yoktur. Bu türkünün aynı şekilde başlayan Amasya versiyonu da vardır. Bir de "Karşıdan Gel Karşıdan" diye başlayan Giresun / Bulancak türküsünde geçer aynı dize: "Karşıdadır evleri / Yayılır develeri / Dizilmiş oynuyorlar / Sallanır mendilleri".

TRT THM Repertuarında yukarıda isimleri verilen türkülere inzimam edecek ve deveden bahseden pek çok türkü vardır. Sosyo-kültürel yaşamımız ve sözlü tarihimiz dikkate alındığında türkülerin salt müzik ve folklor sahasına hapsedilemeyeceği muhakkak olduğuna göre repertuarda yer alan ve "deve"den bahseden türkülerin mahiyeti ve sayısı ciddi bir araştırmaya muhtaçtır.

İlk bakışta "deve"den bahis eden türkü sayısının tahminin üzerinde olması şaşırtıcı gelebilir. Türkülerin yakılış şekli, sosyal hayatta tedai ettirdiği mana ve yüklendiği misyon dikkate alındığında mecaz ve istiareye pek müsait olmayan ve salt hizmet yönü öne çıkan bir hayvanın bu denli öne çıkışı düşündürücü bulunabilir. Çünkü deve en azından çöl ikliminde sadece sıcağa, uzun yola, susuzluğa dayanıklı bir hayvan değildir. O, mecaza ve istiareye de müsaittir. Başta Cahiliye olmak

* İsmail Küçükkılınç, İstanbul. avkucukkilinc@hotmail.com

üzere birçok Arap şiirinin konu ettiği çok yönlü bir "canlı"dır. Kısaca çöl ikliminde ve Arap toplumunda deve bir bakıma Türkmenlerdeki atın karşılığıdır.

Türkülerde sözü edilen ve aynı zamanda mecaz ve istiareye de müsait "keklik", "turna", "bülbül", "baykuş", "şahin" hemen hiçbir türküde bir "hayvan"a işaret etmez. Konumuzla doğrudan alakası bulunmamakla birlikte bilhassa at hem devenin hem de yukarıda belirtilen ve her biri "kuş" türü olan hayvanların ifade ettiği manayı hamildir. Bu bakımdan deve, esasen türkülerde atın "hizmet" veçhesini ifade eder. O halde deveden bahseden türkülerin genelde Türkmen-Yörük nüfusun meskûn ve mobilize olduğu yörelerden derlenmiş olması belki açıklayıcı olabilir. Şarkışla / Sivas yöresinden derlenen ama Develi ve Kozan'dan da bahseden bir Emlek Ağzı'nda "Ağ deveyi katarlamış gidiyor / Yörük kızı bir ormanın içinde / Sırtında bir çocuk deve güdüyor / Yörük kızı bir ormanın içinde" denilmektedir. Nasıl ki at, kırat kahramanlığın, savaşın ve mücadelenin sembolüylse deve de "göçlerin", yaylak-kışlak arasındaki gel-gitlerin timsalidir. "Devrent deresine duman bürüdü" isimli Denizli türküsünde göç başka bir göçe de işaret etmektedir: "Devrent deresine duman bürüdü / Yedi deveyilen Musa'm yürüdü / Musa'mın ciğeri mosmor oldu yürüdü / Ağlasın ağlasın anam ağlasın / Tülü mayaları dudu bağlasın". Gerek "tülü maya" gerekse de "maya" ifadesinin geçtiği çok sayıda türkü de birçoğumuzun hatırındadır. Mesela insanın ciğerine işleyen ve Halil Atılgan'ın Adana / Karaisalı'dan derlediği "Aman olda kara gözlüm aman ol" isimli uzun havada "Biz de biner idik Arap atlara / Mevla sen uğrattın türlü dertlere / Ala garlı (karlı) mor sümbüllü yurtlara / Benli Cennet mayaları çekti mi" denilmektedir.

Deve göç ve yük hayvanı olduğu için devenin yüksekliği ile dengin kurulması yani vurulması ile urganın atılmasındaki başarısızlık da türkülerde kendine yer bulabilmiştir. Bir Kayseri / Develi türküsü "Deve yüksek atamadım urganı" diye başlamaktadır.

Bugün son örneklerine rastladığımız "deveci" lakaplı insanların bir dönem için çokluğu, ister-istemez türkülere de aksetmiştir. Mesela günümüzde nadiren de olsa develere tesadüf edilen Söke'de doğmuş ve

defnedilmiş sıhri dedelerden birinin lakabı Deveci Hüseyin'di. Bu meyanda "Çek deveci develeri engine" diye başlayan Konya ve Burdur yöresine ait iki türkü olduğunu ve iki versiyonun da hareketli olduğunu söyleyebiliriz.

Bugün için -deve yarışlarıyla ilgili sınırlı bir çevre dışında- deve kültürü ile ilgili birçok kavram ve isim sadece türkülerle kulaklarımızda ve bilincimizde yer edinmektedir. "Daylak", "köşek", "çılbır" gibi isimler herhalde türküler de olmasa kelime haznemizden tamamen silinip giderlerdi. "Deve gelir inişten" isimli Bursa / Keles ve "Devesi gater gater" isimli Burdur türküsünde çılbır / çilbir, "Çek deveci develeri engine" isimli türkünün Konya versiyonunda da "daylak" yer almaktadır.

Bayram Aracı'nın sesinde başka bir hal alan ve sazı konu edinen meşhur bir türküde "Venedik'ten gelir teli / Ardıç ağacından kolu / / Be Allah'ın sersem kulu / Şeytan bunun neresinde" ifadesinde olduğu gibi belki sazın teli Venedik'ten gelmiyordu -ki Bayram Aracı okumasında tel İstanbul'dan gelmektedir- ama deveyi konu edinen "Devesi Gater Gater" isimli bir Burdur / Dirmil türküsünde "Devesi duzdan gelir / Yükü Kıbrıs'tan gelir / Oğlan hasta olunca / İlacı kızdan gelir" sözlerinde olduğu gibi Antalya-Burdur hattı ile Kıbrıs arasındaki münasebet kabil-i inkar olunmayacak kadar tarihi bir hakikatti.

Bugün artık anlam dünyamızda ve kelime haznemizde yer almayan "deve çatmak" tabirinden de bahseden bir türkümü mevcuttur. Mehmet Özbek'in Aşık Sait Alioğlu'dan derlediği Malatya yöresine ait bir kırık havada "Deveyi deveye çattım / Yuların boynuna attım" denilmektedir.

Sosyal hayatta devecilerin genelde güvenilir ve muteber insanlar olduğu malum olmasına rağmen türkülerde bundan pek bahsedilmez. Gaziantep yöresine ait "Develerim gelir yanaşmaz" isimli uzun havada (kına havasında) gelinin deveciyi istememesi meslekten ziyade estetik bir kaygıya istinat ediyor olmalıdır.

Ekonomik işlevi belirgin olan pek çok hayvana kıyasla devenin türkülerde daha çok yer edinmiş olması, göç ve yük taşımacılığının sosyal yaşamdaki önemine paralel olmuştur. Bu haliyle deve, yaylak-

kışlak arasında cereyan eden göçleri konu edinen pek çok türküde ismen yer almamasına rağmen varlığını hissettirmektedir. Bizler yetişemedik ama Toroslarda Yörük göçlerinin başladığı mevsim yanında deve çanlarından da anlaşılırmış. Bu meyanda İçel-Konya arasındaki gelgitlerdeki develerin önemi ve varlığı ile hareketli türkülerinin temel sebebi yaylak-kışlak arasındaki "hareketlilik" olan İçel türkülerinde deve hak ettiği kıymeti ismen sağlayamamıştır.

Ek: Türkü örnekleri

Ahu gözlüm tut elinden

Yöre: Adana, Kadirli, Azaplı köyü

Kaynak kişi: Âşık Osman Feymani

Derleyen: TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Türk Halk Müziği Müdürlüğü

Ahu gözlüm tut elimden
Vaz geçmeden emelimden
Aşkın beni temelinden
Yıkmadan gel yakmadan gel

Derde salmadan başımı
Noksan etmeden işimi
Damla damla gözyaşımı
Dökmeden gel akmadan gel

Göz deymeden yapımıza
Yıkılmadan tapımıza
Kara deve kapımıza
Çökmeden gel ihmadan gel

Feymani'yim kaçma benden
Usanmadı gönül senden
Ecel tatlı canı telden
Çekmeden gel çıkmadan gel

Ak devem düzden gelir

Yöre: İçel, Silifke, Anamur
Kaynak kişi: Cevdet Türkay
Derleyen: Ahmet Yamacı

Ak devem düzden gelir
Yükü kıbrıs'tan gelir
Bir oğlan hasta düşmüş
İlacı kızdan gelir

Deveyi düzde gördüm
Sürmeyi gözde gördüm
Çok şükürler Allah'a
Seni bu güz de gördüm

Kahve yemenden gelir
Bülbül çimenden gelir
Ak topuk beyaz gerdan
Hergün yabandan gelir

Al devesi mor köşekli

Yöre: Antalya, Finike, Turunçova
Kaynak kişi: Hasan Çağrı
Derleyen: Cevat Uyanık

Al devesi mor köşekli
Emmim oğlu bol döşekli
Sürüp gider yaylasına
Nazlı gelin bel kuşaklı

Sürüp gider yaylasına
Kilim sermiş mayasına
Az verdım (de) çok yalvardım
Ben bu kızın anasına

Bu dere buz bağladı

Yöre: Elazığ

Kaynak kişi: Enver Demirbağ

Derleyen: TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Türk Halk Müziği Müdürlüğü

Bu dere buz bağladı
Yanı yarpuz bağladı
Beni bir gelin vurdu
Yaramı kız bağladı

Bu derenin uzunu
Kıramadım buzunu
Aldım Avşar kızını
Çekemedim nazını

Bu dere derin dere
Suları serin dere
Dere al götür beni
Yârin olduğu yere

Deveyi düzde gördüm
Sürmeyi gözde gördüm
Şükür olsun mevla'ma
Seni bu gözde gördüm

Çayın öte yüzünde

Yöre: Manisa, Selendi

Kaynak kişi: Selim Önder

Derleyen: Ahmet Yamacı

Çayın öte yüzünde
Atım oynar düzünde
Ben yârimi tanırım (siyah saçlı cenneti'm aman)
Üç beni var yüzünde

Ovaları düz olsa
Koyunları yüz olsa
Ben koyunu güderim (siyah saçlı cenneti'm aman)
Arkadaşım kız olsa

Karşıdadır evleri
Yayılır develeri
Oturmuş koyun sağar (siyah saçlı cenneti'm aman)
Titriyoru elleri

Çek deveci develeri engine

Yöre: Burdur, Dirmil
Kaynak kişi: Kadir Turan, Mehmet Yıldırım
Derleyen: Özay Gönlüm

Çek deveci (aman) develeri engine (canım engine gülüm)
Şimdiki rağbet güzel ile zengine (yâr Zengine canım zengine gülüm)

Devem vardır densiz
Gerdanı var bensiz
Ben olamam sensiz (güzel)
Sen de durma bensiz

Öpmelere yazık
Sıkmalara nazik
Sıktırmış kollarını
Altın gümüş bilezik

Çek deveci (aman) devleri sulansın (aman yâr yâr amman)
Sevip sevip ayrı düşen dolansın (yâr dolansın canım dolansın güzel)

Köye varasım geldi
Yâri göresim geldi
Pencereden görünce
Camı gırasım geldi

Devesinin çanına
Gerdanında benine
Al yanağın gülüne
Saçlarının teline

Çek deveci develeri engine

Yöre: Konya

Kaynak kişi: yöre ekibi

Derleyen: TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Türk Halk Müziği Müdürlüğü

Çek deveci develeri engine (aman yâr aman)
Şimdi rağbet (aman) güzel ile zengine (aman aman)

(bağlantı:)
Develi daylak
Severler aylak
Meram yolunda
Kendi halinde
Şişe belinde
Sen kimin yarisin
Yollara düşmüş
Her yanın oynak

Çek deveci develeri yokuşa (aman yâr aman)
Siyah perçem ak gerdana yakışa (aman aman)
(bağlantı)

Çek deveci develeri sulansın (aman yâr aman)
Sulansın da akan çaylar bulansın (aman aman)
(bağlantı)

Çek deveci develerin sulansın

Yöre: Konya, Karapınar
Kaynak kişi: -
Derleyen: Ankara Devlet Konservatuarı

Çek deveci develerin sulansın
Sulansın da acı göller bulansın

Çek deveci develeri yokuşa
Gül sineler birbirine tokuşa

Saçım uzun ben saçımı tararım
Var mı benim kimselere zararım

Çekin mayaları burdan gidelim

Yöre: Burdur, Dirmil
Kaynak kişi: Emin Demirayak
Derleyen: Hamdi Özbay

Çekin mayaları (da) burdan gidelim
Dirmil yaylasına (da) göçe gidelim (vay gelin)

(bağlantı:)
Mor devenin gızgını
Döner döner üfürür
Onbeş gızdan eyyidir
Gelinlerin güzeli

Ala devem mor köşek
Al basmadan yün gömlek (döşek)
Geçme gelin buradan
Senin yayların gevşek
(bağlantı)

Devesi gater gater
Çilbiri suya batar
Kız oğlanı görünce
Sallar mendilin atar
(bağlantı)

Daldan dala uzatırlar urganı

Yöre: Çanrkırı, Atkaracalar köyü
Kaynak kişi: Selver Ganioğlu
Derleyen: Zehra Ganioğlu

Daldan dala uzatırlar urganı
Üstüme örtüven gurbet yorganı
Sağ olur da sılamıza erersek
Kestiremin anam çifte kurbanı

(bağlantı:)
Ah garip anam niye verdin yabana
Sormadın mı köyümüzde çobana
Ah garip anam niye verdin yabana
Vereyidin köyümüzde çobana

Kapımız önünden üç atlı geçti
Altın iğnesiyle derdimi deşti
Ağlamayım dedim gözlerim coştu
(bağlantı)

Akşam olur kalk yerine yat derler
Sabah olur develeri güt derler
olur olmaz bey elini öp derler
(bağlantı)

Elma attım yuvarlandı (bebek)

Yöre: Tunceli, Ovacık, Zeranik
Kaynak kişi: Maksut Uşağı aşiretinden
Derleyen: Ferruh Arsunar

Elma attım yuvarlandı (uy)
Gitti beşiğe dayandı (nenni oğul nenni yavru nenni balım uy)
Bebek beşikden uyandı (nenni oğul nenni yavru nenni balım uy)

(bağlantı:)
Sana bebek diyemedim
Kalkıp emzik veremedim
Nenni oğul oğul
Nenni yavru yavru
Nenni balım uy

Deve gelir katar gider (uy)
Çamurlara batar gider (uy)
Bu da nasıl anayımış (nenni oğul nenni yavru nenni balım uy)
Yavrusunu atar gider (nenni oğul nenni yavru nenni balım uy)
(bağlantı)

Devemi deveye katdım (uy)
Yuları boynuma atdım (uy)
Yurt yerine varanacak (nenni oğul nenni yavru nenni balım uy)
Kaynanamdan hicap etdim(nenni oğul nenni yavru nenni balım uy)
(bağlantı)

Erzurum ovaları (gel beri gel ay gelin)

Yöre: Kars, Çıldır / Yakınsu köyü
Kaynak kişi: Oruç Topal
Derleyen: Nida Tüfekçi

Erzurum ovaları (gel beri gel ay gelin)
Yayılır develeri (daşlı duman ay gelin)
oturmuş goyun sağar (gel beri gel ay gelin)
Terlemiş sineleri (sarı da yazmalı gelin)

Bu dereden buz alma (gel beri gel ay gelin)
Ağcalardan kız alma (daşlı duman ay gelin)
Ağcaların kızları (gel beri gel ay gelin)
Sürmelidir gözleri (sarı da yazmalı gelin)
Erzurum ovaları (hele yanarım)

Yöre: Erzincan, Tercan
Kaynak kişi: Hasan Korkut
Derleyen: Ahmet Kartal

Erzurum ovaları (hele yanarım ana ona yanarım)
Yayılmış develeri (sevdim alamadım ona yanarım)
Oturmuş koyun sağar (hele yanarım ana ona yanarım)
Terlemiş sineleri (sevdim alamadım ona yanarım)

Erzurum üni müni (hele yanarım ana ona yanarım)
Terekler dolu çini (sevdim alamadım ona yanarım)
Salınır bağda gezer (hele yanarım ana ona yanarım)
Göynümün göğercini (sevdim alamadım ona yanarım)

Gatıranlar gatıranlar

Yöre: Isparta, Sütçüler
Kaynak kişi: Mehmet Kızıl
Derleyen: Faik İnce

Gatıranlar gatıranlar (ey ya)
Yol üstüne oturanlar (ey ya)
Boz deveye yük sarıp da (ey ya)
Ala kilim götürenler (ey ya)

Gavurgayı ben gavurdum (ey ya)
Çıktım tepeye savurdum (ey ya)
Ayşe diye çok bağırdım (ey ya)
Ağam gelsin paşam gelsin (ey ya)

Anamasın sivri sazı (ey ya)
İçinde yumurtlar kazı (ey ya)
Goca beyin daylak gızı (ey ya)
Gelin olmuş gidiyoru (ey ya)

Ala tüfeğim sıkılı (ey ya)
Gelir bükülü bükülü (ey ya)
Goyun gibi mis kokulu (ey ya)
Ağam gelsin paşam gelsin (ey ya)

Halkalı şeker şam fıstık

Yöre: Eskişehir
Kaynak kişi: Satılmış Kılıç
Derleyen: Ahmet Yamacı

Halkalı şeker şam fıstık
(aman) arpalar kara kılçık
Eğer beni seversen (aman)
Al çeyizi yola çık
(bağlantı:)

Halkalı şeker
Hasiretlik çeker
Çok sallanma sevdiğim
cahilim aklım gider

Ben bu yerde haneyim
(aman) yel vurur pervaneyim
Gidin söylen o yâre
(aman) derdinden divaneyim
(bağlantı)

Galabak dereleri
(aman) yayılır develeri
Kalkı da vermiş oynarlar
(aman) şu gırka efeleri

İğdenin dalları yerdedir yerde

Yöre: Çorum, Alaca, Kuyumcusaray
Kaynak kişi: Muharrem Coşkun
Derleyen: Yücel Paşmakçı

İğdenin dalları yerdedir yerde
Gız siyah kekilin yüzüne perde
Iras gelir isek birtenhe yerde
Söz almadan salar mıyım ben seni

(bağlantı:)
Sunam al beni aman sar beni
Sevdim bir hoşum içtim serhoşum

Deve yüksek atamadım urganı
Üşüdükçe çek başına yorganı
Yedi yıldır derde derman aradım
Acep sende m'ola derdim dermanı
(bağlantı)

Karlıymış aşamadım dağları

Yöre: Kütahya, Altıntaş, Alaören
Kaynak kişi: Ahmet Kurt
Derleyen: Durmuş Yazıcıoğlu

(Aman) karlıyımış aşamadım dağları
Coşkunumuş geçemedim çayları
Hiç durmadan siyim siyim ağlayım
Ağlama sevdiğim bir gün gelirim

(Aman) yeşil ördekleyin ağdım havaya
Kanadım kırıldı düştüm ovaya
Derdimi yükledim beş on deveye
Doladım golumu gidip giderim

(Aman) kerem'in çeşmesi süttür geçilmez
Acıdır aşkın şarabı içilmez
Gardaştan geçilir yârdan geçilmez
Yandım yâr aşkına oldum bir mecnun

Meryem suya gidiyor

Yöre: Amasya, Merzifon, Gümüşhacıköy
Kaynak kişi: Kazım Aygül
Derleyen: Ankara Devlet Konservatuarı

Meyrem suya gidiyor
Saçları gel gel ediyor

(bağlantı:)
Gız meyrem meyrem meyrem
Gözleri yaşlı meyrem
Rastıklı kaşlı meyrem

Meyrem inek sağıyor
Saçları yere değiyor
(bağlantı)
Garşıdadır evleri
Yayılır develeri
(bağlantı)

Mor devenin gızgını (çekin mayaları burdan gidelim)

Yöre: Burdur, Dirmil
Kaynak kişi: Hamdi Özbay
Derleyen: hamdi özbay

Çekin mayaları da burdan gidelim
Dirmil yaylasına da göçe gidelim (vay gelin)
Mor devenin gızgını döner döner üfürür
Onbeş gızdan eyidir gelinlerin güzeli

Ala devem mor köşek
Al başmadan yün döşek
Geçme gelin buradan
Senin yayların gevşek

Devesi gatar gatar
Çilbiri suya batar
Kız oğlanı görünce
Sallar mendilin atar

Ne düz olur gelenbe'nin ovası (barana-tarhala)

Yöre: Manisa, Soma, Tarhala
Kaynak kişi: yöre ekibi
Derleyen: N. Kaya, S. Özdemir, M. Yazıcıoğlu

Ne düz olur gelenbe'nin ovası
Çıkıp gelir efendimin devesi
A sürmelim sen de benim olası
Hadi gel gel aman

Geyiklikten ayvalığa yolu var
Arasında mor sümbüllü bağı var
Nasıl ayrılayım tatlı dili var
Hadi gel gel aman

Palanga'nın evleri

Yöre: Denizli, Tavas
Kaynak kişi: Süleyman Uğur
Derleyen: Nida Tüfekçi

Palanga'nın evleri
Yayılır develeri
Onbeşinde yâr sevdim
Sallıyor mendilleri

(bağlantı:)
Hadi bas bas gidelim ey

Palanga'dan toz kalktı
Kesire'den kız kalktı
Onbeşinde yâr sevdim
Cümle âlem göz kaktı
(bağlantı)

Yüksek tepede harman tozu savrulur

Yöre: Rumeli
Kaynak kişi: Sıdıka Ahmet Kızı
Derleyen: Rüstem Avcı

Yüksek tepede harman tozu savrulur
Üvey annem üveyliğini ayırır
Üvey babam ciğerimi kavurur

bağlantı:
Mullar ölüp öksüz çocuk kalmasın
Bu dünyada yetim çocuk kalmasın

Şimdi benim öksüzlüğüm bilinsin
Ciğerlerim delik delik delinsin
Gömleceğim delik delik delinsin
(bağlantı)

Bizim köyün develeri geç gelir
Akşam olur kardeşlerim aç gelir
Şimdi bana bu ayrılık güç gelir
(bağlantı)

Türkmen Şiirinde Kahramanlık ve Mertlik Sembolü Deve

Soner Sağlam*

Oğuz Kağan Destanı'nında Oğuz'un vücudu hayvanlara benzetilerek tasvir edilmiştir: "Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi" Bu ifadelerle Oğuz, doğadaki güç ve kudretlerine bağlı olarak hayvan ata olarak kabul edilmiş, kutsal sayılmış hayvanların bir kısmının kutsiyetini üzerinde toplamıştır. (Kaplan, 2002: 513). Kültigin Yazıtı'nın doğu tarafındaki, "Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş" ifadesi kurdun liderlik, yol gösterici ve buna bağlı unsurların sembolü olduğunu göstermektedir. Kartal ve diğer avcı kuşların hükümdarlık, güç ve kuvvetle ilgili sembolizmi hem İslamiyet öncesi hem de İslamiyet sonrası dönemlerde devam etmiş ve bu kuşlar zaman zaman arma olarak da kullanılmıştır. (Çoruhlu, 1996: 145-146)

Dede Korkut Hikayeleri'nde Kazan Bey oğluna "arslanım oğul" diye hitap etmiş; Bay Büre Bey için "kara kuş gibi erdemli, kartal gibi cesur" ifadeleri kullanılmıştır. (Ergin, 1958: 118, 157) Manas Destanı'nda da Manas'a daima destek olan kahramanlardan Acı Bay'ın özellikleri anlatılırken göçebe yaşam tarzının bir parçası olan hayvanlar-

* Yrd. Doç. Dr. Soner Sağlam, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyonkarahisar.
soner.saglam@gmail.com

dan benzetme unsuru olarak yararlanılmıştır: "Uzaklardan saldıran kaplan gibi, Acı Bay'a haber sal", "Aygır çeneli, kara dilli, Haykırışı colbors gibi, Acı Bay'a ne yapayım!" (Yıldız, 1995. 85) Kutadgu Bilig'de ise iyi bir komutanın özellikleri on hayvan üzerinden şöyle anlatılmıştır: "Bir yabandomuzu kadar inatçı, bir kurt kadar güçlü, bir ayı kadar cesur, bir yak kadar intikamcı olmalı, saksağan gibi saflığını korumalı, karganın kayaların üzerinden bakması gibi uzağı görmeli, kızıl tilkinin inceliğine sahip olmalı, intikamının izinden damızlık deve gibi gitmeli, baykuş gibi geceyi gözlemelidir ve aslan gibi büyük cesarete sahip olmalı." (Roux, 2005: 229) denilmektedir.

Türklerdeki göçebe yaşam tarzı hareketli ve aktif olmayı gerektirdiğinden at en başta gelen unsur olmuştur. Bozkır insanı onunla göç etmiş, avlanmış, savaşa gitmiş; onun etinden, sütünden yararlanmıştır. Dolayısıyla at, bozkır insanının her şeyi olmuştur. Şamanist törenlerde at, şamanın gökyüzüne çıkacağı bineği ve kurban hayvanı olarak önemli bir işlev edinmiştir. Yine at, savaştaki yararlarından dolayı kuvvet ve kudret simgesi olmuştur. Bunun en güzel tezahürünü efsane, destan ve hikâyelerimizde görebiliriz. Destan kahramanın en değerli varlığı, yakın arkadaşı, onun can yoldaşı atıdır. Köroğlu'nun Kırat'ı, Alpamış'ın Bayçıbar'ı, Manas'ın Ak Kulan'ı kahramanların mücadelelerinde onların zafer ortağı ve en büyük yardımcılarıdır.

Kurt, kartal, boğa gibi deve de Türk mitolojisinde alplık sembolü ya da ongun olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle buğra denilen erkek develer kahramanlar tarafından töz olarak kabul edilmiştir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde deve, boğa gibi kahramanın kuvvet gösterisi için yendiği hayvanlardan biri olmuştur. Boğaç Han hikâyesinde, Bayındır Han'ın bir boğa ile deveyi güreştirmesi, yine Kanturalı boyu hikâyesinde de Kanturalı'nın Salcan Hatun ile evlenebilmek için sırasıyla boğa, aslan ve deve ile savaşması devenin de boğa gibi Alplik, güç, kuvvet ve kudret kavramlarıyla ilgili olduğunu göstermektedir. (Kartal, 2012: 70) Karahanlılar döneminde ise deve, hükümdarlıkla ilgi bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkmen Kültüründe Deve

Tarih boyunca tamamen ve günümüzde de kısmen avcı, çoban ve çiftçi olarak yaşamını sürdüren bir milletin düşünce dünyasında hayvanlarla ilgili pek çok atasözünün söylenmiş olması oldukça doğal bir durumdur. At, ayı, eşek, deve, koyun, keçi, öküz, inek, dana, kurt, köpek, tavşan, yılan, horoz, tavuk vb. Türk dünyası atasözlerinde yer alan başlıca hayvanlardır. (Çobanoğlu, 2004: 36-37) Yine yazılı iletişimin ilk örnekleri olan kaya üstü tasvirlerde ise en fazla dağ keçisi, geyik, kurt ve ata yer veren Türkler, önem derecesine göre yılan, domuz, ejder, köpek gibi hayvanları da kaya üstü tasvir olarak kullanmıştır. (Mert, 2007: 300) TDK'nin Atasözü ve Deyimler Sözlüğü'ne baktığımızda deve ile ilgili yirmi altı atasözü, on dört tane de deyimin bulunduğunu görmekteyiz. (www. tdk. gov. tr) "Azerbaycan Medeniyetinde Ata-Babalar Sözleri" adlı çalışmada da deve ile ilgili altmış iki tane atasözü bulunmaktadır. (Rahnamayan, Garusli, 2002; 42-44) Yine "Türkmen Nakılları ve Atalar Sözü" adlı çalışmaya baktığımızda deve ile ilgili kırk üç tane atasözüne yer verildiğini görmekteyiz. (Geldiyev, 2002; 127-129) Osman Mert "Kazak Türkçesinde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri" adlı çalışmasında, hayvan adlarıyla kurulan atasözlerinin kuruluşunda attan sonra en fazla deveyle ilgili kavram işaretlerinin kullanıldığını belirtmiştir. (Mert, 2007: 304) Özkul Çobanoğlu, Türk dünyası atasözlerinin tarih ve coğrafya eksenlerinde paralel metinlerini verdiği "Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü" adlı çalışmasında deve ile ilgili on adet atasözüne yer vererek, bunların ortak düşünce sisteminin birer mahsulü olduklarını ifade etmiştir. (Çobanoğlu, 204: 207-211)

Atasözleri ve deyimler, bir milletin kültür yapısını resimleyen ve ortak kültür birikimini ortaya koyan en önemli belgelerin başında gelmektedir. Dolayısıyla deve ile ilgili bu kadar çok atasözü ve deyimin olması, bizlere devenin Türk kültür ve medeniyetinde önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Türkmenistan'ın coğrafi şartlarını göz önüne aldığımızda, devenin bu coğrafyada yaşayan insanlar için oldukça ehemmiyet taşıdığını ifade edebiliriz. Özellikle "Deve malı dünya malı", "Develi yurt, aç ölmez", "Deveye bahar geldi dediler, yüküm arkamda dedi." gibi Türkmen atasözleri, deve ile ilgili deyimler ve deveyi kar-

şılayan kelimelerin çokluğu[1] devenin Türkmencedeki ve sosyal hayattaki kullanım alanının genişliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Topraklarının büyük çoğunluğu çölden ibaret olan Türkmenistan'da kurak ve sıcak bir iklim hâkimdir. Açlık ve susuzluğa dayanma yeteneği ile çöl yaşamının en vazgeçilmez unsuru olan deve, diğer çöl bölgelerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da hem yük ve binek hayvanı olarak hem de etinden ve sütünden faydalanılması noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkmen Türkçesi'nde devenin karşılığı olarak "*arvana, ayrı, bugra, düye, inen, iner, maya*" kelimeleri kullanılmaktadır. *Türkmen Dilinin Sözlügi*'nde bu kelimelerin anlamları şöyle verilmektedir: *Arvana*, dişi deve; *ayrı*, iki hörgüçlü dişi deve; *bugra*, iki hörgüçlü deve; *düye*, dayanıklılığı ile bilinen bir ya da iki hörgüçlü, geviş getiren evcil hayvan; *inen*, annelik cinsi olan, dişi deve; *iner*, arvana ile bugradan olan erkek deve; *maya*, bugra ile arvanadan doğan dişi deve. (Hamzayeva, 1962; s. 31, 111, 275, 339, 433).

Türkmen halk inançlarındaki uygulamalarda Durmuş Tatlıoğlu "Türkmen Irımları (Halk İnançları)" adlı çalışmasında deve ile ilgili şu tespitleri yapmıştır:

"Geline nazar değmesin diye arabasına, deve tüyünden yapılmış siyah, beyaz renkte ip bağlanmaktadır. Hamile bir kadın, çirkin adam, deve ve tavşan görse çocuk çirkin; devenin altından geçerse çocuk kuvvetli olur. Deve tüyünden ala ip veya yılan şeklinde ip yapılarak evin kapısına asılırsa, bunun evi ve orada yaşayanları koruyacağına inanılmaktadır. Göz değmesinden korunmak için dua, muska, deve tüyü, alaca tüyden elde edilen ip bağ, yılan başı, domuz dişi, gümüş veya altın kaplı muska şeklinde " dağdan" takmaktadırlar." (Tatlıoğlu: 6-10)

Yine Göklen Türkmenlerinde saç ile ilgili bir inanca göre de, cenazeyi götüren devenin yağından saçına süren kişinin saçının çabuk ağaracağına inanılır. (Kalafat, 2010: 3) On beşinci yüzyıl Türkmen şairlerinden Vepayı'nın "Revnakü'l-İslam" (İslam'ın Işığı) adlı mesnevi-

---

[1] Baymuhammet Hocageldiyev (1991). *Türkmen Dilinde Devecilik İle İlgili Sözcükler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Aşkabat.

si namaz, oruç, zekât gibi pek çok dinî konunun ele alındığı önemli bir eserdir. Bu eserde zekât konusu ele alınırken, deve sahibi olanların ne kadar zekât vermeleri gerektiğine değinilmiştir. Bu durum da yine devenin Türkmenlerin iktisadi yaşamında taşıdığı önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Vepayı, deve sahibi olanların ne kadar zekât vereceklerini şöyle anlatır:

Beş teveden bir goyun bolar zekat,
Onga iki, on beşe üç koy necat.

Ger yigrimi bolsa, ol tört koy berür,
Ol yigrimi beşge bir torum gelür.

Otuz altı bolsa, ber iki yaşar,
Ber yene kırk altı bolsa üç yaşar.

Cüzge ber altmış birinde ey kişi,
Yetmiş altığa iki yaşar tisi.

Bolsa togsan, ber iki-üç yaşar tisi,
Törtge girmiş ol tevelerin yaşı.

Beş devede bir koyun olur zekat,
Onda iki, on beşte üç koyun yeter.

Eğer yirmi olursa, dört koyun ver
Yirmi beşte bir deve torumu gelir,

Otuz altı olursa, ver iki yaşında (deve),
Kırk altı olursa ver yine üç yaşında (deve).

Altmış birde beş yaşında bir dişi ver, ey kişi,
Yetmiş altıda ise iki yaşında dişi deve ver.

Olursa doksan, ver iki tane üç yaşında dişi,
Dörde girmiş olsun o develerin yaşı.

(TDTE[2] Ant. C. X: 298)

---

[2] Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi'nden alınan metinleri gösterirken TDTE kısaltması kullanılmıştır.

Deve, Alevi-Bektaşi inancında da önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu inanca göre Hz. Ali kendi tabutunu kendisi götürmüştür. Dolayısıyla deveyi çeken de devenin üzerindeki tabutta olanın da Hz. Ali'nin olduğuna inanılmaktadır. (Erseven, 2008: 624) Caferi mezhebine mensup bazı mezar taşlarının "deve heykel mezartaşı" olması, Osmanlı döneminde birçok Alevi aşiretlerin deve yetiştiriciliği yapmış olması bu durumu destekler mahiyettedir. (Özlü, 2012: 254-255) Deve ile ilgili inanış ve uygulamalara Uygur Türklerinin doğum adetlerinde de rastlamaktayız. Devenin genellikle on iki ayda doğurması nedeniyle, Uygur Türklerinde hamile kadınlar doğumun gecikmemesi için deve eti yemezler. Hamile kadınlar yanlarında deve tüyü olduğunda, kendilerine albastının gelmeyeceğine inanırlar. Yine doğumdan sonra da deve yününden yapılan ip, bebeklerin boynuna ya da bileklerine takılmaktadır. (Öger, 2012: 1684)

Türkmen Şiirinde Bir Sembol Olarak Deve

En donanımlı çöl hayvanlarından biri olan deve, tarih boyunca birçok uygarlığın ordusunda kullanılmıştır. Aynı şekilde Türkmenler de savaşlarda deveden yararlanmışlardır. Bu durum, devenin Türkmen kültüründe bir kahramanlık ve mertlik sembolü olarak ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Birçok Türkmen şairi, Türkmenlerin kahramanlığını, cesaretini ve mertliğini anlatırken bir benzetme unsuru olarak deveyi kullanmıştır. Ancak, burada dikkatimizi çeken bir husus bu benzetmeler sırasında *iner* kelimesinin -metinlerde kelime başındaki i'nin düşmesiyle *ner-* öne çıkmasıdır. Dolayısıyla yukarıda anlamlarını verdiğimiz kelimelerden soyu asil erkek deve anlamına gelen *iner* mertliğin, güçlü kuvvetli olmanın, cesaret ve kahramanlığın sembolü olmuştur. Yine dişi deve anlamına gelen *maya* da güzelliğin, saygının ve hürmetin sembolü olarak Türkmen şiirinde kullanılmıştır.

Türkmenlerin büyük şairi Mahtumkulu, Türkmen birliğini işlediği "Döker Olduk Yaşımız" adlı şiirinde Türkmenistan'ın güzelliklerini tasvir ederken, çöllerde yayılan nerlerden de bahseder:

Hızır'ın gezdiği çölde iller yayılsın,
Yurt binamız kaim olsun, koyulsun,

Çille mest nerlermizin hepsi yayılsın,
Bir sofrada eda bolsun aşımız. (Biray, 1992: 194)

On dokuzuncu yüzyıl Türkmen şiirinin önde gelen temsilcilerinden Misgingılıç (1845-1905) "Dağlar" adlı şiirinde bahar gelince ülkesinin güzelliklerini anlatırken şöyle der:

Bahar bolsa, çarvadarlar çıkarlar,
Otlağında ner, mayalar bakarlar,
Çeşmesinden has bedevler yakarlar,
Dağların içinde başdır bu dağlar.

Bahar olsa, göçebeler çıkarlar,
Otlağında erkek, dişi develer bakarlar,
Pınarlarında has bedevi atlar sulanırlar,
Dağların içinde baştır bu dağlar.
(TDTE, C.XI: 35)

Yine Misgingılıç, Arap atının güzelliğini anlattığı "Arap Atı Yahşı" adlı şiirinde Türkmenlerin ata karşı duyduğu sevgiyi oldukça lirik bir anlatımla mısralara dökmüştür. "Sabah kalkınca atanı gör, atandan sonra atını gör." Türkmen atasözündeki duygu ve düşünceyi Misgingılıç'ın şu mısralarında görebiliriz:

İr sabadan turup görsen yüzüni,
İşikde durmağa arap at yağşı.

Sabah erkenden kalkıp görsen yüzünü
Eşikte durması için arap atı güzeldir.

Misgingılıç bu şiirinde Arap atının özelliklerini anlatırken, onun sığır alınlı, ner ve maya dizli, ner gibi güçlü olduğunu ifade etmiştir:

Toynağı bazbentli, bir şemşat izli,
Sığır manlay bolsun ner, maya dızlı,
Gabağı pey vendi, bir alma gözli,
Şeyle sın yaraşan arap at yağşı

Özi hem kuvvatlı, her kimin güyçli,
Seri deli gerek hem garagušlı,
Azısı hancardır, aypalta dişli,
Düşmanın şanına arap at yağşı.

Toynağı pazubentli, bir şimşir ağacı izli,
Sığır alınlı olsun; ner, maya dizli,
Göz kapaklan birleşmiş, bir elma gözlü,
Böyle bakış yaraşan arap atı güzeldir

Kendisi de kuvvetli, deve gibi güçlü,
Başı deli gibi olmalı, hem de sârâlı gibi,
Azı dişleri hançerdir, balta gibi dişli,
Düşmanın şanına arap atı güzeldir.

(TDTE, C.XI: 37)

Benzer bir tasviri Manas destanında da görmekteyiz. Manasın Ak Kulan atının tasvirinde benzetme unsuru olarak birçok hayvan kullanılmıştır. Bunlardan biri de devedir:

Ensesi yüksek, boynu uzun,
Nar gibi kula at kimin?
Yığılışı nar deve gibi,
Yar gibi kula at kimin. (Yıldız, 1995: 694)

Köroğlu'nun Türkmen anlatmasında, Köroğlu'nun savaşa giderken deve gibi kükreyip türkü söylediği şöyle ifade edilmiştir: *"Göroğlı ağan Gıratına münende urşa gitcek bolanda iner kimin kükrep, nama gayrar ekeni, sen onu bilye min?"* (Köroğlu Ağa'n Kırat'ına binince, savaşa gideceği zaman deve gibi kükreyip türkü söylermiş, sen onu biliyor musun?) (TDTE, C. X: 160) Yine Köroğlu savaşa giderken şu türküyü söylermiş:

Göroğlı beğ, adım eleme destan,
Gıratım meydanda ner kimin mestan,
Haybatımdan titrer külli Gürcüstan,
Tekeli-Türkmenli illerim bardır

Köroğlu Beğ, adım âleme destan,
Kırat'ım meydanda deve gibi mestan,
Heybetimden titrer bütün Gürcüstan,
Tekeli-Türkmenli illerim vardır. (TDTE, C.XI:160)

Yine Misgingılılç, Medet ve Nepes adlı iki Türkmen yiğidinin savaşta ölmesi üzerine kaleme aldığı "Ah u Zar" adlı şiirinde, bu olayın halkı ne kadar üzdüğünü anlatır. Bu iki Türkmen yiğidinin cesaretini ve kahramanlığını anlatırken yırtıcı kuşlar, yılan, ejdarha, kaplan ve aslan gibi hayvanlarla birlikte deveden de yararlanır:

Her kaysı ner kimin esrik mestdiler,
Rüstem dek pelivan zeberdestdiler,
Bir-birine can bargici dostdular,
Cahanda yok olar kimin vepadar.

İkisi söveşe bile cıkardı,
Biri algır laçın kimin kakardı,
Birini at goşlap, adam yıkardı,
Birisi serterde, birisi serdar.

Birisi dağların marı-acdan,
Birisi cülgenin gaplanı-şiri,
Sarsdırıp asmanı, titreder yeri,
Ursalar düşmana gılıç-zülpükar.

Her birisi deve gibi esrik ve mesttiler,
Rüstem gibi pehlivan ve kuvvetliydiler,
Birbirlerine can verecek kadar dosttular,
Cihanda yok onlar gibi vefakâr.

İkisi savaşa birlikte çıkardı,
Birisi alıcı şahin gibi kakardı,
Birisi at koşturup adam yıkardı,
Birisi askerin başı, birisi serdar.

Birisi dağların yılanı, ejderi
Birisi vadinin kaplanı, aslanı,

Sarsar gökyüzünü, titretir yeri,
Vursalar düşmana kılıcı, zülfikârı.
(TDTE, C.XI:38)

On sekiz yüzyıl Türkmen şiirinde epik destan geleneğinin en önemli temsilcisi olan Nurmuhammed Andalıp'ın, "Zeynel-Arap" adlı destanında, hikâyenin kahramanı şehzade sandık içinde götürülürken, ailesini ve dostlarını hatırlayıp üzülür ve duygularını mısralara şöyle döker:

Yadıma geçildi yörgen erlerim,
Hasan, Hüseyn ağalarım, şirlerim,
Yovuz günde Rüstem sıpat erlerim,
İki ağam nerlerimden ayrıldım.

Yâdıma geldi yürüdüğüm erlerim,
Hasan, Hüseyin ağabeylerim, aslanlarım,
Kötü güde Rüstem gibi erlerim,
İki ağabeyim nerlerimden ayrıldım.
(TDTE,C.X: 353)

Görüldüğü üzere Andalıp, yukarıdaki mısralarda Hasan ile Hüseyin'i önce aslana, sonra Doğu'nun meşhur kahramanı Rüsteme benzetmiş, son olarak da deveyi kullanmıştır. Dolayısıyla deve burada kahramanlığın, cesaretin, gücün anlatımında bir sembol olarak kullanılmıştır.

On dokuzuncu yüzyıl Türkmen şairlerinden Allagulı Şair (1790-1870) sosyal tenkidî içerikli "Çeyreksin" şiirinde, yaşadığı dönemde her şeyin para ile ölçüldüğünü eleştirmiştir. Şairin, para yüzünden dostların birbirine küstüğünü, aç ile tokun birbirinden uzaklaştığını, namerdin merde muhtaç kaldığını ve şeytan evinin pazara döndüğünü kısacası toplumda büyük bir yozlaşmanın yaşandığını söylemiştir. Allagulı bu yozlaşmayı daha iyi anlatabilmek için somutlaştırmaya başvurur ve bunu yaparken de aşağıdaki mısralarda olduğu gibi at ile deveden yararlanmıştır. Bedev atların kuyruğundan, yelesinden olduğunu; develerin de dermansız kaldığını söylemiştir. Şairin, paranın toplumsal yozlaşmaya neden olduğunu anlatırken at ile deveden yararlanması da

bu hayvanların Türkmenlerin sosyo-kültürel yaşamında taşıdığı önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir:

Bayı pakır edip, maldan ayırıp,
Pakırları yıkıp, haldan ayırıp,
Bedevi guyrukdan yoldan ayırıp,
Nerleri bimidar eden çer'ek sen.

Zengini fakir edip malından ayırdın,
Fakirleri yıkıp hâlden düşürdün,
Bedevi atı kuyruktan, yeleden ayırıp,
Erkek develeri dermansız eden çeyreksin.
(TDTE, C. X: 481)

Şiirlerinin önemli bir kısmını 19. yüzyılda Enev Kalesi'ne yapılan saldırılara ayıran Dosmemmet (1815-1865), bu mücadeleler sırasında Türkmen yiğitlerinin gösterdiği kahramanlığını ve cesaretini anlatırken *ner* kelimesini kullanmıştır. Şair "Ayrıldık" adlı şiirinde:

On üç aylap ganim bilen uruşdık,
Gayrat edip suv erine gan içdik,
Münene birimiz bolup gırlışdık,
Huri Pelvan atlı nerden ayrıldık.

Bu asırda Muzaffardır pirimiz,
Biz hem öten şehitlerin birimiz,
Meydana girende esrik nerimimiz,
Albn-kümüş, gızıl-zerden ayrıldık.

On üç aydır düşman ile vuruştuk.
Gayret edip su yerine kan içtik,
Binine birimiz olup kırıldık kırdık,
Nuri Pelvan adlı nerden ayrıldık.

Bu asırda Muzaffar'dır pirimiz,
Biz de ölen şehitlerden biriyiz,
Meydana girince esrik devemiz,
Altın gümüşten ayrıldık.
(TDTE, C. XI: 22)

On sekizinci yüzyıl Türkmen şiirinde, Mahtumkulu'nun halka dönük şiir geleneğini devam ettiren şairlerinden biri olan Murat Talıbı (1766-?) "Neyledin" adlı şiirinde Kılıç Can adlı dostunun ölümünden duyduğu üzüntüyü anlatır ve felekten şikâyette bulunur. Şiirden anladığımız kadarıyla Kılıç Can, şairin can dostudur ve tek dayanağıdır. İşte Murat Talibi, çok sevdiği can dostunu anlatırken onu "esrik nere" benzetir. Dolayısıyla *ner* kelimesi aşağıdaki mısralarda, şairin çok sevdiği can dostuna karşı olan sevgisinin ve aralarındaki kardeşlikten öte olan dostluğun anlatımında kullanılmıştır:

Can guşı per baglap, uçdı kapasdan,
Cıda düşdi merekeden, meylisden,
Ayra saldın bu gün meni Gıhçdan,
Arkadagım esrik neri neyledin?

Can kuşu kanat vurup uçtu kafesten,
Cüda düştü cemaatten meclisten,
Ayırdın sen bu gün beni Kılıç'tan,
Dayanağım esrik neri neyledin?
(TDTE, C.X:448)

On dokuzuncu yüzyıl Türkmen şiirinde "Aşk mülkünün padişahı" olarak bilinen, lirik aşk şiirleri ve "Zöhre-Tahır" destanıyla tanınan Mollanepes (1810-1862), dürüstlüğü, mertliği, eşe dosta karşı iyi davranmanın önemini, namuslu ve mert olmayı öğütleyip; adaletsizliği, zulmü, vefasızlığı yerdiği "*Ner Gezgin*" (Nerce Gez-Ner Gibi Gez) adlı şiirinde, görmek istediği bütün güzel davranışları "ner gibi ol" diyerek anlatmıştır:

Könlüm sana nesihat, gezseñ serbeser gezgin,
Tanı dostı-düşmanıñ, öyñe bahabar gezgin,
Ganım bilen garcaşsañ, dayım muştı-per gezgin,
Gezseñ dünyè yüzünde, davam tèze ter gezgin,
Kırk yıl maya gezinçèñ, bütina bir yıl ner gezgin.

İki adam uruşsa, öter yalı yol berme,
Birisine gep berip, ol birine al berme,

Ovval adamdan gaçma, gaçsan asla el berme,
"Can aga, özün bil", diyip, her nekese yalbarma,
Kırk yıl maya gezinçen, bütin bir yıl ner gezgin.

Nepes, hiç bir kem durma, deni-duşu, dost-yardan,
Pul tapmasan göterme, nekes bile süythordan,
Her dilende gam basar, könlün bolar gubardan,
Doğmaz togsan dört yılda boğaz bolsa er-erden,
Kırk yıl maya gezinçen, bütin bir yıl ner gezgin.

Gönlüm sana nasihât, gezersen serbeser gez,
Tanı dostunu düşmanını, evinden haberdar gez,
Düşman ile karşılaşırsan daima yumruk hazır gez,
Gezeceksen dünyada, gençken gez,
Kırk yıl maya gibi gezeceğine, bir yıl ner gibi gez.

İki adam vuruşsa, köprü gibi yol verme,
Birisine söz verip, öbürüne al verme,
Evvel adamdan kaçma, kaçsan asla el verme,
"Can ağa, kendin bil!" diye, her nâkese yalvarma,
Kırk yıl maya gibi gezeceğine, bir yıl ner gibi gez.

Nefes, hiç eksik durma, eşten dosttan ve yârdan,
Paran yoksa da alma nâkes ile cimriden,
Her ricada gam çöker, gönlün olur kederden,
Doğmaz, doksan dört yılda olsa er erden,
Kırk yıl maya gibi gezeceğine, bir yıl ner gibi gez.

(TDTE, C. XI: 62)

Yukarıdaki muhammesin nakarat mısrası olan "Kırk yıl maya gibi gezeceğine, bir yıl ner gibi gez." ifadesi soyu asil olan *iner*'in Türkmenler için hangi anlamalara geldiğini, hangi değerlerin sembolü olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Sonuç

Topraklarının büyük çoğunluğu çölden oluşan Türkmenistan'da deve, etinden, sütünden, yününden yararlanılan bir hayvan olarak kalmamıştır. Deve aynı zamanda, savaşlarda da at ile birlikte kullanılmıştır. Bu bağlamda ailesini, yaşadığı toprakları ve vatanını korumak için savaşan Türkmen yiğitlerinin bu mücadelelerinde deve önemli bir rol oynağından, zamanla kahramanlık, cesaret, dostluk ve mertlik gibi kavramların anlatımında sembolik bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla Türkmen şairleri, şiirlerinde bu duyguları işlerken deveden bir sembol ve benzetme unsuru olarak ustalıkla yararlanmıştır.

Kaynaklar

18.-19. Yüzyıl Türkmen Şiiri Antolojisi (1995). haz. Emine Gürsoy-Naskali ve Gülden Sağol. İstanbul: Hoca Ahmet Yesevi Vakfı Yayınları.

Altıyev, Annamurat, Geldiyev, Gurbandurdu (2002). *Türkmen Nakılları ve Atalar Sözü*. Ankara: AKM Yay.

Biray, Himmet (1992). *Mahtumkulu Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Erseven, İlhan Cem. (2008). *Bektaşi Folklorunda Resim-Yazı Sanatı. Tasavvuf Kitabı*. haz. Cemil Çiftçi. İstanbul: Kitabevi Yayını, 595-633.

Garusli, Vahid, Rahnemayan, Şahriyar (2002). *http://azeribooks.aznet.org*.(E.T.03.11.2012)

Hamzayeva, M. Y. (1962). *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlügü*. Aşkabat: İlimler Akademisi.

Hocageldiyev, Baymuhammet (1991). *Türkmen Dilinde Devecilik İle İlgili Sözcükler*. Aşkabat: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

http: //www. tdk. gov. tr/index. php?option=com_atasozleri&view=atasozleri (E. T. 12. 06. 2013)

Kalafat, Yaşar (2010). Göklen Türkmenleri (Türkmenistan) Halk İnançlarındaki Ölüm Temasına Dair Bazı Karşılaştırmalar. *TÜBAR-XXVIII*. http: //turkoloji. cu. edu. tr (E. T. 10. 06. 2013)

Kaplan, Mehmet (2002). Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 3, s. 511-515) (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Mert, Osman (2007). Kazak Türkçesinde Hayvan Adlarıyla Kurulan Atasözleri. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Uluslar Arası Sempozyumu 21-23 Mayıs 2007*. Almatı.

Öger, Adem (2012). Uygur Türklerinin Doğum Adetleri. *Turkish Studies*. V. 7/1. s. 1679-1694.

Özkartal, Mehmet (2012). Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış. *Milli Folklor*, S. 94, s. 58-71.

Özlü, Zeynel (2012). Besni Kazasında Alevi Bektaşi Ocakları İle İlgili Bulgular. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. S. 63

Roux, Jean Paul (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı.

Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Cilt X-XI (1998). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Wilhelm Radloff, Manas, Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri (1995). haz.. Emine Gürsoy-Naskali. Ankara: TÜRKSOY.

Yıldız, Naciye (1995), *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*. Ankara: TDK.

Göktepe savaşında Ruslara karşı deve üzerinde savaşan Türkmen kadınını temsil eden R. Muhammeov'un "Zenan Gazabı" isimli yağılboya çalışması 2003 yılında Dövletmemmet Azadi İnstitutı'na hediye edilmiştir.

Kıbrıs'ta Deve

Nazım Kaşot* - Hüseyin Tufan**

Devegiller familyasına ait Camelus cinsi 2 deve türü vardır. Bunlar tek hörgüçlü deve "*Camelus dromedarius*" ve çift hörgüçlü deve "*Camelus bactrianus*"dir. Bir zamanlar Kıbrıs'ta bulunan deve bu türlerden tek hörgüçlü olanıdır. Hörgüç devede yağın biriktiği kısımdır. Burada biriktirilen yağın, metabolizmada yakılması sonucunda büyük miktarda enerji ve su açığa çıkar böylelikle devenin açlığa ve susuzluğa dayanıklılığı artar. Dağılış olarak doğal deve populasyonlarının nesli tükenmiştir. Bu tür, insanlar tarafından doğal populasyonlarından evcilleştirilmiş ve bugüne değin üretilmeye devam edilmiştir. Arap Yarımadası'nda, Senegal'de, Moritanya'dan Somali'ye, Kuzey Afrika boyunca, Orta Doğu, Arabistan ve İran'dan Kuzey Batı Hindistan'a kadar olan bölgelerde evcilleştirilen popülasyonlar dağılış göstermektedir.[2] Kıbrıs'ın coğrafik yapısı ve iklim özelliklerinin çetin olması deve-

---

* Nazım Kaşot, Çevre Eğitimi ve Yönetimi Doktora Öğrencisi, Biyoloji Öğretmeni, Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa, KKTC. nkasot@yahoo.com

** Hüseyin Tufan, Eğitim Yönetimi, Denetimi, Planlaması ve Ekonomisi Yüksek Lisans Öğrencisi, Tarih Öğretmeni, Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa, KKTC. yabgu_@windowslive.com

1 Çalışmanın her aşamasına gönülden katkı koyan Doç. Dr. Ali Efdal Özkul'a, Altay Sayıl'a, Neriman Cahit'e, Naciye Fikretler Kaşot'a, Ayşe Çakır'a ve Fatoş Mayın'a teşekkürü bir borç biliriz.

2 Wilson, Don E - Reeder, DeeAnn M, *Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference*, Johns Hopkins University Press, USA 2005, s. 67.

lerin tercih edilmelerine sebep olmuştur. Yazların oldukça sıcak ve kurak geçmesi ulaşımın gerçekleştirilebilmesi açısından bu koşullara uyum sağlamış bir hayvanın kullanılmasını adeta zorunlu hale getirmiştir. Buradan hareketle ulaşım sorununu çözmek amacıyla, çöl ortamına yani sıcak ve kurak koşullara kalıtsal olarak uyum sağlamış develer kullanılmıştır. Develerin zor ortam koşullarına uyum sağlamalarını sağlayan aynı zamanda Kıbrıs koşullarında tercih edilmelerine neden olan fizyolojik ısı stresine ve susuzluğa karşı geliştirdikleri davranış ve adaptasyonlarıdır.[3]

Kıbrıs'ta Devenin Tarihi

Kıbrıs'ta Osmanlı egemenliğinden önce 1340 yılından beri var olduğu bilinen develer, 1570 yılında Osmanlı ordularının Kıbrıs'ı fetih çalışmalarını gösteren gravürlerde resmedilmiştir.[4] Özkul'un 18. yüzyıl ilk yarısında Osmanlı egemenliğindeki Kıbrıs'ın sosyo ekonomik yapısını incelediği eserinde, dönemin tereke defterlerinde ve mülk satış kayıtlarında geçen evcil hayvan isimlerinde, deve yine yer almaktadır.[5] Bununla birlikte Çevikel'in 18. yüzyılın ikinci yarısını konu alan Kıbrıs Eyaleti adlı eserinin ilgili dönemindeki belgelerinde de evcil hayvan isimleri arasında önceki çalışmada olduğu gibi develerin de bulunduğu belirtilmektedir.[6]

Adanın İngiliz idaresi içerisinde bulunduğu 20. yüzyılı kapsayan döneme ait çalışmalarda da develerin varlıklarını sürdürdüğü görülmektedir. 1908 yılına ait *Excerpta Cypria* adlı çalışmada, develer ada-

---

[3] Ouajd, Souilem - Kamel, Barhoumi, "Physiological Particularities of Dromedary (*Camelus dromedarius*) and Experimental Implications", *Scandinavian Journal of Laboratory Animal Science*, 2009, 36, No: 1, Denmark, s. 19-29.

[4] Lukach, Harry Charles, Jardine Douglas, James, *Kıbrıs'ın El Kitabı*, çev. Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2007, s. 215; Altay Sayıl, "Kıbrıs'ta Nesli Tükenen Hayvanlardan Deve", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 57.

[5] Ali Eftal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 380.

[6] Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyaleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk 1750-1800*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi Yayınları, Mağusa 2000, s. 263.

da bulunan memeliler listesinde yer almaktadır.[7] 1909 yılına ait *Cyprus Blue Book* adlı eserde develerin varlığı belirtilerek ticari ürün olarak kullanıldığından bahsedilmektedir[8]. İngiliz döneminin sonlarına doğru, Kıbrıs Adasında yüz yıllarca taşımacılık gibi ekonomik amaçlarla kullanılan deve, Kıbrıs kültüründe belirgin izler bırakarak yerini gelişen teknoloji doğrultusunda, tren ve içten yanmalı otomotiv sektörü gibi alternatif diğer taşıma araçlarına devretmiştir. Sayıl'a göre 1974 yılına kadar sayıları iyice azalan bu hayvan türü günümüzde Güney Kıbrıs'ta nadir olarak görülmekteyken, Kuzey Kıbrıs'ta görülmemektedir.[9]

Konuya bu bilgiler ışığında bakıldığında; 14. yüzyıl ile 20. yüzyıl arasında yani Osmanlı ve İngiliz dönemlerinin de dahil olduğu süre içerisinde, Kıbrıs'ta varlığını sürdüren develerin toplumsal ve kültürel hayat içindeki ekonomik değerini etkin bir şekilde devam ettirdiği görülmektedir. Ortalama 500 yıllık süre zarfında deve-insan ilişkisinin yarattığı kültür, Kıbrıs Türk Toplumunun hemen hemen birçok alanına yansımıştır. Bu alanların başında develerin barınmasına olanak sağlayan tarihi Osmanlı han eserleri gelmektedir.

Devenin Mimari Üzerindeki Etkileri

Develerin etkisi sonucunda ortaya çıkan deveci hanlarının en bilindiği Lefkoşa Deveciler Hanıydı. Bağışkan'a göre Mehmet Bey Vakfı'na ait olduğu üzerinde durulan Lefkoşa'daki Deveciler Hanı, Selimiye Hanı ile Ayasofya Hanı adlarıyla da bilinmektedir. Lefkoşa'da Selimiye Camisi'nin güney bölgesinde yer alan yapı (Şekil 1), faaliyet gösterdiği dönemlerde Lefkoşa'nın büyük hanlarından biri olma özelliğini taşımaktadır.

---

[7] Claude Delaval Cobham, *Excerpta Cypria: Materials For A History Of Cyprus*, New York 1969, s. 337.

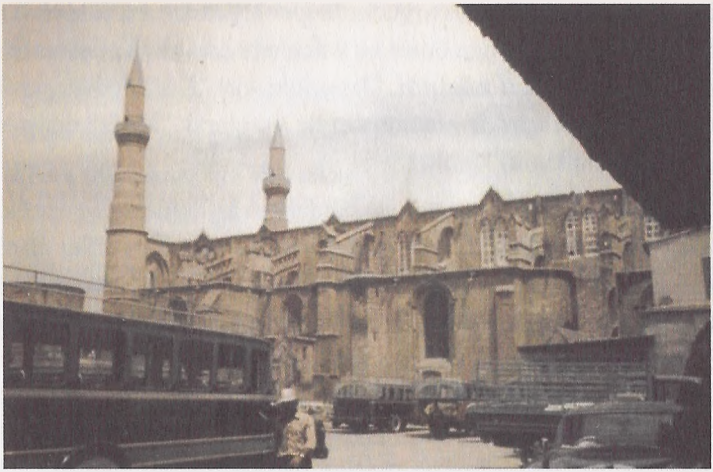
[8] William James Archer, *Cyprus Blue Book: 1909-1910*, Government Printing Office, Nicosia 1910, s. 262.

[9] Altay Sayıl, "Kıbrıs'ta Nesli Tükenen Hayvanlardan Deve", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 58.

Şekil 1. Lefkoşa Deveciler Hanı (Altay Sayıl Arşivinden Olga Rauf'un Tablosu)

Develerin konakladığı bir han olması nedeniyle yaygın olarak Deveciler Hanı adıyla bilinir. Biri güneyde diğeri kuzeyde olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır. Güneydeki giriş kapısı belediye pazarının toptancı haline baktığı belirtilmektedir. Bu kapının tam karşısında tamamen yıkılmış olan kuzey kapısı bulunmaktadır. Develer hana bu kapıdan giriş yaptıklarından dolayı büyük bir kemere sahip olduğu söylenmektedir. Hanın ortasında dörtgen planlı büyük bir su haznesi, etrafında ise büyük su yalaklarının olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda yanında çok büyük bir dut ağacının bulunduğu da söylenmektedir. Haznenin dışında güney girişinin hemen ilerisinde tulumbalı bir su kuyusu, Bedesten'in bitişiğinde tuvaletler, batısında ise ahırlar ile kümesler bulunmaktadır. Yine batısında (şu anda yol açılan kısımda) kapısı yola açılan Ethem Dede'nin türbesi bulunmaktadır. Hanın kuzeybatısında, alt katı hayvan ağılları, üst katı ise konaklama amaçlarıyla kullanılan bir yapı bulunmaktadır. Kerpiç ve ahşap malzemeden yapılmış bu yapının cephesi kemerli ve sündürmeli olduğu söylenmektedir. Sündürmenin batı bitişiğinde şimdilerde kütüphane sokağında ki saçaklı evin bir benzeri olan iki katlı bir yapı bulunmaktadır. Bağış-

Şekil 3. Yıkılan Lefkoşa Deveciler Hanının 1970 Yılında Park Olarak Kullanıldığını Gösteren Fotoğraf (Altay Sayıl Arşivinden)

kan'ın eserinde tasvir etmeye çalıştığı Lefkoşa Deveciler Hanı 1950'li yıllara kadar mimari açıdan iyi durumda iken, 1965-1966 yıllarında büyük bir kısmının yıkıldığı daha sonralarda da araç park yeri olarak kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir.[10] (Şekil 2)

Osmanlı ve İngiliz Dönemlerinde Develer ve Deveciler Hakkında Genel Bilgiler

Kıbrıs Kültüründe develer ilginç özellikler taşımaktaydılar. Alıştırıldıkları takdirde ağızlarına sigara konduğunda, sigara içerlerdi. Sayıl'a göre sigara içen develerin, halk tarafından ilgi ile seyredildikleri belirtilmektedir.

Deveciler, develerle yük taşıyarak geçimlerini sağlarlardı. Harar adı verilen büyük torbalar içerisine saman yüklenerek develer yardımıyla taşınırdı. Saman dışında; nar, tuz, harup, kereste, yağ, kiremit, küfeler içinde üzüm ayrıca guggurga denen kamıştan yapılmış dar uzun kafesler yardımıyla tavuk da taşınırdı. En az üç-dört ile on arası devenin bulunduğu gruba deve katarı denilmektedir. Katarın önünde giden erkek deveye "peşenk" denilmektedir. Deveci develeri ya tek başına,

ya da bir yardımcısı ile birlikte güderdi. Deveciler, katara yüklerini yerleştirdikten sonra, peşenge biner ve yolculuğa çıkardı. Katarın son devesinin boynuna ise zil takılırdı. Deveci deveye "Kıh" dediğinde deve çöker ve kalkması için de boynuna el ile vurularak "Hade" denmesiyle deve ayağa kalkardı.[11]

Deveciler iki kulplu toprak su bardakları kullanırlardı ve halk tarafından bu bardaklara deveci bardağı adı verilir. Deveciler bardağı kulplarından deveye asarlardı. Eşeklerin semerine de deveci bardağı asılırdı[12]. Yaşlanan deveciler için, halk arasında bir hikâye söylenmektedir. Bu hikâyeye göre deveci; gençlik yıllarında, peşengin üzerine binip başını sallayarak yürüyen deve üzerinden herkese yüksekten bakarmış. Deveci yaşlandığında, uzun sakallı ve boynunda zili olan peşenge binemez olmuş. Deveci bunun üzerine bir eşek alarak, katarın önüne koyulmuş ve eşeğin üzerine binmeye başlamış. Peşenk de devecinin tercihine öfkelenerek deveciye şöyle demiş "ben seni bu kadar yıl sırtımda taşıdım, sen ise, benim gibi, koca bir peşengi, bir eşeğin arkasına takıyorsun" diye yakınmış.[13]

Deve Kültürünün Edebiyata Yansıması

Kıbrıs Türk ağızında deve kelimesi ünlü benzeşmezliği (disimilasyon, e-e>ö-e) nedeniyle döve şeklindedir.[14] Kıbrıs Türk Edebiyatında devenin yer aldığı atasözleri, deyimler, maniler, benzetildiği bitki ve hayvanlar, çocuk oyunları ve masallar vardır.

---

[10] Tuncer Bağışkan, *Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri*, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayınları, Lefkoşa 2005, s. 326; Gürkan Haşmet, *Dünkü ve Bugünkü Lefkoşa*, Galeri Kültür Yayınları, s. 179.

[11] Altay Sayıl, "Kıbrıs'ta Nesli Tükenen Hayvanlardan Deve", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Mağusa 1995, s. 57.

[12] Mustafa Gökçeoğlu, "Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 1637, İstanbul 2006, s. 78.

[13] Altay Sayıl, "Kıbrıs'ta Nesli Tükenen Hayvanlardan Deve", *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Mağusa 1995, s. 58.

[14] Erdoğan Saraçoğlu, *Kıbrıs Ağzı*, Ateş Matbaacılık Ltd, Lefkoşa 2009, s. 13.

Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında Devenin Konu Olduğu Atasözleri ve Deyimler

Saraçoğlu'nun eserinde geçen atasözleri:

Döve dengiynan gakar.

Döve silkinse, eşeğe yük çıkar.

Döveye bininca, çalı arkasında gizlenmeg olmaz.[15]

Hakeri'nin eserinde geçen atasözleri:

Deve düşse kaybolur: Yapılan hatalı bir işte açılan çukurların istenilenden büyük olması.

Deve zilini dengi dengine çalar: Her insan kendine uygun olanlarla görüşmeli.

Devenin hatırı yoksa devecinin hatırı vardır: bir kimsenin yapacağı bir işte işin kendisinden fazla işi yaptırana karşı sevgi ve saygı duymasıyla uygulamada bulunması.

Deve silkinse eşeğe yük çıkar: Varsıl birisinin küçük gördüğü işler ya da önemsemediği mallar yoksullar için servettir.[16]

Bozkurt ve Arnaut'un eserinde geçen deyim ve atasözleri:

Deve kadar boyu var: çok uzun boylu[17]

Gökçeoğlu'nun eserinde geçen deyim ve atasözleri:

Deve dellalı: Çok uzun boylu insanlara söylenen sözdür.

Deve adımı: Çok uzun adımlar atmak. Attığı deve adımlarıyla uzakları yakın etti.

Deve kini güdmeg: Kini hiç bitmemek. Yapılan kötülükleri hiç unutmamak, affetmemek, düşmanlık duymak, hıncı olmak, kin bağlamak.

Deveye ıhh demeg: Deveyi çöktürtmek, oturtmak.

---

[15] Erdoğan Saraçoğlu, *Kıbrıs Ağzı*, Ateş Matbaacılık Ltd, Lefkoşa 2009, s. 75.

[16] Bener Hakeri Hakeri, *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*, Samtay Vakfı Yayınları: 8, Gazimağusa 2003, s. 73-74.

[17] İsmail Bozkurt - Fedora Arnaut, *Yeniboğaziçi Halk Kültürü*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2006, s. 111.

Deveci: Elinden hiçbir iş gelmeyen. Hiçbir yeteneği ve becerisi olmayan kişi. Gökçeoğlu'nun derleme sözlüğü'ne göre deveci sözcüğünün bu anlamı yalnızca Kıbrıs'ın Larnaka ilçesinin Köfünye köyünde saptanmıştır. Baba'nın oğlunu 'okula gitmezsen büyüdüğünde elinden hiçbir iş gelmeyecek ve sana deveci diyecekler' diye uyardığını anlatmaktadır.[18]

Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında Devenin Konu Olduğu Maniler

Cahit'in eserinde geçen maniler:
Deve nerde han nerde
O yük o kervan nerde
Ne dostluglar yaşandı
O eski gavelerde

Develer katar katar
Ağır taş suya batar
Dostla içilen gave
Ömüre ömür katar[19]

Devenin Özelliklerinin Benzetildiği Bitkiler ve Hayvanlar

Deveçöktüren: çakır dikeni (Prosopis farcta).[20]

Deve dili (*Verbascum sinuatum*): İki yıllık bir bitkidir. Gövdesi grimsi sarı renktedir. Boyu bir buçuk metreye varır. Alt yaprakları bir ayak uzunluğunda ve kısa saplıdır. Gövde yaprakları küçük ve gövdeye yapışıktır. Çiçekleri sarıdır. Lefkoşa çevresinde deve dili bitkisini bulabilirsiniz.

Deveçökerten otu: Tuzlu yerlerde yaşayan, yatık dalları olan küçük bir bitkidir. Buna karşın çok sert ve sivri dikenleri olan börülce büyüklüğünde dikenleri vardır.

---

[18] Mustafa Gökçeoğlu, *Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 1637, İstanbul 2006, s. 78-79.

[19] Neriman Cahit, *Eski Lefkoşa Kahveleri ve Kahve Kültürü*, Şadi Kültür Sanat Yayınları, Girne 2001, s. 35-42.

[20] Bener Hakkı Hakeri, *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*, Samtay Vakfı Yayınları: 8, Gazimağusa 2003, s 76..

Devedişibuyday: Bilindiği gibi buğdayın anavatanı Türkiye, Suriye'nin kuzeyi ve Kıbrıs Adası'ydı. Kıbrıs'ta bugün bile günümüz buğdaylarının atası olan yabani buğdaylar çok seyrek de olsa tarlalarda bulunmaktadır. Yabani buğdayın taneleri çok seyrek olarak başaklara dizilmiş olarak bulunduğundan ve devenin de dişleri seyrek olduğundan yabani buğdayın başağına devedişibuyday denmektedir.

Devekenesi: Bir tür böcektir. Gökçeoğlu eserinde halk arasında "*Adı devekenesiymiş, bir böcek kanımı emmeye başladı. Çöktürtmek için kıh dedi ama deve kendi bildiğini okudu.*" şeklinde bir söylenti olduğunu belirtmektedir[21].

Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında Devenin Konu Olduğu Çocuk Oyunları

1. Döveye Binermin Oyunu

Daha çok büyük bir kişi ile küçük bir çocuğun arasında geçen bir oyundur. Karşılıklı oturan büyükle çocuk parmaklarını kenetleyerek ellerini deve biçimine sokar. Sonra büyük, çocuğa:

"Döveye biner min?

Halebe gider min?

Halebde bir guş var

Gorkarmın, gorkmazmın?"

sorularını sorar. Çocuk "Gorkarım" ya da "Gorgmam" yanıtını verir. "Gorgmam" derse eller çözülerek çocuğa doğru ani "Paf" denir. Çocuk korkuyla karışık bir heyecan duyar.

Sorma sırası çocuğa gelir. Çocuk da aynı soruları yöneltir.

Oyun böylece sürüp gider.[22]

---

[21] Mustafa Gökçeoğlu, *Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 1637, İstanbul 2006, s. 78-79.

[22] Mahmut İslamoğlu, *Kıbrıs Çocuk Oyunları*, Yarın Matbaası Offset, Lefkoşa 1979, s. 19.

2. Bullum Bullum Puf veya Devecik Oyunu

İki kişi arasında oynandığı gibi anne/baba ile çocuk arasında da oynanır. Yalnız değişik bölgelerde yalnız şekil ve söz bakımından farklılık gösterir.

Baf'ta: İki elin parmakları dıştan içe doğru geçirilir. Serçe parmakla işaret parmakları çıkarılır. Simetrik gelecek şekilde tutulur. Baş parmaklar da işaret parmaklarına yaklaştırılır. Bu haliyle semerini takınmış bir deveyi andırır. Bunu yapan kişi yürüyen bir devenin sallanma taklidini yaparak karşısındakine sorar:

- Deveye binen?

- Binerim...

- Haleb'e giden?

- Giderim...

- Orda gara bir guş var, gorkan yoksa gorkman?

- Gorkarım... (derse)

- Puffff! diyerek ellerini konuştuğu kişinin yüzüne doğru sallar. Karşıdaki çaresiz tepki gösterince gülüşürler.

Limasol ve Lefkoşa'da:

- Bullum bullum devecig

Anan baban şeherde

Sen ne aran bu yerde?

Bu döveye biner min?

Halep'de bir guş var

Gorkar mın gorgmaz mın?

- Gorgmam!

- Bullum bullum puff!

der ve ikisi de gülüşürler.[23]

---

[23] Oğuz Yorgancıoğlu, *Kıbrıs Türk Çocuk Oyunları*, Adam Yayınları, Lefkoşa 1997, s. 55.

3. Deve-Cüce Oyunu

Kız ve erkek çocukların karışık oynadıkları oyunlardan biridir. Oyuna on beş/yirmi kişi katılabilir. Oyuncular dar alanda ama birbirine değmeyecek şekilde ve karışık şekilde dururlar. İçlerinden birini sözlü olarak ebe seçerler. Oyun ebenin komutuyla başlar. Ebe:

- Deve... deyince herkes ayakta durur.
- Cüce... deyince herkes çömelip yumulur. Komutlar devam eder.
- Deve...
- Cüce...
- Deve...
- Cüce... Bu arada komutlar süratlenir.
- Deve...
- Cüce...
- Deve...
- Cüce... ve aniden komut ikilenir.
- Deve...
- Cüce... Tekrar deve sözcüğü beklenirken ebe:
- Cüce... der yumulu kalmayıp ayağa kalkanlar yanar. Veya deve sözcüğü tekrarlandığında ayakta kalınması icap ederken yumulanlar yanar ve oyundan çıkar. En son kalan oyunu kazanmış olur.[24]

Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında Devenin Masallardaki Yeri

Kıbrıs Türk Halk Edebiyatı'nda masalların başlangıç bölümüne bir tekerlemeyle başlanır. Tekerleme kelime oyunlarından, birbiriyle pek ilgisi olmayan sözlerden oluşur. Amaç dinleyicinin ilgisini çekmektir. Tekerlemedeki sözcükler dinleyiciyi hayali bir yerde, hayali kahramanlarla buluşmaya hazırlar. Tekerlemeler; manzum, mensur

---

[24] Oğuz Yorgancıoğlu, *Kıbrıs Türk Çocuk Oyunları*, Ada-M Basın Yayın Ltd, Lefkoşa 1997, s. 73.

olabildiği gibi secili bir nesir halinde de olabilir. Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında görülen masalların tekerleme kısmında devenin varlığı görülmektedir. "Evvel zaman içinde, galbur saman içinde develer lingiri[25] oynar esgi hamam içinde ve deve dellal ikan sivrisinek natır, sıçan naynaycı, gurbağa döblekçi, yengeç pehlivannıg edermiş."[26]

Sonuç

Sonuç olarak geçmişte ulaşım teknolojisinin gelişmemiş olması dolayısıyla taşımacılık hayvanlar sayesinde yapılıyordu. Yük taşıma kapasitesinin yüksek ve aşırı sıcak iklim şartlarına dayanıklılığının fazla olmasından ötürü develer, Kıbrıs Adası'nda taşımacılıkta vazgeçilmez unsurlar arasında tarih boyunca yer almışlardır. Kıbrıs adasında yaklaşık 500 yıllık geçmişinin olduğu bilinen develerin, Kıbrıs kültürüne kalıcı izli etkileri olduğu birçok yönden tespit edilmiştir.

Kıbrıs'ta birçok insan devecilik sayesinde geçimini sağlıyordu. Özellikle şehirlerdeki hanlarda ve taşrada develerin bakımının ve ikamesinin sağlandığı alanlar vardı. Bunlara örnek olarak, Lefkoşa bulunan Deveciler Hanı verilebilir. Oluşan mimari yapı sayesinde ekonomik getirisi olan bu hayvanın, Kıbrıs kültürü içindeki etkisi uzun süreler devam etmiştir.

Kültüre götürüp de dilden geçmeyen hiçbir yol doğal ve verimli değildir. Realist bir bakış açısıyla konuya yaklaşıldığında ana dilin öğrenilmesiyle kültür edinmek kavramları aynı şeyi ifade eder. Ağzımızdan çıkan her kelime aslında kültürün yansımasıdır ve dil olgusu geliştikçe kültür de zenginleşir. Kişi, kültür yönünden ne denli bilgi dağarcığını genişletirse aynı zamanda kültürle paralel olarak kendini de geliştirmiş olacaktır[27]. Bu sebeple de devenin Kıbrıs Türk Halk Edebiyatında halen görülmesi, dilin kültür yapısı içindeki etkisini gözler önüne sermektedir.

---

[25] Lingiri: çelik çomak oyunu.

[26] Orhan Kabataş, *Kıbrıs Türk Edebiyatı 1. Kitap*, Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2009, s. 40.

[27] Nermi Uygur, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 21.

Şekil 4. Lefkoşa Bedesten Önünde Poz Veren Bir Deveciyi Gösteren Kartpostal (Altay Sayıl Arşivinden)

Kaynaklar

Archer, William James, *Cyprus Blue Book: 1909-1910*, Government Printing Office, Nicosia 1910.

Bağışkan, Tuncer, *Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri*, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği Yayınları, Lefkoşa 2005, s. 326.

Bozkurt, İsmail - Arnaut, Fedora, *Yeniboğaziçi Halk Kültürü*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2006.

Cahit, Neriman, *Eski Lefkoşa Kahveleri ve Kahve Kültürü*, Şadi Kültür Sanat Yayınları, Girne 2001, s. 35-42.

Cobham, Claude Deleval, *Excerpta Cypria: Materials For A History Of Cyprus*, New York 1969.

Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyaleti, Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, DAÜ Basım evi yayınları, Mağusa 2000 s. 23.

Gökçeoğlu, Mustafa, *Kıbrıs Türk Ağızları Sözlüğü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 1637, İstanbul 2006.

Gürkan, Haşmet, *1940'larda Lefkoşa*, Halkbilim Sempozyumları, Gümüş Basımevi, İstanbul 1986.

Hakeri, Bener Hakeri, *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*, Samtay Vakfı Yayınları: 8, Gazimağusa 2003.

Hakeri, Hakkı Bener, *Kıbrıs Türk Ansiklopedisi*, A-N Graphics (Kıbrıs) Ltd, Lefkoşa 1992.

İslamoğlu, Mahmut, *Kıbrıs Çocuk Oyunları*, Yarın Matbaası Offset, Lefkoşa 1979.

Kabataş, Orhan, *Kıbrıs Türk Edebiyatı 1. Kitap*, Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı Yayınları, Lefkoşa 2009.

Lukach, Harry Charles - Jardine, Douglas James, *Kıbrıs'ın El Kitabı*, çev: Ali Çakıroğlu, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2007.

Ouajd, Souilem - Kamel, Barhoumi, "Physiological Particularities of Dromedary (*Camelus dromedarius*) and Experimental Implications", *Scandinavian Journal of Laboratory Animal Science*, 2009, 36, No: 1, Denmark, s. 19-29.

Saraçoğlu, Erdoğan, *Kıbrıs Ağzı*, Ateş Matbaacılık Ltd, Lefkoşa 2009.

Sayıl, Altay, *Kıbrıs'ta Nesli Tükenen Hayvanlardan Deve*, Kıbrıs Araştırmaları Dergisi, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Mağusa 1995.

Uygur, Nermi, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Wilson, Don E - Reeder, DeeAnn M, *Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference*, Johns Hopkins University Press, USA 2005.

Yorgancıoğlu, Oğuz, *Kıbrıs Türk Çocuk Oyunları*, Adam Yayınları, Lefkoşa 1997.

Fotoğraflarda Deve

Deve İle İlgili Bazı Kartpostallar ve Yörük Göçü Fotoğrafları

Necat Çetin*

Giriş

Geçmiş dönemlerde önemli bir yük taşıma hayvanı olan develer, her zaman batılı oryantalistlerin ilgisini çekmiş, doğu ülkelerine özellikle Osmanlı Devleti'ne yaptıkları seyahatnamelerde develerden söz etmiş, fotoğraf makinesinin sıkça kullanılmaya başlaması ile birlikte fotoğraf olarak kayıt altına almaya, kartpostal olarak da toplumun bilgisine sunmaya başlamışlardır. Net ortamında bolca bulunabilecek bu kartpostallar (özellikle İzmir-İstanbul civarına ait kartpostallar) tarihi nitelik kazanmıştır. Çeşitli zaman ve mekânlarda çekilen fotoğraflar sonra renklendirilerek kartpostal haline dönüştürülmüştür. Yazımızın ekinin ilk bölümünde deve içerikli kartpostallar, ikinci bölümünde ise Yörük kültürünün vazgeçilmez bir unsuru olan Yörük-deve ile ilgili fotoğraflar yer almaktadır.

Yörük - Deve İlişkisi

Deve, yörüğün kamyonudur. Yörük deveye taşıtmıştır, ununu, tuzunu, bezini, kazanını, tenceresini, topan tasını, tavasını, çomçasını

* Necat Çetin, Araştırmacı, Torbalı, İzmir.

(kepçe), yayığını, her bir şeyini. Yürüme üzerine kurduğu ekonomisini, deveye yükleyip taşımıştır. Bu yaşamda devesi olmayan ölü, az olan da rezil demektir. Devesi çok olan ise saltanat sürer. Sıkıntı çekmez. Yürüyen yaşamda son derece önemli olan deve, bu insanlar arasında diğer hayvanlara göre, ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Onun bakımı, göç sırasında süslenmesi, gereksiniminden öte başlı başına bir zevktir. Devenin sırtına vurulan "havut" keçenin en iyisi ile kaplanır. Üzerine boncuklar dizilir. Havutun üzerindeki yüklemede işe yarayan ağaç parçalar, ustası tarafından yapılır. Bu ağaçlara "hatap" denir. Devenin yuları, özenle dokunmuş olukmalardan dikilir. Yuların üzeri işlemelerle ve inciler boncuklarla süslenir. Bu duygulu hayvana takılan çanın önemi çok büyüktür. Devenin önündeki hatapa bağlanan çana "havan" denir. Bir deveye bir kaç tane çan takılır. Gümbürdekler, orta çanlar ve ziller gibi. Yanaklara değişik tonlarda ses veren ziller takılır. En çok süslenen deve, katarda önde olur. Deve çanının alınması titizlik ister. Havan takılmayan devenin ağladığı hep anlatılır. Çan, o zamanın geçer akçesi olduğu için, şehirlerin hepsinde dükkanların önlerine asılmış olarak satılırdı. Çan almaya giden kişi, diğer komşuların devesindeki çanlardan ayrı öten, ses çıkaran çan alırdı. Bu konuda yanılmazdı. Çünkü alışıktı. Büyük çanlar hataplara, ziller yanaklara takılır. Deve yüklenip, çanları, zilleri takılıp yola düşüldüğünde bir müzik gibi ses verir. Ayrıca değişik değişik renkte kilimler örtülünce çan sesleri ile birlikte çok güzel bir tablo çıkar ortaya.

Develerin Yörük Göçünde Yeri

Göç başlayacağı zaman ailenin durumuna göre 7-8 deveye bir katar denir. Katarda her devenin sarılacağı yükü herkes bilir. Mesela çadır deveye en son sarılır. Çünkü direkleri vardır. 1. Deveye alaçuvallar sarılır. Alaçuvallar en önemli giyeceklerin bohçalandığı çuvallardır. 2. Deveye boncuk çuvalı sarılır. İkinci dereceden elbise çuvalıdır. 3. ve 4. Deveye buğday ve un çuvalları sarılır. 5. Deveye köpeklerin yal için hazırlanacak darı unu sarılır. 6. ve 7. Deveye kazan düzen ev eşyası çadır içinde ne kaldıysa onlar sarılır. 8. Deveye çadır. Bunları hepsinin üstüne Yörük kilimleri atılır. Küçük bebek ve çocuklar havutunun ortasına bağlanır. Ya da

yeni doğmuş yol gidemeyecek oğlaklar da buraya bağlanır. Oba göçe kalktığında deve çanları yani havanlar çözülür. Tüm dağlar, taşlar, ovalar çan sesleri ile iniler. Her ailenin çan sesi farklıdır.

Deve katarını çekmenin de ayrı bir önemi vardır. Katarı, evin en güzel gelini çeker. Gelin, o gün yeni baştan süslenir. Zülüfleri taranır, ala dolamasını giyer, tepeliğinin altınları, çekinin altından parlar. Dirhem kuşağını kuşanır, fermanasını giyer ve kolunda yün burması ve kirmeni ile salına salına katarı çeker. Ama bir başka katarın gelini ile karşılaşmak gerekirse kirmeni bırakır. Deve çekme işi, Yörükler arasında bir bakıma yarıştır. Eğer gelin yoksa evin genç kızı katarı çeker. Çeyizinde dahi yanışları arasında deve yanışı olmazsa olmazlarındandır. Düğününde çeyizi muhakkak deveye sarılacaktır.

Devenin kini de çok önemlidir. Bir olaya kızarsa kin tutar. Böyle durumlarda kin tuttuğu şey yıllar sonra karşısına çıkınca hatırlar ve öcünü almaya kalkışır. Deve, eğitime açık bir yaratıktır. Onu eğiterek güreştirirler. Bu spor dalı günümüzde bile sürmektedir.

Develerin çobanı genellikle evin en küçük çocuğudur. Bu çocuk genellikle 8-10 yaşında olur. Görevi sadece develeri gütmek (otlatmaktır). Çobanla develer arasında bir bağ oluşur. Mesela babası deveyi güden çocuk bir kabahat yaptığında eğer çocuğu dövecek olursa devenin haberi olduğu anda çocuğu korumak için babaya karşı koyarak altına almaya çalışır.

Bu gün devenin yerini artık kamyonlar veya traktörler almış, Yörüklerde deve sayısı ne yazık ki 40-50 civarında (Sarıkeçililerde) kalmıştır. Deve güreşleri yörüğün şölenidir. Kesinlikle bahis yoktur. Nam sürmesi çok önemlidir. Deve güreşleri kış aylarında Çanakkale'den Antalya'ya kadar olan bölgede yapılır.

Deve Türleri

Devenin başlıca üç ana türü vardır. Türü ne olursa olsun yavrusuna "köşek" denir.

1. Yoz deve 2. Tülü (tüylü) deve 3. Buhur. Yoz devenin dişisine "daylak" erkeğine "kirinci" denir. Bu türün biraz arı olanına "lök"

adı verilir. Tülü devenin dişisine "maya" erkeğine de "beserek" derler. Tülü, deve tüylü olur. Kafası büyük, dizleri iri, kemiklidir. Tülü deve arı deve sayılır. Buhur, çift hörküçlüdür. Kıyılıp da yük vurulmaz. Hörgücü yağ olduğu için yük vurulursa yanlara devrilir. Döl almak üzere Yörüklerin beslediği deve türüdür. Deve köşeğini doğurduğunda Yörükler "deve bodladı" derler. Kısrak doğurduğunda da "kulunladı" yani kunladı derler. Bu yavruya "kulun" denir. Devenin yüklenmesi ustalık ister. Yörük olmayan deveyi yükleyemez. Deve önce çökerilir. Buna "ıhkırma" denir. Yuları aşağı asılınarak... ıhr... ıhr denilince deve sallana sallana önce ön ayaklarını dizlerinden kırarak çökmeye başlar. Ardından tümüyle çöker. Yük bu durumda yüklenir. Bunun için iki kişi yükü çuvallar içinde olmak üzere devenin iki yanına koyar. Sonra her iki çuvalda aynı anda bir kaç kişi tarafından kaldırılır ve çuvallar karşılıklı olarak çuval kulplarıyla birbirine geçirilerek hataplara bağlanır. Böylece deve yüklenmiş olur. Öteki develer de yüklenince sırayla kaldırılır. Baş deve önde olmak üzere birbirine sırayla eklenir. Yani bir devenin yuları öndekinin yüküne bağlanarak katar kurulmuş olur. Artık deve ile taşımacılığa başlanabilir.

Deve ile ilgili birkaç söz

"Yüklü deve dinlenmez", "deveye sormuşlar yokuşu mu seversin inişi mi? düz başıma mı yıkıldı demiş", "deve kırk yıl sonra intikam almış, "ne çabuk oldu" demiş". Ve tabii, Yörük ne devesiz, deve de ne Yörüksüz yaşayamaz.

Kaynaklar

Kaynak kişiler: İbrahim Erbudak (1937 doğumlu, Torbalı Özbey), Durmuş Şoleum (1934 doğumlu, Torbalı Özbey), Kerim Şoleum (1943 doğumlu, Torbalı Özbey) ile yapılan Ağustos 2012 tarihli görüşmeler (Torbalı Özbey Köyü).

Fotoğraf kaynakları: Zeki Oğuz arşivi, Yörük ocağı sayfası, Dünya Yörükler birliği sayfası, Necat Çetin arşivi, Yörük-Türkmen TV sayfası, www.gittigidiyor.com, www.nadirkitap.com, izmir-hatirasi.blogspot.com, varsakcom.blogcu.com, denizlerkitabevi.com, burakfilateli.com, torlakon.com, dutlucakoyu.wordpress.com, kenthaber.com, forumgazetem.com, haberyoruk.com, altayli.net, osmaniyorukcadiri.wordpress.com, msxlabs.org, starkibris.net, mutilcemiz.net, gonenbostancikoyu.blogspot.com, haberiniz.com.tr, yorturkvakfi.com, benimblog.com, milligazete.com.tr, antalyahaber.com.tr, gazetegercek.com, yenidenergenekon.com, merhabahaber.com, tarimkutuphanesi.com, kanal2000.com.tr, tarimkutuphanesi.com

Tarihi Fotoğraf ve Kartpostallarda Deve
(XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde)

Deveciler

1904 yılı İzmir'de deve kervanı

Deve kervanı

Deveciler

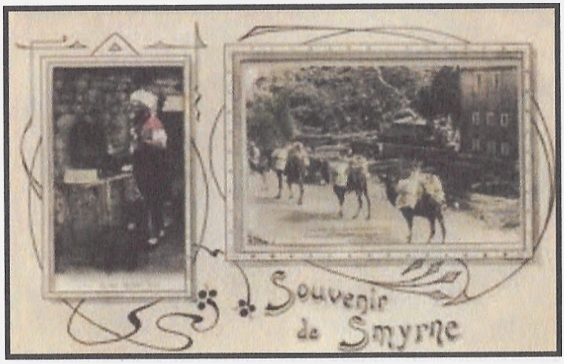
Deve kervanı

İzmir Kervan Köprüsü

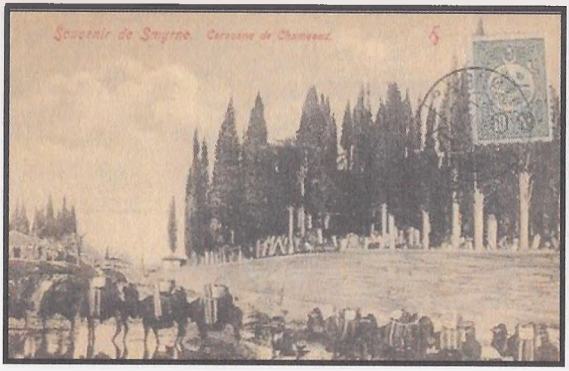
1903 yılı Beyrut

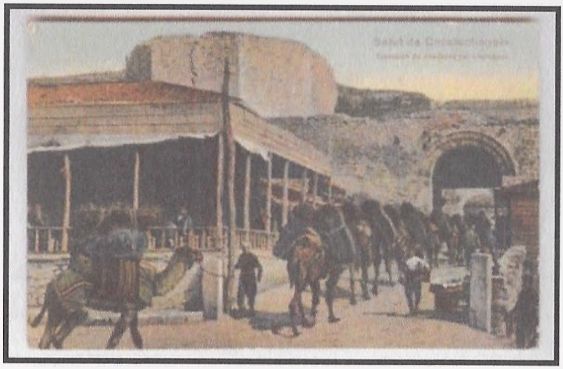
İzmir hatırası kartpostalı

Kömür taşıyan deve kervanı, 1908 yılı, Selçuk, İzmir

İzmir deve kervanı

İstanbul'a yük götüren deve kervanı

İzmir'de kervancılar

Eski bir deve güreşi

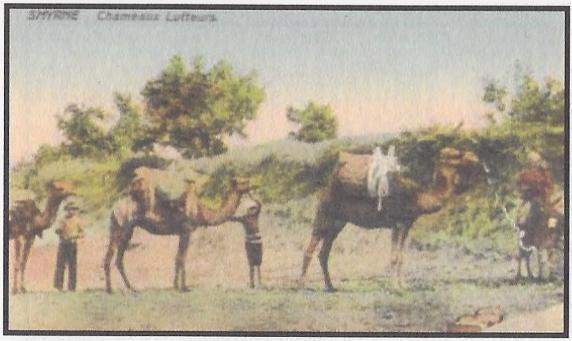
Eski bir deve güreşi

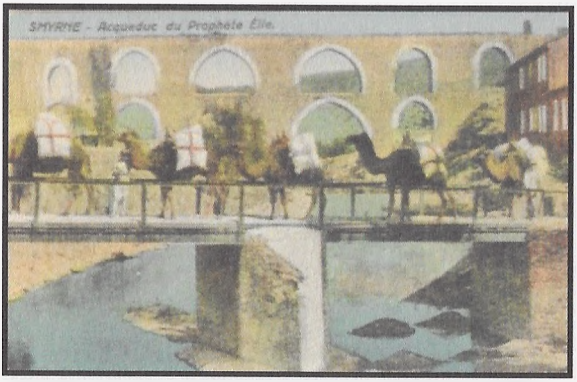
İzmir kervancılar

İzmir'de deveciler

İzmir deveciler

İzmir Buca yakınlarında deve kervanı

Atatürk Ankara yakınlarında devecilerle beraber, Milli Mücadele dönemi

Atatürk devecilerle beraber, Milli Mücadele dönemi

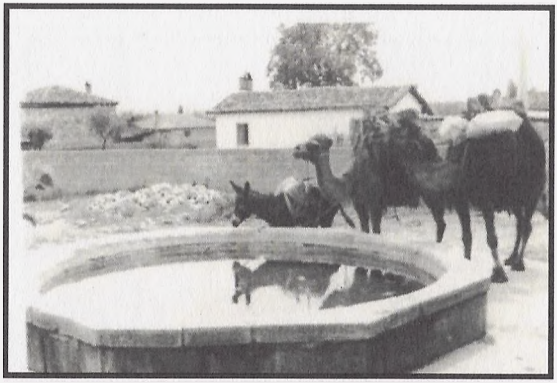
Adana'da develer

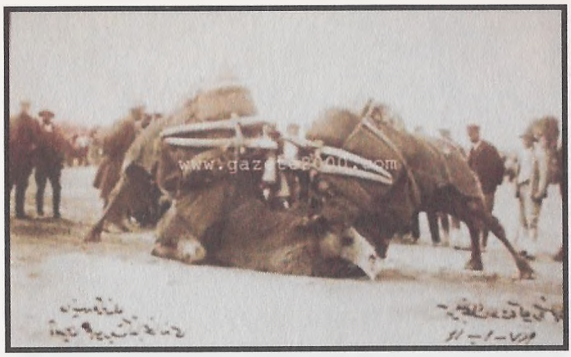
Develer

Özbey Köyünde 1970 yılı, Necat Çetin arşivi

Özbey Köyünde 1970 yılı, Necat Çetin arşivi

Deve güreşi, 1927 yılı

Bir güreş devesi

Sina çölünde askeri malzeme taşıyan develer, 1917 yılı

İzmir limanına yük taşıyan develer

Yörüklerde Deve İle İlgili Fotoğraflar (2010-2012 Yılları)

Göçe hazırlık

Göçe hazırlık

Yörük develeri

Deve katarı Yörük göçünde

Göç halinde

Develer göç halinde

Yörük develeri

Deveye Yörük göçünün sarılması (yüklenmesi)

Göçte

Deveye ilk havutunun vurulması

Yörük göçü

Yörük devesi

Devenin nazar olmaması için boynunda nazarlığı

Keçilerle birlikte otlayan (yayılan) devesi

Yörük göçü

Yörüğün kamyonu devesi

Oba develerle göç halinde

Çocuk devenin havutunun ortasında göçte

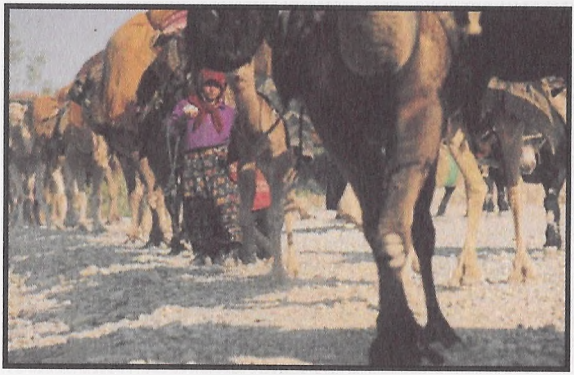
Yörük göçü

Yörük göçü

Göçün canladırılması, Antalya

Yörük göçü

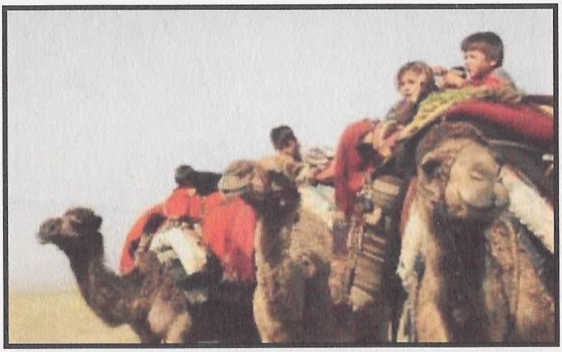
Yörük göçünde oğlak devenin üzerinde

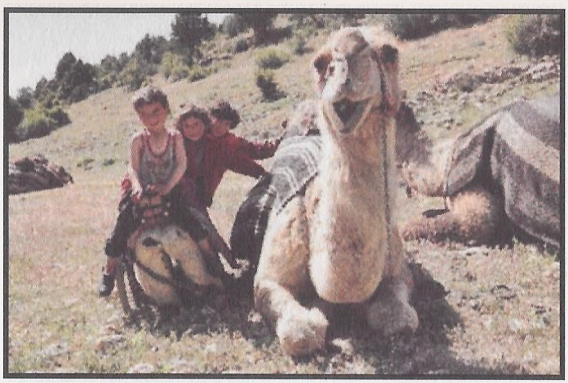
Yörük göçü

Develer göç halinde

Göçte çocuklar devenin üzerinde sarılmış vaziyette

Yörüğün aile fertlerinden biri olan devesi

Yörük göçü

Deve katarını çeken Yörük kızı

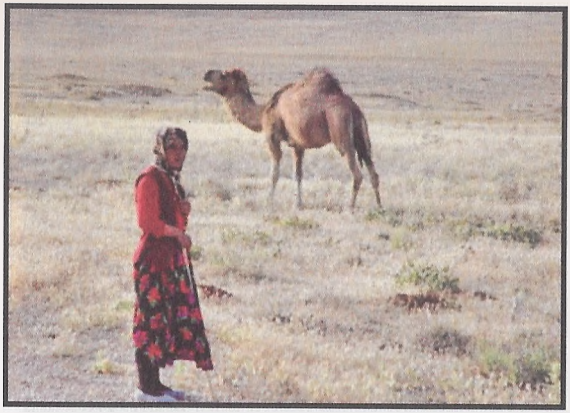
Yörükler göç halinde

Alaçuvalları yüklenmiş develer göç halinde

Göçte yüklü develer

Deve güden (otlatan) Yörük kızı

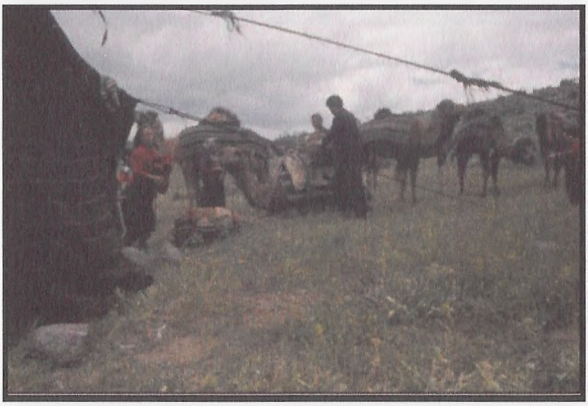
Yörük ailesinin vazgeçilmezi deve

Deve yuları, Torbalı Kaplancık Köyü, Necat Çetin arşivi

Göçte yüklerin deveden alınması

Göçte çadırı kurduktan sonra deveden yüklerin boşaltılması

Deve Sütü

Deve Sütü, Beslenme ve Sağlık

Eren Akçiçek* - Cem Karagözlü**

Deve yetiştiriciliği ülkemizde yaygın olmamakla birlikte folklorik, turistik ve develeri güreştirmek amaçlı yapılmaktadır. Aydın, Antalya, Burdur ve Denizli yörelerinde sıkça rastlanan deve yetiştiriciliği günümüzde modern çiftlikler haline dönüşmektedir. Son zamanlarda deve sütünün; sarılık, tüberküloz, astım hastalıklarının tedavilerinde kullanılması ve antikanserojenik, antidiyabetik, antihipertansif gibi terapötik özelliklerini taşıması dikkati çekmektedir. Deve sütü antialerjen özelliklerinden dolayı son yıllarda önem kazanmıştır. Son FAO verilerine göre dünyada deve sütü üretimi 5.3 milyon litredir. Ancak bunun 1.3 milyon litresi kayıtlarda gözükmekte, geri kalanı ya hayvanlara içirilmekte ya da halk tarafından tüketilmektedir.

Deve ve inek sütünün kazein yapısı birbirinden farklılık göstermektedir. İnek sütü β- laktoglobulin içerirken deve sütü içermemektedir. Bu nedenle söz konusu proteine alerjisi olan çocuklar için deve sütü önerilebilmektedir. Deve sütü direk olarak içilebildiği gibi, sade veya diğer sütlerle karıştırılarak klasik yoğurt yapılmaktadır. Ayrıca probiyotik yoğurt üretimi de çeşitli ülkelerde görülmektedir. Mısır'da yumuşak taze peynir olan domiati peyniri yapımında kullanılmaktadır.

---

* Eren Akçiçek, Şifa Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü Bayraklı, İzmir.

** Cem Karagözlü, Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Süt Teknolojisi Bölümü Bornova, İzmir.

Yine batı Afrika ülkesi olan Moritanya'da caravane peyniri yapımında deve sütü kullanılmaktadır. Ancak deve sütü proteini yapısı ve oranının düşük olması bildiğimiz klasik peynir yapımında sorunlar oluşturduğu unutulmamalıdır. Yine deve sütü yağından tereyağı yapımı da olabilmektedir.

Memeli hayvanların sütü tüm dünyada yaygın olarak üretilip, tüketilmektedir. Bu üretim ve tüketim içerisinde en büyük paya inek sütü (%85) sahip olup, bu sütü manda, koyun ve keçi sütleri takip etmektedir. Tüm dünya genelinde bu dört hayvanın sütünden sonra en fazla tüketilen süt, deve sütüdür. Deve sütü yıllardan beri çeşitli araştırmalara konu olmuş, yöresel deve sütü ürünleri bölgesel olarak tüketilmiştir. Deve sütü ve ürünlerinin tanınmamasının başlıca nedeni yetiştiriciliği ve deve sütü üretiminin belli bölgelerde, ülkelerde yapılıyor olması ve devenin süt veriminin az olmasıdır.

Deve, devegiller (Camelidae) familyasının *Camelus* cinsini oluşturan iki evcil hayvan türünün ortak adıdır. Develer yük, çeki ve binek hayvanı olarak kullanıldığı gibi, yünü, sütü, derisi ve eti için de beslenir. Yalnızca evcil türleriyle tanınan bu hayvanların yabanıl atalarından bu yana pek az değişikliğe uğradığı sanılmaktadır. Devenin iki türü Hindistan, Pakistan, Afganistan, Mısır, İran, Suriye, Arabistan gibi Güney Asya ülkeleri ile Afrika'da yetiştirilen tek hörgüçlü deve (*C. doremedarius*) ve Orta Asya'da yetiştirilen çift hörgüçlü deve (*C. bactrianus*)dir (Wernery and Wernery 2002).

Deve sütü, deve yetiştirilen ülkelerdeki halk için önemli bir protein kaynağıdır. Deve sütü sağlık amaçlı olarak ilk eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinde kullanılmıştır (Urazokov ve Banazarov 1974). Deve sütünün antikanserojen, antidiabetik ve hipoalerjik özellikleri sınırlı olsa da bazı araştırmalarca desteklenmiştir (Magjeed 2005, Shabo et al. 2005, Agrawal et al. 2003). Deve sütünün yüksek oranda içerdiği doymamış yağ asitleri beslenme açısından önemlidir (Karray et al 2005). Yine deve sütünün düşük miktarda β - kazein ve β - laktoglobulin içermesi onun hipoalerjik etki göstermesine neden olmaktadır. Ayrıca, laktoferrin, immunoglobulin, lisozim ve C vitamini yukarıdaki faydalarını desteklemektedir.

Deve, Deve Sütü ve Deve Sütü Üretimi

Develer kurak ve yarı kurak bölgelerde yaygın olarak yaşamaktadırlar. Günlük süt verimleri cinslerine göre 3 ile 40 litre arasında değişiklik göstermektedir. Deve sütünün bileşimine laktasyon, yem, hastalık ve su tüketimi ile devenin cinsi etki eder. Rengi opak beyaz, tadı hafif ekşi, bazen tuzlu ve keskin olup inek sütünün tadına alışkın olanlarca pek benimsenmez. Soğuk tüketilmesi tavsiye edilir. Dünyada deve sütü en çok Kenya, Somali, Ethopya ve Pakistan'da üretilmektedir. Ulusal Süt Konseyi Raporunda belirtildiği üzere 2010 yılında dünyada üretilen 721 milyon ton sütün % 0.3'ü yani 2.1 milyon tonu deve sütüdür. Dünyada üretilen deve sütünün % 89'u Afrika'da üretilmektedir. Somali'de üretilen sütün % 54.4'ü, Ethopya'da üretilen sütün % 11.9'u, Mali'de üretilen sütün % 8.1'i ve Suudi Arabistan'da üretilen sütün % 5.6'sı deve sütüdür (Yagil 2000, Anonim 2012).

Deve sütünün ortalama bileşimi diğer sütlerle kıyaslanarak Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Çeşitli tür sütlerin bileşimi

Tür	Kuru Madde	Yağ	Toplam Protein	Kazein	Serum Proteini	Laktoz	Mineral Madde
İnsan	12.4	3.8	1.0	0.4	0.6	7.0	0.2
Deve	13.4	4.5	3.6	2.7	0.9	4.5	0.8
İnek	12.6	3.7	3.4	2.8	0.6	4.7	0.7
Koyun	18.8	7.5	5.6	4.6	1.0	4.6	1.0
Keçi	13.2	4.5	3.6	3.0	0.6	4.3	0.8
Manda	17.5	7.5	4.3	3.6	0.7	4.8	0.8
Kısrak	11.2	1.9	2.5	1.3	1.2	6.2	0.5
Eşek	10.8	1.5	2.0	1.0	1.0	6.7	0.5
Lama	16.2	2.4	7.3	6.2	1.1	6.0	-
Tibet Sığırı	17.7	6.7	5.5	-	-	4.6	0.9
Ren Geyiği	32.6	18.0	10.5	8.5	2.0	2.6	1.5
Balina	37.5	22.0	12.0	-	-	1.8	1.7

Yeni sağılmış deve sütünün pH'sı 6.5-6.7 arasında olup koyun sütüne yakın bir değerdedir. Deve sütünün asitliği sağımdan sonra hızlı

bir şekilde artar. Tablo 2'de tek ve çift hörgüçlü deve sütlerinin bileşimi verilmiştir (Shamsia, 2009, Mal et al. 2006b, ve 2007).

Tablo 2: Çift ve tek hörgüçlü develerin sütlerinin bileşimleri (Shamsia 2009)

Bileşen	Çift Hörgüçlü	Tek Hörgüçlü
Su (%)	85.32	86.50 - 90.15
Kuru Madde (%)	14.68	9.85 - 13.50
Yağ (%)	5.50	2.60 - 4.47
Laktoz (%)	2.8 - 5.2	2.80 - 5.80
Protein (%)	3.87	3.50 - 3.89
Kazein (%)	0.89	2.90 - 3.02
Kül (%)	0.97	0.70 - 0.85
Kalsiyum (%)	0.11	0.13
Fosfor (%)	0.09	0.07
Vitamin A (µg/ml)	7.57	
Vitamin B2 (µg/ml)	3.10	
Vitamin C (mg/ml)	7.50	4.6

Deve sütünde methionin, valin, fenilalanin, arginin ve lösin aminoasitlerinin miktarı inek sütüne göre daha fazladır (Hoeller and Hassa, 1965). Laktasyonun geç dönemlerinde deve sütünün kül, yağ ve toplam kuru madde miktarı bir miktar yükselir. Deve sütünün su oranının yüksek olması çöl iklimi için bir avantajdır. Su ihtiyacı olan develerin yağ miktarında bazı artışlar görüldüğü bazı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Yagil and Etzion, 1980, Yagil, 1982). Deve sütlerinde laktoz oranı laktasyonun dönemine göre % 2.8 ile %5.8 arasında değişiklik göstermektedir. Bu da deve sütünün bazen tatlı bazen yavan ve tuzlu hissedilmesine neden olmaktadır.

Deve sütünün yüksek kül oranı, sütün mineral madde oranının yüksekliğinden kaynaklanmaktadır. Hindistan'daki develer ile yapılan bir çalışmada laktasyonun ilk döneminde deve sütünün Na, K, Ca, P ve Mg düzeyleri sırası ile 29.70±0.53 mEq/l, 50.74±0.51 mEq/l, 94.06±0.75 mg/l, 41.68±0.55 mg/l ve 11.82±0.22 mg/l. olarak belirlenmiştir. Aynı hayvanların laktasyon sonu sütlerinde bu miktarlar sırası

ile 35.49±0.89 mEq/l, 71.86±1.43 mEq/l, 97.32±0.51 mg/l, 47.14±0.52 mg/l ve 13.58±0.31 mg/l olarak saptanmıştır. Aynı araştırmada A, E ve B_1 vitaminleri sırası ile 20.1±10.0 µg/l, 32.7±12.8 µg/l ve 19.6±6.4 mg/l olarak belirlenmiştir (Mal et al. 2007). Bir başka araştırmada yine Hindistan'daki develerin Fe, Zn ve Cu oranları sırası ile 1.00±0.12, 2.00±0.02, 0.44±0.04 mg/l olarak tespit edilmiştir (Singh et al. 2006). Deve sütünün düşük pH'sı, sütte C vitamini konsantrasyonunun inek sütüne göre daha yüksek olmasına neden olmaktadır. Bu özellik de deve sütünün antioksidan gücünün inek sütüne göre daha yüksek olmasına yol açmaktadır. Deve sütünün Reichert Meissl sayısı 16.4 olup, yağ asitlerinin % 62.6'sı doymuş yağ asidi olarak belirlenmiştir. Deve sütündeki bütirik, kaproik, kaprilik, kaprik, laurik, miristik, miristoleik, palmitik,palmitoleik, stearik, oleik, linoleik ve araşidik yağ asitleri oranı sırası ile 0.31-0.75, 0.2-0.6, 0.2-0.3, 0.2-0.4, 1-1.8, 15.9-25.2, 1.7-4.5, 25-29.5, 6.1-19.1, 1.9-11.7, 6.8-24.9, 0.9-2.0 ve 0.6-3.4 olarak saptanmıştır (Singh et al. 2006). Shamsia (2009) yaptığı bir araştırmada deve sütü ve anne sütünü kıyaslamış ve deve sütünün kısa zincirli yağ asidinin (C_4-C_{12}) anne sütüne göre daha zengin olduğunu, ayrıca ($C_{14:0}$, $C_{16:1}$ ve $C_{18:0}$) konsantrasyonununda anne sütünden yüksek olduğunu bildirmiştir. Deve sütünün serbest yağ asitlerince zengin olması nedeni ile besleyici ve terapötik özeliklerinin iyi olduğunu belirtmiştir.

Deve sütündeki önemli enzimlerden; aspartat aminotransferaz (AST), alanin aminotransferaz (ALT), gamma glutamil transferaz (γ-GT), asit fosfotaz (ACP), alkalin fosfotaz (ALP) ve laktat dehidrogenas (LDH) sırası ile 7.98-9.21 IU/l, 9.49-11.00 IU/l, 254.00-296.00 IU/l, 2.74-3.08 IU/l, 16.04-24.93 IU/l ve 132.00-168.00 IU/l arasında olduğu bildirilmiştir (NRCC, 1997-98). Koruyucu proteinlerde deve sütünde bol miktarda bulunur. Lisozim, laktoferrin, laktoperoksidaz enzimleri sırası ile 0.03 - 0.65 mg/l, 95 - 250 mg l, 2.2- 30.1 ünit/ml olarak belirlenmiştir (Singh et al. 2006, Wernery, 2007).

Deve Sütünün Beslenme ve Sağlık Üzerine Etkileri

Uzun yıllardan beri özellikle Sahra çölünde yaşayan kabileler deve sütünü, tereyağını ilaç gibi kullanırlardı. Yine bu bölgede deve sü-

tünden yapılmış basit kozmetik ürünlere de rastlanılmaktadır. Hindistan'da deve sütü; sarılık, tüberküloz, astım, anemi ve şeker hastalığı tedavisinde yıllardan beri kullanılmaktadır (Rao et al.1970). Deve sütü düşük yağ içeriği, yüksek C vitamini ve protein düzeyi, çoklu doymuş yağ asitlerinin zenginliğinin yanı sıra selenyum ve laktoferrin içermesi, sütün genotoksik, antisitotoksik ve antigenotoksik özelliğini arttırmaktadır (Gorban and Izzeldin, 2001). Ayrıca deve sütü düşük kolesterol, yüksek sodyum, potasyum, demir, bakır, çinko, magnezyum, Vitamin A, B2, C ve E içeriği ile diğer ruminant sütlerinden farklılık göstermektedir (Hassan et al., 2006, Hurna´ and Hurna´, 2000; Goeptar et al., 1997; Konuspayeva et al., 2004, Salwa and Kurdi Lina, 2010, Knoess, 1979). Alerjik özelliğinin az olması, laktoz oranının düşüklüğü laktoz intolerans bireyler için avantaj olarak kabul edilebilir. Deve sütünün çinko içeriğinin genotoksik etkilere karşı koruyucu rol üstlendiği düşünülmektedir. Deve sütünün metabolik ve otoimmün hastalıklar karşısında başarı ile kullanılabileceği konusunda bazı öngörüler de vardır. Bazı araştırmalarda deve sütündeki etken maddenin tip 1 diyabet hastalarında insülin kullanımında % 30-35 azalmalara neden olduğuna rastlanmıştır (Rao et al.1970; Agrawal et al. 2002, Agrawal et al. 2004). Deve sütünün ayrıca yapılan çeşitli araştırmalarda bazı tıbbi özellikler gösterdiği de belirlenmiştir. Deve sütünün yüksek koruyucu protein oranı da immun sistemi desteklerken beyin gelişimi için besleyici avantajları vardır (Shabo and Yagil 2005). Bazı araştırmacılar deve sütünün multiple sclerosis (MS), sedef hastalığı, bir bağışıklık sistem hastalığı lupus ve alerjik astım (Wernery, 2006) ile düzenli deve sütü tüketiminin chron hastalığına da iyi geldiğini belirtmişlerdir (Shabo et al. 2008). Alabdulkarim (2012) yaptığı çalışmada inek ve deve sütü ile beslenen farelerde glikoz, trigliserid, alanin aminotransferaz (ALT) ve aspartat aminotransfer (AST) aktivite değerlerinin istatistiksel açıdan farklı olmadığını, buna karşın %100 inek ve % 100 deve sütü ile beslenen farelerin kan kolesterol düzeyleri arasında istatistiksel olarak önemli fark bulunduğunu bildirmiştir.

Deve sütü ortalama 0.5 mg/100g düzeyinde çinko içeriği ile vücudun immun sistemini destekler (Wernery, 2007). İmmun siteminin düzenli çalışabilmesi için vücutta yeterli miktarda çinko bulunması ge-

rektiği uzmanlarca belirtilmektedir. Çinko eksikliğinde hücresel bağışıklıkta azalma, lenfoid organların gelişiminde yavaşlama, enfeksiyonlara duyarlılıkta artış, timusun körelimi ile yardımcı ve sitotoksik T lenfositlerin etkinliklerinde azalma gibi bağışıklıkla ilgili çeşitli bozukluklar meydana gelir (Hansen et al. 1982).

Deve sütünün patojen bakteriler üzerine inhibe edici özellikleri gözlenmiştir (Barbour et al. 1984). Deve sütü proteinlerinin antibakterial ve antiviral özellikleri üzerine araştırmalar yapılmıştır. Deve sütündeki lisozim *Salmonella typhimurium* hücrelerini eritme etme özeliğinin yumurta akı ve inek sütü lisozimine göre daha yüksek olduğu belirlenmiştir (El-Agamy et al. 1992).

Rotavirüs erken çocukluk döneminde şiddetli mide ve bağırsak iltihabının (gastroenterit) en yaygın nedenidir. Hemen hemen bütün çocuklar, 5 yaşına kadar bu hastalığa yakalanırlar. Gelişmekte olan ülkelerde rotavirüs yılda yaklaşık yarım milyon kişinin ölümüne neden olmaktadır. Rotavirüs hastalığı oldukça bulaşıcıdır ve hastalıklı bir kimsenin kusmuğu ve dışkısı aracılığıyla yayılır. Deve sütü Rotavirüs kaynaklı ishal tedavisinde önemli bir üründür. Deve sütündeki antimikrobiyal ajanlar Rotavirüse neden olan etkenlere karşı antiviral etki göstermektedir. Mona ve ark. (2010) tarafından yapılan bir araştırmada; % 1.5 yağlı deve sütü yoğurdu ile beslenen farelerde % 50 standart yem % 50 deve sütü yoğurdu ile beslenen farelerde olumlu sonuç alınmıştır. Bunun nedeninin deve sütü yoğurdundaki yüksek besleyici özelliği ile sodyum ve potasyumun yüksekliği olduğu belirtilmiştir.

İmmünoglobulinler, antikor aktivitesi gösteren ve kendilerinin oluşmasına neden olan antijenlerle özgül olarak birleşebilme, reaksiyonlara yol açabilme özelliğinde olan glikoprotein yapısında moleküllerdir. İmmünoglobulinler (=Antikorlar) antijenik uyarım sonucu B-lenfositlerin değişimi ile oluşan plazma hücreleri tarafından sentezlenirler. Molekül ağırlığı daha az olan Ig'ler kısa zincirlerdir. Hafif (L) zincir olarak adlandırılırlar. Molekül ağırlığı fazla olan Ig'ler uzun zincirlerdir (ağır zincir - H zinciri). Antikorlar kimyasal, fiziksel ve immünolojik olarak incelendiklerinde aralarında önemli farklılıklar bulunduğu saptanmıştır. Bu farklılıklar antikor moleküllerinin karbonhidrat

miktarları, elektroforez hızları, molekül ağırlıkları, amino asit yapıları, taşıdıkları H(=ağır) polipeptid zinciri tipi gibi özelliklere dayanmaktadır. Buna göre de birbirinden farklı beş ayrı özellikte immünglobulin grubu ayrılmış ve İmmünglobulin G (IgG), İmmünglobulin A (IgA), İmmünglobulin M (IgM), Immünglobulin D (IgD), Immünglobulin E (IgE) olarak adlandırılmışlardır. Uzun zincirli Ig'ler daha aktif antijen içerirler. Deve sütünün de uzun zincirli Ig'ler açısından zengin olmasına, bu sütün otoimmun hastalıklar ile mücadele üzerine olumlu etkileri saptanmıştır (Yagil 2004).

Kronik hepatit hastalarının karaciğer fonksiyonlarının deve sütü içerek düzeldiği bildirilmiştir (Sharmanov et al. 1978). Deve sütü insülin gibi aktivite gösterir, β- hücreleri üzerine immunomodüler fonksiyonu ve düzenleyici özelliği vardır (Breitling, 2002). Deve sütünden izole edilen native poliglikonal IgGs'nin hepatit C virüsünü (HCV) inhibe ettiği, sentetik peptidlere karşı kuvvetli etki gösterdiği saptanmıştır. Deve sütünde bulunan laktoferrin de HCV'ye karşı antiviral etki göstermektedir. Laktoferrinin antiviral aktivitesini virüslere direk bağlanarak veya virüsün konakçı hücreye bağlandığı spesifik ve spesifik olmayan reseptörlere bağlanarak gösterdiği belirtilmektedir. Antiviral etkisini ayrıca immün hücreler üzerindeki etkisiyle de ortaya koymaktadır. Laktoferrinin virüs partiküllerine veya viral reseptörlerine bağlanabilmesi bu proteine antiviral ilaçlar için selektif dağıtıcı olarak kullanılabilme olanağı sağlamaktadır. Ayrıca α-laktalbumin, IgGs ve kazein de HCV'ye karşı aktivite göstermiştir (El - Fakharany et al. 2012). Aynı zamanda deve sütünün farklı tip tüberkuloz üzerine de etkili olduğu bildirilmiştir (Mal et al. 2001 ve 2006a). İnek, manda ve deve sütü ile beslenen diyabetik farelerin böbrek ve karaciğer fonksiyonlarını hipoglisemik etkisi bulunan deve sütünün diğer sütlere göre düzelettiği belirlenmiştir (Hamad et al. 2011).

Deve sütünün insülin miktarı ortalama 40.5 µU/ml iken, inek sütünde bu oran 16.3 µU/ml'dir (Wernery, 2007). Bazı deve türleri sütlerinde insülin miktarının 150 µU/ml'ye çıktığı belirtilmektedir (Zhangabilov et al. 2000). Bu nedenle son yıllarda insülin miktarı yüksek olan deve sütünün diyabet hastalarda olumlu etkileri olduğu

üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar tip 1 diyabetli hastalarda insülin dozunun azaldığı, ve uzun dönem glisemik kontrolun düzeldiğini göstermişdir (Agrawal *et al.* 2003, 2004, 2005, 2009). Bir başka çalışmada da alloksan indüklenen diyabetik köpeklerde tedavi edici bir etki gözlenmiştir (Sboui et al. 2010). Hamad et al. (2011), farelerde kan glikozu ve böbrek fonksiyonları üzerine inek, manda ve deve sütlerinin etkilerini karşılaştırmıştır. Farelerde deve sütünün, inek ve manda sütüne göre hipoglisemik indekse etki ederek karaciğer ve böbrek fonksiyonlarını düzenlediğini belirlemişlerdir. Deve sütünün, Tip II diyabet üzerine etkileri fareler ile yapılan bir denemede araştırılmıştır. Deve sütü ile beslenen farelerdeki bulgular, sütün hipoglisemi ve hipolidemiye bağlı diabet melitus ile ilgili riskleri azalttığı bildirilmiştir (Al- Numair, 2010).

Deve sütü otizm ve gıda alerjileri tedavilerinde kullanılmıştır (Shabo and Yagil, 2005). Deve sütünde β-kazein oranı yüksek olduğundan otizm semptomlarına inek sütü kadar olumsuz etki etmemektedir (Shabo and Yagil 2005).

Süt kaynaklı antihipertansif peptidler, hipertansif etkiye sahip Angiotensin I Converting Enzyme (ACE) inhibitörü olan kazokinin ve laktokininleri etkilemektedir. ACE çeşitli peptid substratlarını uçtaki karbon atomundan parçalayarak dipeptid açığa çıkaran bir eksopeptidaz olup vücut kan basıncının ve su dengesinin ayarlanmasında önemli etkilere sahiptir. Vücutta ACE hipertansif etki gösterirken, bradikinin ise antihipertansif etki göstermektedir. Süt kaynaklı antihipertansif peptidler (kazokinin ve laktokininler) ACE'yi inhibe ederek bu katalitik reaksiyonları düzenler. Deve sütünde de inek, koyun, keçi sütlerinde olduğu gibi antihipertansifler vardır. Bu antihipertansifler fermente süt ürünlerinde de belirlenmiştir (Huang et al. 2012). *Lactobacillus helveticus* ile yağsız fermente deve sütünün ACE inhbitörü (κ - kazein 107 -115) içermekte olduğu saptanmıştır (Quan et al., 2008). İnek, koyun, keçi, deve, yak, kısrak sütlerinin biyoaktif peptidlerinin kıyaslamalı olarak incelendiği bir çalışmada, gelecekte inek sütünün dışındaki sütlerin daha fazla araştırma konusu olacağı, farklı starter kültürler ile değişik fermente süt ürünleri üretilerek ACE inhibitörle-

ri üzerine araştırmaların artacağı, yöresel peynir, yoğurt gibi ürünlerdeki doğal floranın incelenerek biyoaktif peptidler ile ilişkilendirilmesi önerilmiştir (Abd El- Salam ve El Shibiny 2013).

Al-Fartosi et al. (2012); yüksek toksisite gösteren kimyasal ajan karbon tetraklorüre (CCl_4) maruz bırakılan farelerin diyetlerine deve sütü ilave etmişler ve deve sütünün CCL_4'ün toksisitesini hafiflettiğini bildirmişlerdir. Benzer bir çalışmada da CCl_4 enjekte edilmiş farelerde deve sütünün koruyucu etkisinin olduğu ve farelerde karaciğer enzim aktivitesini arttırdığı tespit edilmiştir (Althnaian 2012).

Deve Sütü İle Yapılan Ürünler

Deve sütü tüm dünyada büyük çoğunlukla yöresel deve sütü ürünlerine işlenerek tüketilmektedir. İçme sütü olarak üretildiği yöredeki halk tarafından tüketilirken, deve sütü ile yapılan çeşitli deve sütü peynirlerine, yoğurt benzeri deve sütü fermente süt ürünlerine ve tereyağına çeşitli kaynaklarda rastlanmıştır. Türkiye'de önemli bir deve sütü ürünü yoktur. Deve yetiştirilen bölgelerde deve sütünün direk içilerek tüketildiği gibi, zor da olsa peynir üretildiği veya yoğurt yapıldığı bildirilmektedir. Tereyağı üretimi de zor ve zahmetlidir. Ortadoğu ve kuzey Afrika marketlerinde deve sütü ile üretilmiş çikolata, deve sütü ile inek sütünün karıştırılıp üretilmiş dondurmalara da rastlamak mümkündür.

Deve sütünün bol üretildiği ülkelerde deve sütüyle yapılan ürünleri şöyle özetleyebiliriz:

Probiyotik fermente deve sütü: *Lactobacillus acidophilus* ve/veya *Bifidobacterium longum* türü probiyotik bakteriler ile fermente probiyotik deve sütü içeceği üretilmektedir (Abu Tarboush, 1994, Abu Tarboush et al. 1998, Al-Saleh, 2000; Quan et al. 2008). Sudan'da üretilen bir çeşit yoğurt olan **zabadi** genellikle manda, keçi ve inek sütü karışımından üretilmekle birlikte zaman zaman deve sütü ile karıştırılarak üretildiği yapılan incelememizde saptanmıştır. Yine Kenya'da deve sütü ile **suusac** isimli bir fermente süt rünü de yapılmaktadır.

Deve Sütü Kefiri: Plakalı pastörizatörde 85°C'ye ısıtılan deve sütü 26- 30 °C'ye soğutulur ve kefir kültürü ile % 3-6 oranında aşılanır. 8-12 saat inkübasyona bırakılan sütler 0.54-0.63 % laktik asite ulaşınca 6-8°C'ye soğutularak 24-48 saat bekletilir. Taze tatda olup, gaz oluşumu deve sütü kefirinde azdır (Kheraskov 1964).

Chal: Chal veya Shubat adıyla tanınan, Kazakistan ve Türkmenistan'da üretilen bir süt içeceğidir. Chal üretiminde *Lactobacilli lactic*; streptococci ve mayalar yer alır. Bazı yerlerde *Lactobacillus casei*, *Streptococcus thermophilus* ve laktozu fermente eden mayalar kullanılır. Söz konusu kültürlerle aşılanmış deve sütü önce 8 saat 25°C'de, sonra 16 saat 20°C'de inkübasyona bırakılır. İnkübasyon öncesi deve sütünün 85°C'de 5 dakika pastörize edilmesi gerekmektedir (Yagil, 1982).

Tarag: Laktik asit ve alkol fermantasyonunun bir arada olduğu deve sütünden üretilen fermente bir süt içeceğidir (Yagil, 1982).

Deve Sütü Peyniri: Deve sütünden yumuşak peynir yapılabilmektedir. Deve sütü peyniri üretiminde sadece deve sütü kullanılsa da daha kaliteli peynir yapımı için inek sütü ile paçal yapılarak üretim gerçekleştirilir. 72°C'de 15 saniye ısıtılan deve ve inek sütü karışımına % 0.02 $CaCl_2$ veya % 0.015 $CaSO_4$ ilave edilir. 40°C'de 1 % kültür ilave edilir. 35°C - 40°C'de 30 dakikada pıhtılaşacak şekilde rennet/pepsin enzimi ile süt pıhtılaştırılır. Peynir sütü pıhtı kesim olgunluğuna 1.5 saate gelir. Daha sonra pıhtı kırılır ve pişirilir. Peynirin kurumaddesi % 38-45, yağ oranı % 18-22'dir (Mal, Pathak 2010).

Dünyada deve sütünün kullanıldığı bilinen bir diğer peynir Mısır'da yaygın olarak üretilen **Domiati** peyniridir. Domiati peyniri inek ve manda sütleri karışımından üretildiği gibi inek ve deve sütlerinin karışımları ile de üretilmektedir. Beyaz peynir benzeri daha yumuşak bir peynirdir. Üretiminde önemli farklılık sütün tuz ilavesinden sonra mayalanarak pıhtılaştırılmasıdır (Mehaia 1993). Moritanya'da deve sütünden üretilen bir diğer peynir çeşidi **Caravane** peyniridir.

Deve Sütü Tereyağı: Taze deve sütü keçi tulumunda 12- 24 saat 25-30 °C'de fermente edilir. Daha sonra 12- 18°C'de 15-20 dakika ya-

yıklanır. Tereyağı ve yayık altı ayrılır. Tereyağ malakse edilerek kalıplanır (Yagil, 1982).

Laghsi: Laktik asit bakterileri ve alkol üreten mayalar tarafından yayık altının fermente edilmesi ile üretilen bir süt içeceğidir (Aggarwala and Sharma, 1961, Yagil, 1982).

Khoa: Deve sütünün koyulaştırılması ile üretilip içerisine şeker ilave edilerek tüketilir (Mal, Pathak 2010).

Kulfes: Deve sütü yarı yarıya koyulaştırılıp % 9-10 şeker % 2 nişasta ilave edilir ve soğutulur. Daha sonra üzerine kuru meyve ilave edilerek tüketilir (Mal, Pathak 2010).

Khoa/Mawa: Farklı yörelerde suyu uçurularak koyulaştırılmış deve sütü ürününe verilen isimdir. Buzdolabı koşullarında 30 gün saklanarak tüketilir. Şeker ilave edilmiş olanı daha uzun süre saklanabilmektedir. Beyaz un ile 9:1 oranında karıştırılmış haline Jamun adı verilmektedir (Mal, Pathak 2010).

Sonuç

Ülkemize bakıldığında deve önceleri yük hayvanı olarak değerlendirilirken günümüzde daha çok deve güreşleri amaçlı yöresel bir folklorik değer taşımaktadır. Deve sütü ise genellikle devenin olduğu bölgede yerel halk tarafından tüketilmektedir. Piyasada deve sütü veya deve sütü ürününe rastlanılmamaktadır. Sadece Denizli Sarayköy de bulunan bir deve çiftliğinde üretilen sütler satın almak isteyenlere dondurulmuş olarak pazarlanmaktadır. Yine Türkiye'de deve sütü üzerine yapılmış en kapsamlı bilimsel derleme şu anda okuduğunuz makaledir.

Yukarıda özellikleri, sağlık ve beslenme üzerine olan etkileri özetlenen deve sütü ile ilgili ülkemizde de bilimsel araştırmaların yapılması, deve sütünün butik bir ürün olarak tüketici ile buluşması konusunda çalışmaların yapılabilme potansiyeli vardır.

Kaynaklar

Abd El-Salam, M. H., S. El-Shibiny (2013). Bioactive Peptides of Buffalo, Camel, Goat, Sheep, Mare, and Yak Milks and Milk Products. Food Reviews International. Volume 29, Issue 1, January 2013, s. 1-23.

Abdel Magjeed, N.A. (2005). Corrective effect of milk camel on some cancer biomarkers in blood of rats intoxicated with aflatoxin B1. J. Saudi Chem. Soc. 9(2):253-264.

Abu Tarboush, H. M. (1994). Growth behavior of *Lactobacillus acidophilus* and biochemical characteristics and acceptability of *acidophilus* milk made from camel milk. *Milchwissenschaft*, 49:379-382.

Abu Tarboush, H. M., Al-Dagal, M. M. and Al-Royli, M.A. (1998). Growth, viability, and proteolytic activity of bifidobacteria in whole camel milk. Journal of Dairy Science, 81:354-361.

Aggarwalda, A. C. and Sharma, R. M. (1961). A laboratory manual of milk inspection. Asia Publishing House.

Agrawal, R. P., Kochar, D. K., Sahani, M. S., Tuteja, F. C. and Ghrui, S. K. (2004). Hypoglycaemic activity of camel milk in streptozotocin induced diabetic rats. Int. J. Diab. Dev. Countries 24:47-49.

Agrawal, R.P., Dogra, R., Mohta, N., Tiwari, R., Singhal, S., Sultania, S. (2009). Beneficial effect of camel milk in diabetic nephropathy. Acta Biomedica 80:131-134.

Agrawal, R. P., Swami, S. C., Beniwal, R., Kochar, D. K., Sahani, M. S., Tuteja, F. C., Ghorui, S. K. (2003). Effect of camel milk on glycemic control, lipid profile and diabetes quality of life in type I diabetes: A randomised prospective controlled cross over study. Indian Journal of Animal Science 73:1105-1110.

Agrawal, R. P., Beniwal, R., Sharma, D., Kochar, D. K., Tuteja, F. C., Ghrorui, S. K., Sahani, M. S. (2005). Effect of Raw Camel Milk in Type 1 Diabetic Patients: 1 Year Randomised Study. Journal of Camel Practice and Research 12 (1)27-35.

Agrawal, R .P., Swami, S. C., Beniwal, R., Kochar, D. K., and Kothari, R. P. (2002). Effect of camel milk on glycemic control, risk factors and diabetes quality of life in type-1 diabetes: A randomized prospective controlled study. Int. J. Diabetes Develop. Counties 22:70-74.http://www.ijddc.com/article.asp?issn=0973930;year=2002;volume=22;issue=2;spage=70; epage=74; aulast=Agrawal

Al- Numair, K. (2010). Type II diabetic rats and the hypolipidemic effect of camel milk. Journal of Food, Agriculture & Environment Vol. 8 (2):77-81.

Alabdulkarim, B. (2012). Effect of Camel Milk on Blood Glucose, Cholesterol, Triglyceride and Liver Enzmes Activities in Female Albino Rats. World Applied Sciences Journal 17(11)1394-1397.

Al-Fartosi, K. G., Majid, A., Aoda, M. A., Hussein, M. H. (2012). The Role of Camel's Milk against Some Oxidant-Antioxidant Markers of Male Rats Treated With CCl4. International Journal of Research in Pharmaceutical and Biomedical Sciences. Vol. 3(1)385-389.

Al-Saleh, A. A. (2000). Growth of *Bifidobacterium longum* NCFB 2716 in ultrafiltered skimmed milk retentates from cow, camel, and sheep. The Australian Journal of Dairy Technology, 55(3):145-147.

Althnaian, T. (2012). Protective Effect of Camel Milk Against Carbon Tetrachloride Hepatotoxicity in Rats. Global Veterinaria 9(5):564-570.

Anonim. (2012). Ulusal Süt Konseyi.

Barbour, E. K., Nabbut, N. H., Freriches, W. M. and A. L., Nakhil, H. M. (1984). Inhibition of pathogenic bacteria by camel milk: Relation to whey lysozyme and stage of lactation. Journal of Food Protection 47(11):838-840.

Breitling L. (2002). Insulin and antidiabetic activity of camel milk. Journal of Camel Practice and Research 9(1):43-45.

El-Agamy, S.I., Ruppanner, R., Ismail, A., Champagne, C.P., and Assaf, R.J. (1992). Antibacterial and Antiviral activity of camel milk protective proteins. Journal of Dairy Research 59:169-175.

EL-Fakharany, E.M., Abedelbaky, N., Haroun, B. M., Sánchez, L., Redwan, N. A., Redwan, E. M. (2012) Anti-infectivity of camel polyclonal antibodies against hepatitis C virus in Huh7.5 hepatoma. Virology Journal 2012, 9:201. doi:10.1186/1743-422X-9-201.

Goeptar, A. R., Koeman, J. H., Van Boekel, M. A., Alink, G.M., (1997). Impact of digestion on the antimutagenic activity of the milk protein casein. Nutr. Res. 17, 1363-1379.

Gorban, A. M., Izzeldin, O. M. (2001). Fatty acids and lipids of camelmilk and colostrum. Int. J. Food Sci. Nutr. 52, 283-287.

Hamad, E. M., Abdel-Rahim, E. A., Romeih, E. A. (2011). Beneficial Effect of Camel Milk on Liver and Kidneys Function in Diabetic Sprague - Dawley Rats. International Journal of Dairy Science. 6:3 190-197.

Hansen, M.A., Fernandes, G. and Good, R. A. (1982). Nutrition and Immunity: The influence of diet on autoimmunity and the role of zinc in the immune response. Annual Review of Nutrition 2:151-157.

Hassan, N. H., Fahmy, M. A., Farghaly, A. A., Hassan, E. E. (2006). Anti-mutagenic effect of selenium and vitamins against the genotoxicity by cobalt chloride in mice. Cytologia 71, 213-222.

Hoeller, H. and Hassan, Y. M. (1965) The amino acid composition of camel milk casein. Sudan. J. Vet. Sci. 6: 60-63.

Huang, W. Y., Davidge, S. T., Jianping, W. (2012). Bioactive Natural Constituents from Food Sources - Potential Use in Hypertension Prevention and Treatment. Critical Reviews in Food Science and Nutrition. DOI: 10.1080/10408398.2010.550071

Hurna´, E., Hurna´, S. (2000). Protective effect of zinc on cadmiuminduced micronuclei in V79 cells. J. Trace Elem. Med. Biol. 14, 55-57.

Karray, N., Lopez, C., Ollivon, M., Attia, H. (2005). La matiere grassc dul ait de dromadaire: composition, micorstructure et polymorphisme. Une Revue OCL. 12:441-448.

Kheraskov, S. G. (1965). Camel milk - a valuable food product. Konevod. Konny Sport 35:14-15.

Knoess, K. H. (1979). Milk production of the dromedary. Proceeding of the IFS Symposium Camels, Sudan, pp: 201-214.

Konuspayeva, G., Serikbayeva, A., Loiseau, G., Narmuratova, M., Faye, B. (2004). In: Bernard, Faye, Palmated, Esenov (Eds.), Desertification Combat and Food Safety: The Added Value of Camel Producers. IOS Press, Amisterdam, Ashgabad, Turkmenistan, pp. 158-167.

Mal, G. and Pathak, K. M. L. (2010). Effect of heat treatment on camel milk whey proteins during mid and late lactations. Submitted to The International Camel Symposium "Linking Camel Science and Development for Sustainable Livelihoods" From 7th to 10th JUNE 2010 in Garissa/Kenya.

Mal, G., Suchitra Sena, D., Jain, V. K. and Sahani, M. S. (2006a). Therapeutic value of camel milk as a nutritional supplement for multiple drug resistant (MDR) tuberculosis patients. Israel Journal of Veterinary Medicine 61(3-4):88-94.

Mal, G., Suchitra Sena, D. and Sahani, M. S. (2006b). Milk production potential and keeping quality of camel milk. Journal of Camel Practice and Research 13(2):175-178.

Mal, G., Suchitra Sena, D. and Sahani, M. S. (2007). Changes in chemical and macro-minerals content of dromedary milk during lactation. Journal of Camel Practice and Research 14(2):195-197.

Mal, G., Suchitra Sena, D., Jain, V. K. and Sahani, M. S. (2001). Therapeutic utility of camel milk as nutritional supplement in chronic pulmonary tuberculosis. Livestock International 7:4-8.

Mehaia, M. A. (1993). Composition, yield and organoleptic evaluation of fresh Domiati cheese made from a mixture of camel and cow milk. Aust Journal of Dairy Tech. v. 48(2) p. 74-77.

Mona, E. Y., Ragia, O. M., Abeer, A. K. H., Mosa, T. E. (2010). Biochemical Effects of Fermented Camel Milk on Diarrhea in Rats. New York Science Journal 2010, 3(5)106-111.

Quan, S., Tsuda, H., and Miyamoto, T. (2008). Angiotensin I-converting enzyme inhibitory peptides in skim milk fermented with *Lactobacillus helveticus* 130B4 from camel milk in Inner Mongolia, China. J. Sci. Food Agric. 88: 2688-2692.

Rao, M.B., Gupta, R. C. and Dastur, N. N. (1970). Camels milk and milk products. Indian Journal of Dairy Science 23: 71-78.

Salwa, M. Q., Kurdi Lina, A. F. (2010). Antigenotoxic and anticytotoxic effect of camel milk in mice treated with cisplatin. Saudi Journal of Biological Sciences 17, 159-166.

Sboui, A., Djegham, M., Khorchani, T., Hammadi, M., Barhoumi, K., Belhadj, O. (2010). Effect of camel milk on blood glucose, cholesterol and total proteins variations in alloxan-induced diabetic dogs. Int J Diabetes & Metab 18:5-11.

Shabo, Y., Barzel, R., Margoulis, M. and Yagil, R. (2005). Camel milk for food allergies in children. Immunology and Allergies. Israel Medical Association Journal 7:1-3.

Shabo, Y., Yagil, R. (2005). Etiology of Othism and Camel Milk as Theraphy. Int. J. Dis. Human Dev. 4(2) 76-70

Shamsia, S. M. (2009). Nutritional and therapeutic properties of camel and human milks. International Journal of Genetics and Molecular Biology, 1(2), 52-58.

Sharmanov, T. S., Kedyrova, R. K., Shlygina, O. E. and Zhaksylykova, R. D. (1978). Changes in the indicators of radioactive isotope studies of the liver of patients with chronic hepatitis during treatment with whole camels and mares milk. Vaprosy Pitaniya 1:9-13.

Singh, R., Ghorui, S. K. and Sahani, M. S. (2006). Camel milk: Properties and processing potential. In: Sahani, M.S. The Indian camel. NRCC, Bikaner. pp. 59-73.

Urazokov, N. U., Banazarov, S. H. (1974) The first clinic in history for the treatment of pulmonary tuberculosis with camels sour milk. Probl Tuberk., 2: 85-90.

Wernery, U. (2006). Camel milk, the white gold of the desert. Journal of Camel Practice and Research 13(1):15-26.

Wernery, U. (2007). Camel milk - new observations. In T. K. Gahlot, Proceedings of the International Camel Conference, CVAS, Bikaner. pp. 200-204.

Wernery, U., Wernery, R. (2006) Camel Milk. The white gold of the desert. *Momentum Brochure*, Dubai, UAE.

Yagil, R. (1982). Camels and camel milk. FAO Animal production and health paper, Rome, Italy, 1982, 69 p.

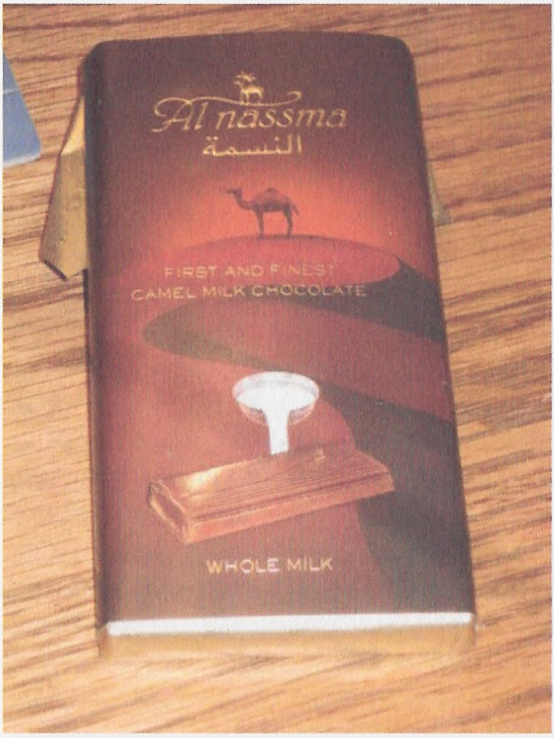
Yagil, R. (2000) Lactation in the desert camel (*Camelus dromedarius*). In: *Selected topics on camelids*, eds. Gahlot, F. K., J. Singh. *The camel publishers*, Bikaner, India, pp. 61-73.

Yagil, R. and Etzion, Z. (1980) The effect of drought conditions on the quality of camels' milk. J. Dairy Res. 47:159-166.

Zhangabilov, A. K, Bekishov, A. A. C. & Mamirova, Y. N. (2000) Medicinal properties of camel milk and shubat. In: Proc. 2nd Intl. Camelid Conf. Agro-economics of Camelid Farming. Almaty, September 2000, p. 100.

Deve Sütü

Deve sütünden yapılmış çikolata

Deve sütünden yapılmış dondurma

Deve sütü

Deve sütü süt tozu

Deve Kitabı, kültürümüzde deve ile ilgili birikimin kayda geçirilmesini amaçlamıştır.

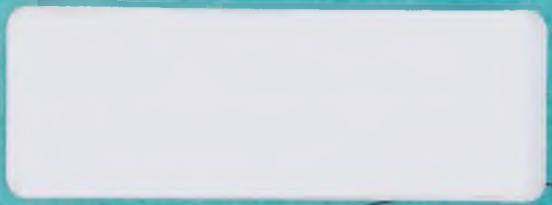
Deve dayanıklı bir hayvandır. Bu sebeple Orta Asya, Anadolu, Arabistan ve Afrika'da taşımacılık develerle yapılmıştır. İpekyolu, aslında develerin yoludur.

Devenin kindar olduğu, yapılan kötü muameleyi unutmadığı söylenir. Yörüklerde deveyi evin en küçük çocuğu otlatır. Çoban ile deve arasında bir bağ oluşur.

Hat sanatında deveyi resmeden levhalar yapılmıştır. Bu levhalarda Hazret-i Ali'nin devesi resmedilmiştir.

Kazaklar deve eti yemezler; deve, eti yenmeyecek kadar değerlidir. Deve geviş getirmediğinden, eti Museviler için haramdır.

Deveye sormuşlar yokuşu mu seversin inişi mi?
Düz başıma mı yıkıldı demiş.

24.75

www.kitabevi.com.tr
online satış

ISBN 978-605-5397-86-9

KİTABEVİ